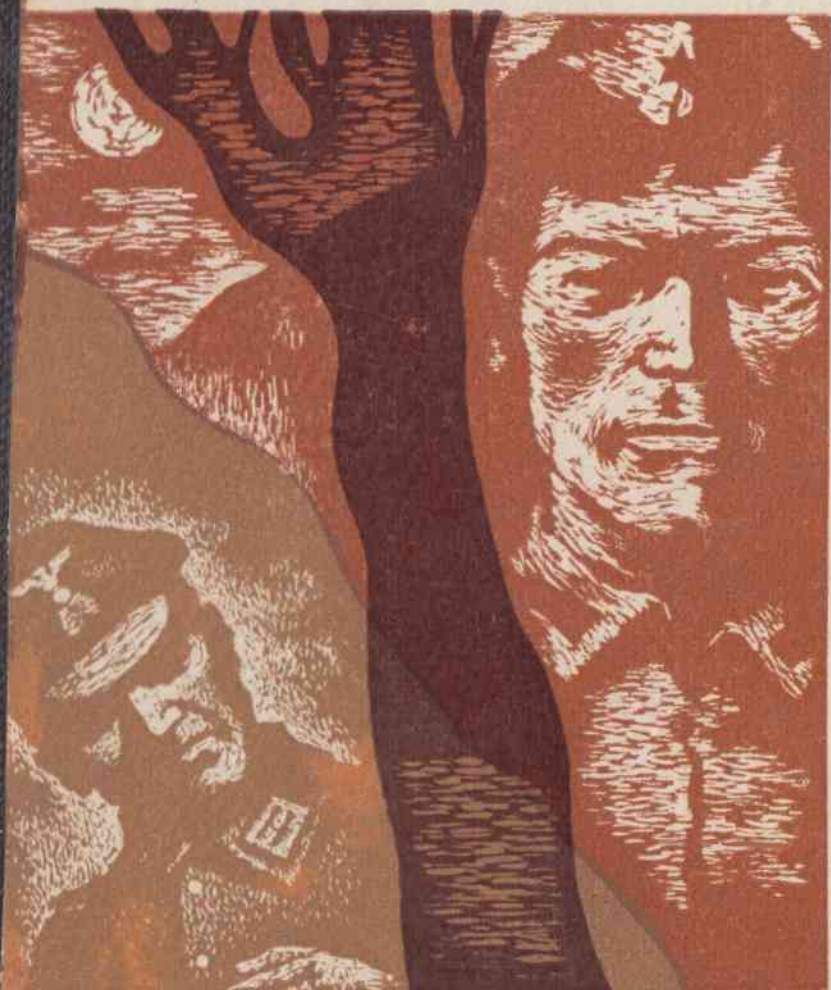

84(2p=Балк)
Т 519
С 13550

ЖАГЪАФАР ТОКУМАЕВ

БҮРЧ БЮГЮЛМЕЙДИ

ЖАГЪАФАР ТОКУМАЕВ

КЪУРЧ БЮГЮЛМЕЙДИ

РОМАН

С13550

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК · 1979

Набердина-Басмаларская Государственная научная
БИБЛИОТЕКА имени Н. К. КРУПСКОЙ
гор. Нальчик, ул. Могмова, 42

Жагафар Зубеирович Токумаев

СТАЛЬ НЕ СГИБАЕТСЯ

Роман

На балкарском языке

Редактор С. М. Моттаева Художник М. С. Кастро-мин. Художественный редактор И. Г. Абрамов. Технический редактор Н. М. Рахаева. Корректор Ф. А. Теплева. ИБ № 360. Сдано в набор 03.08.79. Подписано к печати 20.12.79. Ч02583. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 20,37. Уч.-изд. л. 21. Тираж 1000 экз. Заказ № 9010. Цена 1 р. 50 к. Книжное издательство «Эльбрус». Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров КБАССР Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Т 0733—118
М 125 (03) — 79 16—79

© «Эльбрус» китап басма, 1979 ж.

А В Т О Р Д А Н

Дуниягъа жангы жашауну — социализмни эшигин ачхан Уллу Октябрь революция — битеу адам улуну тарихинде, ёмюрледе айтыла турурча иш болгъанды. Душманла аны тунчукъдурургъа деп, тегерекден къан къыран болуп чапхан заманда, ала бла сермеширге унукъгъан халкъланы эр жүреккли жашлары кётюрюлген эдиле. Тау къушлара, Кавказ къаяланы арасында малкъарлы жашла да учхан эдиле ол къазуатха. Ала кеп эдиле: Асанланы Хажимурат, Къалибекланы Солтанхамит, Мусукъланы Ахмат, Дешуланы Сафар, Холамханланы Омар, Мечиланы Магомет, Таулуданы Бийсолтан, Ульбашланы Келлет, Зумакъулланы Мустафа, Холамханланы Токай, Ностуланы Юсю... Революцияны иши ючюн сермешледе была къапларын-жанларын да аямагъандыла, тюзлюкню, эркинликни къоруулай, кёбюсю граждан урушну элия жолларында эрлеча, ёлгендиле. Сау къалгъанлары Совет властны бёкем чигинжиси болуп, социализмни ишин алгъа бардыргъандыла. Уллу Ата журт уруш башланганда уа, къолларына жангыдан сауут алып, гитлерчиле бла сермешгендиле. Ала бююле, сына, ууатыла, жыгъыла, абына, къоркъа билмеген от жүреккли батыр адамла эдиле. Аланы жаншулары, кёкде жулдуз жанып ёчюлгенча, бир сейир, бир тамаша ишге ушагъанлай къалгъанды дунияда.

Къуш къанатлы таулу большевиклени ёмюрде да унутулмазлыкъ кишиликлери мени хар заманда да уллу тамашагъа къалдыргъанлай тургъандыла. Быланы жыйымдыкъ образларын къурап, китап жазаргъа эртдеден итениучю эдим мен. Ол муратыма жетер ючюн архивлени къазгъанма, эллерибизде кеп къартла бла селешгенме. 1976 жылда чыкыгъан «Дертли къама» деген романны мен алай бла жазгъанма. Аны баш жигити Ислам — малкъарлы большевиклени жыйымдыкъ образыды. Шендю сиз къолугъузгъа алып тургъан роман а «Дертли къаманы» экинчи китабыды. Мында къурч жүреккли Исламны къадары андан ары суратланады. Аны бла бирге, Совет властны жылларында тау элдеде жашауну къалай турленнгени кёрюнеди.

Бу тарихни ючюнчю китабы да боллукъду.

АЛАША ТУМАН

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

Хар кыайда да тюз адам
Тилейме хорласын деп,
Хар кыайда да терс адам —
Тюп болсун, онгмасын деп.

К. Мечиев.

Кыолларында да чемоданлары бла, жан-жанларына сейирсинип кыарай, Уллу тарны ичи бла ёрге, ашыкмай экеулен барадыла. Тюш кезиу болгъаны себебли, кюн тешпеден кыыздыра эди. Ол а арып келген жыяу жолоучуланы бютюн да онгсуз этгенди. Юслеринде артык кийимлерин тешип, кыолларына алгъандыла.

— Ваня, энтда да бираз солуюкъ ансы, мен болалмайма, — деп, акъ шинли, жаш тиширыу, кыатында баргъан негеринден тиледи. Ала жолдан онг жанына бурулдула да, терен жарны кыйырындан энишге дылгам болуп тургъан, уллу ташны кыатында тохтадыла.

— Анна, кёремисе бу сейирликчи?! — деди бирси жолоучу тиширыугъа, тик жардан энишге, тамаша болуп кыарай. Кыыз аякъларын жерге сакъ баса, жарны кыйырына барып, негерини билегинден да тута, бойнун алгъа созду. Кыайда эсе да узакъда, жарны теренинде, кюнню нюрю жылтыратхан Черен суу, уллу ташланы аралары бла сындырыла, терк бара эди.

— Ой, башым тегерек айланады! — деп, тиширыу, узун кирликлерин терк-терк кыагъа, артха турду. Ол барып чемоданыны юсюне чёкдю. Жаш артха бурулуп, анга ышарып кыарады.

— Кыоркыгъанмы этдинг, Анна?

— Алайдан бери кет. Артда батыр болурса, — деди кыыз анга.

Ала бираз солуп, дагъыда жолгъа тебиредиле.

Анна жыл саны жыйырмалагъа жууукълашхан, орта ёсюмлю тиширыуду. Саргылдым кыалын чачы,

артха сыйдам таралып, желкесинде чох этилгенди. Къой ашыгъындан уллу болмагъан танкы бурну, аны келбетине тап жарашып тургъанчады. Кенг мангылайы уа анга огъурлу сыфат береди.

Жаш а — жыл саны жыйырма бешлеге келген, узун адамды. Кёп болмай къойса керек, сары мыйыклары, баш эрнин энди жаба башлагъандыла. Юсюнде акъ кёлеги, бели уа, къайиш бел бау бла кысылыпды. Башында акъсылдым, женгил фуражкасы, аякларында уа — башлы чуруклары.

— Ваня, нек эсе да, мен ажашып баргъан сунама кесибизни.

— Не ючюн деп?

— Быллай жерледе адамла жашай болурла деп ийпанырыгъым келмейди мени.

— Жашамай а. Ол арбачы, бу жолдан айырылмай барып туругъуз деген эди да.

— Эслемей, башха жолгъа бурулуп кетген эсек а?

— Къоркъма сен, Анна, ажашмабыз. Таулула тауда жашарыкъдыла ансы, къайда боллукъ сунаса?

Кюн тюшден аууп, къайры эсе да, кысыр къаяланы арты таба кетди. Тарны ичи салкын тартды. Жолоучула бираз эс тапдыла. Алай, жүреклерине башха тынгысызлыкъ кирди аланы: кюн кетип, къарангыда жолда къалмагъыек деп къоркъа башладыла. Сунмай тургъанлай, ала, жол жанында, сай табакъча, ачыкъ ёзенчикде чалгъы чала тургъан адамны юсюне чыкъдыла. Къууанчлы болуп, чемоданларын жерге салдыла. Чалгъычы аланы кёрмеди. Ол, къучагъын кенг-кенг керип, къалын гелеуню къадалып чала эди. Чалгъычыны башында кенг кыйырлы акъ къалпагына, белинде кыны бла бичагына, бутларында ышымларына жолоучула тамаша болуп къарай эдиле. Чалгъычы дурусун жолну кыйырына дери жетдирди да, белин кётюрдю. Къаршы аллында сюелип тургъан адамланы кёрюп, сейир болду.

— Здравствуйте... — дедиле анга жолоучула.

— Здравствуйте, здравствуйте. Добро пожаловать, — дей келип, чалгъычы, жашны къолун тутду, кыызгъа уа баш ийди. Чалгъычыны орус тилде уста саламлашханына жолоучула сейир этдиле.

— Акъташ эл узакъдамыды? — деп сорду жаш. Чалгъычы жолоучуланы кёзлерине тюрслеп къарады.

— Угъай, узакъ туююлдо... Соргъанны айыбы жокъду, кимлесиз сиз?

— Биз устазлабыз. Ставрополдан келебиз.

Чалгъычыны къара къашлары эки жанына керилип, бети алгъындан да бек жарыды.

— Сора сиз бизге келесиз.

— Къалай?.. Сен а Акъташданмыса да? — деп, жо-лоучула бир бирлерине жетдирмей сордула.

— Хоу, акъташчыма мен. Танышайыкъ. Мени атым Дадашды.

— Мени уа Иван... Иван Васильевич Рогов.

— Мен а — Анна.

— Аннамы?.. — Дадаш сагъыш эте, сол къолу бла мангылайына узалды. — Бештауда мени Анна деп къо-накъбайым болуучу эди. Огъурлу адам эди бек.

— Сен Бештаудамы болгъанса?

— Хоу. Эки-юч жыл жашагъанма анда. Револю-циягъа дери.

— Орус тилге да анда юйреннген болурса? — деди Анна, Дадашны кюн кюйдюрген, къонгур бетинден кёзлерин алмай.

— Хоу, анда. Тохтагъыз, мен бусагъат, — деп, Да-даш чалгъысын да, чалгъы билеучю къалагъын да, аш-суу келтирген артмагъын да жыйышдырып тебиреди.

— Бизни ючюн ишингден бёлюнме, — деди Иван анга.

— Э-э, шуёхум, къонакъ келсе, бизде иш болмайды. Адет алайды.

Дадаш затларын жыйышдырып тамам болду да, жо-лоучуланы къатларына келип, Аннаны чемоданын кётюр-дю.

— Къой-къой... кесим да элталлыкъма, — деп, къыз бети къызара, чемоданына узалды.

— Угъай, Анна, эр киши тургъанлай, бизде тиширыу-ла ауур жюк кётюрмеучюдюле.

Ала жолгъа тебиредиле.

— Кечгинлик бер, сени атангы аты къалайды? — деп сорду Анна Дадашха. Дадаш аны алай нек соргъанын ангылады.

— Мени атамы аты Жанмырзады. Алай, ол керек туюнюлдю сизге. Бизде уллуну, гитчени да атларын ай-тын къоядыла ансы, аталарыны атларын къошмайдыла. Адетибиз алайды. Кесими атымы айтсагъыз болады.

Иван бла Анна бир бирге сейирсиннген халда къа-рашдыла.

Ала Акъташха ингир алада жетдиле. Элни сыфаты къонакъланы тамашагъа къалдырды. Таш юйле, къабыргъалагъа жабындырылгъан къарылгъач уялача, къаяны къойнуна къысылындыла. Хунала уа асыры кенден, аладан къайсысы къайсы юйге буруулукъ этгенин ангылагъан къыйын эди. Орамла тардыла, ташлыдыла. Келген къонакъла, бу жолгъа дери быллай журтну бир да кърмегендиле.

— Ай аурунг, Дадаш, быларынг а кимдиле? — деп, аланы алларына тюбегенле сейир этти сорадыла.

— Къонакъла, — дей, Дадаш хар соргъаннга, жарыкъ болуп, жууап бере, алай озады.

Бек алгъа жолоучуланы кеси юйуне къайтарыргъа умут этди Дадаш. Алай, къонакъла:

— Онг бар эсе, алгъа элни комиссарына тюбет бизни. Анга Нальчикден писъмобуз да барды, — деп тохтадыла.

Къонакъла алай айтхандан сора, Дадаш да къаты болмады. Ол, орамны ёрге келе тургъан он юч-онтёрт-жыллыкъ жашны аллын тыйды да, чалгъысын да, артмагъын да анга берди.

— Ы маржа, Кемал, быланы бизни юйге бир жетдир...

— Бек ахшы, — деп, Дадаш берген затланы да алып, жаш къууулуп кетди.

— Чапмай бар, жыгъылып чалгъыгъа аберинги иш кесдирирсе, — деп селешди аны ызындан Дадаш. Алай, жаш анга къарамады. Хунала арасы бла, къоянча секире, думп болуп кетди.

— Хоншу жашчыкъды, — деп, ангылатды Дадаш къонакъларына.

Ала тюп орам бла бара кетип, сол къолгъа булудула да, уллу орамгъа чыкъдыла. Бу кезинде аланы алларына, къайдан эсе да, муштухул этип келе тургъан Къудас тюбеди. Ол жолоучулагъа кез къыйырлары бла къарай, Дадашны аллын тыйып тохтады.

— Кюнюм къуругъан, Доммайланы хоразларыча, сап-сарыла да болуп, кимдиле была уа?

— Устазла, Къудас, устазла. Сени кибик жахиллени окъутургъа деп келедиле.

— Кет, безпреме. Оруслула ушайдыла да?

— Алайды.

— Оу, эшигим жабылгъан! — деди Къудас, бетин тюрлендирип. Андан сора жукъ айтханы болмай, къууу-

луп кетди. Дадаш аны ызындан къаран, башын чайкъай, кюлдю.

— Эфендини къатынды... Тюрлю адамды, — деп пошюндюрдю Дадаш къонакълагъа. — Энди сизни келген хапарыгъызыны, ол терк окъуна сау элге жаяр.

Эл Советни контору элни ортасында эди. Аны кесин да быйыл жаз башында ишлеп бошагъандыла. Ол Акъташны эски, тап юлерини арасында къайда къудретли кёрюнеди. Башына жабылгъан жаппа-жангы къызыл къошунлары кенгден окъуна урунадыла къарагъан кёзде. Конторну къатында дагъыда бир мекам ишлене турады. Ол а клуб боллукъду. Шёндю элде аны юсюнден «Кулуф ишленеди..., кулуф ишленеди...» — деген хапар барады ансы, адамланы кёбюсю алыкъа аны къыйматын билген окъуна этмейдиле. Акъташчыла алгъын бурун аллай затны кёрген угъай, эшитген окъуна этмегендиле.

Дадаш къонакълa бла конторгъа жетгенде, алайда арбазгъа жыйылып, лахор эте тургъан къауум киши бар эди. Ала Дадашны биргесине келген тыш адамлагъа тамаша болуп къарай, жолдан бир жанына турдула. Къонакълa алагъа баш ийип, салам бердиле. Кишиле да саламлашдыла ала бла. Сора: «Кимдиле была?» — деп. Дадашха сордула.

— Ашыкъмагъыз, билирсиз, — дей Дадаш, къонакъланы ызындан тизип, конторгъа кирип кетди. Ислам кабинетинде эди. Эшикден киргенлени кёргенде, ол олтургъан жеринден турду.

— Тейри, мен а устазла алып келеме, — деди Дадаш, босагъадан окъуна.

— Эй а, юйюнге! — деп, Ислам, стол артындан алгъа чыгъып, къонакълaгъа къолун берди. — Сау келингиз.

— Сау болугъуз.

Къонакълa да, Дадаш да шинтиклеге чёкдюле. Ислам да олтурду жерине.

— Комиссар сизмисиз? — деп сорду Иван Исламгъа.

— Хоу.

Иван кёнчек хуржунундан тёрт бюклениген къагъытны чыгъарды да, аны Исламгъа узатды. Къагъытда жазыу кён болмаса да, Ислам аны танг кесек окъуду. Ол, кюрене кетип, къара танырча болгъанлыкъгъа, алыкъа жазылгъан затны терк окъурча даражагъа жетмеген эди. Не да болсун, къонакълa келтирген къагъытны

окъуп бошагъынчы, аны мангылайына тер урду. Къагъыт Нальчикден, Малкъар округкомдан эди.

— Келгенигизни къалай иги этдигиз, — деди Ислам жарыкъ болуп, къагъытны да къолунда тутханлай. — Манга айтхан эдиле, устазла жиберликбиз деп. Алай, былтыр да болгъан эди быллай хапар, киши да келмей къалгъан эди ансы. Быйыл да алай болуп къалмагъа эди деп, къоркъуп тура эдик. Къалай иги болду! Сафар сау болсун, айтхан сёзюн толтурду бу жол. — Ислам къолунда къагъытха жангыдан къарап, аны столгъа салды.

— Шёндю ненча устаз барды школда? — деп сорду Иван.

— Экеулен эдиле да, бири, окъуу жыл бошалгъанлай окъуна, кетгенди, кеси элине. Алай, энди жарсыу жокъду. Сиз арып келген болурсуз, солургъа керексиз. Къалгъан ишлени юсюнден тамбла сёлеширбиз, — деди Ислам. Сора Дадашха бурулуп айтды: — Къонакъла бюгече бизге келсинле.

— Угъай, ол боллукъ туююлдю. Таулу адетибиз бузулмасын. Была бек алгъа манга тюбегендиле. Мени къонакъларым болургъа керекдиле.

— Алай дей эсенг, бири сизге, бири бизге.

— Угъай, угъай... айтхан иш да этме. Была эр бла къатындыла. Бир бирден айырыр кереклисиз жокъду...

Ала контордан чыкъгъанда, ахшам къарангы болгъан эди. Анга да къарамай эл Советни аллы адамдан топпа-толу эди: къартла, жашла, сабийле да. Аланы берри жыйгъан Къудасны тили болгъанын, Дадаш бирден ангылап, кёлюнден кюлдю. Халкъны кёп басынып тургъаны Исламгъа хычыуун окъуна кёрюндю.

— Жамауат, — деди ол эллилерине. — Сабийлеригизни школгъа хазырлап башлагъыз. Кёремисиз, къалай устазла келгендиле бизге. Къуру сабийле бла къаллыкъ туююлбюз... окъугъан энди, барыбыз да этерикбиз.

— Орусча окъутурукъ эсегиз, керек туююлдю, — деп кычырды ким эсе да биреулен.

— Керек туююл эсе, сени къысмабыз, — деди Ислам, жыйылгъанланы башлары бла, бойнун созуп къарай.

Дадаш, кьонакъланы алып, юйюне келди. Иван бла Анна эшикден уяла-уяла кирдиле. Фазиканы отха-суугъа кьармаща тургъан кезиую эди.

— Пазий, кьонакъла!.. — деди Дадаш кьатынына. Фазиканы бети, айча жарыды. Аны аллай жарыкълыгъын кьрген кьонакъла, кеслери да жарыдыла.

— Келигиз, келигиз, сау келигиз! — дей, Фазика ала ны терге чыгъарып, экисин да тапчаннга олтуртду.

— Бу юй бийчебизди, — деди Дадаш, кьатынын кьонакълары бла шагъырейлендире.

— Ангылап турабыз.

Бу кезиуде юйге, юч-тёртжыллыкъ, кьаракъаш кьызчыкъ чабып кирди. Ол, кьонакъланы кьргенлей, буюгъуп, эшик кьатында тохтап кьалды.

— Бу уа, Саният... Бек гитчебиз, — деди Дадаш. Сора кьызчыкъгъа: — Уялма, кел, кьонакъла бла саламлаш, — деп ариу айтды.

Атасы алай айтханнга, Саният бютюн бек уялды, кеси кесине бармакъларын ууа, башын энишге тутду. Анна олтургъан жеринден туруп, аны кьойнуна алды.

— Ариу кьызчыкъ... — дей, ол аны, энди бише келген шапталча, кьызгьылдым уууртундан уппа этди. Сора Фазикагъа бурулуп: — Хар заты да кесинге ушайды кьызчыгъынгы.

Бу кезиуде тышындан ийнекни мьнгюрдегени эшитилди.

— Азрет ийнекни табып келди дейме. Мен аны сау-гъунчу, сиз олтура туругъуз, — деп Фазика адырла жыйыучу тапканы кьатында тургъан бош челекни кьолуна алды.

— Анса уа ийнек кьайда эди? — деп сорду Дадаш.

— Сюриуу бла келмей кьалгъан эди. Билмеймисе аны кьылыгъын? — Фазика юйден терк чыкъды. Ол чыгъып бираз болгъанлай, юйге Азрет кирди, кьонакълагъа салам берди.

— Бу уа жашыбызды... Азрет.

— О, жигитди да! — деди Иван Азретге жарыкъ болуп. — Келчи былайгъа.

Азрет, иймене-иймене, кьонакъланы аллына барды.

— Окъуймуса?

— Хоу.

— Кьайсы классда?

— Бешинчиге ётгенме.

Къонакъла Азретни орусча тап сёлешгенине илеринден сейир этдиле. «Орус тилни иги окъута кёреме мында», — деп келди аланы кёллерине.

— Сора сен мында школну бошагъанса? Энди уа къайры барып окъурукъса?

— Мен мында окъумайма.

— Къалай мында окъумайса?

— Нальчикде окъуйма.

— Ах алаймыды-ы-ы?.. — деди Иван, иини болушун энди ангылагъанча. — Мен а сени элигизде окъугъан сунганма.

— Бу да, дагъыда бир къауум жаш да, биринчи классдан окъуна Нальчикде окъуйдула, — деп ангылатды Дадаш къонакъларына.

— Окъугъан а къалай этесе? — деп сорду Иван жашха.

— Иги. — Азретни бетине къызыл ингилик урду.

— Ким болургъа сюесе?

— Устаз.

— Анерим, — деди Иван, Азретни аркъасындан къагъа. — Устаз болсанг, ким биледи, бизге бирге ишлерге окъуна тюшюп къалыр.

— Сиз айып этмегиз, — деди Дадаш къонакъларына, — Азрет бла мен тышына бир чыгъайыкъ. Саният бла сёлеше туругъуз.

— Ахшы, ахшы...

Тышына чыгъып бара, Дадаш жашына: — Хайда, бар да токълуладан бирин тут. Къонакъланы сыйларгъа керекди, — деди.

Ала тышына кетгенлей, Анна олтургъан жеринден къобуп, чемоданын ачды да, андан кампетле чыгъарып, Саниятха берди. Къызчыкъ аланы уяла-уяла ууучуна къысды да, къарап къарагъынчы, юйден чабып чыкъды. Арбазда къой соя тургъан Дадаш къызын кёрюп, анга ачууланды: — Бар юйге, бусагъатдан. Къонакъланы къуру кеслерин къоюп кетерге жарамагъанын билмеймисе.

Саният къайтып юйге кирди. Анна аны кесини къатына тапчаннга олтуртду. Уллу, кенг отоуну ичи, къонакъланы тамашагъа къалдыргъанды. Ала отоуну тюз ортасында от жагъагъа бла, юйню башында тютюн чыгъаргъа деп къалдырылгъан тешикге бютюн да сейир этдиле.

Бир кесекден, челек толу сютню алып, Фазика кирди.

— Эрикмей турамысыз?

— Бек алаMAT, — деди Анна, Саниятны башындан да сылай.

— Сиз ач болурсуз... Ушхууур этгинчи айран иче туругъуз, — дей, Фазика тапканы къатында орталыкъ чыккырны башын ачды. Кесини ичинде чолпусу бла айранны булгъады да, сора, аякълагъа къуюп, къонакълагъа берди.

— Ичигиз...

Къонакъла айрандан бирер уртлап кёрдюле.

— АлаMAT затды да! — деди Иван башын булгъай.—

Айран дегенигиз бумуду?

— Хау... Биз, таулула, айрансыз болалмайбыз.

Иван айраның терк ичип бошады.

— Энтда да къуяйым, — деди Фазика.

— Угъай, сау бол.

Анна уа чөмючню ортасына дери жетдирип, андан ары ичалмай тохтады. «Тауусмай къойсам, адепсизликке саналмазмы?..» — деп, ичи къайгъылы болду аны. Ахыры, не этерин билмегенден сора, Ивановны быгъынына жингириги бла тийип, чөмючюн анга узатды.

— Угъай, мен тойгъанма, — деп аякны алыргъа унамады ол. Сора уа не этейим дегенча, Анна анга соруулу къарады. Юй жумушлагъа къармашып айланган Фазика, аны эследи да, Аннаны аллына барып:

— Нек тауусмайса? Жаратмадыңмы? — деп сорду.

— Угъай, бек игиди. Алай, асыры кёп къуйгъансыз манга.

— Кёп болуп а бу, — дей, Фазика, Аннаны кьолундан аякны алды. Бу кезнуде юйге, Дадашны биргесине, орта жашаулу, бёкем санлы, толубет киши кирди. Иван бла Анна олтургъан жерлеринден кьопдула.

— Быламыдыла къонакъла? — дей барып, Дадаш бла кирген киши Ивановны кьолун тутду. — Сау келигиз.

— Сау бол.

— Элибизде жангыз устаз буду... Атламланы Шамил, — деп Дадаш биргесине кирген кишини юсюнден къонакълагъа айтды.

— Ах, алаймыды?! — дедиле Иван бла Анна бирден. Ала экиси да, эртдеден шагъырейлерине тьобегенча къууандыла Шамилге.

— Олтуругъуз, олтуругъан этигиз.

2. Ж. Токумаев

Назарбаев-Барбарова фондунун ачык
БИБЛИОТЕКА ижеги М. И. КРУПНОЙ
гор. Нальчик, ул. Могова, 42

— Школну иши бла тюенепе сахаргъа кетген эдим да, бусагъатчыкъда келе келгенлигимди, — деди Шамил. — Алыкъа юйге да бармагъанма. Сизни хапарыгъызны эшитип, тюзюнлей бери къайтханма.

— Сахаргъа не жумуш бла баргъаненг? — деп сорду Иван Шамилге.

— Окъуу китапла, тефтерле излей.

— Тапдынгмы да?

— Угъай... — Шамил терслиги болгъан адамча, башын энишге тутду. — Кезнуйонде баралмай къалгъанма да, бизни юлюшюбюзню башха школлагъа берип ийгендиле.

— Ой, къалай аман иш болгъанды, — деди Анна, жарсып.

— Алай, тарыгъып окружкомну секретарына кирген эдим да, ол бир мадар этерге айтханды.

Бу кезнуде тышында адам ауаз эшитилди.

— Энтда да ким эсе да келеди, — дей, Дадаш эшикни ачды. Босагъаны ары жанында Исламны башы кёрюндю.

— Юйдемисиз?..

— Келигиз, келигиз...

— О, Шамил а мында турады да. Мен а юйюнге адамла ийип, сени излетдирип айланама, — деди Исламанга. — Къайда устазла деп, кюн сайын тынчлыкъ бермей айланыучу эдинг да. Хы, кёрдюнгмю?

Къонакъ келсе, къууат келир дегенлей, бу ингирде Дадашны юйю къууанчлы да, къууатлы да болду.

Фазика, уллу сай табакъ бла, къонакъларыны алларына хычинле салды. Аякълагъа боза къуйду.

— Эт бишгинчи ауузлана туругъуз, — деди ол алагъа. Хычинлени ёмюрлеринде биринчи кере кёрген Иван бла Анна, аланы орус ашладан къайсысына ушатыргъа билмей, сагъышланып къалдыла.

— Энди хапарны ашай-ашай айтыргъа керекди, — деп Ислам аллында боза аякъны къолуна алды. — Келген къонакъла да сау келе турсуна. Окъуу дегенинг, адамгъа, кюнню жарыгъы кибиб бир затды. Иван бла Анна узакъдан бизге, бизни сабийлерибизге ол жарыкълыкъны берирге деп келгендиле. — Ислам къонакълагъа къарады. — Сизни саулугъугъуз ючюн. Малкъарны огъурлу жери сизни къыйыныгъызны бир заманда да унутмаз. Хайдагъыз...

Олтургъанла барысы да боза аякъларын кётюрдюле.

Иван бла Анна, бозаны да билмей эдиле не зат болгъанын. Исламны алгъыш этгенине кёре, аны ичги зат болгъанын ала ангылагъандыла. Алай, къаллай ичги болур? «Кеф этиучю зат эсе, манга жарарыкъ туююлдю ичерге. Сорсам айып этерлеми?.. Фазика да, бизни бла нек олтурмайды? Ол къатымда болса анга сорур эдим...» — деп, Анна аякъны къолунда тутханлай, ичинден кеси кеси бла кенгеше эди. Дадаш аны ич оюмунму ангылады, огъосе уа арсарлы болуп тургъанынмы сезди: — Бу таулу бозады, къоркъма, ичген эт, эгечим, — деди анга. Ол алай айтхандан сора, башхала бла бирге, Анна да аякъны аузуна элди. Эки-юч уртлап, аны столгъа салды. Боза къюшлю болса керек, ол эринлерин жыйырды. Иван а аныча этмеди. Алгъа бир уртлап кёрдю да, сора, солумай аякъны ортасына дери смирди. «Хычыуун зат кёреме» — деп келди аны кёлюне.

— Хычинлеге узалыгъыз, — деди Ислам, табакъдан бир туурамны къолуна алып. — О, не къызыудула была, тубюнден от этиле тургъанча.

Хычинлени Анна да, Иван да бек жаратдыла. «Ашап тоймазча затла кёреме была...» — деп келди аланы акъылларына...

Бу такъыйкъалада Сосран эфендини юйюнде уа башха тюрлю иш бара эди.

Арт чурулада, Сосран къыйын ауруп тёшекге тюшгенди. Асыры азгъандан болур, къолларында бла бойнунда къан тамырлары, жукъаргъан терисини тубюнден, бармакълача билинедиле.

Ингирде Къудас анга, элге орус устазла келгенлерин айтханда, эфендини кёкюрегин ачыу къысып, солууу тыйылыргъа жетишген эди. Алайсыз да, жүрек ачыуу уллу эди аны: Совет власть тохташдырылгъанлы, элде медирсени жапхандыла. Сосранны ауруулу этген да ол болгъанды. Медирсени юсю бла анга ырысхы жаугъанлай туруучу эди. Аны жапханлы бери уа, эфендини мол жашауу таркъайгъанды. Алай болуп тургъанлай, орус устазланы келген хапары, анга алай хычыуун тиймеди. Ол бираз эс жыйгъандан сора, къатынына:

— Суфиянны бла Баракъны чакъырт, — деп буюрду. Къудас, мычымай, аланы чакъырты, хоншуларындан адам ийди.

Бираздан Суфиян бла Баракъ келдиле. Ала Сосран

эфендини алгъынны сохталарындандыла. Экиси да киши ортасына жете келген адамладыла. Сосран башха сохталарындан эсе аланы бегирек иги кёрючюдю. Ала, эфенди айтханны эки этдирмеген, аллай жумушчу жашла болуучу эдиле. Кёп затына жарагъандыла ала Сосранны. Окъугъан да аман этмеучю эдиле.

Суфиян бла Баракъ эфендини юйюне ахлары кетип кирдиле, сауузну ёле тургъан сунуп. Аллай къайгъыны эселегенден сора, сохталагъа бет къап кирди.

— Орус устазла келгендиле дейле, ол кертимиди? — деп сорду Сосран алагъа, эшикден кире келгенлеринлей окъуна.

— Кертиди.

Эфенди ауур кючсюнюп, мыккыл болду. Кёзлерин кысып, эринлерин шыбырдата, не эсе да бир затла мурулдады ичинден. Бираздан кёзлерин ачды да, ёрге кётюрюлюп, жингиригине тыянды.

— Адамлагъа айтыгъыз, сабийлерин школгъа иймесинле. Алайсыз да халкъ гюняхдан толгъанды. Энди анга кёшмасынла. Бери орус устазлары бош иймегендиле. Балшибикле бизни гяуур динге бурургъа кюрешедиле. Уллу аллахыбызны унутдурургъа умут этедиле. Жамауатха аны ангылатыгъыз. Жангылмасынла...

Эфенди, ауур ынчхай, башын жастыкыгъа салды. Суфиян бла Баракъ ол айтхан ууазны халкыгъа жаяргъа сёз бердиле.

— Мен кимден да сиз экигизге бек ышанама. Аллах онг берсин сизге...

3

Экинчи кюн Ислам да, Шамил да орус устазла бла бирге, школгъа къараргъа чыкъдыла. Школ алгъын медресе болуучу юйде эди. Ала ары бара тургъанлай, бир къауум акъсакъал къарт алларына тюбедиле. Аланы не эсе да бир затдан жюреклери кыйналып тургъанча халлары бар эди.

— Жамбот улу, биз санга бара тура эдик, — дедиле ала Исламны тегерегинден.

— Ашыгышлы жумушугъуз жокъ эсе, мен бу кёнакъларыбызгъа школну кёргозтюп къайтайым, бусагъат.

Къартла орус устазлагъа да къаш тюплери бла къарай, Исламгъа айтдыла:

— Ашыгызулу деп да туююлдою. Сорган этерик эдик.

— Соругъуз, соругъуз.

— Бу элде жюриген хапар неди? Бу эки оруслу бери не ниет бла келгендиле? Сен аны бизге букдурмай айталлыкмыса?

Ислам, ышарган да эте, эки кьолун кенгиге жайды.

— Не букдурлугъу барды аны... Была огъурлу иш бла келгендиле. Элибизде сабийлени окъутургъа деп, партия жибергенди быланы бери.

— Не динни окъутурукъдула?

— Бир динни да угъай. Жазаргъа, окъургъа юйреттирикдиле. Шендюге дери Шамил окъутханча. Билим берликдиле.

Къартла кынгкь-мынгкь этдиле. Исламны жууабын жаратханга ушашлы да болдула, алай аланы бетлеринде толу ышаныулукъ жокъ эди.

— Билим — керекди. Къара таныргъа да юйретсинле. Алай, муслиман киндикден юзюлген сабийлени кристен диннге къайтармасынла. Биз пласт жанлыбыз. Пластыбыз игиди. Жаныбыз кьор болсун анга. Тюзлюк келгенди дуниягъа. Биз тилерик жалан да бирди — динибизге къатылмагъыз.

Ислам, къартланы бетлерине къарай, аз кесекчикге сагышланды.

— Динибизге киши да къатыллыкъ туююлдою. Сиз эшитген хапар, бош хапарды. Совет властны сиймегенле жайгъандыла аны. Манга ийнана эсегиз, алайды.

— Ийнанабыз, ийнанабыз... Биз эндиге дери да санга ийнана келебиз. Жалган сёзюнг болмагъанды алыкъа. Бу келген кьонакъла да, иги ниет бла келген эселе, сау келе турсунла. Жюрегибиз кыйналып тура эди да, энди ырахатлыкъ тапдыкъ. Аллахдан ырахатлыкъ келсин сизге да, — деп, къартла ызларына бурулдула. Ислам жыйыны да жолуна кетди.

Элде: «Совет власть, туудукъларыбызны кристен диннге киргизир ючюн, орус устазла ийгенди бери» — деген хапар а бара эди. Анга ийнанмагъанладан эсе, ийнанганла кеп эдиле. Амал не, алыкъа акъыл сёзден эсе, жахил сёз ауур тартхан кезиу эди.

Исламлары школгъа жетдиле. Аны ичи тар эди. Не бары да — жангыз класс. Хаух ишленген партала бир бирге жуукъ кысылып салыннгандан, аланы аралары бла ётерге да кыйын эди.

— Эки классны бирге олтуртун окъутабыз, — деп ангылатды Шамил къонакълагъа. — Тюшге дерн — ючюнчю бла тёртюнчю классланы, тюшден сора уа — биринчи бла экинчини.

Орус устазла классны арт мюйюшюнде тамир печни къатына барып, аны тегерегине-башына къарадыла, парталагъа олтуруп кердюле.

— Хоча туююлдо, — деди Иван, бираз мыккыл болуп.

— Жангы школ ишленгинчи, башха амалыбыз жокъду, — деп жууаплады анга Ислам. — Кысыхасы, школ буду, сен а директор. Керек зат болса, уялма, айтхан эте тур, болушурбуз.

— Биринчи тилеригим, муну ичин агъартыргъа керекди.

— Ахшы. Тамбладан кеч къалмай этдирибиз аны. Башха уа не зат?

— Аннагъа бла манга жашау этерге юй.

— Аны юсюнден биз тюнене селешгенбиз. Дадаш сизни бир жары да жиберирге унамайды. Бюгече къалгъан отоугъузну, ол сизге эркин этеди. Жангы юй ишленгинчи, анда кечине туругъуз.

— Бек ахшы, бек ахшы, — деп, Иван да, Анна да бирден айтдыла. Ала кеслери да, алайгъа ыразы эдиле. Дадашны юйюрюню жарыкълыгъы алагъа неден да багъалы керюннгенди. Дадашны орусча селеше билгени уа, алагъа да къолайлы эди.

Эртденлигинде Шамил да, орус устазла да, бийыл биринчи классха барлыкъланы жаза, элге чыкъдыла. Бу иш алгъаракъдан окъуна этилип къалдыргъа керек эди. Алай Шамил болалмагъанды.

Ала эл тюбюнде кез байланнгынчы айландыла. Шамил билип, школгъа сабийи барырча болгъан бир юйню да къоймагъандыла. Арыгъан да этгендиле. Болса да, ала юйге баргъынчы, эл Советге къайтып, этген ишлерини юсюнден Исламгъа айта кетерге деп келишдиле. Ала келгенде, Ислам кабинетинде, патеген чыракъны да улуу жандырып, газет окъуй тура эди.

— А, сизмисиз, келигиз, — дей, Ислам олтургъан жеринден ёрге къопду. — Къалай болдугъуз?

— Тейри, доюн туююлдо. — Шамил ауур кючюндю. — Нек эсе да адамланы жагъынлары тутупду.

— Ол дегенинг?

— Сабийин школгъа иерге айтхан кеп адам чыкъма-

ды. Туура бу жолча уа бир заманда да этмеген эдиле.

— Не айтадыла?

— Къызланы юсюнден биягъы айтыулары — айтыу. Анга къошхан жангы сылтаулары уа — орус устазла сабийлерибизни гяуургъа буруп къоярыкъдыла дейдиле.

— Ол барысы да эфендилени бла чанкаланы ишлериди. Не этсин адам былагъа?.. Бир да билмейме.

Бу кезиуде, тышындан уллу къаугъа эшитилди. Не палах болду дегенча, кабинетдегиле бир бири бетлерине къарадыла. Ырхы сууну шууулдап келгенича, къаугъа жууукъдан жууукъ эшитиле келип, кабинетни эшигине жетди. Ислам да, устазла да олтургъан жерлеринден къопдула. Бу кезиуде эшик хыны ачылды да, бир къауум къатын, кабинетге гюрюлдеп, суху кирдиле. Бек алларында Къужонну тамата юй бийчеси Баблина бла Сосран эфендини къатыны Къудас эдиле. Келгенле барысы да кабинетге сыйынмадыла, бир къауумла, ачыкъ эшикни ары жанында къалдыла. Аланы арасында, эр кишиле да эсленедиле. Къатынла, уялары чачылгъан дидинлеча жызылдай, бир бирни ары-бери тюрте, Исламны кезюнекъашына тебинип, ауузларына келген хылымылыны да теге башладыла. Алгъа сейирге къалып тургъан Иван бла Анна, эиди къоркъунуп, мюйюшге къысылдыла. «Бизни ючюнюмю эте болурла была былай?..» — деп келди аланы келлерине. Исламны столу бла къатынланы арасында къалгъан Шамил а къабыргъагъа къысылгъанды. Акъ къалнагъы да башындан чартлап, къатынланы аякъ тюплерине тюшгенди.

— Не болгъанды сизге? — деп, Ислам чанкалагъа акъырын соруп кёрдю. Алай, жабыдан, аны соргъанын киши да эшитмедди.

— Сиз адамла туююлсюз, жанууарласыз!.. — деди Баблина, Исламны юсюне-юсюне тебинип.

— От тебеси болургъа керек эдигиз сиз, хурнотсуз гыбышыла, — деп къошду, къайсы эсе да дагъыда бири. Андан Башланды:

— Жийиргенчлиле, аллах жокъ этсин сизни!

— Къан жаусун башыгъызгъа...

Исламны кезлерине къан чапды. Бети бузча кегерип, сууукъ тартды. Аны кёрген къатынла, ауузларын жаба башладыла.

— Не болгъанды? — деп сорду Ислам, дауур селейгенден сора.

— Кет-кет, аурунг, айтыргъа адамны тили да айланмайды, — деди Къудас, башында жаулугъуну алгъа тюшген бир къанатын артха ата. — Элбекни къатыны Ариубатны эл кюлкюлюгю этии кетдиле да.

— Ангыламайма не айтханынги. Кимле не этгендиле?

— Ол Солтан деген, аты унутулур эссе, ингирли бара барып, Ариубатха артыкълыкъ этии кетгенди.

Кертими айтаса дегенча, Ислам Къудасны териси жыйырылгъан кенг бетине къарап къалды.

— Аллахым сакъласын, быллай намыссызлыкъны ёмюрде айтып да эшитмегенбиз, — деди биягъы Къудас.

Исламны башына кёп тюрлю оюмла чечме окълача кирдиле. Жашауунда кёрген затлары бири бирин терктерк алышындырадыла. Ма, атасы Жамботну ортагъа алып, анга чыбыкъ ура тургъан кезиулери... Эгечи Фазиканы таралып жилий тургъаны... Жюнюс да асмакъда...

Ичинде ёртен къабына баргъанча болду Ислам. Алай ол кеси кесин къолгъа алды. Эс жыйды. Ол не айтырыкъ болур дегенча, анга кёп кёзле къарай эдиле.

— Айыплы иш болгъанды бек, — деди ол, чанкалагъа. — Солтан бла биз сёлеширбиз...

— Аны бла сёлешир кереклиси жокъду. Итни ёлтюргенча ёлтюрюрге керекди! — деп жаныды эшикни ары жанында, къатынла арасында сюелген кишиледен бири. Патеген чыракъны жарыгъы ары иги жетмей эди, аны себепли Ислам аны ким болгъанын къарап таныялмады. Алай, ауазындан, ол аны Къамботха ушатды.

— Мен айтханны эшитдигиз да... Ол адепсизлиги ючюн, Солтанны башындан киши да сыламаз, — деди Ислам.

— Жашым Элбек табылса, аны да, сизни да башларыгъыздан ол тап сылай туруп! — деп, Баблина артха бурулуп, эшик юсюндегилени кёкюреги бла тюрте, кабинетден кесин буза чыкъды. Къалгъанла да аны ызындан тизилшип кетдиле.

Баблинаны ахыр сёзлери, Исламны къанын къайнатдыла: «Табылмайды ансы, табылса уа, кимден эсе да манга бек керек эди ол...»

Биягъындан бери мюйюшде тынгылап тургъан устазла, чанкала кетгенден сора, биягъы шинтиклерине олтурдула. Шамил а къатынланы аякъ тюплеринде мал-

танган кьалпагъын кьолуна алып, кьагъын башына кийди.

— Не зат эди бу? Биз бир зат да ангыламадыкъ, — деди Иван, кабинетдегилеге. Ислам алагъа ишни болушун кьысха айтып ангылатды.

— Ой, кьалай аман болгъанды! — деди Анна жарсып. Бу кезнуде кабинетге Дадаш кирди.

— Охо, мен а, кьонакъларымы тасмы этип кьойдум деп, эл тьубюнде сизни излеп айланама, — деди ол, Иваннга бла Аннагъа. — Фазиканы эки кёзю тышында кьалгъанды, сизни аллыгъызгъа кьарай.

Исламгъа, киеую кьалай эсе да жарыкъ кёрюндю. «Солтанны этгенин тюзге санап, кьууанып кьалгъанлыгъымы болур? Огъосе уа, бу хапарны алыкъа ол эшитмегенмиди?.. Эшитмей амалы уа жокъду. Ол шёндю тышындан киргенди».

Кимден да бек, шёндю Исламгъа, Дадашны нистин билирге керек эди.

— Не айтаса сен а? — деп сорду Ислам, киеуюню бетине тюрслеп кьарай. Дадаш сагъышланып кьалды. Аны кьалын кьара кьашлары, жыйырыла барып, бир бирге кьошулгъанча болдула. Ечюлюп тебиреген кесеуча, бет жарыкълыгъы да кетди. Бираздан башын кётюрдю.

— Мен дурус кёрмегенме.

— Ахшы, ахшы... — деди Ислам Дадашха, ичинден эс таба. — Элт, кьонакъларынгы юйге элт.

Дадаш кьонакълары бла бирге кабинетден чыкъды. Шамил да аланы ызларындан тебиреди. Алай, Ислам анга кьарап:

— Сен мында кьал, — деди. — Солтанны бери чакъыртыргъа керекди.

Кеч болса да, эл Советни арбазында адамла кёп эдиле. Солтанны конторгъа чакъыртыуну юсюнден хапар аланы сейирсиниулерни бютюн да уллугъа кетерди. Алайда чанкаладан эки-юч адам бар эди да, эл Советни кьууумун билгенлей, ала юйлерине кьууулдула. Баям, кьалгъанлагъа хапар берир умутда. Ислам бла Шамил, кьызыу селеше, кабинетде Солтанны сакълап олтурадыла. Бир заманда эшик кьагъылды.

— Кир, — деди Ислам.

Жарты ачылгъан эшикни ары жанындан Солтан кёрюндю. Ол кабинетге, буюгъуп, акъырын кирди.

— Олтур, — деп хыны айтды Ислам анга. Ол эшик

артында шинтикге чөкдю. Орта жашаулу, алаша ёсюмю болган, бёкем кишиди. Эртде бир кьатын алып, андан айырылганлы бери юйдегили болмагъанды. Жашлыгъында жалчылыкъда айланганды. Атасы жокъду, кьарт анасы бла бирге жашайды.

— Не ишинг эди бу сени? — деп, сорду Ислам анга. Солтан бойнун бир жанына кынгыр этип кьойган болмаса, жууан кьайтармады.

— Сен бетсиз, битеу элге айып салып, энди тынгылауну ийип кьутулургъамы умут этесе? — деп, тегюлдю Ислам аны юсюне. Солтан элгенингенча болду. Шамил да типски болду. Ислам ачыулануучу адам туйюлдю. Алай, бир тепсе, аны аман тебиучюсюн ол биледи.

— Сен чанкаланамы кьоруулайса? — деди Солтан тынгылай кетип.

— Угъай. Мен адамлыкъны кьоруулайма.

— Да Элбек сени эгечинги бедншлик этген эди да.

— Ол ит эди да итлигин этген эди. Сен а сен?

Терслигин ангылагъанча, Солтан башын энишге тутду.

— Тамбла сен халкыгъа не айтып кёрюнюрюксе? Кьарт анангы бетине уялмай кьалай кьарарыкъса?

— Ол ишин этер акъылым жокъ эди мени, — деди Солтан жерге кьараганлай.

— Сора уа нек этгенсе?

— Айып этмегиз, аллахчу... Алгъындан да мен анга сёлеше, сёлеше туруучу эдим. Алыр муратым бар эди.

*Солтан айта келип, эсине не зат тюшдю эсе да, тохтап кьалды.

— Сора уа сора?

— Бу ингирде уа, мен анга ол муратымы айтыргъа барган эдим. Айтханымлай: «Кирли гыбышы, бар да аркьангдан битлеринги ариула, андан эсе» — деп, жерге сукъганлай этди. Сора, манга да ачыу тийди...

Бу кезнуде, сунмай турганлай, чанка кьатынладан эки нёгери бла да кабинетге Баблина кирип келди. Дуулдап жанган от эди аны бети. Кабинетдегилени кьан чапхан кёзлери бла ашай, тегерегине огъурсуз кьарады. Эшик кьатында олтуруп турган Солтанны кёрдю да, бара барып аны юсюне тюкюрдю. Сора кьаргъыш эте, кёзюне, башына тебинип тебиреди. Солтан андан кесин кьоруулай, олтурган жеринден турду. Халны тап кёрмеген Шамил, Баблинаны билегинден тутуп, аны Солтанны юсюнден артха айырды.

— Къой, Баблина, адепли бол. Бийче туйюлмюсе, юйюнге.

— Оу кюнюм, не адепли билесиз сиз а? — деп, Баблина Исламгъа бла Шамилге бурулуп, хыликгя этди.— Къачандан бери адепли болгъансыз? Аллахны кёлюн кюлдюрмезиз! — Къолу бла Солтанны кёргюзте къошду: — Ма синзи намысыгъыз, адебилиз да бу эшекни ишине кёредиз!

Чыдаялмай, Ислам стол артындан алгъа чыкъды. Баблинагъа айтырыкъ сёзлери хуру оюлгъанча, тамагына келип къуюлдула. Кимле адепли, кимле адеписиз богъаныны юсюнден даулашырыкъ эди ол шёндю бийни къатыны бла. Элбек Фазикагъа этген артыкълыкъны айтырыкъ эди... Кёп эди, айтыр заты. Алай, айтмады Ислам аланы бирин да. Ол былайда аланы айтса, чанка къатынла аны терсинден ангыларгъа боллукъ эдиле. Аны себепли жутду ол, даулашын, дауун да. Алай, Баблина кеси сезген эди, аны ичинде не зат къайнагъанын. Бийни къатыны бу ингирде конторгъа эки кере келди. Экисинде да, ол бери, къуру Солтан ючюн деп келмеген эди. Асламында, Солтанны сылтауу бла къанлы жаууну чачындан жыртыргъа, бетинден тырнаргъа деп келгенлиги эди. Биринчи жол келгенинде эталмай кетгенди этер ишин. Алай чыдаялмай, кеси кесине айып этип, энтда да къайтып келгенди конторгъа. Къаршы аллында сюеледи Ислам. Ол узалып, аны чачындан тутаргъа адыргы этеди. Алай, нек эсе да, узалалмайдыла аны къоллары Исламгъа. Шёндю ол аны бетин тырнап, къанын чыгъарса эди, жүреги чёгерге да болур эди бир аз. Алай эталмайды... эталмайды зат да. Исламны кёз къарамын хорлаялмайды. Биринчи келгенинде да, Баблина ол кёзледен буюгъуп кетген эди. Бу жол да буюкъду ол аладан. Дертли ичи от жана, эшикге бурулду ол...

Ислам юйюне кече арасында келди. Мария тапчанда олтуруп, аллында бешикни да эхчей, эрин сакълап тура эди. Тамата жашлары Алим а жукълап эди. Ислам хазна ушхуур да ашамады. Къатыны бла уллу ушакъгъа да кирмеди. Тешинип, тёшегине жатды.

Бюгюн да аны ауур кюнлеринден бири эди. Ол да озду кюреш бла, къайгъы бла, къаугъа бла. Совет власть таулада энди тамырлана барады. Алыкъа, ким биледи, къаллай кюнле тууарыгъын.

Гыжгыт эл, Акъташдан иги кесек ёрге барып, Черен сууну жагъалары кенгге жайылгъан ёзен жерде орналгъанды. Аны чегет жанында бийик къаяла сюеледиле. «Гелеу кёрсенг, жер сорма, келбет кёрсенг, эр сорма» — дегенлей, былайны бек улуу байлыгы — татымлы кырдыгыды. Гыжгытчыланы маллары, хар заманда да башха эллени малларындан эсе этли да, сютлю да боладыла. Ол а тау гелеулени аламатлыгынданды. Алгъын кютюу жерлени бек игиси чанкаланы болуучу эди. Энди, Совет властны хайырындан, Гыжгыт элни жарлылары да гелеулеге кеслери ие болгъандыла. Акъташдача, мында да, байла гыр-мыр эте, кёп къыйынлыкъланы сынап келген урунган халкъ а жангы ёмюрюкю жангы кюнюне къууана жашайдыла.

Хажомарны ююу — Гыжгытда бек улуу юйледен бириди. Элни кюнлюм жанында — сырт башында ишленгенди ол кеси да. Эки къатлыды. Кёп жерни тегерегин хуна бла бегитип, кенг арбазы да, терек бахчасы да, улуу сабанлыкълары да болуучу эди аны. Совет власть тохташдырылгъанлы, аны этеклери чубур болгъандыла. Арбазы бла терек бахчасы, сора бир кесек сюрдю жеринден къалгъаны жарлылагъа юлешингенди. Алай аны ючюн Хажомарны байлыгы таркъаймагъанды. Эки къатлы юй, сырт башында энтда да, сюелгенича сюеледи. Революция жашауну тюрлендиргенли бери, Улуу тарда кёп байла бла бийле тозурагъандыла. Хажомар а турады алыкъа, темир къазыкъча, къаты бегингенлей. Жалчылары кетгенликге, жашлары сюелгендиле сюрюу къыйырларында. Алты жетген жашы барды аны. Чыккырны белин бегитген темир къуршоулача, Хажомарны байлыгын ууучларына жыйып, чачдырмай тургъан аладыла.

Хажомар юйюнде тыяна кетип, тышына кюн бата башлагъан кезиуде чыкъды. Кюндюз башын хазна тышына къаратмаучуду ол. Кесини алгъынны сабанларында башхаланы ишлей тургъанларын кёрсе, жюреги тутуп къалыучуду. Аны себепли ол узун кюнюн юйюню ичинде къысхартыучуду. Хажомар тышына чыкыгъанда, жашларындан туугъан сабийле да, алты келини да, кесини къарт къатыны да арбазда эдиле. Была барысы да бирге жашайдыла. Бир жашын да айырмагъанды Хажомар кесинден. Сабийлени абаданлары сюрюуден къайт-

хан малларын баугъа бла халжарлагъа тыя айланадыла. Ууакъ сабийле уа, ары-бери чабып, бир бирлери бла ойнайдыла. Келинле ийнеклени сауадыла. Хажомарны къарт къатыны да, сен аны эт, сен муну эт деп, хар затха да кёз-къулакъ бола айланады. Не айтырса, бай юйню арбаз даууру уллуду. Хажомарны жашлары юйде болуучу заманлада, бу арбазны даууру, къуууму бютюн да уллу болуучу эди. Мал союп, жангы эт ашамагъан кюнлери да озмаучу эди. Алай, энди ол кюнле кетгендиле. Жашла малла бла узакъ жерледедиле. Алгъыннгы жалчылача, ала энди юйлерине санлап бирде бир келедиле ансы, онглары жокъду. Ишлери алай болгъанлы, аланы къатынларыны да бурунлары салынгандыла. Алай, не этерикдиле? Эрлерин тюшлеринде кёре, кечелерин алай ашырадыла.

Хажомар, ашыкъмай, малларына къарап чыкъды. Къозлар заманлары жетип тургъан эки ийнекни, энчи орунга тыйдырды.

— Быланы тамбла сюрюуге иймегиз, — деди ол, жашларындан туугъанлагъа.

Малланы да тыйып, ийнеклени да саууп бошагъандан сора, келинле отха уллу къазанланы асдыла. Аланы бирине ингирги сютюню къуйдула. Экинчи къазаннга уа эт салдыла. Тамата келинлери уллу тегенеде нартюх ундан тылы ийлен, къош къалачла этни тебиреди. От жагъаны тегерегинде олтургъан сабийле, отха сыгынла саладыла, арауанда тышлары къатдырылгъан къош къалачланы кюлге кёмюп, аланы да биширедиле. «Ол мени къалачым... бу уа иннаны къалачы...» — деп, ала къалачланы бишгинчи окъуна юйде хар кимге бирерин атап, кеслери алларына сабий дауурну этедиле.

Ушхууур да бишип, юйдегиле да ауузланьргъа деп, ашны тегерегине басынган кезиуде, Хажомарны кичи жашы — Бийберт келди. Аны сакъалын тюк басып эди. Аякъларында чабырлары, кюнде къатхандан болур, чана жыякълача, бурунлары ёрге къайкъы болундула. Башында къара къалпагъыны къыйырлары да бюгюлюпдюле.

Бийбертни аллына, бек алгъа аны тёртжыллыкъ къызчыгъы чапды. Аны ызындан сабийле барысы да тегерегин алдыла. Бийберт келмей тургъанлы кёп бола эди. Къарындашла юйге кезиу-кезиу келедиле. Бек кичилери ол болгъаны себепли, анга кезиу да бек артда жетгенлиги болур эди. Бийбертни къатыны, эрини кел-

генине дуняны мюлкюнеча кьууанды. Ол анга тансыкьдан, арт чурулада не этерни билмей айлана эди. Кичи келин кьууанчын юйдегилеге сездирмезге кюрешди, намыссынын. Болса да ансынлары ангылай эдиле аны ич сезимин. Ала анга сукьланып, кёз кьыйырлары бла жашыртын кьарай эдиле.

Бийбертнин келгени юйге жарыкьлыкь берди. Кьарт Хажомарны мутхуз кёзлери окьуна, теренден жылтырадыла. Кёлю ачылмай кьалгьан жалан да Бийберт кеси эди. Тышындан жарыгьан кибик этсе да, кьарангы кечеча, ичин мудахлыкь басып эди аны. Болуучу эди бир заманы: эриксе, омакь да кийинип, уллу кьара ажирине да минип, кьошлагьа кетичю эди. Ол баргьанда, жалчыла терк окьуна кьой союп, жалбауур да, шишлик да этип сыйлаучу эдиле аны. Кьошда олтургьанда, жаш болса да, жери тёрде болуучу эди. Атха миннген заманында, жалчыладан кьайсысы болса да, барып, аны ёзенгисинден тутуучу эди. Энди анга киши да этмейди алай. Кьолудан хыжысы кетмейди. Сууукьлада, жауунлада да тышында малла бла болады аны жашауу. Сакьалын окьуна жюлюялмайды кезиуонде. Кир кийимлери айла бла аркьасындан кетмейдиле. Сора аны кёлю кьалай жарысын?

Хажомар жашы бла ушакь эте, кечени асламысын ашырдыла. Узакь жолдан арып келген Бийберт, тынчайыргьа бек ыразы эди, алай, атасы хапар сора тургьанлай, туруп кетерге кьарыуу жокь эди. Хажомар а кёп затны сора эди.

— Эгиз тапхан кьойла ненчадыла?

— Эки жюз бла жыйырма.

— Аллахха шукур! Биченни уа иги кесек ишлеялгьанмысыз?

— Кюрешибиз.

— Бёрюле уа кёпмюдюле?

— Айтма. Хар кече сайын чабадыла ыстауатха. Алай хата этдирмейбиз.

— Сакь бола туругьуз. Балшибикле салгьан хата да боллукьду бизге...

Хажомарны юйюнде чыракь ёчюлгенде, кече ортасы болгьан эди. Бийбертнин отоуу, юйню баш кьатысында эди. Ол атасы бла ушакьны бошап ары баргьанда, кьатыны ундурукьну да хазыр этип, аны сакьлап тура эди.

— Нек тешинмей тураса?

— Бусагьат...

Бийберт къатынына къысылгъанлай, арыгъанын да, къайгъыларын да унутду...

Бир кезинде, тышында ат аякъ тауушла эшитилдиле. Бийберт сагъайды. «Былай кеч а ким келирге боллукъду?» — деп келди аны кѣлюне. Бир кесекден эшикле къагъылдыла. Бийберт ундурукъдан суймей кѣтюрюлдо. Къарангыда, тѣгерекни къармай кетип, кѣнчегин кючден бла мутдап тапды. Аны да кийип, юсюне да чепкенин къаплап, сайнагъа чыкъды. Андан тик басхыч бла энишге — уллу отоугъа тигеледи. Эшиклени къагъылгъанына Хажомар бла къатыны да тѣшекден къобуп эдиле. Ала бла уллу отоуда жатхан сабийледен да бир къауумлары уянып, башларын жастыкъларындан кѣтюрюп тура эдиле.

— Кимди бу, кече жукъламай айланган? — дей, Бийберт барып, эшикни къадауун ачды. Босагъаны ары жагында сюелген адам:

— Кеч ахшы болсун, — деп мычымай юйге кирди.

— Кел, кел... ахшылыкъ кѣр... Сафар, сенмисе?

— Хоу, менме.

Келген — Акъташда быланы жууукълары, Къамботну жаны Сафар эди. Юйде чыракъны жандырдыла. Сафарны бет къанындан, аны иги хапар бла келмегенин сездиле юйдегиле.

— Аллах, аллах... былай кеч а къалай жолоучу болгъанса? Ёт бери, олтур, — деп, Хажомар къонакъны от жагъагъа чакъырды.

— Гыбышыла башыбызны бедншликге къалдыргъандыла.

— Ол дегенинг?

— Солтан деп бизни бир жалчыбыз болуучу эди да, ол Арнубатха артыкълыкъ этгенди.

Юйдегиле ауузлары ачылып, сир болгъанлай, Сафаргъа къарап къалдыла. Хажомар бла Бийбертни бетлери бояугъа атхан быстырча терк тюрлендиле. Бек алгъа эсин Бийберт жыйды. Ол жукъ да айтмай, артха бурулуп, атлауучла бла ёрге, кесини отоуна чабып кетди. Бираздан кийинген да этип, къолунда да шкогу бла, энишге энди.

— Мени анам берген сют манга харам болгъанды, мен аны жоймасам!

Алай айтханы бла, Бийбертни атылып тышына чыкъгъаны тенг болду.

— Тохта, жаш, къанынгы сууут! — дей, аны ызындан Хажомар да чыккыды. — Суугъа секирден алгъа, андан чыгъаллыгъынг бла чыгъалмазлыгъынгы юсюнден сагъыш этерге керекди...

5

Суфиян Сосранлагъа кюн къуш къанатына кетюрюлген кезиуледе келди. Ол бу озгъан кече да мында эди. Эфенди бек онгсуз болуп, жууукълары аны сакълап чыккыгъандыла. Суфиян да ала бла бирге болгъанды Тыш адамладан жалан да ол къалгъан эди, эфендини къатында. Тангнга жууукъ, Сосран къалкыгъанда, Суфиян юйюне алай кетген эди. Бюгюн да уллу эфендини кере, халкъдан алгъа ол келди.

Сосран ундуругъунда, бийик къаланнган къуш жастыкълагъа аркъасын тыяндырып, олтургъан халда жата эди. Эки къолу жууургъан юсюнде эдиле. Онг къолунда — жылтырауукъ намаз минчакъла. Бармакълары къалтырай, ол аланы акырын санайды. Саусузну ундуругъуну аллында Бахау къарт теке къалкыу эте олтурады. Бюгече ол юйюне кетмей, тангын мында атдыргъанды. Анга кетерге да жарарыкъ туююл эди. Эфендини андан кысха жууугъу жокъду бу журтда: Сосран бла ол экиси эки къарындашдан туугъандыла. Къудас да юйде эди. «Ех аллах, сен болуш», — деп, ауур ахтына, юй тубюнде тобукъланып, кюбюрюн чучхуй кюреше эди. Кюбюрден кисей журунланы чыгъаргъанына кере, баям, ол аны, ёлюкге керекли затланы алгъадан хазырлап къояйым деп кюрешгенлиги болур эди.

Къудас бла Бахау, Суфиян киргенде, ёрге къопдула. Сосран да жарты жумулуп тургъан кезлерин ачды. Суфиян, саусузну къатына барды да, аны юсюне ийилди. Къолун мангылайына салды.

— Не дукъумса, хажи, бюгюн а?.. Аллах айтса игирек кёрюнесе.

— Игирекме, Суфиян, игирекме, — деди Сосран, кымылдаргъа кюреше. Кертиси бла окъуна, тюненеги формасындан, Сосранны шендогю халы мажал эди.

— Олтур Суфиян. Олтургъан эт, — деди ол кесини алгъыннгы сохтасына, хыр-хыр этген ёню бла. Суфиян эфендини аякъ жаны табада бош тургъан шинтикге олтурду.

— Бахау, сен да кыйналганса бюгечели. Аллах айтса, инши аллах, бусагъатда эс табып турама. Бар да солугъан эт, — деди Сосран къарындашына.

— Хо бир да, хажы, кыйналып этгеним жокъду.

Ол алай айтханы бла, кёзлери кысыла башладыла. Кесин не къаты этерге кюрешсе да, бюгече жукъламагъаны анга татыгъан эди. Къудас да туююл эди онглу. Эри кыйын ауруп тёшек болгъанлы бери, аны да къуту кетгенди.

Эфенди кёзлерин юйню башына аралта кетип, сора къатынына сёлешди:

— Юй сууукъ кёрюнеди. От жагъада бир тылпы этдирсенг эди.

— Бусагъат, — деп Къудас, кюбюрюню башын этип, сыгынла келтирирге тышына чыкъды. Ол, этегине да сыгынла жыйып, ызына терк къайтды.

— Не эсе да контор тийресинде адам кёп кёрюнеди. Не зат болур, арабий? — дей, этегинде сыгынланы от жагъаны къатына тёкдю.

— Мен да эслегенем адамланы ары жыйылып тургъанларын. Не эсе да бир файтон да кёрюне эди. Ким биледи, тютюнден балшибик къуллукъчу келген болур, — деди Суфиян, Къудас бла кенгеше.

— Балшибик къуллукъчуму дейсе? Ким болур арабий?.. Не эте болур?

— Ахшылыкъмы этерик сунаса муну? Биягъы бизге налог салыргъа келген болур.

— Къурун къаллакъла, — дей Къудас от жагъада отха юфкюре, тютюп этдирди. Юйню ичине сыгын ийис жайылды.

— Ким келгенди дейсиз? — деп сорду Сосран тютюнден чачыгъа.

— Бош, бош, хажы... контор къатына файтон келип турады да, аны хапарын айтабыз, — деди Суфиян эфендиге.

— Файтонму дейсе?

— Хау, файтон. Балшибик къуллукъчуладан адам келген болур дейбиз.

Сосран эфенди къолун къарыусуз силдеп, башын бир жанына бурду.

— Бузулгъан дуня... акъыллыны тели хорлагъан ёмур... — деп мурулдады ол ичинден.

Къудас тынчлыкъсыз болду. Юйден тышына терк-терк чыгъа, кире башлады. Ахырында, юйдегилеге абе-

ри да айтмай, конторгъа къууулуп кетди. Ол да кетип, бираз болгъанлай, Сосранны сора беш-алты къарт келди. Аланы кѳргеннге тѳююл эсе, саусуз бираз жарыды. Бахауну да жукъусу аязды. Суфиян келген къартлагъа шинтикле салып олтуртду. Шарау быланы араларында бек таматаларындан эди. — Жюзню къууалагъан къарт. Жюз дегенликге, ол алыкъа борбайлары къаты тутхан адам эди. Къарт дегенликге башха къартлагъа да ушамай эди ол: лакъырдачы, оюнчу, халал жюрекли... Андан болур, Акъташны жамауаты Шарауну бегирек да хурметли кѳре эди. Алай, Сосран эфенди не заманда да сѳймегенди аны. Ол Шарауну эсли адамгъа да санамагъанды.

Къартла эфендини саулугъун сора, ол, бу затны юсюнден лахор башладыла.

— Ант этейим, керексиз таурухну къоя турчугъуз, — деди Шарау бирге келген нѳгерлерине. Сора шинтигин ундурукъгъа жууугъуракъ да тартып олтура, саусузгъа айтды: — Хажи, элибизге орус дохтурла келип турадыла Нальзикден. Алагъа айтып, санга бир къаратырмек?

Сосран бу хапарны жаратмады. Къашларын тѳюйдю.

— Не затха деп келгендиле ала бери?

— Да, юй сайын кирип, сабийлени макъырта айланадыла, — деди къартладан бири.

— Сабийленими? — Сосран башын жастыкъдан айырды. — Не этедиле ала сабийлеге.

— Чечекден аурумазгъа дарман саладыла дейле.

— Хоу, алайды, — деп къошду Шарау сѳзге. — Ким биледи, хажи, ала сени аурууунга да бир мадар этер эселе уа?

— Угъай. Биз, муслиманла, мадарны аллахдан сакълайбыз. Башха мадар, бизге керахатды. Орус дохтурла келген эселе, ала бери игиликге деп келмегенлерин биллип къоюгъуз.

— Нек, хажи? Чечекден къырылып тургъанды да халкъыбыз. Ант этейим, аны тохтатсала, бек уллу ахшылыкъ боллукъду.

— Шарау, ол алдауду. Аллах берген аурууну аллах кеси тыяргъа боллукъду ансы, ол башха инсанны къолундан келмезлик затды.

— Алайды, алайды, — деди, къыйырда олтургъан Суфиян, башын къымылдата.

— Шарау, сен кѳп жашагъанлыкъгъа, кѳп затны билмейсе, — деп хырылдады Сосран. — Оруслула бизни,

ашыкьмай, сыртыбыздан сала барадыла. Ол устазланы бери, бизге жанлары аурупму ийген сунасыз? Сабийлени кристен диннге тартыргъа келгендиле ала. Энди уа дохтурла ийгендиле... Ма алай эте, бу пласт бизни халкыбызны тюп этмесе, керюп туругъуз. Артда мени бу сёзлерими эсигизге тюшюрюрсюз...

— Да, хажн, Жамбот улу алай айтмайды да. Халктын суймеген адам ол да туююдю, ант этейим. Бу Совет пласт бизге алыкъа кёп игилик этерикди дейди.

— Жамбот улуну атын сагъынма манга, Шарау. Ол балшибихди. Ол оруслулагъа сатылган адамды. Аллайла бузуу кетмедилеми дунияны...

Бир заманда, хоншуларында Аныуар деген жашчыкыны къолундан да тутуп, Къудас юйге къаугъалы болуп кирди. Жашчыкыны жилирлыгы бурнуу кыйырына жетип эди.

— Кюнюм къуругъан, къарачыгъыз мынга! — деп, Къудас жашчыкыны сол билегини кёлек женгин ёрге этип, къартлагъа кергюзтдю. Жашчыкыны билегинде тырналган ызлыкъла бар эдиле. Анга киши да артыкъ уллу магъана бермедн.

— Угъай, сиз иги къарагъыз! Муну къызарып башлагъанын керемисиз? Бу не палахды? Не эсе да бир къан жаудура турадыла элибизге дохтурла! — деп, Къудас уллу гузаба этип тохтады.

Жашчыкъ, кетриси бла да кесине уллу палах болган сунуп, жияп тебиреди.

— Къой, алай этме, апшаны уланы, — деди Шарау анга башындан да сылай. — Зат да боллукъ туююдю... Къоркъма. Аурумай турлукъса, ант этейим.

Сосран Шараугъа да ачыуу чыгъа, башын жастыкъдан ёрге айырып, жашчыкыны билегине мутхуз кёзлерин сюзюлтюп къарады.

— Берлакъгъа келтирчигиз муну, кермейме, — деди ол, ауур ынчхай. Суфиян ундурукъну баш жанына барып, эфендини имбашларындан тутду. Къудас жашчыкыны эрини аллына элтди. Эфенди анга къарай кетип, къоркъуп элгенгенча болду. Бети сур тартды. Жастыгына салды башын.

— Кёзлеригиз жокъмуду? Кермеймисиз аны не болганын? Орус жорду ол. Орус жор.

Юйдегиле сейирге къалдыла. Жашчыкыны ортагъа алып, билегинде чечек ызгъа жангыдан къаугъа болуп къарадыла.

— Суфхан аллах!.. Кертиси бла да орус жорду бу,— деди Суфиян, бети кетип.

— Оу кюнюм кьуругъан! — деп, Кьудас уллу кьаугъа этди. — Маллагъа эн салгъанча, сабийлеге энди орус тамгъа уруиму башладыла! Оу эшигим жабылгъан! Отум ёчюлген!

Сосранны хурулдагъан ауазы эшитилди.

— Суфиян, адамлагъа айтыгъыз. Сабийлерин жаханым ахлусу этмесинле. Санында жор тамгъасы болгъан ахырат азабындан кьутуллукъ тьююлдю.

— Кьююгъуз, таланган. Ант этейим, бу жор тьююлдю, — деп кьорешди Шарау. Алай аны сёзюне тынгылагъан болмады. Юйдегиле тышына кьууулдула. Башха амалы кьалмагъан Шарау да, жилимсырай тургъан жашчыкьны кьолундан тутуп, анга ариула айта, юйден чыкьды...

Эртденликде Ислам, атха да мнип, Уллу тарны жолуна кьараргъа кетген эди. Бусагъатлада анда уллу иш барды. Эски, кьыйматсыз, тар жолну Совет власть жангыдан ишлетеди. Тьюбюнден, Агъачлы кьабакьдан окьуна башлагъандыла аны тап этип. Ишчиле Нартла ырбынына дери жетгендиле. Жолну бек кьоркьуулу, бек тар жери алайыды. Былайда кёп таулу жолоучу хатагъа кьалгъанды: арбалары жардан кетип. Бююн а ишчиле кьысыр кьаяны кьойнун чачдырып, алайны кенгертирге керек эдиле. Ислам да ол ишни кьалай боллугъун кёрюрге деп баргъанды ары.

Кюн тьюшден иги кесек аугъан заманда, ол элге кьайтды. Анга жолда биринчи тьубеген Хасау болду.

— Кьалайды анда... Нартла ырбынына жукъ эталдымы пласыбыз? — деп сорду ол.

— Эшда этген а дейсе,— деди Ислам ёхтемленип. — Энди не уллу арба бла да барыргъа боллукьса, Хасау.

— Не иги болду, не иги болду, — деп кьууанды Хасау. — Халкьгъа огьурлу иш болду.

Ислам юйлерине кьайта турмай, конторгъа бет бурду. Эллилерине жолну хапарын айтып кьууандырыргъа керек эди.

«Баям, дохтурла ишлерин бошагъан болурла ансы, кетерге хазырлана тургъанча кёрюнедиле, — деди Ислам кёлюнден. Кертиси бла окьуна фаэтоннга атла жегилип эдиле. Эки врач да — алайда. Кьауум адам да

бар, ала бла кенгеше тургъан. Иван бла Шамил да былайда эдиле. Исполкомну оноуу бла бююн врачланы биргелерине ол экиси айлангандыла.

Ислам конторгъа келип, атындан тюшгенлей, эки врач да, Иван да, Шамил да аны аллына чыкъдыла. Была Исламгъа къалай эсе да, къанлары бузулуп тургъанча кёрюндюле.

— Къалайды... бошагъанмысыз ишигизни? — деп сорду ол врачлагъа.

— Угъай, бошамагъанбыз. Сизни сакълап турабыз, — дедиле ала.

— Нек? Не болгъанды?

Шамил «жорну» хапарын Исламгъа айтды. ды.

— Ол хапарны эшитгенлей, адамланы жагъыны тутуп, дохтурланы босагъаларына да басдырмай къойгъандыла, — деп къошду Шамил.

— Биягъы эфендиле, — деди Ислам, бети тюрленип, — Кимледиле унамагъанла?

— Элни баш жаны саулай да, — деп жууаплады Шамил.

«Харип миллетим, — деди Ислам, ичинден кючсуне. — Къачан ачыллыкъ болур сени къарангылыкъ жапхан келлеринг? Къачан кёрюп башларыкъ болурса сен дуня жарыгъын?..»

— Ахшы, адамла бла биз сёлеширбиз, — деди Ислам саягышларын бёле. Сора Шамилге бурулуп сорду, — дохтурланы сыйлагъанмысыз?

— Сыйлагъанбыз...

— Игиди, алай эсе.

Ислам врачладан бюгече Акъташда къалырларын тиледи. Алай, ала унамадыла.

— Биз бу ыйкъыны ичинде, Уллу тарда элени барысында да болургъа керекбиз. Буйрукъ алайды. Хар элде кече къала айлансакъ, жетишаллыкъ туююлбюз. Бу иигирде Гюреннге да жетмей амалыбыз жокъду, — дедиле ала.

— Да сора биз а къалай боллукъбуз? — деп тохтады Ислам. — Элни жартысына чечек кирип, кырып кетсе, ким жууап берликди?

— Бир ыйкъгъа зат да болмаз. Биз огъары элден ыдыбызгъа къайтыргъа, жамауатха ангылатып, хазыр болуп туругъуз. Бююнча этмесинле. Бу кыраллыкъ ишди.

Экинчи кюнню эртденлигинде Ислам жукъудан иги къанып, алай уянды. Юйню ичине терезеден кюнню жарыкъ нюрю тийип эди. Бешикте бѣленип тургъан сабийчик, бошланган къолчукълары бла да ойнай, не эсе да бир затла да жаншай, кеси кесип жубата жата эди. Ислам анга бойнун созуп, ышаргъан да эте къарады. Алай, сабий апы эселеди.

— Салам алейкум, Элдар!

Сабийчик, эленип, башчыгъын атасы таба бурду. Аланы кѣзлери бир бирге къаран, къууанчлы ышардыла. Бу кезиуде Мария тышындан кирди.

— Тур, сен да халкъ бла бирге бар, — деди Мария эрине.

— Къайры? — деп сагъайды Ислам.

— Сосран эфенди ёлоп къалгъанды дейле, харип.

6

Башда хапарыбыздан сора бир жыл озду. Акъташда жашау тюрленеден тюрлене барады. Адамла кеслерини малларына бирленип, къарыуу болгъан къарыусузгъа болуша, алай къарайдыла. Бу затны кесине да «Товарищество» дейдиле. «Товариществогъа» бирикгенлеге Совет власть ахшы онг бергенди. Кютюу жерлени да, чаллыкъланы да кѣбюсю аланы къолларына ётгенди. Не айтырса, адамла бек ырадыдыла. Жалан да ырады болмай жашагъанла — чанкаладыла. Аддыгы этедиле, тегереклерин ашайдыла, алай жукъ эталмайдыла. Жарлыла барысы, да, жалчылыкъдан кетгендиле. Сюрючюсюз къалгъан малларына энди байла кеслери къараргъа кюрешип айланадыла. Бичен ишлеп жетишдиралмайдыла. Амалсыздан, малланы тау артына да, Дюгерге да сюрюп, учуз багъагъа сатадыла. «Товариществогъа» къошулсала ала быллай кыртыгъа къаллыкъ туююл эдиле. Алай, анга къошулургъа унамайдыла. Алгъынны жалчылары бла бир къош болургъа ыйлыкъгъан этедиле.

Эртденликден окъуна кюн жарыкъ тийди. Тюшге жууукъ бек исси болду. Чокъракъ къаяны баш жанында, Тегенекли къол деген жерде, малларын кюте айланган Къамбот, къызыудан амалсыз болуп, уллу жар ташладан бирини сериуноне барып къысылды. Башын-

да кьалпагъын тешип, мангылайыдан терлегенлерин сыйпады. Бу кезнуде, сюрюуде танаала кьателли этип те- биредиле. Бираздан а, кьуйрукъларын да шиш тутуп салкын жерлени излей, ары-бери кьачышып башла- дыла. Биз а быладан нек кьалабыз дегенча, уллу мал- ла да аланы ызларындан чач-тюк болдула.

— Ай, аллах кечмесин! Не тапсызлыкъ да бизге бо- луп башлагъанды, — дей, Къамбот жеринден кьопду да, малларына кьууулду. Кюеше кетип, ол аланы, кьол- ну чегет жанына жыйышдырды да, ашыкьмай санап чыкьды.

— Жюз бла жыйырма жети... — деди ол, мыккыл болуп. Мындан он-он бир жыл алгъа, Сары тала деген жерде, жалчылары бла бирге, малларын санагъан кюню эсине тюшдю. Ол заманда сюрюуде юч жюзден атлап, тууар бар эди.

— Ай, аман дуния уа, — дей ахтынды ол. — Андан бери мингнге жетерге керек эдиле была. Ырысхы да, бсркет да кьалмагъанды. Барысы да жел чачханча болгъанды. Къайдаса сен, аллах?! Кесинги тюз кьулла- рынга нек жарсымайса? Къачан гунч этериксе, бу бал- шибиклени?!

Тийреде адам болуп, эшитип иш кьоймасын дегенча, ол тегерегине кезлерин сюзюлтдю. Киши да кёрмегенден сора, арлакъгъа кетип, сыртындан кырдыкга жатды. Къамбот жыл сайын жай айлада малларын былайда — Тегенекли кьолда кечиндириучюдю. Мында аны кьошу заты да барды. Биченни да былайда ишлеучюдю. Былай- да анга тамата жашы Сафар билеклик этеди. Кьойла- рын узакъда тутады — Чатла башында. Анда алагъа Къамботну кичи жашы бла кьатыныны кьарындашы кьарайдыла.

«Игисагъан, шендю мени хар айтханым болуп барса эди... — деп сагъышланды Къамбот, чууакъ кекге кьа- рай кетип. — Бек алгъа не этерем?.. Балшибиклени ал- лыма жилигып келтирив эдим. Андан сора уа, ала да кьарап тургъанлай, кьатынларын бла кьызларын...»

— Ата, къайдаса — деген ауаз, Къамботну сагъыш- ларын бёлдю.

— Мындама, — дей, ол жеринден кьопду.

Келген — аны жашы Сафар эди.

— Нек кеч кьалдынг былай? — деди Къамбот жа- шына. — Кёремисе ол анда чалгъанланы. Биз аузубуз-

ну ачып тургъунчу, ёрге сюелген чённо да къоярыкъ туююлдоле, оллахий.

Сафар атасына сёз къайтармады. Имбашында, биргесине алып келген чалгъысын бла, къолунда артмагъын жерге салды. Къамбот кырдыкга чёкдю.

— Боза келтиргенмисе? — деп сорду ол, артмакъны башын ача.

— Келтиргенме.

— Элде не хапар?

— Турадыла... Хажомар келгенди, Гыжгытдан.

— Хо бир да?!

— Бек соргъанды сени.

— Терк кетерик болурму?

— Аны уа билмейме.

Къамбот жашы келтирген бозадан къаннгынчы ичди да, ызы бла улуу кекирди.

— Хайда, турма, — деди ол Сафаргъа, къол аязы бла эринлерин сыйпай. — Ол анда, кюнлюм бетде чалынган жерчикни кёремисе?

— Хоу.

— Эртденли бери аны мен чалгъанма. Кырдыгы игиди. Бар да алайгъа тирел.

— Охо, бираз солуюм. Бу кызыуда элден бери кётюрюлген алай тынч туююлдо.

— Хыра болма. Заман кетип барады.

Сафар артыкъ улуу ыразы болмай, чалгъысын къолуна алды да, кюнлюм бетге ал бурду.

Хажомарны келген хапары Къамботну кёлюн бираз жарытды. Ол кесини Гыжгытда бай жууугъуна тюбеп, аны бла акъыллашыргъа эртдеден да итнини тура эди. Алай, Хажомар Ариубатха артыкълыкъ этилгенли бери Акъташха келмей тура эди.

Жашын къошда къоюп, Къамбот ингирте элге тигеледи.

Къужон бий сау заманда Акъташны байлары аны тегерегине жыйылыучу эдиле. Алагъа керек заманда, аркъа тиреулюк этген да ол болуучу эди. Алай, ол дуниядан къорагъанлы бери, элни чанкалары эркечсиз къалгъан сюрюуча болгъандыла. Ала бир бирлерин тутмай туююлдоле. Тутхан да, жюрютген да этедиле. Бир бирге тарыгъуларын, жарысуларын да айтадыла. Алай, аланы барысын да кесини тегерегине тийишдирип, оноу этер адамлары болмай турадыла. Къужон

ёлгенден сора, Қыамбот умут этген эди, чанкаланы кеси тегерегине жыяргъа. Бий тукъумдан чыкъмагъанлыкъгъа, элде бек байладан бириди. Аны юсюне уа бий бла жууукълугъуна да база эди. Алай болгъанлыкъгъа Қыамбот Қыамботлай къалгъанды. Бийни орнуна кёрюп, аны аллына киши да бармагъанды. Бийлик — бий тукъумну юлюшюдю.

Элбек юйюнде болгъан болса эди, Қыужон кьорагъанлыкъгъа, ол тукъумну бийлик тёреси сакъланыр эди. Алай, Элбек жокъду. Ахыр кере акъланы элден кыуугъан заманда, ол да ала бла бирге кетген эди. Андан бери, аны аты-чууу да эшитилмейди. Аны кыайдагъысын да билмейди киши да. Болса да, бийни юю эр киши урлукъсуз къалмагъанды. Элбекни жапы — Бек-болат ёсюп келеди. Алай, алыкъа ол сабийди. Баш иесиз къалгъан бийчеле уа не этсинле? Оноу — эр кишини ишиди, Ол таулуланы ата-бабаларындан къала келген тёрелериди. Алай тере болмаса эди, Қыужонну тамата кыатышы — Баблинаны тегерегине тийиширге да боллукъ эдиле чанкала. Алай эр кишиле, намыссынмай, бизге оноу эт деп, тиширыуну аллына къалай барсынла?

Болса да, чанкала саплап бирде Қыужонну юйюне жыйылгъан да этиучюдюле. Ол иш — алагъа Ариубатны атасы Хажомар келсе болуучуду. Уллу тарда аты чыкъгъан бийледен ол къалгъанды. Кыайсы элде да аны таныгъан да, билген да этседиле. Акъташда уа бютюн да. Ол бери келсе, Кыужон кыабырдан кыобуп келгенча, чанкала анга тюберге ашыгъыучудула. «Сен не айтаса, не болабыз?» — деп, аны тегерегине басыныучудула.

Бу ингирде Кыамботну элге ашыкъгъаны да аны ючюн эди. Асыры осалгъа кетип барады быланы ишлери. Жюрекледен кыайгъы кепден кеп бола баргъан болмаса, азайгъан этмейди. Аны юсюнден Хажомар бла селеширге керекди ол.

Кыамбот юйюнде кеп мычымады. Кыошдан келген аяусуз кийимлерин алышындырды да, Баблиналагъа тебиреди. Ол юйюнден чыкъгъанда, тышында кыарангы тарта башлагъан эди. Жолда бара, кесини алгъыннгы жалчыларындан бирине — Хасаннга тюбеди. Ол аны кёрмеген кирик этип, озуп кетерге умут этди. Алай, эсине не тюшю эсе да, Хасанны аллын тыйды.

— Салам алейкум, Хасан.

— Аликум салам.

— Не ишлейсиз? Сабий-балыкъ да тынч болу-
гъуз...

— Жокъду хата. Ырахатбыз.

— Аллахха шукур, аллахха шукур... Манга кёлкъл-
дынг бармыды Хасан сени?

Хасан бирден не деп жууап берирге билмей, сагъыш-
ланып къалды.

— Не тыгъылайса? Тейри, сен мени ауур сёзюмю
эшитген болмазса бир заманда да, ы?

— Керти айтаса, Қъамбот. Кёп кыйынымы аша-
гъанса ансы, сёз бла жаныма уа тиймегенсе.

Батмакыгъа батханча, энди Қъамбот тыгъылып къал-
ды. Алгъыннгы жалчысыны жууабын жаратмады ол.

— Да кёп кыйынынгы ашап а, мен сени жалчылыкъ
хакъынгы бермейми кьойгъанма?

— Беричю эдинг, Қъамбот, алай онгдурмаучу эдинг
ансы.

— Охо, — деди Қъамбот, тишлерин ачып. Ичи от
болду. Алай, ол аны Хасаннга сездирмезге кюрешди. —
Туура алай да болгъан болмаз... Аллах айтса, алыкъа
къолубузда мал да барды. Мен бичен ишлерге, изеучюк
жыяр акъылым барды да, сени да чакъырыргъа деп
турама. Кыйынынгы кьайтарырма.

— Угъай, Қъамбот. Энди мен сени бла хазна къазан-
лашмам.

Андан сора, сёз айтмай айырылышдыла ала бир бир-
ден. Қъамботну къаны бузулуп, сагъышлы болгъандан,
Баблиналадан озуп кетип, ызына алай кьайтды. Бийни
юйюню къабакъ эшигине жете баргъанлай акъ къаланы
тёгерегинде ойнап айланган сабийледен бири чабып
келип, аны къолуна жабышды.

— А-а, сенмисе, Бекболат... ай иги жаш, иги жаш!
Не эте айланаса?

— Ойнай турабыз.

— Иги этесе, иги этесе.

Бекболат ызына айланып, бурнун да тарта, нёгер-
лерине чабып кетди. Қъамбот аны ызындан къарап,
башын чайкъады. «Сен да къачан ёсюп, къачан дерт
жетдирликсе балшибиклеге?»

Қъамбот, къабакъ эшикни кенг ачып, арбазгъа кирди.
Женглерин да ёрге кьайырып, шапалыкъ эте айланган
Арубат, анга жарыкъ болду:

— Кел, кел... Кир юйге.

— Ким барды?

— Кесибизникиле.

Къамботха, Ариубатны чырайы тап кёрюндю. Болса да, ол, алгъынныгы кезиуюне ушамай эди. Узун, чилле жыйрыгъыны этеклери да жерде сюркеле, окъалы кюмюш ёшюнлюгю бла да, майрыша-майрыша, сюзюлюп айлануучу бир заманы болуучу эди аны да! Элбекге эрге чыгып, туугъан эли Гыжгытдан кетгенден сора, къалакъбурун» деген эрши аты да унутулгъанды. Насыпты эди ол бек. «Бийче, не керекди?..» «Бийче, не жумуш буюраса?..» — деп, къарауашлары тегерегинде чапханлай айлануучу эдиле. Бююнлюкде уа, ол сынган табакъча, ыспассыз болгъанды. Бютюн да, Солтанны бедншлигинден сора, башын эшикге окъуна къараталмай къалгъанды. Ол хапар элде унутула да барады. Алай арталлы да унутулуп а къайдан къалсын. Суу алыргъа чыкъса окъуна, анга кеп кезле къарайдыла, сёзюн этип тебирейдиле.

Къамбот эшикни ачып, босагъадан ары киргенлей, къолунда да сай табакъы бла он беш-он алты жылы болгъан тегерек бетли, ушагъылы къыз аллындан чыкъды.

— Асият, — деди Къамбот, аны къойнуна кысып. — Не ишлейсе?

— Турама.

— Тфу машаллах, санга кез тиймесин!

— Сен къуру да алай айтаса, — деди къыз, уяларакъ болуп.

Аланы селешгенлерин эшитип, къыйырда отоудан Аминат чыкъды.

— Сенмисе, ата... — деди ол къууанып. — Къачан келдинг?

— Шёндю, ингирли келгенме. Къалай турасыз?

— Жокъду хатабыз. Кир ары, уллу отоугъа...

Къамбот уллу отоугъа кирди. Тёрде, Къужон олтуруучу кенг тапчанда, Хажомар чёгюп эди. Баблина да аны сол жанында. Экиси да, башларын энишге тутуп, не эсе да, терен сагъышха кетип тургъан заманлары эди. Къамбот киргенде, ала ёрге къопдула.

— Нек мудахсыз былай? — деп сорду Къамбот, саламлашып бошагъандан сора.

— Да суйюпмю мудах болурса, бу аман дуньяда, — деди Хажомар, ауур кючюне. — Къалайды кесинги кефинг а, эгечден туугъан?

— Қалай боллукъ сунаса?.. Айланама жалчы кибики, малланы ызларындан.

— Не этериксе, Қвамбот. Дунья бузулгъанды.

— Дунья бузулгъанды деп, былай туруму турлукъ-буз да? Заман оза, балшибикле кюч ала, биз а мугурая барабыз

— Аны керти айтаса, жаным. Алай не медет. — Хажомар башын артха тутуп, акъ сакъалын сылай, мутхуз кезлерин отоуну мюйюшюне сююзолтдю.

— Аллахакъына, аман малтап барадыла была бизни, — деп кьонду Баблина да, бушуулу ен бла. Ючюсю да сагъышха кетдиле. Шум болгъанлай олтурдула бир ауукъгъа дери.

— Сен не айтырыкъса ансы, мени башыма бир акъыл келин турады, — деди Қвамбот Хажомаргъа. Хажомар да, Баблина да Қвамботха къарадыла.

— Не акъылды ол? — деп, Хажомар ашыкъмай сорду анга.

— Малларыбызны, ырысхыбызны да сатып, Тюркге кетип кьалсакъ къалай болур эди?

Хажомар башын чайкъады.

— Аны юсюнден биз да сагъыш этгенбиз, Қвамбот.

— Сора уа?

— Ол ишни алгъаракълада этерге керек эди. Энди уа кечди.

— Нек кеч болады?

— Мен кеп болмай, Қъарачайгъа барып келгенме.

— Ыхы.

— Анда Къочхарланы жыйыны...

— Къанат бийгеми айтаса? — деп Қвамбот Хажомарны аузуна чапды.

— Хоу... Ала малларын да сатып, Тюркге кетибиз деп, эшиклери жабылып кьалгъанды.

— Қъалайлыкъ бла?!

— Къара тенгизде кемеге мине тургъан жерлеринде балшибикле тыйып, битеу ырысхыларын сыйырып кьойгъандыла. Не алтын, не кюмюш, не ахча кьоймагъандыла. Арну садакъа жыярча чекге жетдиргендиле жазыкъланы.

— Къара, аллахчу, ол ишге! — Қвамботну кезлери асыры уллу ачылгъандан, орунларындан чыгыпмы кетедиле дегенча болдула. — Нек деп тонагъандыла сора была муну?

— Халкны ырысхысын халкны кесине кьайтарыргъа керекди деп айтхандыла дейди.

— Охо! Гыбышыланы уа кьачан алтынлары, кюмюшлери болгъанды? Адамны жүреги жарылмай кьалай кьалсын, ахырысы!

— Оллохий, иш алайды, Къамбот. Чеклени бегитгендиле балшибикле.

— Ай анасы бергенни тегерикле уа! Энди уа не этсин адам? Бек ышанып тургъан жерим ол эди мени.

— Оллахий, ышанып тургъан эсенг да, иш алайды, жаным.

— Сора, Къанат бий артхамы кьайтып келгенди?

— Да не этерик эди, артха кьайтмай, Тюркню кесинде уа факъырала азмы сунаса, ол да барып алагъа кьошулмаса.

— Сен Къанатны кесине тюбегенмисе?

— Тюбеген да этип, кече юйлеринде да кьалып кетгенме, оллахий.

— Не тапсыз иш болгъанды, не тапсыз, — дей, Къамбот башындан тутду. — Сора уа не этейик энди?

— Жашай бир барайыкъ. Аллах буюргъанны кёрюбюз.

— Угъай, Хажомар. Ыстауатха чабаргъа хазырланган жыйыи бёрюча, гыбышыла ач кёзлерин бизге кьаратханлай турадыла. Ала бизге жашау берлик туююлдюле.

— Аны керти айтаса, Къамбот. Алай, мен умут этгенге кёре, аллах айтса, балшибикле кеп барлыкь болмазла.

Къамбот кьоянча сагъайды. Ол Хажомарны, сюрюлген сабанча, ызлыкь-ызлыкь жыйырылгъан бетине, терилип кьарады. «Баям, бу бир иги хапар биледи» — деп келди аны кёлуне.

— Абер ишни эшитгенсе?

— Эшитгенме. Алай, алыкьа, аны хапар этреге керекти жокьду.

— Мен аузуму ачмам.

Хажомар Къамботха кёз кьыйырлары бла кьарады.

— Къанат бийни айтыууна кёре, балшибиклеге чабыуул этерге хазырланган кьыралла бардыла.

— Эй а таланган! Кьачан боллукь болур ол иш а?

— Аны алыкьа киши да билмейди. Алай, эртде, кеч болса да, аллай кюн тууарлыкьды, аллах айтса, жаным.

— Инши аллах, инши аллах!..

Бу кезнуде отоугъа Ариубат кирди.

— Аш хазырды. Келигиз, ауузланыгъыз...

Экинчи кюн Хажомар: «Бизде да бираз турсунла» — деп, Ариубатны да, Бекболатны да биргесине алып, кеси элине — Гыжгытха кетди.

7

Баблина уллу кюбюрюн ачып, андан жашыны кийимлерин чыгъарды. «Быйыл а келирсе деп тура эдим да, келмединг» — деди ол, ичинден кёлю толуп. Баблина бир кюнде да Элбекден умутсуз туююлду. Ол аны, бююн, бюгече келеди деп, кюн сайын сакълайды. Жыл-ла уа оза барадыла. Алай, Элбекни хапары бир да чыкъмайды. Баблина Акъташда билгич къатынлагъа таш салдыра, аланы да эрикдиргенди. Эфендилеге китап ачдырып да кёреди. Кёлю тынчаймай, башха элдеде уста къатынлагъа да барыучуду. Ала да хар бири бирер тюрлю затны айтадыла. Бирлери: «Жашынг жетни келе гурады» — делесе, бирлери уа: «Келмей къаллыкъ туююлду, сакъла» — дейдиле. Гюрен элде бир къатын а анга: «Жашынг эки жыл бла тёрт ай озуп, алай келликди» — деген эди. Ол айтхан кезнуню Баблина уллу умутлу болуп сакълагъан эди. Алай, эки жыл бла тёрт ай озгъандан сора да келмегенди Элбек.

Баблина жүреги жарыла жашайды. Юйю тозурагъанды, малы-ырысхысы да чачылгъанды. Бир заманда кючю-къууаты бла да битеу элни кесине къаратып тургъан юй, бююнлюкде несиз журтха ушاپ, босагъасын тиширыула сакълап къалгъандыла. Жалчылары да чачылгъандыла. Жалан да Хышмыш къалгъанды кетмей. Жалчылары жалчылыкдан кетгенде алай бош кетип къалмагъандыла. «Жалчылыкъ хакъыбыз»,— деп иги кесек малны да биргелерине сюрюп алай кетгендиле. Баблина жууукъларыны болушлугъу бла кёп малны сатдырып, ахчадан, алтындан да уллу ырысхы жыйгъанды. Алай, алыкъа малы аз туююлду. Хышмыш Жоба ыфчыкны тийрелерине кетип, анда мингден артыкъ кюйгъа жангыз кесн къарайды. Къыш да, жаз да ол андады. Аны къалай жашагъанындан, не болуп тургъанындан Баблинаны хапары жокъду. Алай, ол анга ышанады. «Сен да кет да къал, не заманига дерн къарауаш болгъанлай айланырыкъса? — деп, аз кюрешмегендиле Хышмышха

алгыныгы жалчыла. Алай, ол унамагъанды. Бир жары да кетмегенди, худардан тойгъан парийча, бийни арбанында къалгъанды.

Тууарларына уа, Баблинаны ёз къарындашлары къарайдыла. Ала, артыкъ къолайлары болгъан адамла тойюл эдиле. Къужонну маллары несиз къалгъандан сора, эгечлерине ала кеслерни келген эдиле: «Энди бир къош болайыкъ. Тенг этербиз хар затны да» — деп. Баблина бир къауум ийнекни, Аминатны атасына — Къамботха да бергенди. Кесини малларына да къараялмай, аман кюню башына келип айланса да, Къамбот бийчени ол хатерине уллу ыразы болуп, тѣппеси кѣнге жетгенча къууанганды...

Баблина, Асият да болушуп, жашыны кийимлерни тышында агъырлыкъгъа жайды. Аминат а юй жумушланы бошاپ, эки челек бла да суугъа тебиреди.

— Ана, мен барайым, — деп, Асият аны аллына сюелди.

— Угъай-угъай, сен эки челек бла келтираллыкъ туююлсе. Келляканг бла тур андан эсе.

— Келтираллыкъма, ана.

— Кѣп жаншама.

Аминат кетди. Асият арбазны ортасында мудах болгъанлай къалды. Кюн тууушха чѣкген Баблина аны къатына чакъырды.

— Келчи бери, къызым, жанынга къатайым.

Асият барып, Баблинаны къатына олтурду да, къозу анасына къысылгъанча, анга къысылды. Бийче аны башындан сылай, узакъ сагъышлагъа кетди: Къужон экинчи къатын алама деген заманда, Баблина анга бир да ыразы болмагъан эди. «Алай, аллахха шукур, къалай иги этген эди ол» — деп келди аны кѣлюне. Бийче Асиятны жаныча сюеди. Бекболатдан кем кѣрмейди ол аны. Бюгюнледе бийни тозурагъан юйюню бар къууанчы да ол эки сабийди. Ала бла жубана кюнлерин ѳтдюре барадыла, баш несиз къалгъан бийчеле. Ала бийчелени къуру жубанчлары туююлдюле. Аланы ахшы умутлары да ол экисини юсюндедиле. Асият жетгенди. Жайда чакъгъан къызыл гюлча, чырайы бетине келип тохтагъан заманды. Элде чанкаладан, ѳзденледен да аны келин этерге ынчхамагъаны жокъду. Эки жерден келечиле да жетгендиле. Ала бай чанкаладан эдиле. Аминат бек ыразы эди, аланы къайсысы бла болса да жууукълукъну байландырыгъа. Алай, Баблина унамагъанды. Тилеген

жашлагъа бюсюремегенди ол. Баблинаны излегени байлыкъ туююл эди. Аны пчин къайнатхан башха зат эди.

— Сен жаш болуп туусанг эди, ма шендю атанг ючюн дерт жетдирлигенг, — деди бийче Асиятха, бешикча ары-бери чайкъала. Уллу анасыны ол сёзлери, Асиятны жүрегини чанчдырдыла.

— Сен манга къуру да алай айтаса, келлака. Жаш болуп туусам, мен а угъаймы деригем.

— Да не этейим, къызым. Амалсыздан айтама. Элбек болса эди, сагынмазем мен санга ол затны. Мурдар Ислам бёркюн алчы кийип айланады, элге баш болуп. Кюн сайын аны кёре къалай жашайым мен?

Къалай эсе да, Асиятны жүреги такъыр болду. «Керти окъуна мен жаш болуп нек туугъан болмазем», — деп келди аны кёлюне.

Баблина къызгъа не эсе да бир зат айтыргъа деп аузун ачханлай, суу алып Аминат жетди.

— Челеклени юйге мен киргизейим, ана, — деп Асият аны аллына чапды.

— Угъай, ауурдула. Кётюралмазса.

— Кётюраллыкъма... Манга бир зат этерге къоймайсыз, — деп ёпкеледи Асият.

— Ма, аллай бир къыза эсенг. — Аминат челеклени жерге салды. Асият аланы экисин эки къолуна кётюрюп кёрдю.

— Къой, билегинги чыгъарырса, — деди анга Баблина. Къыз ол айтханнга да къарамай, эки челекни да алып, юйге киргизди.

Кюнню къызыуу кете башлагъан заманда, Баблина Элбекни кийимлерин жыйып тебиреди. Бу кезинде Къудас келди. Аны башында чиклясы аз бир жанына кетип, къулакъ жанында агъаргъан чачы кёрюне эди. Эри ёлгенли бери, ол эл тубюнде жортуп айланычу адетин къоюп тура эди. Алай, юйренчик ишин унуталмаса керек, Къудас ол тёресин жангыдан башлагъанды.

— Юйдемисе, Баблина, — деп, селешди ол, къабакъ эшикни къатындан окъуна.

— Юйде болмай, къайда боллукъ сунаса мени?..

— Исполкомну къатында не эсе да бир сейирлик ишге жыйыла турады халкъ.

Къудасны ауазын эшитип, Аминат бла Асият да юйдеп чыкъдыла.

— Не сейирлик затды ол? — деп сорду Баблина, эте тургъан ишин къоюп.

— Аны уа аллах билсин. Ингирде, кюн батхандан сора боллукъду дейле.

— Не зат?

— Билмейме, Ажирбий ёлмесин. Не эсе да бир зат дейле атына да. Мен баргъанда бир оруслу жаш бла бир таулу жаш Исполкомну къабыргъасына уллу акъ жабыу жая тура эдиле.

— Да была, къызыл къанлары тегюлюп ёллюкле, байракълары къызыл болуучу эди да, акъ жабыуну уа нек тагъадыла энди? — деди Баблина.

— Байракъ туююлду ол. Къабыргъагъа ма былай, куююз жайгъанча, алай такъгъандыла.

— Исполкомну тышлай болурла сора... кебин бла.

— Угъай, угъай... Айта турама да, ол жабыуда не эсе да бир зат керюнюрюкдю дейдиле. Биз да барып бир къарайыкъ ингирде.

— Угъай, Къудас, не зат эсе да балшибикле аны тюз акъыл бла эте болмазла. Ансыз этгенлери да боллукъду.

— Кет-кет, сен а, «Бир къоркъгъан, минг къоркъур», — дегенлей, балшибикле де да тур. Ёлгеним жаннетде сау жатсын, мен а бармай къаллыкъ туююлме! — деп, Къудас къууулуп кетди.

— Охо, келлака, не зат эсе да, биз да керейик, — деди Асият, уллу анасына.

— Къой, къызым, балшибикле адамланы игиликке жыймаучудула, — деп Баблина, жашыны кийимлерин агъырыкъдан алып, юйге кирди. Кюн бата, алагъа Къамботну къатыны Сулихат, омакъ да кийинип келди. Асият аны кергенине къууанды. Аминат да жарыды анасына.

— Хычинле эте турама, келгенинг къалай иги болду.

— Хычинлени къоюгъуз. Адамланы юйлеринде киштиклери да къалмагъанды. Не эсе да бир зат керебиз деп халкъ Исполкомгъа къуюлгъанды.

— Сен да арымы тебирегенсе? — деп сорду Баблина анга.

— Хау.

— Аны бизге Къудас да айтып кетген эди. Алай, келлака унамайды, барыргъа ансы, — деди Асият.

— Кел, кел, не зат эсе да биз да керейик, — деп, Сулихат Баблинагъа къаты болду.

— Да, ол Ислам мурдар анда болур. Аны керюрге суюмейме.

— Сора, аны керюрге суюмейме деп, тышына чыкъ-

маймы турлукъса? Кет-кет, бир бирледе сен да асыры терсинден тутаса.

Баблина, Сулихатны андан кѣп жаншатдырмады.

— Барайыкъ, барайыкъ... — дей, ол жеринден къопду да, кеси отоуна кетди. Асият къууанып, анасыны белинден къучакълады. Элге чыгъаргъа, халкъны кѣрорге ол хар заманда да иттичюдю. Алай анга алай эркинлик къайда? Бетине кюнню кѣзюн къакъдырмай ёсдюргенча ёсдюредиле аны. Бек барса, ол Къамботлагъа барычуду. Ары да анасы бла бирге.

Баблина отоуундан, чилле жыйрыкъ да кийип, башына узун чачакълы, къара жаулукъ къысып чыкъды. Аминат бла Асият да аяулу кийимлерин кийдиле. Ала тышына чыкыгъанда, кюн батып бара тура эди. Исполкомну къатында кѣп халкъ басынып тургъанын была кенген окъуна эслеп, не эсе да бир иги затдан къуру къала тургъан адамлача, ашыгъышлы болдула. Къудас Баблиналары келе тургъанларын кѣрдю да, халкъдан айырылып, аланы алларына къууулду.

— Хы, кѣремисиз?! Айтхан эдим да мен сизге! — деп, ол кѣл кенгирди Баблинагъа.

— Не зат болады, абери билдингми? — деп сорду бийче анга.

— Кино дейдиле. Эшитген затым туююдю, ёлгеним жаннетде алай турсун.

Адамла олтурургъа андан-мындан ташла ташыйдыла. Жууукъда жашагъанла уа, юйлеринден шинтикле алып келгендиле.

Башха халкъгъа къошулмай, чанкала кеслери бир жанлы турадыла. Баблина жыйыны да Алагъа барып къошулду.

Шамил жыйылгъан халкъны низамгъа сала айланады.

— Олтурур жерлеригизни къурагъыз, — дейди ол адамлагъа. Жашлагъа: «Эринмегиз, шинтикле алып келигиз» — деп юйлерине къууады.

Шамилге болушуп, адамлагъа орун тапдыра, Дадаш бла Иван да айлана эдиле. Адамла уа алыкъа келе эдиле. Артда къалып келгенле, Совет власты ишине жюреклери тутмагъан адамла эдиле. Ала келген да этерик туююл эдиле. Аланы бери сюйреген — халкъны тамашагъа къалып басынганы эди.

Кино алып келген эки жаш, келтирген аппаратларыны не эсе да бир затларына къарай, терлегенлери да

Барып кюрене эдиле. Аланы тегерегине, балгъа кьонган чибинлеча, адамла кеп басынып эдиле. Шамил да алайгъа барды. Адамланы ортасы бла киночу жашлагъа етдо да:

— Къалайды ишигиз? Хазыр боламысыз? — деп сорду.

— Ашыкъмагъыз. Алыкъа жарыкъды. Бир кесек къарангы болсун, — деп жууапладыла ала.

— Ахшы, ахшы, сиз айтханлай, — деп, Шамил алайдан кетип, конторгъа кирди.

Сабийлени жыгъал-мугъулу асыры уллудан, бир къауумла къулакъларын кьоллары бла битей эдиле. Ала абаданланы «тынгылагъыз!..» дегенлерине да къарамай эдиле. Къууанчлы эдиле ала бу ингирде... бек къууанчлы! Алыкъа не затха къууанганларын билген да этмей эдиле. Алай не эсе да бир сейир затха жыйылгъанларын сабий жюрекле сезе эдиле.

Келгенле: жууукъ — жууукъну, тенг — тенгни, къарт — къартны, чанка — чанканы таба, къауум-къауум болушхандыла, Мария да, Фазика да, Анна да бир жерде, ташла юсюне салынган къангада, кюле, ышара олтурадыла. Марияны кьойнунда акъ шишли топал жашчыкъ, кесин чабып айланган сабийлеге тартдыра, анасына тынчлыкъ бермейди.

— Къайры учунаса, Элдар? Алыкъа санга эртдеди сабийле бла чабаргъа, — деп, Мария аны жангыдан, кекюрегине кысады.

Элли къартлары, алгъаракъ ётюр, алай олтургъандыла. Ала не эсе да уллу лахор бардырадыла. Бир къауум жашла да жыйылып тынгылайдыла быланы таурухларына. Барысындан да кёбюрек Шарау жаншай эди аладан. Анда-санда къартла башларын да артха къайырып, харх кюле эдиле. Баям, ол Шарауну иши болур эди.

Чанкала уа къара халкъдан бир жанлыракъ тохтап, хазна олтургъан да этмей, сюеле эдиле. Ала юйлеринден шинтик зат алып келмегендиле. Къалгъан халкъча, олтурургъа ташла мажарып да кюрешмейдиле. Баблина жамауатха бюсюремей, огъурсуз къарай, тегерегинде къатынлагъа, не эсе да бир затла айтады. Къудас а айланады, ары-бери жортуп, аны башы бирде халкъны ол кыйырында кёрюнсе, бирде уа, бери кыйырында кёрюнеди. Барып тохтагъан жеринде, халкъны аузуна къаратмай кьоймайды.

— Сакъ болугъуз, сакъ болугъуз! — дейди ол адам-

лагъа. Алай не затдан сакъ болургъа кереклисин а айтмайды. Ол кесини бу сёзлери бла былайда кёплени армау этгенди.

— Кет аурунг, бу къуртха бир затны билмей айта болмаз алай, — деп, бир къауум къатынла, къоркъуп окъуна башлагъандыла.

Намаз минчакъларын санай, чанкаланы къатында Суфиян да сюеледи. Аны къашлары туююлюп, бети уа къаралыпды. Хазна сёзге да къошулмайды.

Къудас ахыр кере, халкъны ичин бир кере къыдырып чыкъды да, чанкаланы къатына келди. Бу кезиуде контордан Ислам бла Шамил чыкъдыла. Баблина Исламны кёргенлей, кёзлерине къан чапды. Бирси чанкала да, контордан чыкъгъанлагъа барысына да огъурсуз бетден къарадыла.

— Жамауат, энди бир кесек сабыр болугъуз, Ислам сёз айтады, — деди Шамил халкъгъа. Дауур терк тохтады. Асият анга кёз къыйырлары бла къарай, къатында сюелип тургъан анасыны къулагъына шыбырдады:

— Мени атамы ёлтюрген киши буду да, анам?

— Кет, тынч тур, — деди Амнат къызына, не эсе да элгенгенча болуп.

Ислам сёзюн ашыкъмай, сабыр башлады:

— Багъалы эллилерим, Совет власты ахшылыгъындан кёзюбюз дуннигъа ачыла, жашауубуз да берекетли бола барады...

— Аллахха шукур, алайды, — дедиле биреуленле.

— Кесигиз кёресиз, бизден зат да къорамагъанлай, къырал кесини кючю бла школ да, клуб да ишлете турады. Жолларыбызны тап этдиреди. Уллубуз, гитчебиз да къара таний башлагъанбыз. Тюкен ачылгъанды. Мындан арысында бютюн да аламат боллукъду хар зат. Айтып, къууандырып къояйым сизни: юйлерибизге электр чыракъла да салынырыкъдыла. Сиз эшитмеген дагъыда бир зат — радио деп барды. Аны да тартырыкъдыла бизге...

— Арабий, ол а не дукъум зат болур? — деп, адамла бир бирлерине сордула.

— ... Хар кюнубюз къууанчлыды бизни. Бютюн да алайды. Ёмюрде биринчи кере бизни элибизге кино келип турады. Аны не зат болгъанын биз бир заманда эшитген да, кёрген да этмегенбиз. Бу тегерегибизни жабып тургъан къаяладан сора, башха дуния жокъ сунуп тургъанбыз биз къарангылыкъдан.

— Алай эди, алай.

— Бек кертисни айтаса, оллаха.

— Аллах кыызгъанмасын бу ёмюрню бизге...

Ислам, кино келтирген эки жашны кьолу бла кьатына чакъырды.

— Бизни элге кинону биринчи кере алып келген бу эки жашха, ёрге кьобуш, хурмет этейик.

Халкъ гюрюлден ёрге кьопду.

— Сау болсунла.

— Ёмюрлери узакъ болсун...

Жашладан бири, Исламгъа не эсе да бир затла айтды. Ислам анга башын кымылдата, халкъгъа бурулду.

— Была бизден, барыбыз да олтуруп, дауур этмей, киногъа алай кьарарыбызны тилейдиле.

Ислам алай айтхандан сора, ёрге сюелип тургъанла кьадалышып жерлерине олтурушуп башладыла. Чанка кьатынладан бири, белинде чулгъанып тургъан ботасын теши да, аны жерге жайып, кеси да олтурду, бийни юйюрюм да олтуртду.

— Сау бол, Шапий, — деп, Баблина анга ыспас этди. Аны кёрюп тургъан Кьудас, тегерегинде кьатынлагъа:

— Кёремисиз Шапийни, ол баймакъ жашына Асиятны тилер мураты барды, — деди. Кьатынла кынгкьмынгкь этдиле.

— Кет, аузунгу кыс, — деди аладан бири анга, кёзлери-кьашлары бла не эсе да бир затны ангылатыргъа кюреше. Кьудас, анга сёз кьайтарлыгъы келе, башын артха бурду. Кьараса — Шапийни жашы тюз аны артында олтуруп тура эди. Кьудас тилин кьапды.

Бу кезиуде кино келтирген жашла, аппаратларын гьыр-гьыр этдирип башладыла. Ол сагъатдан, кьабыргъада акъ жабыугъа жазуула тюшдюле. Аны ызындан кенгден букъу этдирип чабып келе тургъан атлы эсленди.

— Ой!.. — дедиле адамла. Атлы, жууукъдан жууукъ келе, уллудан уллу кёрюне башлады.

— Кюнюм кьуругъан, кьачыгъыз, юсюбюзге уруп келеди! — деп, Кьудас кьаугъа этип, жеринден кьопду. Кертти да алай сунуп, дагъыда бир кьауумла оу-шау этдиле. Уллу дауур кьозгъалды.

— Эй, кьоркьмагъыз... бу киноду, — деп кьычырды ким эсе да, биреулен. Халкъ жабы эте тургъунчу, атлы да кетди, кьайры эсе да. Аны ызындан, ёгюзле бла сабан

сюре тургъан биреулен кёрюндю... Ол да кетди. Къайдан эсе да, бир бири къолларындан тутуп, эки сабийчик чабып чыкъдыла. Ала бир зат излегенча, тегереклерине сагъайып къарай эдиле.

— Оу анагъыз, шау анагъыз, кимникиле эселе да, жашып айлана кёреме была! — деген жарсыулу къатын ауазла эшитилдиле. Аны ызындан а кепден кеп... ахырында уллу дауур башланды. Ислам, жеринден къобуп, халкъгъа бурулду:

— Дауурну аз этигиз, жамауат, — деди ол. Бир кеске адамла сел да болдула. Алай, бираздан биягъы дауур башланды.

— Айта эдим да мен сизге, къартлыгъыбызгъа бир сейир зат кёрюп алай ёллюгюбюзню, — деди Шарау тегерегинде акъсакъаллагъа.

— Аллах, аллах, юйюнге!..

Дауурну туудургъан, къуру да адамланы сейирсиннулери туююл эди. Экранда кадрланы туююнде чыкъгъан жазууланы окъуйбуз деп, хазна окъуялгъан да этмей, харфланы жик жикге бёлюп кюрешгенлери, бютюн уллу жабыгъа айлана эди. Къара таный билгенле, экранда жазууланы ичлеринден окъусала да боллукъ эди. Алай, хат таныгъанла, хат танымагъанланы къатында махтаныргъа сюе эдиле! Ол алай бош иш туююл эди.

Экранда трактор кёрюндю.

— Энди бу уа не затды? — деп, халкъ дуу болду. Трактор готонланы тартып, жер сюре бара эди, ызындан да адамла къарап.

— Темир ёгюз, кюнюм къуругъан!

— Шайтан арба! Шайтан арба!..

Бу кезинде кино тохтады. Халкъ жерлеринден турушуп башладыла.

— Къозгъалмагъыз, къозгъалмагъыз... алыкъа кино бошалмагъанды. Башха лента салабыз, — деп ангылатды киночу жашладан бири халкъгъа. Хар ким жерине чёкдю. Ислам а туруп, къабыргъада жабыуну къатына барды да, эллилерине айтды:

— Бусагъатда былайда сиз кёрген темир ёгюз да туююлдю, шайтан арба да туююлдю. Ол трахтирди. Энди бизни халкъыбыз сабанларын аны бла сюрлюкдюле. Совет власть аллай трахтирлени битеу халкъгъа юлеширикди.

— Бизге уа берикмиди? — деп хахайлады ким эсе да биреулен.

— Берикди, кѐп бармай жетер бизге да. Ма кѐрюр-сюз... — деп Ислам жерине кѡйтды.

— Оллаха, ол а тамаша боллукъду!

— Кѡайры кетди ол кеси да? Энтда да бир кѡрарек не дукъум зат эсе да!

— Шайтан суратла бла серилте турадыла сизни, уо телн халкъ!..

Бу заманда экран жангыдан жарыды. Биягъы трактор экранда кѐрюндю. Уллу тамаша болуп кѡрарай эдиле адамла анга!..

Сагъатдан да кѐп барып, кино алай бошалды.

— Пай-пай-пай!.. — дей, сейирге кѡала, адамла жерлеринден турушдула. Бирнн кѐргенни бирнн кѐрмегенча, бир бирге хапарны кѡыздыра, халкъ дауур болду. Кѡатынла бла кишиледен бир кѡауумлары уа, чабып, конторну кѡабыргъасында тагъылып тургъан жабыуну кѡыйырын ѳрге кѡтюрюп кѡарадыла.

— Муну артында уа жукъ жокъду, — дегенни айтыша эдиле ала бир бирге.

Кеч эди. Болса да, адамланы юйлерине кетериклери келмей эди. «Энтда да кѐргюзтюгюз», — деп бир кѡауум адам киночу жашланы тѳгерегине басынып тилей эдиле.

— Кѡалай-алай да болсун, адамла юйлерине чачылышып тебиредиле. Бу кезинде сунмай тургъанлай: «Солтанны ѳлтюргендиле», — деген хапар жайылды. Адамла:

— Энди ол а кѡайдан чыкъгъан палах болду? — деп артха бурулдула. Хапарны, бусагъатчыкълада Серниун кѡолдан жетген Кѡаспот Исламгъа айта тура эди.

— ...Кѡалай болду эсе да билмейме, ахырысы. Эртденликде, Солтан, бир кесек биченчик чалайым деп, кѡуру кесинлей, бугъейле таба кетген эди. Мен да, Хасан да малланы Кюню ѳзеннге кютюуге жайдыкъ. Бир заманда шкок атылгъан таууш эшитдик бугъейле жанындан. Чабып барсакъ, Солтан жерде сойланып...

Баблина аны эшитгенлей, солууун терен алып, адамладан артха бурулду. «ѳх-ѳх-ѳх... Эртдеден марап айлана эдинг да, жетдинг кѐреем муратынга, Бийберт», — деди ол ичинден, кѳлюн кенгдире.

Аны экинчи кюннде, имбашына кюйюз артмакъ да атып, кѡолуна тыякъ да алып, Суфиян жолгъа чыкъды. Аны кѐргенле: «Аланла, бу кѡайры барады?» — деп

сейрге къалдыла. Хазырланып чыкъгъанына кёре, ол жуукъ жолгъа атланмагъан эди. Бир къауум адам, аны эл къыйырына дери ашырдыла. Суфиян андан, элни башы сырт бла ёрлеп ызындан къарап тургъаиланы кёз туураларындан думи болду. Аны жолоучулукъ хапары, кёп да турмай саулай Акъташха жайылды: Ол Меккагъа атланган эди. Хаш къылын къайтыргъа деп.

Сунмай тургъанлай, Суфиянны быллай иш бла жолгъа чыкъгъаны халкъны арасында кёп тюрлю сёз туудурду.

8

Уллу тарны жайлыкълары мал сюрюуледен толудула. Ала узакъ тау къоллада бла къая ыранлада бютюн да кёндюле. Тау артына аугъан Жоба ыфчыкны тийресинде окъуна кютедиле малла. Алгъын тау кийикле болмасала жаныуар айланмаучу жерледе, энди малчы къошла кёрюнедиле. Ала барысы да чанкаланыдыла. Алгъын ала Къабартыда, Дюгерде, тау артында жерле тутуп, малларыны танг кесегин алада кечиндириучю эдиле. Совет власть келгенни уа, ол байрам бошалгъанды. Хар къайда да жерле жарлылагъа юлешингендиле. Жер къытлыкъ къысхан чанкала, башха амал тапмай, малларын бузлу къаяланы этеклерине кёчюргендиле. Къуру жер такъырлыкъны гузафасы туююл эди чанкалагъа малларын ары сюрдюрген. Башха хыйсаплары да бар эди аланы. Биринчиден, къыйыр жерле юлешинмей, алайлай къалгъан эдиле. Аланы юлешир кереги да жокъ эди. Нек дегенде, адамла аланы бир заманда да хайырланып болмагъандыла. Экинчиден а, чанкала малларын кёзден ташаракъ жерледе тутханны дурус кёргендиле. Ол жерледе мал кечиндирген алай тынч туююлдо. Жайда къалай-алай болса да, къыш айлада уа малла жаханим азабын сынайдыла. Къырылгъан да кёп этедиле. Алай, чанкала аны ючюн аргыкъ уллу къайгырмайдыла. Аланы акъыллары: Совет властны кёзюнден ташада турсунла ансы, от тёбеси окъуна болсунла.

Адам барыргъа бегирек да къыйыр жерле болгъаны ючюн, Уллу гарда жашагъан байланы кёбюсю Чатла башын сайлагъандыла. Болса да, акъташчы байла ары уллу ёшюн урмагъандыла. Ала Сернуюн къол жайлыкъланы тик тёшлерин бла, тау артына аугъан Жоба ыфчыкны тийресин нелегендиле. Чанка Каммой да, кесн элли байладан айырылмай, малларын ары сюрюрге умут этген

эди. Тамата жашы Харун да, анга ыразы эди. Алай, кичи жашы Мухаммат кесин ортагъа атып, аны унамай тохтагъанды.

— Сизден эсе, тауланы мен иги билеме, — деп улуу даулашха киреди ол таматала бла. Бу ишни юсюнде болмай, бир башха ишни юсюнде ол алай даулашса эди, атасы аны ол этгенин улуу адепсизликге санар эди... Алай, бу ишни юсюнде уа, кичи жашыны айтханына акыйл бурмай къояргъа онгу жокъ эди Каммойну. Нек дегенде, Мухаммат тюзюн айта эди. Акъташчыла анга «къая киши» — деп бош айтмагъандыла. Мухаммат уучуду. Алай бош уучу угъай, аты битеу Улуу таргъа айтылгъан уучу. Таулада аны аягъы басмагъан таш къаламагъанды деген хапар жюриюдю. Кеси да, хазна юйюне жыйылмай, жашауун къая жухлада ётдюрген бир адамды. Мараучулугъуну юсюнден да кёп айтадыла аны. Атхан огъу жазмай тиеди дейдиле, биргесине болгъанла.

— Чатла башыны къышы жумушакъ, къары уа жукъа бблады. Анда малла, къаудан бла да кечиналлыкъдыла. Жоба тийреси уа — къыяма... — дей эди Мухаммат, атасына бла тамата къарындашына. Алай бла ол аланы хорлап, малларын Чатла башына сюрдюргенди. Харун бла Мухаммат да андадыла. Къушла уясы деп айтылыучу бийик къаяны этегинде къош салып, тууарларын, къойларын да алайда кютедиле. Айланыргъа, жюриюрге да къолайсыз жер эди былайы. Болса да Мухаммат былайны сайлагъанды. Аны бу этгени да бошдан туюл эди. Былайда бен-алты улуу дорбун болуучусун биле эди ол. Ала уа къышда маллагъа хазыр орунла эдиле. Хар къыш сайын Акъташда чанкала — быллай бир къоюбуз къорады, аллай бир тууарыбыз ётдю деп, жилиу-сыйыт этгенден бошамайдыла. Каммой а кичи жашыны ахшылыгъындан, аллай къайгыны сынамай барады.

Жай чилле бошалгъанлай окъуна, Чатлада кюле сууукъ бола тебиредиле. Къар къатыш жауунла да жауа башладыла.

Мухаммат имбашына да къауалын тагъып, узун хыжыны да къолунда тутханлай, къойлагъа, тууарлага къарай айлана эди. Аны жыл сапы жыйырма жети, жыйырма сегизлеге келгенди. Къансыз, ёре бетини иги кесек жерин, къочхар мюйюзча, тогъай айланган улуу бурну алады. Кёзлери буз бетлидиле. Андан болур,

кѣз къарамындан кыып кюндеча, сууукъ ургъанлай туруучуду. Ойнагъан, кюлген заманы хазна болмаучуду аны. Бирси жашлача, омакъ кийинип, кеси кесип сымарлагъан адам да тойюлдю ол. Заманда да кѣп хазырлары болгъан кѣксюл чепкенин алышындырмай кийгенлей айланыучуду. Башында къой териден этилген бѣркюн а, жайда окъуна тешмеучюдю. Кѣбюсюнде сакъалын кырмай, бетин тюкге басдырын айланыучу адети да барды аны. Бирси жашлача, кыызлагъа лакъырда этген тѣреси да жокъду. Бюгюн да, бюгече да къатынсыз айланады ол. Нек эсе да, аллай къуууму болмай барады. «Аны кыызла суймейдиле. Сыфатындан къоркъадыла» — деген хапар жюриюдю элде. Алай ол къатын хапар эди. Мухамматны сыфатында чынтды адам ариулукъ болмаса да, аны кишилиги, ѳхтемлиги да бар эди. «Къыз кѣзю кыла юзер», — дегенлей, Мухамматны ол илишанларын жаратып, аны жүрегине жол ызларгъа айланган кыызла бар эдиле чанка юйюрледе. Алай болгъанлыкъгъа, Мухаммат аладан бирине да кесипи жүрегин ачмагъанды...

Мухаммат айлана барып, жюн тараучу таракъны тишлерича, кыыйрлары ѳрге айланып тургъан жютю ташланы ичлерине кирди. Тѣгерегине къарап бираз турду да, сора къолунда хыжысын, андан сора уа шкогул жерге салды. Аланы ызындан, жерге кеси да тобукъланды. Мычмай, аллында ташланы ары-бери адуруп тебиреди. Терлеген иш да этди. Ташланы къаза кетип, энишге ийилгенде, башында папахы «доп» деп аллына тюшдю. Аны алып бир жанына салды. Сора дагъыда энишге ийилип, къазгъан жеринден быстыр бла чѣргелген, не эсе да бир ауур чулгъамны чыгъарды. Быстырын тешип, чулгъамны ачды. Анда уа юч шок. — Беш атылгъан, ингиллизли шоккла. Мухаммат аланы бирем-бирем къолуна алып, тюплерине, башларына къарады, киритлерин ачып кѣрдю...

Граждан уруш бошалгъандан сора, адамланы къолларында болгъан сауутланы артха жыяргъа деп, Совет властны оноуу чыкъгъан эди. Аны эшитгенлей, чанкала шокларын да, патронларын да букъдургъан эдиле. Кимде шок болгъанын билселе, аны олсагъатдан окъумат да букъдургъан эди ол заманда шокларын. Аллай сауутланы киши да ачыкъ жюрютмейди. Эркинлик жокъду. Эл Советле, милиция ол затха бек къатыдыла. Кимле эл ичинде, кимле уа къаяла арасында... Мухам-

на сыйырадыла. Къуру сыйыргъан бла да къоймайдыла. Шкогу бла тутулгъанга тазир тѣлетедиле. Сюдге да бередиле. Аны себепли, чанкала букъдургъан сауутларына, бек керекли болмасала жанламайдыла.

Мухаммат шкокладан бирин тышында къойду да, къалгъан экисин чѳрген, жерлерине салды. Башларын жапды. Ишин тамам этиц, ёрге къопду. Бу кезиуде ол тюз юсюне жетип келе тургъан къарындашын кѳрдю. Алай бир да суймеди, былайда анга тюбегенин. Харун бек сакъ адамды. Аны бла бирге уа, къоркъакълыгъы да алайды аны.

— Не этесе былайда? — деп, Харун кичи къарындашыны бетине аралды.

— Этибиз тауусула турады. Бир жугъутур...

— Къой, маржа, къой, эти да, башы да къурусун! — деди тамата къарындаш, кичи къарындашыны аузуна чабып. — Жугъутурунг да, эчкинг да керекмейди. Бусагъатдан шкокну алгъан жеринге сал.

— Охо, не боллукъду?

— Къалай не боллукъду?.. Бийберт Солтанны ёлтюргенли бери, миличала итле киби, таулагъа жайылып айланадыла. Сал шкокну жерине!

Мухаммат энди сѳз къошса, къарындашыны къаты ачуланырлыгъын сизди да, жукъ да айтмай, биягъы жерге тобукъланып, ташланы ары-бери аудуруп тебиреди. Ол, шкокну жерине салгъынчы, Харун аны къатында къалауурча сюелгенлей, юсюне къарап турду.

Ингир алагъа малларын къол ичине тийишдирип, эки къарындаш да къошха жыйылдыла. Биргелерине келген парийлери, тюзюнлей кесини тегенесине барып, аны тюр жугъусун жалап тебиреди.

— Ачмы болгъанса, Чубур? — Харун, алай айта, къош аллында от жагъаны къатына барды да, алайда къара чоюнну башын ачып, ичине къарады. Тюненеден къалгъан шорпа, уюгъан айранча, жауу да башына къатып тура эди. Харун чоюнну алып барып, ичиндегин парийни тегенесине къуйду.

— Къара, муну уа этлери да бар кѳрсем, — деди Харун, шорпа бла бирге, тегенеге тюршген аркъа сюеклеги кѳрюп. Парий а, Харунга ыразылыгъын билдиргенча, башын кѳтюрюп, аны бетине бир къарады да, сора узун, къызыл тилин чыгъарып, аны бла шорпаны шапшап этдирип, жалай башлады. Харун анга:

— Мындан сора, энди ушхууур излеме, — деп, чоюн-

ну элтип жерине салды да, кыошха кирди. Баям, ол кеси да тоюп болмаз эди. Кире баргъанлай айран гыбытларыны бухчагына жабышды. Ол андан кесини уллу чёмючюне кыуйду да, боза аякыгъа юфгюргенча, аны башына да юфгюрюп, аузуна элтди.

— Ёх-ёх-ёх, — деди ол, эринлерин сыйпай. Сора, тышында от тамыза айланган кыарындашына сёлешди: — Кел, сен да ич айрандан.

— Артда ичерме, — ден Мухаммат унамады.

Бу кезнуде парий юрюп кыошшу чегет жанында тешле таба чапды. Харун кыошдан атып чыктыды.

— Ким эсе да келеди... — деди анга Мухаммат. Сора парийше кыычырды: — Чубур, бери кыайт!

Ит аны эшитгенлей, юргенин да кыоюп, ызына бурулду. Келген Хажомар бийни тамата жашы Бийсо эди.

— Кел маржа, кел! Былайда бир бирден артык кенге да туююлбюз. Алай болгъанлыкыгъа аз кёрюшебиз, — деп, Харун анга жарык болду.

Бийсону да кёлю кётюрюлюп эди.

— Мен сизни кыуандырыгъа келгенме, — деди Бийсо, узун сары мыйыкларыны кыыйрларын бура.

— Аллахдан кыууан, — деди Харун. Ол Бийсогъа башын асыры жууукъ тутхандан, экисини да бурунлары бир бирге тиерге аздан кыалдыла.

— Тюркден жашырын халда адам келгенди.

— Ыхы, ыхы!

— Ол бизден ахча жыя айланады.

— Не затха деп?

— Балшибиклени ууатыргъа деп, аскер кыуралгъанды дейди тыш кыыраллада. Анга болушлукыгъа жыяды ахчаны да.

— Аллай иш бар эсе уа, затыбызны да аямабыз! Алай, керти болсун ансы.

— Ай юйюнге, мен кесим аны бла бетден бетге сёлешгенме сора уа.

— Хо бир да? Не айтады, алан?!

— Бу келе тургъан кыыш, балшибиклени ахыр кыышлары боллукъду дейди.

— Да былтыр да чыкыгъан эди да аллай бир хапар. Биз кёрген болмады ансы, — деди Харун, кыочюнюп.

— Аскер хазыр болмай тургъанды, билемисе сен аны. Энди уа, не айтдыраса, хар аскерчи темир таууш этеди дейди.

— Болгъа эди алай а.

— Къоркъма, Харун. Аллах айтса, энди кѣнге бар-маз. Тюрленир дуния.

— Ишни аллах, ишни аллах!

— Кесигиз да сауут къоллу болгъанлай туругъуз деп, бек къаты эскертгенди ол келген.

— Аны уа тюз айтады. Мында балшибиклени биз кесибиз къырсакъ иги боллукъду, къан сууутургъа.

— Менден алгъа бир зат къабарыкъса, Харун, — деди Бийсо, тишлерин ачып ышара. — Мен да аны айтыргъа деи тура эдим. Алагъа уа кѣргюзтюрек кюнлерин, башланган бир этге эди ансы...

Мухаммат от жагъада отну да жандыра, ол экисини таурухуна, башын кѣтюрмей, шум болгъанлай тынгылай эди.

Тѣгерек къарангы тарта башлагъан кезнуде, Бийсо кетерге деп жеринден къопду.

— Тохта, ийманынг хакъына, бусагъат эт салайыкъ отха, — деп Харун аны иймезге къаты болду. Алай, Бийсо унамады. Мындан къарангы болгъунчу ызыма къайтханны дурус кѣрдю ол.

9

Экинчи кюнню эртденлигинде Мухаммат тюшге жууукъ уянды. Бюгече ол, кюзетде тургъанды. Алай этмеселе болмайды. Бѣрюле кѣпдюле. Хазна кече озмайды, ала маллагъа чапмагъан.

Мухаммат турду да, къошда жатхан жерлерин жыйгъан кибик этип, тышына чыкъды. Кюн булутлу, алай жауарчâ халы уа жокъ эди. Мухаммат бет-къол жууду да, от жагъаны къатына барды. Бу кезинуде, къошну арт жанындан не эсе да бир тауушла эшитип, ары бурулду. Къош арты къапхакъны башындан эки атлы тигелеп келе эдиле. Мухаммат аланы таныды. Атлыладан бири — Ислам, экинчиси уа эллеринде милиционер — Шам эди.

— Къайдан чыкъдыла бу итле? Не затха келе болурла? — деди ол ичинден. Ислам бла Шам къошну къатына жетип, атларындан тюшдюле да, Мухаммат бла саламлашдыла.

— Не тереннге киргенсиз? — деди Ислам анга. Алай айтып, кеси уа тѣгерекде чюйкебаш къысыр къаялагъа къарады.

«Хыликъямы этесе, ананг къатынынг боллукъ?» —

деди Мухаммат ичинден. Алай къаны къайнагъанын, тышына билдирмеди.

— Суйюп кирмегенбиз бери — деди ол, къашларын туююп. Аны ауазы Исламгъа сууукъ боранны шууулдагъаныча эшитилди. Бу заманда къошну аллында тар кърюну ичинден Харун чыкъды. Ислам бла Шамны кърюп, башын терекге ургъанча тохтап къалды ол.

— Танымаймы къалдынг, Харун? Бизбиз, — деди анга Ислам.

— А-а, алай ушай... Сау келигиз, сау-келигиз...

— Сау бол, Харун. Къалайды къолайыгъыз?

— Ы...турабыз. Келигиз, къошха киригиз, — деди Харун.

Ала къошха кирдиле. Харун Исламны тёрге ётдюрюп олтуртду.

Тышындан уллу кърюингенликге, къошну ичи тар эди. Ортада гитче от жагъа барды. Къошну тюбюне мулжар жайылыпды. Аны юсюнде — териле.. Тышлары кирден къраралгъан эки жастыкъ да эсленеди. Къалай болса алай бюкленип, бир бири юслерине атылып тургъан эки жамычы да барды. Къошну башында къакъ этле тагъылыпдыла. Эшикден киргенлей, онг жанында: челек, чоюн, эки чёмюч, дагъыда башха адырла кърюнедиле.

— Биз жумуш бла келгенбиз сизге, — деди Ислам Харуннга, олтурушуп тамам болгъандан сора.

— Къуру бир угъай, юч вопрос бла, — деп къошду Шам орусчалатып. Бир къауум сёзню билгени болмаса, орус тилден ангылауу аз эди аны. Ёмюрю малла бла таула арасында кетген адам, къайдан биллик эди башха тилни? Совет власть келгенден сора, кесини гиртчилиги бла милицияда ишлерге кирип, аны юсю бла Нальчикде эки-юч ай туруп къайтханды. Орусча «сёлеширге» анда юйренгенди ол. Бу ишине Шам бек ёхтемленеди. Ёхтемленмей да не этсин... битеу Уллу тарда окбуна таулуладан орус тилни билген юч-тёрт адамдан сора жокъду. Халкъ а аллайлагъа уллу хурмет этеди. Арысы, бериси болмай, алим сунадыла аллай адамны! Аны себепли Шам, ким бла сёлешсе да, кесини алай бош адам болмагъанын билдиртир муратда, керекли, керексиз жерлеге да Нальчикден юйренип къайтхан орус сёлерин сугъаргъа кюрешуучюдю. Аны ол адетин жамауат бир кибик ангыламайды. Бирле: «Ол зат да билмейди, бош махтанган этеди ансы» деселе, бирле уа:

«Угъай, тейри, жашасын бизни Шам, уллугъа кетгенди бек», — деп анга аперимликни береди. Къалай-алай да болсун, Шам кесини жолу бла барады.

Милиционер: «Бир угъай, юч вопрос бла» — дегеннде, Харунну жюрегине къоркъуу кире башлады. «Бизге игилик тилеп келмегенигизни уа билеме» — деди ол ичинден.

Бардыр энди, ишни бардыр дегенча, Ислам Шамгъа башын кымылдатды. Милиционер бойнуна тагъылгъан мор, сахтиян полевой сумкасындан терк окъуна къагъыт бла къарындаш чыгъарды да, башын алгъаракъ да тутуп айтды:

— Ары, бери булгъар кереклиси жокъду. Факт болургъа керекди.

— Не факытды ол? — деп сорду Харун.

— Бусагъат ангыларса. Солтанны ёлтюрген адам, алыкъа табылмагъанды.

— Ким Солтанды ол? — деп, Харун ётюрюк сейир этди.

— Асыры терк унутхансыз, тейри.

— А-а-а, Голлуланы Солтаннгамы айтасыз?

— Хоу, — деди милиционер. — Аны ким ёлтюргенин сиз билесиз.

— Къайдан билебиз биз? — деп, Харун къолларыи жайды. — Оллахий, билмейбиз.

— Приступникни жашырмагъыз. Кесигизге аман боллукъду, пайнатна?

— Кимни дейсе?

— Приступникни дейме.

— Кимди ол а?

— Ол а, Солтанны ёлтюрген адам.

— Оллахий, билляхий эшитмегенме аны уа, ким эсе да. Брисник деп мен адам танымайма.

— Брисник угъай, приступник.

— Да нек тутмайсыз да, ол ким эсе да?

— Да билмейбиз ким болгъанын, сора уа.

— Къалай билмейсиз? Атын айта тураса да.

— Эй, къарангылыкъ, къарангылыкъ. Ол аны орусча атыды. Тауча атын билирге керекди.

— Охо, орусча да, тауча да аты болгъан, ол не дукъум адамды сора? Оллахий, билмейбиз биз. Сюйсенг къуран бла къаргъанайыкъ.

Сора къалай этебиз да дегенча, Шам Исламгъа къарады.

— Айтыргъа унамай эселе, не этериксе, унамадыла де да жаз, — деди Ислам анга. Сора Харунга бла Мухамматха бурулуп айтды: — Бош жашырасыз. Аны, Сериуюн къолгъа мында, Чатладан барып ёлтюргендиле. Сиз а былайдасыз. Аны бир хапарын эшитмегенсиз деп ийнаналлыкъ туююлбюз. Айтсагъыз, Совет власть сизге башха тюрлю кёзден къарар эди.

— Айхай, билсек эди... — деп, Харун къым-къым этди.

Шам къагъытха къынгыр-мынгыр харфла бла, не эсе бир затла жазды да, сёзюю андан ары бардырды:

— Энди уа экинчи вопрос, — деди ол, Харунга бла Мухамматха кезиу къарай. — Сиз боевой шкок букъдуруп тутханыгъызны биз билебиз. Кесигиз чыгъарып берсегиз, хатасыз къутулдукъсуз. Алай болмаса уа, ачыргъа тюшериксиз. Ётюрюк айтмайма. Ма, эл Советни председателнини къатында айтама.

Харун типискиге къалды. Мухамматны уа бети къаралды. Аны кёзлери, шибиля ургъанча, огъурсуз жанганын эследи Ислам.

— Не тынгылайсыз? Палитикагъызмыды ол? — деди Шам алагъа.

— Да бир шкогубуз бар эди да, алгъан эдигиз да, — деди Харун.

— Алгъанек.

— Сора, энди уа, не шкок излейсиз бизден?

— Кёрген адамла айтхандыла. Сибидитилле. Алайсыз да билебиз, Мухамматны къуру болмагъанын. Уучуланы хар таш тюбюнде бирер шкоклары барды.

— Жокъду мени шкогум, — деди Мухаммат. Аны ауазы, салта бла тёшге ургъанча, темир таууш этип эшитилди.

— Чечме окълары бла бир аман къауалыбыз барды.. Анга айта эсегиз, алыгъыз, — деп къошду Харун.

— Къауал угъай, боевой шкок.

— Оллахий, жокъду.

— Жокъ эсе, жугъутурланы не бла ёлтюресиз?

— Ёлтюрмейбиз.

— Къалай ёлтюрмейсиз? Ала уа не затдыла? — деп, Шам къош башында тагъылып тургъан этлени бармагъы бла кёргюзтдю.

Харун не деп жууап къайтарыргъа билмей, апчып къалды. Къош башында тагъылып тургъан этле —

кийик этле эдиле. Шам аны, кьошха киргенинде окъуна билген эди.

— Была, къаядан кетип ёлген жугъутурну этлеридиле, — деди Мухаммат. Кичи къарындашыны сунмай турганлай, аллай онглу жууап тапханы, Харуннга эс кийирди.

Милиционер ала бла дагыда бираз даулашды. Алай, файда чыкъмады андан. Къошну ичин тинтирге умут этди ол. Артха бурулуп, ырбыланы чучхуп тебиреди. Алай, бу этгени магъанасыз иш болгъанын сезип, жангыдан жерине чёкдю. Ала шкокну кьошха келтирип букъ-дурмазлыкълары кимге да белгили эди. Аллай бир телледен туююл эдиле ала да. Болса да, Шам умутун юзмедди. «Эртде, кеч болса да, мен сизни шкокларыгъызны табарма» — деди ол ичинден.

Ислам бла Шамны ючюнчю ишлери уа, быланы малларыны санын биллип, анга кёре, алагъа налог салыргъа эди. Мындан алда, окружкомда эл Советлени председателлерини жийылыулары болгъанда, аны юсюнден къаты айтылгъанды. Чанкала Совет властха налогну аз тёлер ючюн, малларыны санларын жашыра эдиле. Ол себепден аланы кьолларында болгъан малланы санын тюз тохташдырып, налогну да анга кёре салыргъа деп оноу этилгенди. Ол иш а эл Советлени председателлерине буюрулгъанды. Бу жолоучулугъунда, Исламны бек улуу жумушу да ол эди. Харун бла Мухаммат аны билгенде, ёртеннге тюшгенча болдула. Мухамматха бютюн да бек ётдю Исламны бу иши. Аны кёзлерине къан чапды. Ачыуу богъурдагындан кысып, солууу тыйылгъанча болду. «Не этейим энди?.. Бу эки итни экисин да былайда къааплап кьойсам а къалай боллукъ болур? Балта да къайдады?..» — деп, ичинден кыжырыклап, ол жан жанына къарады. Харун а: «Ай, анасын саттыгъым а, быланы быллай иш бла келликлерин алгъаракъдан билсем эди, малланы жартысын думп этмеймем былайдан!..» — деп жанды, бишди ачыудан. Алай, ол барысы да бош жарсыу эди. Ислам бла Шам аланы малларын санап чыкъдыла да, законнга кёре налог салдыла; жюзге жууукъ кьой бла он эки тууар.

Ачыудан, Харунну жюреги жарыла эди.

— Этмегиз былай. Ол асыры кёпдю. Совет властха бизни хатабыз жетмегенди, — деп, жалынып кюрешди ол. Алай Ислам жумушамады.

Ишлерин бошагъандан сора, Ислам бла Шам, атларына да минип, ызларына атландыла.

— Ала, Ислам, сен эслегенменг, ол Мухамматны къаны къалай къайнагъаны? Бютюн да санга бир кезле бла къарай эди ол! — деди Шам.

— Башхамыды... барысы да алайдыла чанкала.

— Угъай, сора сен иги эслемегенсе. Аны бетинде не эсе да бир жаман илишаны бар эди..

Малларыны къатларында къалгъан Харун бла Мухаммат талайгъа дери ачыулу болгъанлай турдула.

Ала экиси да нигирде малларын ыстауатха тыйып, къошха къутлары, сыфатлары да кетип, алай жыйылдыла. Бюгече ала от тамызмадыла, ушхууур къайгъыгъа да кирмедиле.

— Сен тамбла юйге атлан, — деди Харун Мухамматха. — Атагъа хапарны айт, Исламгъа барып, тилеп кёрсюн. Ким биледи, бизге этмеген хатерин къартха этер эсе уа.

— Элге баргъан этейим. Алай, мен атагъа гыбышыны аллына жалына бар деп айталлыкъ туююлме.

Да сора не этейик да дегенча, Харун кичи къарындашыны бетине ауур кючсюнюп къарады.

Аны эртденлигинде, Мухаммат атха минип, элге атланды. Ол Акъташха кюн бата жетди. Эл башы тешден тигелегенинден сора, юйюне бармай, атыны башын Черен суу таба буруп Чокъракъ къаяны этеги бла, Къужон бийни акъ къаласы таба кетди.

10

Кюз арты болгъанлыкъгъа, кюнле алыкъа жылы эдиле. Бу чурулада Уллу тарда туман хазна болмаучуду. Бюгюн да арну кюн тийди.

Мария ийнекни саууп бошап, сютден толу челекни юйге кийирди. Ислам тешегинден энди кетюрюле келе эди. Алим а кийинип, бетин-къолун да жуууп, школгъа тебирерге хазыр болгъанды. Мария терк окъуна, мюйюшде, тапка къатында чыккырны башын ачды да, быж-быж этип къайнай тургъан айранны чолпусу бла булгъап, чёмючге къуйду да, аны да, бир туурам от гыржынны да столгъа салды.

— Ауузлан, — деди ол, жашына.

Алим айрандан уллу-уллу уртлап, гыржындан бир-

эки кьапды да, стол юсюнде китапларын бла тефтерлерин кьолтукъ тюбюне урду.

— Быллай бир кьайры ашыгъаса? Адамыча ашагъан да этмей, — деди анга от тиргизе айланган Мария.

— Бюгюн мен дежурнама классда. Эртдерек барыргъа керекме, — деп Алм юйден муштухул чыкъды. Мария отха салгъан сыгынла, терк кьабыныргъа унамай, юйню ичин тютюнден толтурдула.

— Тунчукьдураса бизни, — дей, Ислам барып, эшикни ачды. Бу кезиуде, суудан чачыкьгъанча, жетел эте, тешекде жукълап тургъан Элдар уянды.

— Оу ананг, оу ананг, тютюню кирди ёпкелеринге? — деп, Мария чабып барып, жашын кьойнуна алды. Элдар жиямсырагъан да эте, жетелни кьыздырды. Тапчан юсюнде, тоннга чулгъанып жатхан Къанаматны да, тютюн тынчлыкьсыз этсе керек, ол бир жанындан экинчи жанына бурулуи, башын тонну тюбюне тумалады.

Къанамат бюгече таудан кеч келгенди. Ол анда сау айны ичинде, бир кьауум негери бла малла кютюп тургъанды. «Товариществогъа» бирикген эллиле алай этдиле. Тауда малларына кезиу-кезиу кьарайдыла.

Ислам ауузланып бошагъандан сора:

— Бюгюн округга барлыкьма. Кеч кьайтыргъа тюшерик болур. Жарсымагъыз, — деп юйден чыкъды ол.

— Кеч кьаллыкь эсенг, сууукь болурса. Башлыгьынгы бойнунга чулгъай бар, — деди Мария эрини ызындан. Ислам угъай дегенча, башын булгъай, эл Советни контору таба, ашыгьыулу кетди.

Къанамат бираз жукъларыкь эсе да, Элдар кьоймады аны. Анасыны урушханына да кьарамай, ол тапчанны кьатына барып: «Сен кьачан келгенсе?.. Тур, ойнайыкь» — деп, анга тынчлыкь бермей эди. Элдарны бу юйде бек суйген олду. Къанамат юйде болса, Элдарны оюну кьурумаз, кёзлеринден кюлкюсю кетмез. Аны бла безирерге тапсын ансы, Къанамат да аш ашамаз.

— Ой, кьалай уллу жаш болгъанса сен! — деп, Къанамат Элдарны ёрге кётюрюп юсюне олтуртду. — Билемисе, мен санга таудан не зат келтиргенме?

— Не зат?

— Бусагъат, шуёхум, бусагъат, — дей, Къанамат ёрге кётюрюлдю да, тапчанны баш жанында киймлерин

чучхуп тебиреди. Кёнчегин тапды да, аны хуржунундан тешиклери болгъан тьякъчыккыны чыгъарды.

— Не затды бу? — деп, Элдар топал кълчукъларын анга созду.

— Бу уа, шуехум, сыбызгъыды. Тынгылачы бир.

Къанамат сыбызгъыны кыйырын аузуна салып, бармакълары бла аны тешиклеринден баса, не эсе да бир халкъ макъамны сокъду. Сибиртки бла юнню тюбюн сыйпай тургъан Мария, белли кётюрюп, Къанаматха къарады.

— Не ару согъады! — деди ол, жарыкъ ышарып. Элдар кеп согъаргъа кьоймады сыбызгъыны. Ол аны Къанаматны кълундан тартып алып, терк окъуна аузуна элтди. Ууртларын кепдюрюп, къаты юфкюрдю. Сыбызгъыдан чыккъан таууш, аны сейирге кълалдырды. Ол терк окъуна тапчандан секирип тюшдю да, анасына чапды.

— Бу меникиди, ана... кълалачы кълалай согъады...

— Ол а согъарыкъ эди, сен болалмайса ансы, — деп кюлдю Мария.

Элдар анасыны айтханына уллу эсин да бурмай, Къанамат этгенча, тешиклерине да бармакъчыкъларын салып, сыбызгъыны согъаргъа кюрешди.

— Бу жаш сени тынчайыргъа да кьоймады, — деди Мария къайынына. — Санга тансыкъдан, ахырысы, бизни да амалсыз этип тургъанды. Атынгы сагъынмай бир кюнню кълалгъан болмаз.

Къанамат жууап берирни орнуна, Элдарны сыбызгъы бла гузаба этип кюрешгенине къарай, жарыкъ ышарды.

— Анака, тышына балайыммы?

— Къарачы сен аны. Энди сабийлеге махтаныргъа умут этеди, — деди Мария, башын булгъай. — Алгъа азыкъ аша да, сора тышына алай барырса...

Къанамат юйден чыккъанда, кюн иги кесек кётюрюлюп эди. Чиммакъ акъ кър басхан тау башла, кюмюш хазырлача жылтырай эдиле. Къанамат ашыкъмай атлай, орамгъа чыккъды. Ол бек алгъа эгечини юйюне барыргъа къл алды. Ахлуларыны барысындан да, Къанамат анга бегирек тансыкъ болгъан эди.

Къанамат эгечини юйюне бара тургъанлай, элни баш жанында, челекле бла суугъа бара тургъан тиширыугъа кълзлери илинип, дыркъ тохтады. «Айшат» — деп келди

аны кѣлоне. Жан жанына къарап, сагъышлы болду: «Не затха буюгъама? Кѣрселе кѣрсюле! Барайым...»

Ичинден алай айта, Къанамат онг жанына бурулду да, Каммойланы юйню аллы бла ётюп, андан Черен суу таба ашыкъды.

Суу алыргъа баргъан тиширыу, челеклерин суудан толтуруп, Черенден артха бурулгъанлай, тѣбентин келе тургъан жашны кѣрюп, не эсе да бир затха арсарлы болгъан адамча, тохтап къалды. «Къанамат!..» — деди ол, ичинден, акъ бетине кызыл нюр чабып. Эки къолунда суудан толу эки челекни ауурлугъун сезмей. Жюреги да, битеу санлары да къаушалдыла аны.

— Кюнюнг ахшы болсун, Айшат, — деди Къанамат, аны аллына келип.

— Сау бол. Къачан келгенсе?

— Бюгече.

— Тюшюмде кѣргенем, туберигибизни.

Аны бу сѣзлери Къанаматха хычыуун тийдиле.

— Сууунгдан ичерге боллукъмуду?

— Ич, — дей, кыыз, къолунда челекни алгъа тутду. Къанамат аны орта тенгинден эки къолу бла да тутуп, боза аякъча ёрге кѣтюрдю. Ол суусап туююл эди. Алай, челекни кыйырына аны эринлери, сугъанакълыкъ эте жабышдыла. Шербет суу иче тургъанча кѣрюндю анга. Кѣп ичди. Алай, дагъыда сабы къанмагъанча кѣрюндю анга.

— Саулай да ични къояйыммы? — деди ол, Айшатха, кюле къарап. Айшат аны алай къарагъанындан ийменип, башын энишге тутду. Ол шѣндю Къанаматха: «Кесинги да, мени да нек терилте тураса? Неге деп созаса ишибизни? Мени халымы билмеймисе?» — дерик эди. Алай айталмады ол бу сѣзлерин анга. Къалай айтсын, мени ал деп кыыз жашха?! Айшат кеси кесинден уялгъанча болуп, башын бютюн да энишге бошлады. Къанамат билсе эди шѣндю аны ичин!

— Айшат, сен угъай демесенг, мен бир затдан да артха турлукъ туююлме.

«Мен угъай демейме. Къалай ангыламайса сен аны» — дей, Айшат башын акъырын кѣтюре, уялгъан кѣслери бла Къанаматха жумушакъ къарады.

— Кет, бирле кѣрюрле, — деп кыыз челеклерине жабышды.

— Кѣрсюле.

— Угъай. Сѣз этерле. Мени халыми билмеймисе сен?

Бу кезинде, кыйырда юйлени ары жанындан суу алыргъа келе тургъан эки-юч къатын кёрюндю. Айшат къайгылы болду. Челеклерин суу кылыч бла имбашына кётюрюп, жолуна тебиреди. Къанамат да, терк-терк атлай, суу жагъа бла эниште кетди. Бир кесекден ызына бурулуп къарагъанында, суу алыргъа келе тургъан къатынла Айшатны алдын тыйып тура эдиле.

Къанамат кысха жолланы сайлай, эгечини юйюне барды.

Арбазда курт-мурт эте айланган Фазика, къарындашын кёргенде, эртденлик жулдузча жарыды.

— Жанынга къатайым, мени алтын терегим! — деп, ол Къанаматны къучагъына кысды. — Къачан келгенсе таудан а?

— Бюгече.

— Оу эгечинг ёллюк, аны билсем къууулуп жетер эдим да. Кел юйге, ауруунгу алайым.

Эгечини бет жарыккылыгы бла арну сёзлери Къанаматны сабий заманын эсине тюшюрюп, жүрегин жылытдыла. Бусагъатда анга жыйырма бла жети жыл болады. Халкыгъа къошулганды. Иште жетгенде кишиге да хорлатмайды. Къагъанаккылыгындан окъуна жол негери болгъан жашау ачылыкъла, аны тынчлыккыгъа юйретмегендиле. Къагылыкъ сингигенди аны санларына, жүрегине да. Алай, Фазикагъа тюбесе, ол жумушамай къалмайды, ана жылыуун сынагъанча болады. Заман оза, жашауунда болгъан ишле эсинден кете бара эселе да, Къанамат сабийлигинде Фазикадан кёрген игиликни унутмагъанды. Ол эгеч туйюл эди анга, ана эди ансы. Ма, бусагъатда да, ол эгечи бла юйге кирип бара, анасыны ызындан ойнакълай чапхан улакъча, эркеленирлиги келеди.

— Дадаш а къайдады? — деп сорду Къанамат, тегерегине къарай.

— Тёбели сыртда биченчиги бар эди да, аны тюшюррейим деп кетгенди, эки-юч эшекни да сюрюп.

— Азретден а не хапар? Къагъыт жазамыды?

— Аны уа не айтдыраса. Бир да унутмайды. Барыбыздан да санга кёп салам айтып жазады ол. Къышда каникулгъа келгенде, санга не эсе да бир китапла да ала келирге айтады.

— Оллаха, окъумасам къоярыкъ туйюлдю ол мени.

— Ай, жашчыкъ, сен иш туйюленг, мени да къоймайды ансы. «Къартымгыма манга неге керекди

окъуу», — деп да кюрешеме. Болмайды ансы. Сохтача мени аллына олтуртуп, ишми этерге къояды ол манга.

— Да не эсе да, бек къаныкъгъанды окъуугъа.

— Айтмай къой. Жашчыкъ, бусагъат мен санга хычинле этейим, — деп, Фазика тапка таба бурулду. Къанамат унамады.

— Шёндио ауузланып чыкъганма. Бир зат керек туююлдио.

— Охо, ач болмаймы турлукъ сунаса кесинги? Олтурчу ары, тапчаннга.

— Алыкъа мен Адиллагъа да барлыкъма.

— Жетиширсе. Олтур. Санга сёзюм да барды.

Къанамат тапчаннга олтурду. Фазика барып, аны къатына чёкдю. — Мария жукъ сагъынмагъанмыды санга?

— Угъай, — деди Къанамат, эгечине соруулу къарап.

— Не да болсун, жашчыкъ, энди бу жол бизни кёлюбюзге тийме. Бек тап къызчыкъны сайлагъанбыз.

Къанамат, уялгъанча болуп, кёз къарамын эгечини бетинден айырды да, башын энишге тикги тутуп, жерге къарап тохтады.

— Кимди ол, билемисе? — деди Фазика, Къанаматха иги да жууукъ къысылып. Доммакъны къызы... Чыммакъ.

Къанамат жууап къайтармады.

— Нек тынгылайса, жашчыкъ? Биз барыбыз да анга ыразы болуп тохтагъанбыз. Ислам да, сабийлени атасы да (Дадашха Фазика алай айтады), Адил да, мен да, Мария да... Не сыфатында, не къылыгъында бир тиорлю айыбы болмагъан тиширду ол.

Къанамат эгечини айтханына бюсюремей, башын булгъады.

— Угъай, жашчыкъ, атам да, анам да жаннетде алай сау айлансынла, бу жол угъай десенг а, барыбызны да жаныбызгъа тиериксе, — деди Фазика, жүреги къыйналып. — Алай этдинг да, Жансуратдан къуру къаддынг. Хур къызы кибик Ханипаны ычхындырдынг. Энди уа не муратынг барды сени?

Къанамат тынгылауну ийип иги кесек турду. Терслиги болгъан сабий анасыны аллында буюкъгъанча, жерге къарагъан кёзлерин кётюрюп, эгечини бетине да къараялмады. Кёпден бери къысады аны Фазика. Элде бек ахшы къызланы да сайлап кюрешеди ол къарындашына. Алай, нек эсе да, Къанамат аякъ тирегенлей турады.

Аны алай этгенине Фазиканы жаны кыйналады, жүреги таралады. Адил юйдегили болгъандан сора, Фазика узакъгъа соза турмай, Къанаматны да юйдегили этип къояргъа ашыкыгъан эди. Баям, ёксюз къарындашларыны барысы да юйдегили-юйюрлю болуп тынчайырлары ол неден да бек сюе болур эди. Алай, Фазика кичи къарындашына айтханын этдиралмайды.

— Жашчыкъ, баш төбен болгъанны кьой сен. Чымакъны иглигин бла ариулугъун битеу Уллу тарда хачар этип айтадыла.

Къанамат, биягыча, жууап къайтармады. Жеринден да къозгъалмады, не къолун, не башын кымылдатмады. Къалай эсе да, къаты буюгъуп тургъан адамча кёрюндю ол эгечине. Фазика сейир этди анга. «Менден уялгъан иш а эте болурму?» — деп келди аны кёлюне. Алай, ол акъылны да Фазика, терк кетерди башындан. «Биринчи кереми сёлешеме мен аны бла бу ишни юсюнден? Угъай, угъай, жумушаргъа жарарыкъ туююлдю манга...»

— Билемисе, ненча жылынг болады сени? Жыйырма бла жетиге ёрлегенсе. Акъ туююнг чыкъса, ким барлыкъды санга? Нек сагъыш этмейсе аны юсюнден, жашчыкъ!

Тилкъау адамча, Къанаматны аузундан бу жол да чыкъмады сёз. Энди анга эришгенча, Фазика кеси да шум болду.

«Не этсин мынга адам? Муну бу тынгылауу не затды? Былай болмаучу эди бу» — деп, Фазика сагъышха къалды. Болса да, башлагъан сёзюн ахырына жетдирмей, орта жолда къалыр акъылы жокъ эди аны.

— Тынгылагъандан хайыр жокъду, жашчыкъ. Чымакъны кёпле тилейдиле. Учурурла да кетерле. Биягы сен а бурнунгу салындырыса да къалырса.

— Учурсунла. Аны ючюн мен бурному нек салындырама? — дей, Къанамат башын кётюрюп, эгечини бетине къарады.

— Да сора биз санга не этейик? Къайдан табайыкъ хур кызыны!

— Манга хур кызы керек туююлдю...

— Сора не затха ауара этип айланаса бизни да, кесинги да? — деди Фазика, аны аузуна чабып. — Саулай Акъташда, санга бир тиширыу табылмай къалды да!

— Нек табылмайды?

— Къайдады да бу, табыла эсе?

— Мында. Элде.

- Кимди ол.
- Айшат.
- Ким Айшатха айтаса?
- Далхатны кызы.

Фазика сейирге кьалды. Эслеп эсинде болмагъан, жукълап тюшюне кирмеген зат! Айшат аман кызы туююлдо. Атасы да, анасы да намыслы адамла. Элни баш жанында жашайла кеслери да. Фазика аланы юйлерине баргъан да эте туруучуду. Бурунгу жыл, Далхатны кичи жашчыгъы чечекден ауруп ёлгенде да, баргъан эди ол алагъа. Ол заманда Айшат ёлген къарындашчыгъына таралып, кеси кесин тыялмай, жүрекенинп жиягъанын да унутмагъанды Фазика. «Этме, сен умлу, алай...» — деп, къайгъы сёз берирге келген къатынла аны тегерегин алып тилегенлеринде да, тыялмай эди ол кеси кесин. Анасындан да бек таралып жияй эди ол. «Асыры халал жүрекли сабийди да, андан этеди былай» — деп, къатынла алай айта эдиле. Ол затла барысы да шёндю, бу такыйкъалада, Фазиканы эсине тюшдюле. Айшатны сыфаты да кёзлерине кёрюне тургъанча болду: арыкъсуу, инчгебел, узун кыыз. Бети чырайлы, жууаш халлы..

Алай, андан не файда. Къырым Далхат бла сёз тохташдырып, Айшатны жашына алыргъа айланнганын битеу эл биледи. Далхат бла Къырым а антлы шуёхладыла. Ала бир бирге берген сёзлерин дуния мюлкую ючюн да бузмазлыкъ адамладыла. Фазика аны биледи. Айшатны суюгенле Къанаматдан сора да болурла. Алай башхагъа аталып тургъан кызыны тилемеклик, биреуню башындан беркюн алгъанча, ушамагъан ишди. Аллай чырмауу болмаса, Айшат айхай тийишли эди Къанаматха. Алай, не медет! Болмазлыкъ иш.

Фазика къайгъылы болду. Сунмай тургъанлай къарындашындан эшитгени алгъа аны сейирсиндирсе да, ардан артха уа жүрегин аурутду. Болса да, алыкъа Къанаматны айтханына, аны иги ийнапырлыгъы келмей тура эди.

— Да, жашчыкъ, Айшатны хапарын эшитмегенмисе да сен? — деп, Фазика къарындашына жалынган халда сорду.

— Эшитгенме.

— Да сора, керексизине башынгы неге аурутуп айлана-наса?

— Мен андан башханы аллыкъ туююлме.

— Оу кюнюм, телими болганса, сен? Ол муратынг ёмюрде да боллукъ туююлдо. Сен аны арталлы бла да унутхан эт, жанчыкъ...

Къанамат эгечи айтханланы онгсунмай, олтурган жеринден ёрге къонду да, эшик таба ал бурду.

— Къайры бараса? Тохта бери, — дей, Фазика да жеринден къонду. — Биз алыкъа сёзюбюзню тауусмаганбыз.

— Мен айтырымы айтханма. Хычинле ашарга уа ингирде келирме, — деп кюлюмсюреген да эте, Къанамат юйден чыгып кетди. Фазика къайгылы халда, отоуну ортасында сюелгенлей къалды.

II

Эгечини юйюнден чыкган Къанамат, уллу орамга жетди да, андан онг къолга бурулуп, эки жаны бийик хуналы, тар жолчукъ бла энишге, гюрбежи таба бурулду. Адил ол тийреледе жашайды. Кюн эртденликден да бек жылы эди. Анга кзууанган сабийле, тюрлю-тюрлю оюла кзурай, орамлада чабышып айланадыла. Бир къауум юлени арбазларында кюн тууушха чёгюп, лахор эте турган акъ сакъаллы къартла да кёрюнедиле. Къанамат кишини да эслемей, сокзур адамча бара эди жолда. Акъыл кёрмесе, кёз кёрмейди дегенлей, бу такыйкъалада аны акъылы сагышлага берилип, тыш дуниядан айырылып эди. Айшатны сюегенин ёмюрден ахыргъа дерн жүрегинде букдурганлай жашарга бел байлаган киши эди ол. Алай тёзалмады. Жюрегин ачды эгечине. Къанамат кеси да ийнанмай эди Айшатха юленирине. Алай болганлыкыга, жүрегинде жанган сюймеклик оту, аны умутун ёчюлтюрге кюймай эди. Къанамат къалай унутсун ол кюнню — элни тёбен жанында, Сай къолда Айшатха тубеген кюнюн! Ол кюн къалай исси кюн эди! Къанамат чалгыдан юйюне къайтып келе эди, тамагы да кзургакъсып. Сунмай турганлай, къолунда да чёргеми бла, аллындан Айшат чыгып къалды.

— Къайрыса, Айшат?

— Атага азыкъ алып барама.

Алай айтып, Айшат Къанаматдан озуп кетерге умут этген эди. Алай, Къанамат аны аллына сюелип тохтайды. Айшат ийменип, не этерин билмей, абызырайды. Ол такыйкъалада, Айшатны бетинде, не эсе да бир тама-

ша затны кѳргенча, Къанамат, сын къатханлай, аны кѳз-лерине аралып къалды. Къыз, уялып, башын эниште тутду.

«Къалай ариуса сен! Къалай эслемей тургъанма мен бююннге дери, сени бу нюрлю бетинги?..» — дей эди, Къанамат ичинден. Къыз да, энди аны къатындан кетерлиги келмегенча, башын бир жанына тутуп, тынгылауну ийни сюеле эди... Ма, ол кюн къабыннган эди быланы жүреклеринде сүймеклик от. Алай ол от, алагъа жарсыугъа деп къабыннган от эди... Далхат бла Къырым бир бирге сѳз беришип, сѳз алышып бошагъандан сора жаннган от!

Андан бери юч жыл озгъанды. Азмы баргъанды Къанамат элни баш жанына Айшатны кѳрюр ючюн! Айшатны кѳзлери уа аз кереми жокълагъандыла Къанаматны! Ким билгенди аланы аллай ишлерин? Киши да угъай. Бири бири ючюн термиле жашайдыла ала андан бери. Тузакъгъа тюшген сүймеклик эди быланы сүймекликлери. Аны себепли, ала аны жалап да ѳз жүреклеринде кечиндире эдиле. Алай Къанамат тѳзалмады бююн. Ол аны ачыкъ этди эгечине.

Къанамат ол сагъышланы сюзе барады башында. Башха зат кирмейди акъылына. Кѳзлери жукъну кѳрмей баргъаны да аны ючюндю. Ол тар орамны тауусуп, сол жанына бурулду. Гюрбежини тенгшисине жете баргъан жерде, аллына шырт деп антлы тенги Исхакъ чыкъды. Бу къайгъылы кезнуде анга тюбегенине Къанамат бек къууанды. Къалай эсе да, ѳр жолдан къутулуп, солургъа тохтагъанча, хычыуун кѳрюндю анга. Тенгле жарыкъ саламлашдыла.

— Шѳндю къайры бараса? — деп сорду Исхакъ, Къанаматны къолун иймегенлей.

— Адиллагъа. Къалай тура эселе да бир кѳрейим деп.

— Тейри, бусагъатда сен аны юйде тапмазса. Кѳп болмай, былай ары кетип бара эди ол. Кел, андан эсе, ныгъышха ѳтейик. Кѳремисе, анда ол адам къадарны. Къарындашынга уа ингирде къайтырса.

Къанамат тенгини айтханына угъай демеди. Экси да бир бири бла сѳлеше, ныгъыш таба кетдиле.

Ныгъында халкъ кертиси бла да кѳп эди. Жай ишледен къутулгъан адамла, энди кюнлерин мында кечиндиредиле. Хар заманда да, кюз арты чурулада эл ныгъыш

уллу базар жыйылган жерге ушаучуду. Бююнча иги кюнледе уа бююн да. Бери келмеген жокъду къартдан, жашдан да. Урчукъ ийирген къатынла да келнучюдюле бери. Алгъын чанкала да бу ныгышша жыйылуучу эдиле. Алай энди нек эсе да ала бери келнулерин къойгъандыла, сабийлерин окъуна иймейдиле. Болса да, ныгыш бла чанкаланы аралары юзюлюп туююлдо. Ала элде кеслерине жакъ басхан адамланы болушлукълары бла ныгышда не хапар жүрюгенин, кимни не айтханын да билли турадыла. Ол жаны бла чанкаланы кимден да бек Къудас бегирек ыразы этеди.

Къанамат бла Исхакъны ныгышша келгенлерин хазна эсеген адам да болмады. Жыйын-жыйын болуп, бирле къол таш атыша, бирле тутуша, бирле къаздиреу ойнай, бирле чабыша, бирле хапар айтып олтуруша эдиле. Дауур, кюлкю кеп, сабий жабы уа андан да уллу.

Къанамат бла Исхакъ къол таш атыша тургъанланы къатларына бардыла.

— О-о, Къанамат келди. Энди ол кёргюзтюр сизге таш атышу къалай болуучусун, — деп, алайдагыладан биреулен, терлегенлери да бара ёчге туюшуп кюрешген жашланы эслерин Исхакъга бла Къанаматха бурду. Къанамат кесине къарагъан кеп кёзледен уялганча болуп, бети аз къызара ышарды. Къол таш атыу бла Къанамат хар заманда да тенглеринден онглу болуучуду. Аны озаргъа къанлары къайнап айланган жашла аз туююлдоле. Аладан бири Чорады. Сунмай тургъанлай Къанаматны келгенин ол артыкъ бек да жаратмады. Эртденли бери да жашла, къол ташны ол атхан жерге жетдиралмай, сыгынышып кюреше диле. Чора уа, къолун да белне салып, мыйыкъ туююнден кюле, эркешча ёхтем айланады. Аны алай этерге эркинлиги да бар эди. Ташны ким узакъга атса — махтау аны болады.

Жашла Къанаматны къолтугъундан тутуп ортагъа атдыла.

— Ма, ол анда белги Чораныды, — деп, жашла он беш-он алты атлам чакълы бирде, жерге чанчылып тургъан тыякъны кёргюзтдюле. Къанамат ташны кетюрюп кёрдю да сора, Чораны белгисине дагыда бир кере къарады. «Не узакъга бардыргъанды, анасы бергенин тегерик! Айыплы болуп къалмагъа эдим», — деп келди аны кёлюне. Жашла артха турдула. Жалан да Чора сирелгенлей къалды Къанаматны къатында.

— Аягынгы бу белгиден алгъа ётдюрме, — деп эскертди ол Къанаматха, кыртишде ызланган ызлыкны кёрюзте.

Аны алай айтханы Къанаматха ачыу тийди. Жерде ташны, эрлай кётюрюп, онг кьолуну аязына салып, имбашына элтди да, бираз артха чегинди. Алайдагыла шум болдула. Къанамат жауурунлары кьатыш башын артхаракъ да тутуп, эки-юч атлам алгъа секирди да, ызлыкыгъа жетгинчи окъуна, ташны быргъады. Ол, учуп барып, Чораны белгиси болгъан жерден бир атлам чаклы арлакда тюшдю. Жашланы бир къауумлары ары чабышдыла. Бир къауумлары уа Къанаматны тегерегин алдыла. Чорагъа ачыу тийди. Ачыу а тиемиди... Эртденли бери саулай ныгышда аты айтылып туруп, энди уа ма санга! Ыспас да жокъ, хурмет да жокъ. Къарап къарагъынчы махтау да, хурмет да башхагъа кечдюле. Болса да, Чораны кыызгъан жюреги анга тынчыкъ бермедди.

— Ташны бери келтиригиз, — деп буюрду ол жашлагъа. Мычымай ташны келтирип, аны аллына салдыла.

— Махтанган ийнекча болуп кьалырса, — деп биреулен анга чам этди. Чора аны эшитмегенча этип кьойду. Ташны эки кьолу бла да ёрге кётюрюп, иги кесек артха барды. Сора аны онг кьолуну аязына салып, тишлерин да кыжырыкъландыра, ташны быргъады алай! Аны ызындан кеси да алгъа къапланыргъа аздан кьалды. Таш хауада сюзюле барып, жерге тюшдю. Бир къауумлагъа, таш Къанаматны белгисинден озуп тюшгенча кёрюндю. Чора кеси да алай сунду. Жашла таш тюшген жерге чабышдыла. Чора кеси да кьууулду ары. Жалан да Къанамат кьалды жеринден кьозгъалмай.

— Жетдиралмагъанды эки кьарыш тенгли бир, — дей, бетине энди сакъал-мыйыкъ ура башлагъан бёкем санлы, алаша ёсюмлю, кёккёз жаш, бирсиледен айырылып, сюйюнчюлюк айтыргъа кьууулгъанча, Къанаматны аллына чапды. Ол Къырымны жашы Къурман эди. — Айшатны аллыкъ жаш. Къанамат апчып кьалды. Бети иш да тюрленди аны. Ол Къурманнга не эсе да бир затла айтыргъа деп, аузун да ачды. Алай, эсине не келди эсе да, жукъ айтмады. Жарыкъ болургъа кюрешди. Ол иши да болмады. Къурманны кюлюмсюреген кёзлери анга дунияны айыбын эте тургъанча кёрюндюле. Къанаматны аркъасы терледди. Аны жюрегинде не болгъанын Къурман билмей эди. Билген болса, ол Къанаматны кьууандырама деп, аны аллына сабийча

чабып да келмез эди. Болса да, ол Къанаматны бет ха-
линде сууукълукъну эслемей къоймады. Эследи... сейир
да этди. «Мени мынга не хатам жетгенди?» — деп да
келди аны кёлюне. Къурманые ол акъылын Къанамат
къулакълары бла эшитгенча болду. «Угъай, угъай... Сени
терслигинг жокъду. Терслик мендеди. Алайды... мен
тереме сени аллынгда...»

Бу кезнуде, аланы къатларына Исхакъ келди.

— Оллахий, Къанамат, Чора тынарыкъ туююлдю.
Энтда да атады ташны, — деди ол.

— Атса атсын. Кел, кетейик, — деп, Къанамат тенги-
ни билегинден тартды.

— Тохта, къайры ашыгъаса? Чора сени хорлап ийсе
уа къалай боллукъду?

— Хорласа хорласын. Кел.

— Охо! Не болгъанды санга?

— Зат да угъай.

— Сора уа?

Алыкъа жеринден тепмей, алайда сюелип тургъан
Къурман Къанаматха бла Исхакъгъа къарай кетди да,
ала анга сёз негер болмазлыкъларын ангылагъандан со-
ра, артха бурулуп, арлакъда не эсе да бир затны юсюн-
ден даулаша тургъан, кеси тенгли жашланы къауумуна
барып къошулду. Къанамат аны кёз къыйырлары бла
ашырды.

— Бетинг да тюрленгенди сени. Къоркъгъанмы этге-
ненг, Чора озгъан сунуп? — деди Исхакъ, кюллюю келе.

— Хо бир да, — деп ышарды Къанамат. — Кел, ол
тутуша тургъанлагъа къарайыкъ.

— Тохта, маржа. Бу Чора къалай боллукъ эсе да
бир кёрейик. Аман къаст этип кюрешеди.

Къанамат алайда къалыргъа унамады. Экиси да
ныгъышны бирси къыйырында тутуш бара тургъан жер-
ге кетдиле.

12

Къанамат битеу ахлуларын къайгыгъа къалдыр-
гъанды. Ала не этерге билмей, гузаба болуп айланады-
ла. Бир нигирде барысы да, неге тохташа эсек да бир
затха тохташайыкъ деп, Исламлагъа жыйылдыла. Бирн
аны, бири муну айтып, даулашдыла ала.

— Къызны алып къачхандан сора, бир тюрлю оноуу жокъду аны, — деп тохтады Адил. Анга Исламдан къалгъанла барысы да ыразы эдиле. Ислам а уанамады:

— Совет власть ушатмагъан ишни биз къалай этербиз? Ол затны сагъынмагъыз.

— Да чанкала къачырадыла да. Бир да алагъа киши аберн айтын эшитмейбиз, — деди Мария.

— Чанкала не? Ала Совет власть туююлдюле. Совет власть — бизбиз.

— Да Совет власть эки суюген бирге къошулмасынмы дейди?

— Угъай, алай айтмайды.

— Сора уа?

— Тап къошулсунла. Адет бла.

— Ахшы, алып къачаргъа жарамасын. Къыз юйюнден кеси къачып кетсе уа суюгенине?

— Аны иши башхады, — деди Ислам, сагъыш эте. — Алай, атасындан къоркъмай, Айшат кеси къачып келир деймисиз? — Исламны ол сорууу юйдегилени барысын да тынгылатды. Къыйын соруу эди ол. Хар бирн да ауузларына къууут къапханча болдула.

— Былайда хапарны узакъгъа соза тургъаныбыздан хайыр жокъду, — деди Ислам ахырында. — Далхатны кеси бла бир сёлешип кёрюрге керекди. Унаса — ахшы, унамаса уа, не этерикбиз?.. Башха тиширыу табылыр.

— Аллахакъына, башхасын а аллыкъ туююлдю, жашчыкъ, — деди Фазика, башын булгъай.

— Алмаса, айлансын алай, Соллоу бла нёгер болсун да.

Быланы сёзлери аны бла бошалды. Далхат бла сёлешиую Дадашны бойнуна салдыла.

Дадаш Далхатха тубеуюн онгун излеп башлады. Ол аны юйюне окъуна барлыкъ эди. Алай, ары барса, хапар чыкъмай къалмазлыгъын биле эди. Туумагъан айгъа къуран окъугъанлай, алыкъа боллугъу бла болмазлыгъы белгисиз ишни, жамауат аузуна тюшерин да суюмей эди ол...

Буюн Ислам жумушла бла эл ичинде айлана кетип, конторгъа тюшге жууукъ келди. Мында, Хасау башчылары болуп, бир къауум къарт, аны сакълап тура эдиле.

— Иш барды, — деди Хасау, саламлашып бошагъандан сора.

— Алай эсе келигиз, — деп, Ислам къартланы каби-

нетине киргизип, шинтиклеге олтуртду. — Айтыгъыз жумушугъузну.

— Кесинг билесе, Ислам, тирмен амалтын элибизни жамауаты къалай кыйналып жашагъанын.

— Аны уа керти айтасыз, тейри.

— Совет пласт хар затыбызны да жерине сала келеди. Энди анга да бир оноу этилсе эди деп, аны тилей келгенлигибизди.

— Келгенигизни иги этгенсиз. Ол зат мени да эсимде эди. Алай, кьол жетмей турады. Къарагъыз да, сайлагъыз тап жер. Ишлетейик тирменин.

— Жерин сайлагъанбыз, — деди Хасау.

— Ол а бютюн да иги. Къалайда?

— Эл аягъында... Къужон сабанланы сугъарыргъа деп бизге бир илипин къаздыргъан эди...

— Хы.

— Ма алайда.

— Жарармы да анда?

— Кюч керекди ансы, жарарыкъды. Хыйсап этип кѳргенбиз биз.

— Ахшы, алай эсе. Тамбла сход боллукъду да, анда сѳлеширбиз аны юсюнден. Келишидикми?

— Келишидик... Сау бол, аллах ыразы болсун санга,— деп, къартла кабинетден чыкъдыла. Ала да кетип, бираз болгъанлай, кьолунда да не эсе да бир китабы бла, школну директору Рогов келди.

— Иван Васильевич... ѳт бери, ѳт, — деп, Ислам анга жарыкъ болду. — Къачан келгенсе Нальчикден а?

— Тюнене.

— Не хапар?

— Сафар сау болсун. Жетишмеген материалланы табаргъа болушургъа айтханды.

— Ол бек тынгылы адамды. Сѳз берсе, аны этмей кьоймаучуду.

— Сыфатындан окъуна билинип турады тынгылы адам болгъаны. Санга да соруп салам айтдыргъанды.

— Саламы узыкъ болсун. Школну битдирсек, аны чакъырырбыз.

— Кеси да айтханды келирге. Алай, къачан битеди бу? Ийнан, кѳюме жукъу кирмейди, анга асыры къайгъы этгенден.

— Къоркъма сен, Иван Васильевич, бары да тап болады. Неди бу кьолунда алып айланган эски китабынг а?

— А, унутуп турама. Муну Нальчикде бир шагъырейимден тилеп алып келеме. Сизни юсюгюзден жазылгъанды. — Таулуланы.

— Хо бир да?! Тутчу бери. Ким жазгъанды кесин да?

— Тульчинский деп биреулен, — деди Рогов, китаны Исламгъа бере. — Октябрь революциягъа дери жазылгъанды. 1903 жылда Владикавказда басмаланганды.

— Эй а, юйюнге. Тамашады, тейри, бу уа. Не жазады экен, ы? — деп, Ислам сейир эте, къагъытлары саргъалгъан жукъа китапчыкъны тюбюне, башына да къарай, аны ичин ачды. «Къалай иги эди, шендю муну окъуп чыкыгъан... ай къарангылыкъ а...» — деп ахтынды ол ичинден. Латин харфла бла окъуй биледи, жазаргъа да юйренгенди. Таулу газет къолуна тийсе, аш ашаргъа олтургъан ач адамча, аны тюбюнден башына дери къаныгъын окъумай бир да къоймаз. Алай, орус окъуу бла уа алыкъа, уллу шагъырейинги жокъду аны. Болса да, бир затла ангыламай а туююлдо.

— Оллахий, былайда уа «туземцы» деп турады, — деди ол ышаргъан да эте.

— Патчахлыкъ Россияни заманында алай айтып болгъандыла Шимал Кавказда жашагъан таулулагъа.

— Билеме, Иван Васильевич, билеме. Акъла бла сермеше айланган заманларыбызда эшитген эдим мен аны. Муну жазгъан да ол къауумдан эсе, иги зат айта болмаз, тейри.

— Угъай, Ислам... бек уллу багъа бичеди сизге. Тутчу бери, бир жерчигин окъуюм... тынгылачы: «Горцы в противоположность другим туземным племенам отличаются необыкновенным хладнокровным, спокойным и добродушным характером... То же самое по отношению нравственности: можно с уверенностью сказать, что из всех туземных народностей Терской области и пожалуй всего Кавказа горцы являются самыми нравственными, честными, тихими и трудолюбивыми...» — Рогов кезлерин китапдан айырып, Исламгъа къарады.

— Иги ангыламадым, — деди Ислам, орус устазгъа соруулу къарап.

Бу кезнуде тышындан ат аякъ тауушла эшитилдиле.

— Ким болур ол? — дей, Ислам олтургъан жеринден къобуп, терезе къатына барды. — О, окружкомубузну секретары келгенди... Амаш.

Окружкомну секретары, жаш адамча, чепкен этекле-ри да жел эте, кабинетге женгил атламла бла терк кир-ди. Жаш а туююл эди ол. Жыл саны эки жыйырма бла ондан атлап башлагъан кезиудю. Алай болгъанлыкъ-гъа, ол жашлыгъындача тириди, женгилди. Кеси да бы-лай, келбетли, тап адамды. Уллу тарда биринчи боль-шевикледен биринди ол.

— Сау кел, Аман, сау кел... — деп, Ислам бла Рогов аны аллына чыкъдыла.

— Сау болугъуз. Хал къалайды?

— Игиди, Амаш... Олтурчу, бери ёт да.

— Олтура турургъа заманым жокъду, — деди ок-ружкомну секретары ашыгъып тургъанын сездире. — Бу-сагъатда къыстау жумуш бла Тёбен элге кетип барама. Жолдан бурулгъанма бери. Иш алайды, Ислам... Парт-ячейкаланы секретарларын окъутургъа курса ачыл-гъандыла. Бизден ары беш адамны чакъырадыла. Ала-дан бири сенсе.

Амашны хапары Исламны къууандырды. Эртдеден итине эди ол, былай бир жерде окъуп, билим алыргъа.

— Баш кюн районнга кел да, керекли къагъытла-рынгы жарашдырын къолунга берирбиз. Бу айны он бе-шисинден кеч къалмай Иальчикде болургъа керексе. Сен андан къайтхынчы орунга кимни къоярлыгъынгы да сагъыш эт. Аны манга билдиресе.

— Аны не сагъыш этерлиги барды... Тахир.

— Болалырмы? Жаш туююлмюдю асыры?

— Жаш эсе да, башы болгъан жашды ол. Чынтды большевик.

— Ахшы, Ислам. Мен угъай демейме.

Амаш кетди. Аны ашырып, кабинетге къайтханларын-дан сора, Рогов Исламны къолун тутуп алгъышлады.

— Сау бол, Иван Васильевич. Анна да, сен да окъургъа бар деп къысып туруучу эдигиз да, энди сиз да бир ыразы болчугъуз, ахырысы.

Ислам ингирде юйюне келгенлей, Мариягъа Нальчик-ге окъургъа барлыгъын айтды.

— Не иги болду! Къуру да окъуу, окъуу деп туруу-ченг да. Окъу энди, — деди Мария къууанып.

Была алай сёлеше тургъанлай, мудах болуп, Дадаш келди.

— Къатына да къоймайды ол адам, — деди Дадаш, кючсюнюп.

— Не, Далхатха тюбегенми этдинг?

— Хоу.

— Сора унамады?

— Угъай.

— Унамаса, унамасын, — деди Ислам, сансыз халда.

Ол аны, кеси кесине кёл этдирирге кюрешгенлиги эди ансы, жүреги уа кыйналды, Қыанаматха жаны ауруп. Ол кесинден биле эди, сөймеклик адамны жашауунда кыаллай кыйматны тутханын.

Қыауум кюнден, Ислам Нальчикге окъургъа кетди.

13

«Биреу билген жашырылса да, экеу билген жашырылмаз», — дегенлей, Қыанаматны бла Айшатны хапарлары адамланы аузуна тюшюп башлады.

Алыкыа Қырымны андан билгени жокъ эди. Ол Айшатны жашына келтирирге айланады. Соярыкъ маллары да, кыалымгъа берлик малларын да белгили этгенди. Юйде уа, Қурманны отуун да жарашдыргъандыла. Қурман кеси да, бу чурулада, эсирик болуп айланады. Хар кюнде да омакъ кийинип, тышына алай чыгъады. Қыатын аллыкъ жашны адетиди ол. Тюзюн айтханда, Қурман Айшатны сюеме деп да билмейди. Алай, атасы бла анасы сайлагъан эселе, Қурманны кыатыны ол болургъа керекди. Аны ангылауу алайды. Жашлагъа кыатын алгъан төреди. Алай эсе, Қурман да алыргъа керекди кыатын. Бек сейир ишге ашыкъгъанча, ашыкъгъан да этеди ол анга...

Қурманны атасы Қырым, жумуш бла гюрбежиге барып, андан юйюне кыайтып келе тургъанлай ким эсе да ызындан аны атын айтып селешди. Қырым артха бурулду. Этеклери да жел эте, Қудас аны кыууалап келе эди.

— Не бек ашыгъып бараса, Қырым. Мен да эл башына барама. Жол нөгөр бол манга.

— Болайым, болайым Қудас. Кел.

Қудас Қырымны кыатына жетди да, ёх-тух эте, башын булгъады.

— Бу аман дуняда, аманлыкъ ишледен сора, бир иги затха кез ачмай барабыз.

— Нек айтаса алай, Қудас? Не аманлыкъ кёргенсе быллай бир? — деп сорду Қырым анга.

— Да не игиликте тюбегенсе?.. Мен аны шендю сени ючюн окъуна айтама.

— Мени ючюн а нек деп? Мен алыкъа пластны аманлыгъын кърмегенме, оллахий.

— Жаныгъызгъа къатып ала айланган хапарынг барды, — деди Къудас, терк окъуна ушакъны башхаызгъа бургъаны бла, Къырымны сейирсиндире.

— Алабыз, хоу. Аллах айтса, тойгъа сен да келирсе.

— Кимни аласыз?

«Къарачы сен бу къуртханы. Биле болмазса сен а» — деди Къырым ичинден. Ол анга жууап къайтаргъынчы, Къудас кеси айтды.

— Айшатны деп эшитгенме мен... Далхатны кызын.

— Алайды.

— Алай эсе, Къырым, ашыкъгъан эт... тапсыз хапар жюриюдю

— Не хапар? — деп сагъайды Къырым.

— Бу пласдан игилик сакълама сен, Къырым. Камисарны кичи къарындашы ким эди... атын да унутдум, аты къурур эсе...

— Къанамат.

— Хы, ма ол алыргъа айланады Айшатны. Далхаткызын анга береди деп эшитгенме.

— Ха-ха-ха... — деп, узун тартып, келю бла зауукълу кюлдю Къырым.

— Бош кюлесе, Ажирбий ёлмеси.

— Ол бош хапарды да андан кюлеме, Къудас, жанынга тиймесни.

— Охо, сора алай сунуп тур. Мен бери барама, — деп, Къудас Суфиянланы юйю кёргюзте, ары бурулду.

«Аллах кечмесни. Обур кибик, жанымдан чыгъып, аман аууз ачханын кёрдюнгю муну?» — деди Къырым ичинден, Къудасха ачыуу чыгъып.

Эшитген хапарына да ийнанмай, Къырым юйюне келди. Къатыны Зайнаф арбазда курт-мурт эте айлана эди.

— Жаш къайдады? Мен анга бу биченни халжар башына жый деп кетген эдим да. Нек жыймагъанды? — деп сорду Къырым къатынына

— Тенглери келип, къоймай алып кетгендиле. Охо, жыяр, не ашыгъыулугъу барды муну быллай бир.

— Жауун жауса уа? Кёремисе, кёкню къарала тургъанын.

Къырым алай айтып, эки айры агъач сенекни алды да, жерде жайылып тургъан биченни бирге жыйышдыра

тебиреди. Къудасдан эшитген хапары, къайта да эсине тюше, аны тынчлыгъын кетере башлады. Биченни хал-жар башына атып бошап, юйюне кирди. Къудас айтхан хапар да, ызындан кирди. Къырымны ачыу чыкъды. Алгъа, ол аны унутургъа, кесинден кери этерге кюрешди. Алай бираздан аны башына: «Оллахий, ол къуртха бир зат эшитмегенлей, кеси аллына сандырай болмаз» — деген акъыл келди. «Угъай-угъай, юйюнге, мени антлы тенгим Далхат къалай этер алай. Мени намысым бла ойнаркъ адам туююлдю ол». — деп биринчи акъылына энди бу акъылын къажар сюеди. Ол эки акъылы бир бири бла даулашха кирдиле. Даулашлары узакъгъа созулду. Къырым экили болду. «Оллахий, мындан хайыр жокъду. Барып Далхатны кесине бир тюбейим. Ким биледи аллахны ишин» — деп, юйюнден чыкъды ол.

— Къайры бараса? — деп сорду анга арбазда тауукълагъа аш бере тургъан къатыны.

— Бош, бош... бусагъат къайтама.

Далхат сабан бахчасына суу салып, бусагъатчыкълада келген эди юйюне. Чыккырдан кеси чёмючге айран къуюп, аны аузуна элтген кезиуде, босагъада Къырымны башы кёрюндю.

— Ингир ахшы болсун.

— Ой, ахшылыкъ кёр, жууукъ бол, жан туккул, — дей, Далхат жарыкъ болуп, шуёхуну къолун тутду. — Кел, олтур, айран ичейик.

— Айран иш туююлдю... Не хапарды ала, бу?

Далхат Къырымны бетине сейирсинип къарай, им-башларын жыйырды.

— Не хапар?.. Биз эшитген жокъду.

— Тейри шуёхум, агъартдынг былайда уа.

— Айтчы не хапар эсе да бу, — деди юй иеси шуёхун тапчаннга олтуртуп.

— Сёзюнгю бузгъанынгы менден нек жашырып айланаса?

— Астофируллах, гюнях аласа, Къырым.

— Сора халкъ айтып айланган хапар неди?

— Мен эшитген жокъду.

— Тейри, менден эсе, бёкемирек адам бла къазанлашыргъа умут этип айланаса дейдиле билгенле.

— Ётюрюкдю... Чий ётюрюк.

Къырым бираз жумушады. Бстинден сууукълыкъ кете башлады.

— Сора адамла бошму жаншай болурла?

— Бош жаншамай а. Сени ол затха ийнанганынга сейир окъуна этдим мен, ахырысы.

— Аллах, аллах, не осал тиллери болгъан адамла бардыла. Бюгюн Къудас айтды манга, Далхат кызын Жамботну кичи жашына берирге айланады деп.

— Къудасны сандырагъанына ийнанганмы этесе. Кертиди, алгъаракъда Дадаш аны юсюнден манга сатгъынган эди. Алай...

— Сора сёз болгъанды дечи?

— Болгъанды. Алай, мен унамагъанма...

Къырым Далхатладан юйюне къайтып бара, Жамила деген тенг кызы бла бирге, Черенден челекле бла суу алып келе тургъан Айшатха тюбеп къалды. Айшат андан уялып, башында жаулугъуну кыйыры бла бетин жаба, Жамиланы артына букъду. Къырым аланы къатындан терк озуп кетди. Айшат хар тюбегени сайын букъдуруучу эди Къырымдан бетин...

Башха кезиuledеча болмай, Айшатны бу жол намыс этгени Къырымгъа артыгъыракъ да иги кёрюндю. «Мен тели, бош, къатын хапарланы сюрюп айлана кёреме» — деп келди аны кёлуне.

Къырым эшитген хапарын юйде къатынына чалындырмады. «Не кереги барды, бош хапарны сёз этерге» — деп къойду ол. Болса да, аны жүрегине тынгысызлыкъ кирген эди. Жамботну юйюрюне кыза эди ичинден. «Мен Айшатны келин этерге айланганымы биле тургъанлай, кёремесе аланы, мени малтаргъа кёрешгенлерин!..»

* * *

Къырым танг аласында эшик къагъылгъаннга уянды. Бу заманнга дери жукъламаучу эди ол. Алай, бюгече кеч жатхан эди. Аны себепли кёбюрек квалкъып квалгъанлыгъы эди аны. Юй бийчеси Зайнаф а аякъ юсюнде эди. Эшикни да ол ачды. Босагъаны ары жанында Къудас кёрюндю.

— Не, жукълапмы турасыз?! — деди ол, мамыр юйге къайгъы кийире.

— Кел, Къудас, кел, — дей, Къырым жастыкъдан башын кётюрдю. Къудас ол жатхан тапчанны къатына барып, юйюне ёре сюелип тохтады.

— Айтхан эдим да мен санга!.. Хы, кёрдюнгмю, кьалай болду?

— Не болгъанды? — деп, Къырым бла Зайнафны ахлары кетди.

— Не боллукъ эди... Келинигизни аллыгъыздан учурдула балшибикле.

Бу кезнуде Къурман да уянды. Ол Къудасны айтханын жукъу арасында жарты-къурту эшитип, магъанасына иги тюшонмей, аузу ачылып кьалды. Аны кёрген Къудас: «Кет, кет, сен гаяауузгъа аллай къыз кьайдан жетерик эди», — деди ичинден. Сора эшитдирип айтды:

— Къурманны уа сыфаты окъуна барды сау эл багъасы. Къанаматдан эсе, Къурманнга тийишли эди Айшат...

Энди ангылады Къурман не болгъанын. Жюреги от жанды. Алгъын жол шыгъында Къанамат, Чора бла кьол тап атышхан заманда, ол анга кьалай тюрлю кьарагъаны, Къурманны эсине тюшдю. Къанаматны сыфаты кёзлерине кёрюнюп, къаны кьайнады: «Мени анам берген сют манга харам болсун, бу ишинги мен да санга жетдирмей кьойсам!»

Къырым бла Зайнаф а бир ауукъгъа дери, бетлери да турленип, ахлау кибик болгъанлай турдула.

— Аллах урсун бу башлибиклени. Не аманлыкъ да аладан чыгъады, — деди Къудас, уллу жарсыугъа кьалган адамча, башын эки жанына чайкъай.

Къырым юсюнде жууургъанны сермеп бир жанына атды. Ич кийимлери бла тапчандан секирип тюшдю. Ачыуундан затын да билмей эди ол. Къудас андан уялып, артха бурулду.

— Къой, мен кете барайым... — деп, ол юйден кеси кесине жаншай чыккъды.

Къырым терк кийинди. Алай, не затха ашыкъгъанын ол кес да билмеди. Кийинип бошап, тапчаннга олтурду да, эки кьолу бла башындан тутуп тохтады: «Итден туугъан ит Далхат... Кёремисе аны бетсизилигин! Мен а дуняда аныча адам жокъ сунуп тургъанма. Юйде иги азыкъ этилсе, аны нёгер этмей ашамагъанма. Не бла жетдирейим мен санга бу этгенинги, ы? Не бла жууайым, бу башыма салгъан айыбынги? Къан бла жууардан да артха турмазем!.. Неге тергеусюз этдинг мени быллай бир? Неге сатдынг мени намысымы башха биреулеге? Балшибик юйюр бла къазанлашыр ючюн тенглигизни.

шуёхлугъубузну аякъ тюбюнге нек малтадынг? Къайда сени адамлыгынг? Угъай, бетинге тюкюргюнчю уа тынчаяллыкъ туююлме... Халкъ да къарап тургъанлай...»

Къырым ичинден алай оюмлай, олтургъан жеринден эрлай къобун, тышына ал бурду.

— Къайрыса, э киши? — деп, къатыны аны аллына сюелди.

— Ол итге бир барайым.

— Къой, сен ары барып этерик жокъду. Бютюн да ыспассыз боллукъса.

— Да сора тынгылапмы къалайым да? Халкъ не айтыр? Тохта мен аны!.. — дей, Къырым юйден кесин тыйдырмай чыкъды. Зайнаф аны арбазда да тохтатды.

— Кесинги суут, э киши. Айшат ёреаякъ болмаса къыз жокъму сунаса бу элде.

— Иш анда туююлдю. Манга Далхатны этгени ачыу тийгенди... Мени намысым бла ойнагъаны.

— Аны намысы бла биз да ойнарбыз...

Къырым къатынына соруулу къарады. Бу заманда хоншу къатынла кими андан, кими мындан чыгып, быланы къатларына жыйылып, бушуу-бушман болдула:

— Къалай адепсиз иш этди ол Айшат. Сизни да тойгъа хазырландырып, кеси уа башхагъа кетип.

— Угъай, угъай... ол тюз этгенди, — деди Зайнаф къатынланы аузуна къаратып. — Биз аны аллыкъ туююлек жашха.

— Не-е-ек?!

— Саякъ айланганы ючюн.

— Оу кюнюм, аллай ишими бар эди?! — деп, къатынла сейир-тамаша болдула. Къырым да сейир этди анга: «Энди аны уа къайдан къурашдырдынг?! Ант жетмесин санга. Бу тиширыуладан чыкъмагъан зат болмаз дуняда!»

Къатыныны жалгъан ханары Къырымгъа бир жаны бла эрши кёрюндю эсе да, экинчи жаны бла уа, ол аны ачыулу жюрегине женгиллик берди. Кертиси бла окъуна, башына тюшген бедиллик юсюнден кетгенча кёрюндю анга. Хоншу къатынла да Зайнафдан эшитген «сейир» хапарны тил къыйырларында айландыра, эл тюбюне жайылдыла.

Болса да Къырым тёзалмады. Арбазларындан чыкъды да, орам бла ёрге — Далхатланы юйю таба бурулду. Эксини арасында шуёхлукъну алай кюйсюзлюк бла башалып къалгъанын акылына сыйындыралмай эди ол.

Угъай, Далхатны бстин кѣргюнчю, ол тынчлыкъ табаллыкъ туююлдю.

Къырым къаны бузулуп жетди шуѣхуну юйюне. Тийреде хоншула да жыйылып, къаугъа болуп тура эдиле мында да. Ол затны Къырым, бош, ётюрюкге этилгеннге санады. Юйню кенг арбазыны ортасында эки шуѣх да бетден бетге тубешдиле.

— Неди сени бу ишинг, Далхат?.. Мени хыликгя этерге кюренигенлигингиди?

— Тоба, тоба... не затла айтаса сен! Мен билмегенме, оллахий. Мен билген болсам эди, эки аягын бирден сындырмай, бу юйден чыгъармаз эдим аны. Не да къачыра келгенлеге бир уллу палах этмегенлей. Оллахий, билмегенме, Къырым. Мени терследе. Адамла ийип турама, къызны артха къайтарыргъа. Не мен ёлюрме, не да айтхан сѣзюмде табылырма...

Къырымны жюреги жумушады. Айтханы кертн эсе, Далхат терс туююлдю. Ол не этсин, къызны урлап кетген эселе?.. «Къатын ол аман сѣзю бош чыгъарды кѣреем... Ашыгъыулукъ этди. Къатынланы аузун а къайры тыярыкъса энди. Тапсыз болду, тейри...»

Къырымны акъылын, арбазгъа дауур этип кирген бир къауум киши бѣлдю. Ала Айшатны къайтарыргъа кетген адамла эдиле — Далхатны тукъум жууукълары.

— Къайда къыз? — деп, Далхат тынгысыз болуп, аланы алларына чыкъды.

— Келирге унамагъанды.

— Нек?

— Кеси къачып баргъанды ол ары.

— Кесими дейсиз?.. Алай эсе, мен аны харам этдим. Бу сыйлы кюнден тебиреп, ол мени къызым туююлдю!

Алай айтып, Далхат Къырымгъа бурулду. Экиси да бир бири бетлерине къарап къалдыла. «Къойдукъ. Алгъыннгы заман туююлдю шѣндю...» — демеклик бар эди аланы къарамларында.

14

Арт чурулада Асиятны тилеучюле бютюн да кѣп болдула. Бийни юйюне келечиле бирини ызындаи бири келедиле. Эки, юч кере къайтып-къайтып келгенле да бардыла. Аминатны гыз-гыз этгенине да къарамай, Баблина келген келечилени кѣп тюрлю сылтаула этип, ызларына къайтара барады.

— Ахыр эрге бермей кьоярыкъ туйюл эсек, бош тыя турабыз. Барсын, жерин тапсын, — деп Аминат, анга кьуру да айтып кюрешеди. Алай, не умуту бар эсе да, Баблина алыкьа аякъ тирегенлей турады.

Кюнню бузулгьаны ючюн болур, бюгюн эл сюрюу эртде кетгенди. Аминат бла Ариубат ал боталарын да кьысып, женглерин ёрге кьайырып, ийнекленн саууп башладыда. Баблина бла Бекболат да акъ кьаланы тегерегинде кютюн айланган кьойларын баугьа тыйдыла. Асият а, кесин тыйдырмай, суу алыргьа кетген эди да, алыкьа кьайтмай турады. Туман да болгьаннга, терк кьарангы тартып башлады. Аминат бир ийнекни саууп бошап, экинчи ийнекни тьобюне чёккен кезнуде, бети да кетип, Кьудас чабып келди.

— Оу кюшюм, сиз бир зат да билмей тура болурсуз дейме! — деди ол, бийни арбазына кьайгьы кийире.

— Не зат болгьанды энди уа? — деп сорду анга, халжар кьатында курт-мурт эте айланган Баблина.

— Асиятыгьыз кьайдады?

Кьудасны ол соруундан, Аминат элия ургьанча болду. Кьоллары ийнекни эмчеклерин ууучуна кьысханлай, кьымылдамай кьалдыла. Кьызына бир палах болгьан сунду ол.

— Суу алыргьа кетгенди. Бусагьат келе болур. Не эди? — дей, Баблина Кьудасха жанлады.

— Келир деп сакьлап туругьуз. Алып кьачхандыла аны.

Аминат, санлары гыжы кьатханча болуп, жеринден ёрге туралмай кьалды. Ариубат а хылыф болду. Эслемей тобугьу бла уруп, челегин аудурду да, саугьан сютюн жерге тёкдю. Баблина уа, жеринден тепмей, сирелгенлей кьалды. Алай, не алаMAT эсе да, ол уллу сан этмегенча кёрюндю Кьудасха.

— Ким алып кьачханды, Асиятны? — деп акьырын сорду ол Кьудасха.

— Каммойну жашы... Мухаммат дейле...

— Оу отум ёчюлген! — деп, Аминат энди кьопду ёрге. Аны кёзлери укуну кёзлерича жандыла. — Аллай хаулеге кьатын болгьандан эсе, эр кёрмей ёлсюн жангыз кьызым.

— Неле жаншайса сен. — Баблина кюндешине ачулланган да этип, огьурсуз бетден кьарады. — Нек кьаргьайса сен жангыз кьызыбызны?!

— Къой, аллахчу, башымы къайнатма, — дей Аминат тамата бийчеге, атылыргъа хазырланган шкокча къайырылды. — Сени хатангдан болду бу иш. Кезиуонде адети бла тийишли жерин табаргъа къоймадын сены.

Бу жолгъа дерн Аминат тамата кюндешине алай ачы бир заманда да сѐлешмеген эди. Баблинаны бети къаралды. Алай, Аминатха жууап къайтарыргъа ашыкъмады. Шѐндю ол анга къатласа, орталары аманнга кетерлигин ангылап, кеси кесин тыйды.

— Къарындашлары болса эди, ызындан къууар эдиле. Мен а не этейим? Къалай къайтарайым къызымы юйюме! — деп сынсыды Аминат.

Бу кезиуде чепкен этеклери да жел этип, Къамбот жетди. Асиятны хапарын эшитип, андан къууулуп келгенлиги эди аны да. Атасын кѐргенлей, Аминат жүрексинин, жияп башлады.

— Бизге жетмеген хата къалмады, атам. Не этген болурбуз биз уллу аллахха быллай бир!..

— Тохта бир, неге сарнайса, — деди Къамбот къызына.

— Да не этейим, сарнамай, ата! Кесн къолум бла чыгъарсам эди юйден, быллай бир жүрегим кюерик туйюл эди. Къоруулар адамыбыз болмагъаннга, хар ким да бизни басынчыкълайды.

— Нек жокъду сени къоруулар адамынг? Мен а? Къарындашынг Сафар а? Былайда, арбазда къаугъа этип турмагъыз да, юйге жыйылчыгъыз, ёрге, энишге ётгенни да юсююзге къаратып турмай.

Бийни юйюрю, Къамбот бла бирге, отоугъа жыйылдыла. Къудас а: — Кет, аурунг, мен алыкъа ийнегими да саумагъанма, — деп кеси юйюне къууулуп кетди.

— Сен жиягъанны къой, — деди Къамбот къызына, ала барысы да уллу отоугъа киргенден сора. — Оноу этейик. Каммойну жууукълугъун тийишли кѐрмей эсек, алыкъа кеч туйюлдю... юйге къайтарайыкъ Асиятны. Аны мен бойнума алама.

— Къайтар, атам. Мен ыразы туйюлме. Каммой ёзден болгъанлыкъгъа, жашы уа хауледи...

— Нек хауле болады? Аты айтылгъан уучу, — деди Къамбот.

— Атхан огъу жазмай тийиучю, — деп къошду Баблина. Аминат тамата кюндешине сейир болуп къарады.

«Мен а муну ачыу этген сунуи турама. Бу а, кюнюм кзуругъан, ыразы болуп тура ушайды да» — деди ол ичинден. Бу озгъан жайда Аминат, акъ къаланы къатында, Мухаммат бла Баблинаны жашыртын ушакъ эте тургъанын эки-юч кере да кѳрген эди. Ол да шѳндю эсине тюшюп, Аминат хайран болду. «Бу кзуртханы ишими болур, арабий, бу?..»

— Не айтаса сен, Баблина, къалай этебиз? — деп сорду Къамбот, тамата бийчеге. Баблина башын да эшигге ийгенлей жууап бермей бироз турду. Аны тынгылагъанын нек эсе да, Аминатны жюреги ушатмады.

— Да мен не айтайым, Къамбот, — деди Баблина жерге къарагъанлай. — Тапхан анасы кесин бузады. Ол айтханлай болсун.

Тамата кюндешини алай айтханы, Аминатны ачыуун бютюи бек кюзгъады.

— Мен айтханлай болса, бюгюн бизге быллай кюнмю келлик эди?! Сени хатангдан болгъан ишни оноуун а манга нек тюртюрге кюресесе энди?

— Алаймыды?! — Баблина, башын кѳтюрюп, жумдуругъу бла тобугъуна урду.

— Алайды. Къаллай жашладан къалдыргъанса сен аны.

— Сора не эди къалдыргъан эсем? Бар да жылкъымы сюр. Сенде уа бар кѳреме да! Хы!..

— Ёкюрме бери айланып...

Кюндешлени аралары аманнга кетип башлады. Къамбот къаты ачыуланып, кызыны аузун кючден бла мутдан жапдырды.

— Аллах-аллах, не ишигизди бу? Асиятны иш да унутдурдугъуз, оллахий, — деди Къамбот, кесин ортагъа атып. — Сизни арагъызда ёмюрде сѳз болуп эшитмегенме. Не шайтан кѳрюннгенди кѳзлеригизге?

Баблина, олтургъан жеринден къобуп, Аминатны юсюне къазыкъча сюелди:

— Эсингде болсун: былайда, акъ къаланы къатында кызыл къаны саръкып ёлген бий кзуру мени эрим тюйюл эди. Сени да эринг эди ол. Аны унутма. — Баблина алай айтып, жерине хыны чѳкдю. Алай ол бу сѳзлени неликден айтханын не Къамбот, не Аминат ангыламадыла.

Кенг арбазда бир кѳауум жаш сюелди. Баям, была кѳызны ызындан кѳуугѳун зат келсе деп, сакѳлагѳан адамла болсала керек, нек дегенде, ала Черен суууну ары жанындан келген уллу орамѳга сакѳ кѳарайдыла. Юйню эшиклерине тыным жокѳду. Кире, чыѳга айланганла кѳпдюле. Аш отоуда кѳууум этедиле. Тиширыула бир бирлери бла шыбырдашып сѳлешедиле. Бирле ышарадыла, бирле сейирсингенча болуп айланадыла. От жаѳгада жалын кѳаралтхан бѳкем сынжыргѳа улуу чоюн таѳгылылды. Анда не зат бише эсе да, тылпыуу ѳрге уруп, тютюн бла бирге, чырдыда тешкден чыѳады.

Уллу отоуда бир кѳауум киши бла Каммой олтурады. Барысыны да башларында тѳгерек бухар бѳрклери. Бир бирге жетдирмей оноу этгенлерине кѳре, ала бу юйге узакѳ адамла тѳююдюле. Адетде болѳганча, кѳызны юйюрю бла жарашыуну, кѳалымны, некахны юсюнден сѳлешедиле. Каммой кеси сѳзге артыкѳ уллу кѳатышмайды. Сорсала, жууап этеди ансы, тынѳылауну ийгенлей турады. Тышындан таууш эшитилсе уа, ол бек алѳга саѳбаяды. Кѳыз алып кѳачхан юйню кѳайѳысы, кѳаугѳасы да аз болмаучуду. Каммой аны билмей тѳююдю. Ол кеси да алай юйленгенди. Тѳрт кѳарындашны жангыз эгечлерин алып кѳачхан эди ол. Кѳызны кѳарындашлары ызындан жетип, аны ѳлтюрюрге аздан кѳойѳанларын унутмаѳанды Каммой. Тышындан таууш эшитилгени сайын саѳайѳаны да аны ючюндю. Кѳужон да сау болуп, Элбек да юйюнде болѳган болса эди, Мухаммат бу ишни этерге базынмаз эди. Бийни юйюню алѳыннгы кючу седирегенди. Алай болѳганлыкѳга, аны тергеусюз этерге алыкѳа эртде эди. Кѳарыулу жууукѳлары барды бийчелени. Баблинаны бла Ариубатны кѳарындашлары, Аминатны атасы... Алай, аллахха шукур, алыкѳа кѳаугѳа жокѳду. Кече уа оза барады.

Кѳыз кѳачырылѳан отоу барысындан да шошду. Аны сюрмеленген кѳангаладан ишленген эшигини ичинден кѳадауу салыныпды. Кишини да иймейдиле ары. Кѳарыусуз жанган нарат чыракѳ, отоуну ичин аз жарытады. Терезеле кѳалын жабыу бла жабылындыла. Отоу тап жарашдырылыпды: кѳабыргѳада — омакѳ оюулары болѳган кийизле, юсю сарѳылдым чилле жабыу бла жабылѳан бийик кѳулакѳлы агѳач ундурукѳ,

эшикден киргенлей, онг мюйюште, уллу кюбюр, аны юсюнде уа хапчукла, чырдыгъа дери къаланып.

Асият ол отоудады. Къатында уа Мухамматны тамата эгечи. Экисинден сора анда жан да жокъду. Асият бу юйге, бушууну юсю бла келген адамча, жилимсырагъан да эте, къайгылы болуп олтурады. Мухамматны тамата эгечи, аны кесине къысып, ариу сёзле бла жүрегин жапсарыргъа кюрешеди:

— Жанынга болайым, Асият, инжилме быллай бир. Мухаммат сени сүйгенча, дуняда эр киши тиширюуну сүйген болмаз. Биз барыбыз да ариу кёребиз сени. Айыбызса, кюнубюзсе, Асият...

Каммойлагъа жыйылгъанла кече узуну кёзлерин къысмай, тангга аякъ юслеринде чыкъдыла.

— Аллахха шукур, — деди Каммой тангны жарыгына тюбей. Бу къоркъууду кечени къаугъасыз озганына къууанган да, сейирсинген да этди ол. Анга сейир этген къуру Каммой туюл эди. Элде чанкала: «Бюгече бир къан тёжюлмеге эди, — деп къайгылы болгъанлай тургъандыла. Танг атханда уа, ала:

— Аланла, бий жыйыны тынгылауну ийип къойгъанына не айтдыгъыз?

— Оллаха, бир да билмейбиз, къызларын эшикге къыстаргъа хазыр болуп турмагъан эселе была.

— Тейри, Баблина уа жер бузарыкъ сунуп тура эдик... — деп, хапарны алай бардыра эдиле.

Къалай-алай болса да, кече къаугъасыз озду, аны тынчлыгъы бузулмады. Ол тынчлыкъны нек бузулмай къалгъанын элде жалан да экеулен биле эдиле — Баблина бла Мухаммат. Аладан сора бир жан да угъай.

Эртденликден окъуна, Каммой, жарашыргъа деп, бийни юйюне келечиле ийди. «Энди ала тап болуп къайтсала, ийши аллах, башха ауара жокъду» — деп, ол ичинден кеси кесине мурулдай айланады. Кече къаугъасыз озгъанлыкъгъа, Коммойну жүреги алыкъа жерине келмеген эди. Баблинадан къоркъады ол. Жарашыргъа унамай, келечилени къайтарып ийсе, иш анда боллукъду.

Каммой артыкъ уллу байлыгъы болгъан чанкаладан туюлдю. Бир сюрюу къою бла жюз чакълы тууары барды. Бийни юйю жарашыргъа унасын ансы, Каммой ырысхысын къызгъанырыкъ туюлдю. «Къалымны юсюнден не аз да даулашмагъыз. Къаллай бир деселе да, ала айтханча болсун» — деген насихатны айтханды ол келечилерине.

Кюн озуууча оза барады. Алай, ол бюгюн Каммой-гъа болмагъанча узун кёрюнеди. Тынчлыкъ, тапмай, тышына чыгъа да, юйге кире айланады. Ийген келечилерин ашыгъып сакълайды. Келин келтирилгенликге, алыкъа юйде керти къууум башланмагъанды. Келген, кетген да жарты-къурту алгъыш этген болмаса, къууанган, ойнагъан жокъду.

Мухаммат тюненели бери улан нёгерини юйюндеди. Ол андан хазна чыкъгъан да этмейди. Аны халы, къыз къачыргъан жашха ушамайды: къайгъысы, къаугъасы жокъду, кесин сабыр тутады. Озгъан кече, улан нёгери, эки юйню ортасында ары бла бери чаба, жукъламай чыкъгъанды тангга. Мухаммат а жукъу юлюшюн да бёлмегенди. Жалан да танг атханлы ол бираз тюрленгенди. Кефи аязып, эсин жайгъан адамча болгъанды. Бир жерде олтуруп, кёп туралмайды. Терезеге терк-терк барып, тышына къарайды. Улан нёгери эшикге чыгъып къайтханы сайын: «Не хапар?» — деп, гузабагъа къалып сорады.

Узун кёрюннген кюн, къарангы тарта башлады. Тынчлыкъ кетип олтургъан Каммой, тышына бир чыгъайым деп, жеринден къопду. Бу кезинде юйге къатын-ла чабышып кирди.

— Келечилерибиз келе турадыла, — дедиле ала, Каммойну аллына сюелип. Аны эшитгенлей, отоудагъыла дауур болдула. Олсагъатдан келечиле да кирди. Аланы бетлери жарып, къубулуп келгенлерин кёргенде, Каммой солууун эркин алды.

— Хар зат да игиди, — деди, келечиледен таматасы, Каммойну къолун тутта. — Аллах огъурлулугъун берсин. Келинибиз деп айтыргъа боллукъду энди Асиятха. Огъурлу кюнде болсун.

Аны эшитгенлей, юйдегиле Каммойну да, аны къатыны Къыстамалны да къолларын тутуп, алгъыш этдиле. Тюненели бери сагъайып тургъан адамланы бетлери жарып, юйню ичи къууанчлы болду.

Каммой келечилени тёрге чыгъарып, сыйлы къонакълача, тапчаннга олтуртду.

— Къалай болдугъуз? Айтчыгъыз толу хапар.

— Оллаха, бек аламат! — деди келечилени таматасы, сары мыйыкъларын сылай. — Къамбот, ант жетерик, бираз къыйнады ансы, хатабыз жокъ эди. Алай, Баблина сау болсун. Ишибизни ол къурады...

— Къалымны юсюнден а? — деп сорду Каммой, аузу кьургъакъсын тургъан адамча, тюкюрюгюн жута.

— Къамбот бек уллудан тутуп тохтагъан эди. Алай, насыпха, ол айтханча болмады. Он ийнек бла жюз кьойгъа келмигенбиз.

— Игиди, игиди, — деди Каммой. Нек эсе да, бапында бёркюн кьолуна алып, аны тобугъуна салды, со-ра юйдегилеге бурулуп айтды: — Нек турасыз? Мал союгъуз. Соллоуну да чакъырыгъыз. Той этигиз...

Каммойну юйюнден кьобуз согъулгъан таууш чыкъды. Асиятны тилей кетип, балталары ташха тийип къалгъан чанкала, алыкъа Каммойну юйюне кьуугъун келлик сунуп, ичлеринден жашыртын кёл кенгирип тура эдиле. Ала кьаугъаны орнуна Каммойну юйюнден кьобуз тауушну эшиткенде, ауузлары ачылып къалды. Баблина бу ишни юсюнде алай терк жумушан къалыр деп, эслеп эслеринде да жокъ эди аланы.

Къалай-алай болса да, чанкала Каммойну юйюне жыйылдыла. Совет власть тохташдырылгъанлы бери, хазна той-оюнлары болуп, кёзлери ачылмай тургъан байла, бу кьууанчдан керн къалыргъа болмадыла.

«Бир да болмай эсе да, жүрек ачыуубузну бир кесекге чачайыкъ» — деген акъыл бла жыйылдыла ала Каммойлагъа. Кече узуну тохтамады той. Бир бирге ал бермей теппедиле чанкала. Бармакълары талгъынчы сокъду кьобузну Соллоу да.

Ючюнчю кюнню ингирине, къайнай кетип тохтагъан къазанча, Каммойну юйюнде кьууанч да селейди. Къысха жууукъла бла хоншуладан къалгъанла юйлерине чачылышдыла.

Кече эки тенгден атлап бара эди. Отоуну эшиги къагъылгъанда, Асиятны жүреги элгенди. Дигизасы да элгенди.

— Келдиле, — дей, ол олтургъан жеринден учунуп кьопду. Асият къачып, мюйюште къалангъа артына букъду. Дигиза отоуну ортасында сирелип къалды. Ол, Каммойну гитче кьарындашыны онбешжыллыкъ кызы эди. Алгъындан быллай иште къатышмагъаны себепли, анга бу такъыйкъала болмагъанча сейирлик кёрюндюле. Къалай эсе да, Асиятха жаны ауругъанча болду аны. Босагъаны ары жанында Мухаммат бла аны улан нёгери кёрюндюле.

— Аланла, бизни бери иймезге умутугъузму барды сизни? — дей, улан нёгер босагъадан ичине эркин кир-

ди. Аны ызындан Мухаммат да кирди отоугъа, буюкыгъан адамча.

— Къалайды, Жамила, келинни тас этмей турамыса? — деп, Мухамматны улан нёгери, дигизагъа чам эте сорду. Дигиза, не айтыргъа билмей уялып, жерге къарады. Улан нёгер, бара барып, мюйюште къалангкъаны къыйырын кётюрдю. Асият, эки къолу бла да бетин жабып, къабыргъагъа бурулду.

— Кече ахшы болсун, келин.

Асият жууап къайтармады. Улан нёгер да, экинчи айланып анга сёз къатламады. Жабыуну къыйырын эниште ийди да, тегерегине бурулуп, не бар, не жокъ дегенча, отоуну ичине къарады. Эшикден киргенлей, онг жанында уллу багъыр таз бла суудан толу челек турадыла. Аланы къатында къумгъан, сапын, жан жаулукъ. Хар зат да адетде болгъанча тап эди.

— Дигизалыкъгъа жарарыкъса, иги къыз, — деп, улан нёгер Жамилагъа махтау берди. Сора, Мухамматны аллына жуукъ барып айтды: — Биз кетейик, тынч кечели бол. Хайт де!

Улан нёгер бла дигиза отоудан бирге чыкъдыла. Мухаммат эшикни къадауун этди. Аны хар атлагъан тауушундан къоркъа эди Асият. Ол кесини кюйсюз къадарын, къалангкъа артында, бёрюден букъгъан къозуча, таш къабыргъагъа къысылып сакълай эди. Мухамматны аякъ тауушлары анга жууукъдан жууукъ эшитиле баргъаны сайын, Асият бекдек бек жыйырыла эди.

Мухаммат, бара барып, къалангкъаны къыйырын ёрге кётюрдю.

— Оу кюнюм... — дей, къыз не эсе да бир болмачы адыргыгъа къалып, къабыргъаны тырнакълап башлады.

— Не этгенинги ол? — деп, Мухаммат анга ышаргъан да эте сорду. Алай Асият аны ышаргъанын кёрмедди. Ол бавуру бла къабыргъагъа жапланып эди. Мухаммат аны билегинден тутду. Къыз, жел къымылдатхан чапыракъча къалтырады, жилягъан да эте, къабыргъаны оюп тышына чыгъарлыкъча, кёкюрегин анга бютюн къаты къысды. Аны алай этгени, Мухамматны дыгъылына къатылды. Ол эки къолу бла да, Асиятны белинден тутуп, къабыргъадан артха айырды.

— Нек жилийса сен, ы?

— Юйге жибер мени, — деди Асият, жилямукълары къаны кетген акъ бетин жууа. — Аллах бла тилейме,

жойма мени. Ёмюрюмде санга ахшы тилекле тилей жашарма, жибер мени юйге...

Мухаммат кышларын тюйдю, бурнуну алайсыз да уллу тешиклери, бютюн да кенгердиле.

— Сен не затла айтаса? Сени юйюнге жиберирге депми келтиргениме мен бери?

Кызы жүрексинин жиягъандан сора, жукъ айталмады. Мухаммат алайда шиттикке олтурду да, Асиятны кесине тартды, аны тобугъуна олтуртур мураты болуп.

— Керек тюйюлдю, — деп Асият, кесин буза, жабы этди.

— Асият... Асият... — деди Мухаммат, шиттиктен ёрге туруп. — Мен сени кыаллай бир сюйгеними билемисе? Сени ючюн жашайма мен бу дуняда. Жиялама, бу таулада неча таи бар эсе да, анча насыпха тиебтирме мен сени.

— Керекмейди. Манга мен сюймеген насып керекмейди. Юйге жибер, аллахчу! Аллахчу, жибер. — Бу сёзлени айта, Асият Мухамматны бетине биринчи кере кыарады жалбарынып. Алай ол аны суукъ кёз кыарамында бир тюрлю ырахматлыккыны эслемеди.

Мухаммат эшикке ал бурду. Асият аны ызындан териле кыарады, ол эшикни ачаргъа баргъан сунуп. Мухаммат а бара барды да, эшикни онг жаны мюйюшде, жау чыраккыны ёчюрдю. Отоуну ичи дум кыарангы болду. Асият кесин саулай кыабыргъа кёмюлген сунду...

16

Курсланы бошап, Ислам да кыайтды Нальчикден. Айшатны хапарын ол биле эди. Элден Нальчикке баргъан адамла айтхан эдиле аны анга.

Атасыны бюгюн келлигин Алимни жүреги сезип болур эди, кюнню узуну ол юйге жыйылмагъанлай, тышында айланганды. Эки кёзю Уллу тарны жолунда болганды. Жүрек сезими аны алдамагъанды. Ёрге ётүп баргъан ат арба элни кыйырында тохтап, кыолунда чемоданы бла андан секирип тюшген адамны кёргенде, Алим: «Оу жаным, ата!» — деп, аны аллына, мукъут болуп чапхан эди. Бусагъатда да ол, юйде, атасыны кыатындан кетмей, анга кесин ышый олтурады. Битеу ахлула, жууукъла, хоншула келгендиле Исламны кёре. Хар кимни сорууна ашыкъмай, тынгылы жууап береди ол. Ислам кеси да элни, жамауатны тур-

мушундан хапар сорады. Айшат а, кеси жангыз, башха отоуда олтура эди. Тамата кьайынындан букьгъаплыгъы эди ол аны. Ислам келип кеси кьргюнчю, келин анга кьрюнюрге эркин тьююдю. Адет алайды.

Бир заманда эшик кьагъылды.

— Келигиз, келигиз, ким эсегиз да, — деп селешдиле юйдегиле. Босагъаны ары жанындан Иван Васильевич бла Анна Сергеевна кьрюндюле. Ислам олтургъан жеринден кьобуц, ала таба атлады.

— О, Ислам!... — дей, Иван Васильевич алгъа ётюп, аны бла кьучакълашды. — Къалайды?.. Игимисе?

— Аламат, — деп, Иван Васильевичге жууап бере, Ислам Анна Сергеевна бла саламлашды.

— Барыбызны да тансыкъ этгенсе кесинге! — деди Анна Сергеевна, бир туугъан къарындашынача жарыкъ болуп.

— Менден бек тансыкъ болгъан болмазсыз, тейри. — Ислам кьонакъланы тьрге чакъырып олтуртду.

— Шамил а къайда кьрюнмейди?

— Бюгюн Гюреннге кетгенди... школну жумушу бла.

— Кесигиз а тынчмысыз?

— Бир хата жокъ. Анна да, мен да жол кёл алып турабыз.

— Къайры?

— Юйюбюзге... бу каникулланы кезиуюнде барып, ахлуларыбызны бир кьрейик ансы, артда школ башланса, заман тапмабыз.

— Тюздю. Барыргъа керекди. Ала да ашыгъын тура болурла кьрюрге. Бизни барыбыздан да жууукъларыгъызгъа салам айтырсыз.

— Сау бол, Ислам, сау бол. Айтырбыз.

Ислам Дадашха бурулду:

— Быланы элтирге улоу хазырлагъанмысыз?

— Хоу. Ат арба Нальчикге дери жетдирликди.

— Игиди алай эсе...

Тыш адамла эртдерек жайылсала да, жууукъла уа таурухха кызып, кече белине дери олтурдула. Бек артда жеринден Дадаш кьопду. Ислам аны ашыра тышына чыкъды. Ай жарыкъ кече эди. Черен сууну шош шууулдагъаны бешик жырыча хычыуун эшитиледи. Эл саулай жукъугъа кетипди. Жалан да, кечеги къалауурлукъгъа сюелгенча, бийик къаяла ёхтем башларын тик тутханлай, сир болуп турадыла. Ислам Дадашны ашыра, тьп орам бла ёрге бираз барды.

— Къайт энди, къайт, — деп, Дадаш аны ызына айландырды. Аланы арасы иги да узайгынчы, къайдан эсе да шкок атылды. Тийреде итле юрдуле. Ачы таууш, Дадашны къулакъларына сюнгюча чанчылды. Ичинден: «Неди бу?» — дей, артха бурулду. Орамны ортасында Исламны ары-бери сюрюше тургъанын кёрюп, анга чапды.

— Не болду, Ислам?.. Не болду? — дей, билегине жабышды.

— Былайым, — Ислам сол имбашын кёргюзтдю. Дадаш къолун Исламны имбашына элтди. Аны бармакълары жылы, къызыл къаннга боялдыла. Шкок атылгъаннга, Мария бла Къанамат да юйден чыкъдыла... Алим да аланы ызындан.

— Кече шкок бла безиреген а ким болур? — дей, ала тегерекге къарадыла. Бу заманда, Мария сехлени ары жанында, бирн бирине таянчакъ болуп келген Дадашны бла Исламны кёрдю.

— Оу кюнюм къуругъан! — дей, ол аланы алларына къууулду. Ары Къанамат бла Алим да чапдыла.

— Оу эшигим жабылгъан, оу отум ёчюлген, не болгъанды?! — деп, Мария чабын барып, Дадашны бла Исламны юслерине сюелди. Андан сора, тили тутулгъанча, жукъ айталмай, эрини бетине аралып къалды.

— Къайгъы этме, жаным, — деди Ислам къатынына. — Къайгъы этме. Кёресе да, мен саума.

Алим, уллу жилияп, атасыны белинден къучакълады.

— Къой, жашым, къой, — дей, Ислам аны башындан сылады. Къанамат жерге урулгъан чалман къазыкъча чанчылып къалды.

— Юйге... юйге кирмеге къоюгъуз, — деп, Дадаш Исламны къолтугъуна жабышханлай алгъа тебиреди. Сора, Къанаматха бурулуп айтды: — Чап, эл Советни арбасын жек. Терк бол.

Къанамат хуна башлары бла секире, къууулуп кетди. Тышында къаугъагъа хоншула уяндыла. Аны ызындан тийре, аны ызындан а битеу эл...

Юйге киргенлей, Дадаш Исламны жарасын байлап, къанын тохтатды. Марияны жүреги жарылып къалады. Хар сёзюн жилиямсырап айтады. Жилияргъа уа ырыслагъан этеди.

— Оу кюнюм къуругъан, кёзю къыйып сени ким сойландырды былай!.. — дейди. Мариямны ол сёзлери жүреклерине жетип, бери жыйылгъан къатынла да кёз

суу этедиле. Фазика уа, келе келип, къарындашыны тапчанда узун сойланып тургъанын кѳргенлей, эси азып къалгъанды. Бир къауумла аны бетине суу чача, эсни жыйдырыр мадарланы эте кюрешедиле. Айшат да жияды. «Мен келгеннге къарап тургъанча, нек болду бу иш? Оу кюнѳм, къалай аман болду!..» — деп, ичинден тарала эди ол.

Бу кезинде милиционер чабып жетди. Ол адамланы арасын жырып ѳтѳп, тюзѳнлей Исламны аллына барып сюелди.

— Келдингми, Шам? — деди Ислам анга, къургъакъ-сыгъан эринлерин тили бла мылы этерге кюреше.

— Ким этди бу ишни? Билмеймисиз? — деп сорду милиционер тѳгерегиндегилеге.

— Айхай, билсенг а, — деди Дадаш анга. — Шкок былай бу жанындан, межгит табадан атылгъанын билеме. Андан сора жукъ да угъай.

Шам юйдегилени бетлерине къарай, бираз сюелди. Сора, эсине не зат тюшдю эсе да, ызына бурулуп, юйден жел ургъанча суху чыкъды. Арбазда аны аллына Къанамат тюбеди.

— Не айланаса сен? — деп сорду Шам анга.

— Арба сюрѳп келгенме. Дадаш айтханды.

— Сен мени бла тебире.

— Къайры?

— Мурдарны излерге. Ким эсе да, ол алыкъа узакъ-гъа кетмесинди. Точна.

— Тохта, Дадашха арбаны келтиргеними айтайым.

— Терк бол, чѳрт возьми!

Къанаматны юйге киргени бла андан чыкъгъаны тенг болду. Шам да, ол да Черен суу таба къууулдула.

Дадаш бла Адил а, Исламны арбагъа миндирип, сахаргъа — дохтургъа алып кетдиле.

Элде терезесинден чыракъ жарыкъ урмагъан юй жокъ эди. Чанкала иш да къозгъалгъандыла. Акъташ уллу къаугъаны юсюнде эди. Адамла бушуулдула. Байладан бир къауумлары да келгендиле Исламлагъа. Ала, тышларындан жарсыгъан кибики этедиле. Алай ичлеринден а ким билсин...

Шам бла Къанамат Черен сууну бойнуна тигеледиле. Алайда тохтап, тѳгерекге къарай, бираз сюелдиле. Сора Шам Къанаматха айтды:

— Энди сен, жашырын Къужон бийни акъ къаласыны къатына бар да, алайда букъ. Бийни юйюню эшигин-

ден кёзлеринги айырма. Ары кирген, чыкыгъан адам болса, ким болгъанын точно таныргъа кюреш. Зат эслесенг, мен межгит тийресинде боллукъма, билдирирсе.

— Бек ахшы, — деп, Қыанамат артха бурулгъанлай, Шам аны билегинден тутуп тохтатды.

— Энишге ийил.

Экиси да суу жагъада, ташла арасына бауурландыла. Кёп да турмай, аланы огъары жаны бла, биреулен сызылып ётдю. Ол арлакыгъа узайгъанлай, Шам ёрге кётюрюлдю.

— Қыамботду точно. Қыайры бара болур ол?

Қыамбот бара кетип, эл Советни тенгишсине жетди да, андан онг жанына бурулуп, бийни юйю таба кетди.

— Қыанамат, кыуул сен да ары. Точна. Мен айтханлай эт. Ангыладынгмы?

Қыамбот, бийни юйне барып, кыабакъ эшикни кыакъды. Арбазда итле кыаты юрдюле. Парийледен бири уа, хуна башына секирди.

— Кет, аман гяур, менме, — деди ол, кыолунда тыягъын парийге кётюрюп. Ит юргенин кыойду. Ол жууашхандан сора, кыалгъанлары да шошайдыла. Бу кезинде, бийни юйюню эшиги акырын ачылды. Андан Баблинаны башы кёрюндю.

— Кимди ол?

— Менме, мен. Ач бу эшикни, — деди Қыамбот.

Баблина келип, кыабакъ эшикни ичинден этилген кыадауун ачды.

— Эшитгенмисиз сиз а? — деди Қыамбот, кыабакъ эшикден ары кире. — Исламны кыаплагъанды ким эсе да.

Баблина жукъ да айтмай, эшикни кыадауун этди да, аллын юйге бурду. Қыамбот да аны ызындан жёбеледи.

— Мен айтханны эшитмеймисе, бийче? Ким эсе да Исламны шокк бла ургъанды.

— Сора не эди? Жилияргъамы керекбиз энди?

— Угъай... ы-ы... Аны юйюню жилиягъан да нек этебиз. Алай ёлмей кыалгъанды ол.

— Ёлмейми?!

— Ёлмегенди. Мен андан келеме шёндю. Ат арба бла алып кетдиле, дохтургъа.

Баблина кыашлары тюйдю.

— Ким эсе да, мен ангылагъанлыкъдан, жюрегин марап атханды. Алай имбашына тийдирип кыойгъанды.

Ай жарыкъ болгъанлыкъгъа, кече иги кѳралгъан болмаз, — деди Къамбот.

Танг атаргъа кѳп къалмагъан заманда, эл бир кесек тынчайды. Кѳп юлени чыракълары да ёчюлдю. Апдасанда «чанк-чанк» этген бир-эки кючюкню тауушу эшитиледи ансы, итле да шошайгъандыла.

Шам, межгитни огъары жанында гыйы ташланы орталарында бугъуп, тегерегине кѳз къакъмай къарайды. Бир бирде ай булутланы ортасына кирип, къарангы да болады. Аллай кезиулде, Шам къулакъларына бегирек ышанады. Хар не гитче, не тюрюю тауушха да сакъ тынгылайды. Хоразла да къычырышып башладыла. Бир заманда булутла артындан ай чыкъды да, тийрени жарытды. Бу кезиуде Шамны кѳзлери, къабырла тийресинде бир къарелдиге илинди. Ай булутлагъа кире башлагъанда, къарелди жерниден тепгенча кѳрюндю милиционерге. «Итми болур... огъосе эшекмиди? Не да манга шайтанмы кѳрюнеди» — деп келди аны кѳлюне. Кѳп турмай, бнягъы ай булутладан чыкъды. Шам башын ёргерек тутуп къарады. Къарелди, жер тюбюне батып кетгенча, кѳз туурадан кетди. Бир къауум заман озду. Къарелди жангыдан кѳрюндю. Бнягъы ай, чарс булутланы артына букъду. Шам, ташла арасындан иги да ёрге кѳтюрюлюп къарады. Бу кезиуде ол, къарелдини къабырладан чыгып, Чокъракъ къая таба тебирегенин эседи. «Олду!» — деп келди милиционерни кѳлюне. Къарелдиден эки кѳзюн айырмай, керохун да къолунда тутханлай, ташла арасындан чыкъды да, энишге ийилип, межгитни артында гитче къолну ичине энди. Аны бла суу бойнуна жетди да, ёрге бурулду. Бу кезиуде къарелдини кѳз туурадан тас этди ол. Шам Черен суудан кирип ётерге умут этди. Алай, кесин элтдиртирге аздан къалып, артха чыкъды. Жибиген кийимлери юсюне жабышып, сууукъсуратдыла аны. Хунала жаны бла энишге ийиле, кѳпюрге жетди. Алайда тохтап, дагъыда тегерекге къарады. Жукъ да кѳрмедди ол. Сора кѳпюр бла ётуп, Къужон бийни акъ къаласы таба къууулду. Къанамат аны келе тургъанын кенгден эседи.

— Шам, мен мындама, — деди ол, ташла арасындан башын кѳтюрюп. Милиционер аны къатына барды.

— Зат эслемедингми? — деп сорду ол, юсюнде кѳлегини этеклерин сыгъа.

— Былай ары, къырны ичи бла ёрге, эшек эсе да, ит

есе да бир кърелди ташайгъанды ансы, мен кѣрген жокъду.

— Олду, точна! — деп, Шам секирип кѡпду жеринден. — Кел, аны кѡууаргъа керекди!

Экиси да кърелди ташайгъан кър таба кѡуулду-ла.

— Къанамат, сен ол сыртны ары жаны бла бар, мен а кърны ичи бла ѳрге, — деп буюрду милиционер. Ол айтханча этдиле. Шам кърны ичи бла ѳрге, ташлагъа да абына, баралгъаныча терк барады. Кийимлери суу болгъанлыкъгъа, санлары кързгъанды. Танг белги бере башлагъан эди. Милиционер тарны кърыйрына жетип, тик жардан ѳрге чыгъаргъа деп, тап жерни сайлай, тѳгерегине кърарады. Бу кезиуде, кеси тургъан жерден арлакъда, уллу состар ташланы арасында бир зат кърмылдагъанча кѣрюндю анга. «Не зат болур?» — дей, ол ары бурулду. Жууукъ барды. Бу такыйкъада, алайдан биреулен кѣтюрюлдю да, аны юсюне сѣкирди. Ол Мухаммат эди. Шам, эсин жыйып, мадар этгинчи, Мухаммат уруп, аны кѡлундан керохну чартлатды. Шам аны жагъасындап тутду. Алай, кѡууугъу къратып, кърны тюбюнден тийген табан, милиционерни онгезуз этди. Мухаммат узалып жерден таш алды. Ол аны бла керилген кезиуде, Шам эсин жыйып, бир жанына тепчиди. Ауур, зыбыр тап, аны кѡулакъ жаны бла зууулдан ѳтдю. Мухаммат белинде кърамасына жабынды. Ол аны кърнындан чыгъаргъынчы, Шам аны кѡлундан тутду. Аланы къран чапхан кѣзлери бир бирге кърарашдыла. Ала гюрбежи отда кързгъан темирле кибик эдиле. Бир бирин дунядан жокъ этерге хазырдыла. Чайкъаша келгенде, Мухаммат ташлагъа абынып жыгъылды да, Шамны тюбюне тюшдю.

— Артыгъыракъ да бек санга ишекли болгъан эдим. Жангылмагъанма, — деди Шам, аны жерге къраты кърса. Алай, Мухаммат бурула, сытыла кетип, милиционерни тюбюнден ычхынды да, экиси да, жангыдан жагъалашдыла. Бу жол а, Мухаммат тюнге урду Шамны. Эки кѡлу бла да бойнундан кърсып, буууп тебиреди.

— Ёлчю сен да, ит ёлгенлей, — деди ол, кържырыкъланып. Шамны онгу кѡруду. Кѣз акълары ѳрге айлана башладыла. Бу кезиуде, алайгъа Къанамат жетди. Ол Мухамматны имбашларындан тутуп, аны Шамны юсюнден артха кючден бла мутдан айырды. Ол къран губуча жабышхан эди милиционерни богъурдагъына...

Танг жарыгъанда, Шам бла Къанамат Мухамматны алларына сюрюп элге кирдиле.

— Оу ююшом къуругъан, Мухаммат кесин тутдуруп къойгъан ушайды да, — деди, аланы биринчи кѣрген Баблина.

Эртденлик жукъудан энди аяза келген эл, топ атылгъанча болду. Уллу-гитче да тышына жайылды.

— Тфу, гяуур, мурдар! — деп, адамла аны юсюне тюкюре эдиле... Чанкала уа, юйлеринден чыгъаргъа базынмай, терезелеринден къарап, Мухамматха жазыксыннган да эте, аперимлик да бере эдиле.

17

Быйылгъы жылны кюз арты жайдан башха туююл эди. Кюнюм бетле октябрь айны аякъларына дери жашиллей тургъандыла. Ала энди саргъала башлагъандыла.

Уллу кыралда жангы жашауну жели бирде къаты ура, бирде шош бола баргъан кезиу эди. Къара халкъ жангы ёмюрюю жангы къаласын къалайды. Партияны оноуларын толтура, совет адамла кыралны халкъ мюлкюн аягъы юсюне саладыла. Жер жерледе заводла, фабрикала ишленедиле. Халкъ кесн кыралын социалист индустриялауну жолуна буруп, ишин алай бардырады. Аны бла бирге, ишчиле, эллиле — къарт, жаш деп да къарамай, окъургъа, билим алыргъа кюрешеди. Жангы адетле тууадыла, культура ёседн.

Къара халкъ, эски дуняны мурдорун бузуп, жангы социалист жашауну айнытып баргъанын байла суймейдиле. Совет власты хар атламы, аланы ачыуун келтиредн. Не да этип, халкъны ишине чырмау болургъа кюрешедиле. Арада къаты инет кюреш барады. Ол кюреш уллу кюреш эди. Къыйыр элледен Москвагъа дери жайылгъан кюреш. ВКП(б)-ны Ара Комитетинде байлагъа жакъ басхан къауум да чыгады: Троцкий, Зиновьев, Каменев. Ала кыралда социализмни ишин ояргъа умут этедиле.

Быллай къыйын кюреш жылланы толкъунларындан ёте, уллу кырал бла бирге, Къабарты-Макъар да бара эди, жангы жашауну жолун тутуп.

Акъташ бююн уллу кьууанчыны юсюнде эди. Аны бу эртденликде тийген жарыкь кюнню нюрю да жарытханды. Исполкомну конторуну, школну, тюкенни, гюрбежини банларында кызыл байракъла чайкъаладыла. Эл ныгыш а халкъдан толуду. Бююн акъташчыла аяулу, ариу быстырлары киши баргъандыла ары. Кенден къарагъанига, ныгыш, жаз башында кеп тюрсюлю гокка хансла чакъгъан талагъа ушайды. Бююн эл ныгыш тойлуду, оюнлуду. Къобуз да согъулады, адамла да теппейдиле. Бююн Акъташ кьууанч этеди. Бююн Уллу Октябрь революцияны онжыллыгыды.

Чанкала жокь эдиле ныгышда. Аладан бири да бармагъанды ары. Была ныгышха юй мюйюшледен, хуна орталарындан, терезелеринден къарайдыла. Ахтынадыла, ичлеринден кюедиле. Къара халкъ а кьууанч этеди.

Къужон биини юйюрю, ныгышха акь къалаларына кетюрюлюч, андан къарай эди. Баблинаны ичи, тышы да туман эди. «Кёремисе быланы, кюнлери кьурурукъланы! Сизни былай эсрикге кетерген пласт тюп болсун, я аллах!..» Аминат бла Ариубат да къарай эдиле къара халкъны тоюна, жюректери ачудан жарыла. Жалан да Асиятны бла Бекболатны бетлери башха тюрлюдю. Была бу дуняны кеслерича ангылай, ныгышха тамаша болуп къарай эдиле.

Мухаммат тутулуп, анга сюд этилгенден сора, Асият къайыңлары бла турургъа унамай, кесини ата юйюне къайтханды. Алгъыннгы Асият туююл эди ол шендю. Къыйын ауруудан кьутулгъан адамча, эти, бети да азыл эди аны.

— Мындан къарагъандаң эсе, ары барып къарасакь иги туююлмюдю? — деди Асият биичелге. Ала аны айтханын эшитмедиле эсе да, огъосе уа эшитип эшитмегенча этип кьойдула эсе да, анга жууап къайтармадыла.

— Ала бизни кыстарыкь туююлдюле. Элбек ёлмесин, керти айтама. Келгиз, барайыкь ары, — деди Асият жангыдан. Баблина башын буруп, аны бетине огъурсуз къарады. Асият андан буюгъуп, кезлерин энишге къаратды.

Бир заманда, ныгышда, уллу ташладан бирини юсюне Ислам кетюрюлдю. Ол акь къаладан узакьда болса да, Баблина аны таныды. Ичи от болду. Ол умут этип тургъан эди, Ислам Мухамматны огъундан ажалын табар деп. Алай, ол умут этгенча болмагъанды. Ислам

больницадан жарасы иги болуп къайтханды. Ол алгъынча, энтда да сюеледи халкъны аллында, эмен терек сюелгенлей...

Ислам таш юсюне мингенде, ныгъышда болгъан халкъ анга къарады.

— Табаришле... Табаришле! — деди ол, онг кълун да ёрге кётюрюп жамауатха. Адамланы даууру бироз созулуп алай тохтады.

— Табаришле, бюгюн уллу празникди. Бизге жарыкъ жашауну эшигин ачхан Уллу Октябрь революциягъа он жыл толгъанды!

Къарсла битеу ныгъышны гюрюлдетдиле. Аланы тауушу чанкалагъа да эшитилди.

— Табаришле, он жылны ичинде, бизни къырал он уллу ыфчыкдан аугъанды. Родинабыз кючленгенди. Партияны башчылыгъы бла, алгъынны жарлы-жалчыла битеу дуння башында бек жарыкъ жашауну къурайдыла. Ол жашауну аты социализмди, табаришле! Кёремисиз, биз бюгюн бир бири бетибизге къарап къууанабыз. Жалангачыбыз жокъ, ач болгъан да жокъ. Мындан он жыл алгъа уа биз кимле эдик? Жалчыла, къулла... байланы жумушчулары... Бюгюн а кёремисиз, Совет властны кючюнден эркин, насыплы адамла болуп сюелгенбизни! Алай, кесигиз билгенликден, бизни жарыкъ жашауубузну жангыдан къарангы этерге кюрешгенле бардыла.

Къарсла дагъыда гюрюлдетдиле ныгъышны.

— Партиябыз да, родинабыз да жашасынла!

Акъташны бюгюнню кюню, аны битеу ёмюрюн тутхан кюнлеринден бири эди. Элни тегерегин бийлеп тургъан кысыр каяяла, баям, бу журтда быллай къууанчыны биринчи кере кёрген болур эдиле.

18

Кыстау урчукъ ийрген къатынны кълунда юзмелтка, жаз кезиу терк тауусулуп бара эди. Ташыуулуны кызгъан заманыды. Уллу, гитче да бичен къайгъылыды. Адамла анда, мында чалгъан биченлерин эшеклеге, ёгюз арбалагъа жюклеп юйлерине ташыйдыла. Сабанларын оруп, ындыр басадыла.

Август айны исси кюнлеринден биринде: «Суфиян

келгенди» — деген хапар, юйден юйге терк жете, элге жайылды.

Суфиян былтыр жайда, хаш кылыргыга барама деп, Меккагъа кетгенли бери, аны кыайдагысын да киши билмей тургъанды. «Жолда ёлгенди» — деп, бир хапары да чыкыгъан эди. Алай артдан артха ол да унутулуп, «Кёзден кетген, кёлден да кетеди» — дегенлей, Суфиян кеси да, адамланы эслеринден кетген окъуна этген эди. Энди уа, сунмай тургъанлай, жер тюбюнден чыкыгъанча, чыкыды да келди.

— Ёлген адамны сау болуп а ким эшитгенди? — деп, адамла сейир этдиле анга. Алай: «Суфиян Меккадан хажи болуп кыайтханды» — деген жангы хапар жайылды. Адамла аны эшитгенде сагъайдыла.

— Эй а, юйюнге! Алай эсе, аперим анга! — дегенле болдула. Суфиянны кёре, аны юйюне халкы жыйылды. Чанкала бютюн да бек басындыла ары. Суфиян мыйыкларынын да бура, тапчанда кенг олтурууп, келгенлеге хапарын айта эди.

— Бардым, ниши аллах, Мухаммат файгъамбарыбызны сыйлы жерине. Тенгизледе да жюздюм, кыум тюзледе тюеле бла да бардым. Мен сынамагъан, мен кермеген не зат кыалды дейсиз! Алай, Аллахутагъала кёре болур эди, кесини тюз кыулун. Кыутхарды хар кыйынлыкъдан. Мухаммат файгъамбарыбызны кыабырына баш урдум. Кааба ташны ушпа этдим...

— Не тукъум ташды ол?

— Соргъан иш да этмегиз. Адам айтып ийнаныргыга кыыйынды. Юй тенгли бир, уллу кыара таш. Адам бийиклиги тенгли бирде, жерге тюшмей, хауада тагылып турады.

— Астофируллах, астофируллах! — дедиле юйдегиле, тамаша болуп.

— Аллахны кыудрети уллуду. Кёкден энишге да ол ийгенди аны.

— Жерге тюшюп кетмей кыалай турады ол?

— Мёлекле тутуп турадыла аны. Ол жерге тюшген кюн, кыыяма айланарыкыды. Ол хакыды, жамауат.

— Тюшген а этерик болурму? — деп сордула бир кыауумла кыоркыгъандан ахлары кетип.

— Ол бизге, муслиманлагыга кёреди. Динибизни сатмай, бир аллахыбызгыга таза ниетибиз бла кыуллукы этгенлей турсакы, Кааба таш жерге тюшерик тюйюлдю.

Алай, динибизден кычып, гяуургъа айлансакъ а, аллах ачыуланырыкъды бизге. Мѣлеклеге айтып, ташны жерге тѣшюртдюрюкдю. Я улуу аллах, биз сени халал кѣуларынгбыз! Шѣндю бизге тынгылап тургъан сыйлы мѣлекле, бу сѣзюбюзню санга жетдирсинле! Амин дегиз.

— Амин... Амин аллах...

— Беш ууахты намазыгъызны этигиз, оразагъызны тутугъуз. Елгенлеригизни унутмагъыз. Жалгъан дунягъа кесигизни алдатмагъыз. Мен кѣпню кѣрюп кѣайтдым, кѣпню билип келдим. Жер юсю муслиманладан толду. Биз да аладанбыз. Шукур аллахха!

— Шукур, шукур...

— Хапарны манга кѣп айтдырасыз. Алай мен да сорургъа сюеме сизден хапар. Къалайсыз? Эл, журт тынчмыды?

— Оллахий, бек игибиз, Суфиян, — деди Хасау.

Суфиян анга къаш тюслери бла, онгсунмай къарады.

— Не игилик барды аллай бир?

— Да ашыбыз, сууубуз эркин, аллах айтса...

— Болду, Хасау, болду, — деди Суфиян аны сѣзюн бѣле. — Иги эсегиз, игиди. Иги болсун хар зат да. Анга ким угъай дейди.

Бюгюн бери келгенлени ичинде кесин жарашдырмай олтургъан биреу бар эди. Ол Баракъ эди. Сосран эфендиден окъугъан заманларында не жаны бла да Суфияндан эсе ол онглу болуучу эди. Сосран кеси да махтаучу эди Баракъны. Деуюрде, зикирде болса да, Сосран аны хар заманда онг жанына олтуруп болгъанды. Суфиян анга къуру да зарлануучу эди. Сосран ёлюп, баш эфендилик Баракъгъа жетгенден сора, адамла анга келтирген затла бла, ол терк байыгъып башлайды. Суфиян анга зарланады. Къалай да этип, Баракъны аллына тюшюню мадарын излейди. Кѣп кечелерин, кюнлерин да сатгышла бла ашырады. Ахырында Мекка эсине тюшеди. «Хаж болуп кѣайтсамдамы хорламам мен муу?» — деген акъыл, мийисни кѣайнатып тебирейди. Ахырында ол «Меккагъа хаж кылыргъа барама» — деп, элден кетеди. Энди уа башына акъ чалма да кысып кѣайтханды. Баракъны тынгысыз этген да олду. Хаж тургъанлай дин оноу энди анга жетмезлигин ангылагъанды ол. «Ишим как болду» — деп, ичинден кюйюксюне олтурады. Аны ол халин башхала сезмеселе да, Суфиян сезип турады. «Энди бир кѣрейик кимни ким боллугъун» — деп, ол ичинден анга кѣл кенгдиреди.

— Суфиян, Мекканы межгити уа не дукъумду?

— Ичи, тышы да сары алтын.

— Олло-о-ох!.. — деп сейирсиндиле эри, тишиса да.

— Жамауат, энди алай этейик, — деди Суфиян, юйюне жыйылганланы барысын да аузуна къаратып. — Мен Меккадан кърурлай келмегенме. Мухаммат файгъамбарыбыз асыралган сыйлы жерден топуракъ алып келгенме. — Суфиян хуржунуна узалып, андан, акъ быстыр бла чъргелген, жумдурукъ тенгли бир чулгъамны чыгъарып, адамлагъа кърюзтдю. — Шендю къабырлагъа барайыкъ да, мен ёлгенлерибизге дууа да тутдурайым, сора бу топуракъдан къабырлагъа да чачайым. Уллу аллахны буйругъуна кере, бу топуракъдан жетген къабыргъа, мелекле болмаса, ибилис жоламайды.

— Астофируллах, астофируллах!.. — деп, адамла бнягъы уллу тамашагъа къалдыла.

— Туругъуз. Мени бла барлыкъла абдез алыгъыз, — деди Суфиян...

Бу кезиуде, школда Рогов устазланы кесини кабинетине жыйып, жангы окъуу жылны башлауну мадарларыны юсюнден селеше болады. Бир заманда тышындан адам ауазла эшитилдиле. Рогов олтурган жеринден къобун, терезе аллына барды.

— Неде бу? — деди ол тынгысыз болуп. — Биз да билмей турганлай адаммы ёлгенди? Къайры барады бу халкъ жыйылып?

— Тейри, адам ёлсе уа эшитирек, — дей, Шамил да терезеге жанлады. — Ха, кертиси бла окъуна не ишди бу? Келигиз, чыгъайыкъ.

Устазла школдан чабышып чыкъдыла. Шамил школу къаты бла ёрге къууулуп барган Къудасны аллын тыйды.

— Не болганды, Къудас? Къайры чабаса? Бу жамауат да къайры барады?

— Къара былагъа!.. Эшитмегенмисиз?.. Суфиян ёлгенлерибизни барысын да жаннетли этеди. Меккадан сыйлы топуракъ алып келгенди. Аны къабырлагъа чачаргъа барабыз, — деп, Къудас къууулуп кетди. Шамил да, аны негерлери да, жукъ ангыламай, сирелип къалдыла.

Эр кишиле, Суфиянны ызындан къабырлагъа кирдиле. Тишируула уа, къабырла тегерегине ишленген хуна бурууну тыш жанында къалдыла. Эр кишиле тизгин турушуп тохтадыла. Суфиян аланы араларындан алгъаракъгъа чыкъды да, эки къолун жайды. Бирсиле да

алай этдиле. Суфиян ичинден не эсе да бир затланы жаншай кетип, ахырында: «Аллахуакбар» — деп, башын артха этип, кёкге да къарай, кьоллары бла сакъалын сылады. Дууа тутуу бошалгъандан сора, Суфиян, биягъы чёргемни хуржунундан чыгъарды да, быстырны кысылгъан туюмчегни тешди. Кишиле аны тегерегине басындыла.

— Ма, къарагъыз... кёрюгюз, — деп, Суфиян чулгъамны ичиде сары топуракъны аланы кёзлерине тутду.

— Аллах, аллах, окъагъа ушайды да, — дедиле кишиле, сейир, тамашагъа къалып.

— Энди барыгъыз да былай бир жанына туругъуз,— деди Суфиян алагъа. Кишиле артха турдула. Суфиян а къабырланы ичи бла айланып, хар бирини юсюне, чулгъамындан бармакъ кыйырлары бла алып, топуракъ чача башлады.

— Суфиян, жанынга кьор болайым, ол къабырны юсюне асламыракъ чач. Ол мени анамы къабырыды, — деди хунаны ары жанында тургъан къатынладан къайсы эсе да бири.

— Сууаппы тенг юлеширге керекди. Аллахутагъаланы кесаматы алайды, — деп жууаплады анга Суфиян. Ол, ишин бошап, кишилени къатына келди да, чулгъамны ичиде къалгъан топуракъны алагъа кёргюзте айтды:

— Бу уа, энди ёллюклерибизни болсун.

— Алайды алай. Кесибиизни да кзуру кюяргъа жарамаз, — дедиле кишиле жангы хажиге уллу ыразы болуп. Суфиян чёргемни башын кысып, хуржунуна салды.

Халкъ къабырладан уллу хапар айтыша, алай чачылышдыла. Аланы арасында «Ай, игисагъан, ол топуракъдан бир кесеги болур эди», — деп ичлеринден адыргы этгенле да бар эдиле...

Рогов иигирде юйюне баргъанда бюгюн болгъан ишни хапарын къатынына айтды, Анна Сергеевна мудах болду.

— Бу иги адамла, былай жахил нек болурла,— дей ол ауур кючсюндю.

— Дин. Аннушка, дин. Халкъны сылхыр этген олду. Россияны иконалары уа жахиллик туююлмюдю?

— Аны да керти айтаса, Ваня. Алай бу огъурлу адамлагъа жаным ауруйду. Бир терк алданып къаладыла. Энди ол да не топуракъды? Туура, аллай бирни уа ангыларгъа керек эдиле.

Аны экинчи кюнюнде, школгъа жыл саны жетген сабийлени жаза, комиссия эл тубюне чыкъды. Комиссияда бу адамла бар эдиле: Ислам, Шамил, Рогов. Была элли огъары жанындан башладыла. Айлана келип, тюз артында Суфиянлагъа жетдиле. Келгенлеге Суфиян да, аны къатыны да кез-къаш бермей, сууукъ тубедиле. Алай, адетни уа бузмадыла. Къонакъланы юйге кийирдиле.

— Суфиян, кѐн жер къыдырып келген хапарынг барды, — деди Ислам, шинтикге олтура.

— Да, хаж къылып къайтдыкъ, улуу Аллахны ахшылыгъындан.

— Хаж къылыпмы дейсе?.. — Ислам тюз эрнин къаба, сагъыш этди. — Сора хажи болуп келдинг, ы?

— Бир аллахны ахшылыгъындан.

— Къалай бардынг да сен Меккагъа? Чек арадан къалай ѳтдюрдюле сени ары да, бери да?

— Аллахны болушлугъу бла.

— Ыхы... Бу къабырлагъа чача айланган топурагъынг а не затды?

— Сууап... ѳлгенлерибизге.

— Сууапмы дейсе?.. Хы. Халкъны башын керексиз ауарагъа къалдырып айлана болурмуса, жуйюсхан?

— Айтма алай, Ислам. Сен балшибик болгъанлыкъгъа дин ахлусу адамса. Аллахдан къоркъ.

— Мен не айтханымы кесим билеме. Алай сен а ол топуракъ деген затларынгы къой. Алдама адамланы. Биз унарыкъ туюлбюз аны.

— Гюнях аласа жанынга.

— Гюнях окъуна алайым.

— Астофируллах.

— Алайды Суфиян, иш. Алыкъа биз аны юсюнден сѳлеширбиз. Шѳндю келген жумушубуз а ол туюлдю...

Бу заманда тышындан юйге, арыкъбет, чырайлы къызчыкъ чабып кирди да, адамланы кѳрюп, босагъа юсюнде сирелип къалды.

— Келчи бери, арну къызчыкъ, — деп, Шамил аны къатына чакъырды. Къыз атасына бла анасына къарады.

— Кел бери, кел, — деп, Шамил анга къолун да созуп айтхадан сора, къыз иймене-иймене аны къатына барды. — Атынг не болуучу эди сени?

— Жаухар.

— Кесинге ушаш, ариу атынг да барды. Школгъа барыргъа сюемисе, Жаухар?

— Не школ хапарды ол? — деп мурулдады Суфиян.

— Биз школгъа жыл саны жетген сабийлени жаза айланабыз, — деди Рогов хажиге.

Суфиян мыйыкъ тюбюнден кюлдю.

— Ненча жылы болады Жаухарны?

— Аны жылы бла сизни ишигиз болмасын.

— Угъай, Суфиян, ишибиз болмаса, биз бери да кел-мез эдик. Жаухар окъургъа керекди, — деди Ислам.

— Аны окъууу ючюн сиз жарсымагъыз. Ёз кызымы мен кесим да окъуталлыкъма.

Ислам Шамилге бурулуп айтды:

— Жаз: Чорбатланы Жаухар, жети жыл.

— Угъай, аурунг, аны аллай бир жылы болмайды, — деп кызыны апасы Лаулан кесин ортагъа атды.

— Болады, — деди анга Ислам. — Сегизинчи жылы окъуна барады. Кызыгъызыны туугъан жылын сиз унутхан эсегиз да, мен унутмагъанма. Сёзю аз этигиз. Биринчи сентябрда Жаухар школгъа бармай къалса, ортабыз аманнга кетер. Хайда, сау къалыгъыз.

Ала кетгенде, Суфиян жеринден окъуна къопмады. Къатыны да къонакъланы босагъадан ары ашырмай, ызына бурулду.

— Не этейик, э киши? Бу жаналгъычла къоярыкъ туйюлдюле.

— Къоярла, — деди Суфиян сабыр халда. — Кызыны Гыжгытда сени эгечинге жиберирге керекди.

— Аллахакъына, тап амал тапдынг, э киши, — деп къатыны жарыкъ болду.

— Бу дунняда амал тапмай жашагъан кыйынды, къатын, — дей, Суфиян мыйыкъларыны кыйырларын бурду. Ол бюгюнча ыразы бир заманда да болгъан болмаз эди жашаууна. Жамауатны эсин кесине бургъанды. Тюценели бери ахшы умутла келедиле аны акъылына. Ала-мат тюш кёрюп уянган адамча болуп турады ол. Шён-дю келип кетген комиссия окъуна чёкдюралмагъанды аны кётюрюлген кёлюн. Жанына ырахатлыкъ берген оюмланы, гурт тауукъ балаларын тюбюне жыйгъанча, Суфиян да башына жыйып, татлыкъсынып олтурады юйюнде. Жангыдан жангы умутла туадыла аны мийисинде. Биринден бири иги. Сейирлик затланы кёз аллына келтиреди: ма, адамла... къолларында да бирер

чулгъамлары бла Суфияннга келип, аны аллында баш урадыла. Жарсыуларын айтадыла, китап ач деп шлейдиле, дууа жаз деп жалынадыла. Къойланы башындан тутуп келгенле да бардыла. Къатыны Лаулан, адамла келтирген затланы салыр жер окъуна тапмайды. Халжары малладан толуду...

— Суфиян, къонагъынгбыз...

Хажы, татлы жукъудан суймей уянган адамча, башын акъырын кётюрдю. Босагъада Къамботну кёрюп:

— А-а, сенмисе?.. Кел-кел, — деп, къонакъгъа жарыкъ бола, олтургъан жеринден къопду.

— Кётюрюлме, Суфиян, аллахчу, — дей, Къамбот алгъа ёгдю.

— Сени кибик сыйлы адам келгенде кётюрюлмей а. Олтур бери, былайгъа.

— Сыйынг, намысынг да кеп белсун. — Къамбот тапчан аллында шинтикге чёкдю. — Къалайды, узакъ жолдан арыгъанынг кетдими?

— Аллахны жолу не узакъ болса да, арытмайды, Къамбот.

— Алайды, алайды...

— Не ишлейсиз ёзге уа?

— Сюркеле барабыз, — деди Къамбот, кючсюниген да эте.

— Тюенене адам кепден иги хапар соралмай къалгъанма да, аны ючюн келе келгенлигимди санга.

— Иги этгенсе бек. Жаланбыдырланы къатында мен да айтырымы айтмагъанма. Ол угъай эсенг, Каммогъа окъуна, жашы ючюн къалай уллу жарсыгъанымы, ачыкъ айталмай къойгъанма.

— Мен аны барысын да сезип тура эдим, Суфиян. Сакъ болгъанынгы иги этесе. Гюренде Амин эфендини тутуп кетгендиле.

— Хо бир да?! Аны уа эшитмегенме, оллахий. Нек тутхандыла, жазыкъны?

— Совет пластха къажау бараса дегенни айтып.

— Ма санга. Оллахий, Черенден суу ичерге къоймай башларыкъдыла была халкъгъа.

— Къысхандыла бек. Налог деп уллу палахны чыгъаргъандыла да, малларыбызны да тауусуп барадыла.

Суфиян ауур кючсюндю. Башын чайкъады. Ахтынды.

— Сен бир жукъ эшитмегенмисе, Суфиян, бу пласт былайлаймы къаллыкъ болур, огъосе уа?..

— Билип тура эдим, аны сорлугъунгу, — деди хажы,

кёзлерин терк терк кьагъа. — Къаллыкъ туююлдю, Къамбот!

— Сёзюнг аллахха жетсин!

— Ашыкъмай сакъларгъа керекди. Алай ууалырла балшибикле, алай, атын айтыргъа жер юсюнде жангыз бири къалмазча.

Къамбот къууаннгандан, къолларын бир бирге ышыды.

— Кимден да бек мен сени айтханынга ийнанама.

— Ийнансанг да, иш алайды. Сакълайыкъ иги заманланы.

— Сакълайыкъ, Суфиян, сакълайыкъ. Аллахдан къууан, бек иги къууандырдынг мени.

— Сен хапар этип айланма. Ичингде тут мен айтханланы.

— Бир да къоркъма. Ол жанына менича сакъ адамны тапмазса... Сора, Суфиян, тийишли кёре эсенг, дагъыда бар эди бир жумушум.

— Айт жумушунгу, аллах тийишли кёрсюн.

— Ким биледи, бара баргъан дуняда кимибиз къалай болабыз... ол Меккадан келтирген сыйлы топурагъынгдан манга жетерликчигин къолума берип къойсанг эди...

— Да, ушармы да?

— Къыйыныгы къайтарырма, Суфиян.

Хажини кёзлери жанды.

— Энди сен тилеп келгенден сора, не этерикме ансы, тийишли иш а туююлдю бу.

— Сен тийишли кёр да къой, хажибиз. Жаннет топурагъым къолумда турса сюерик эдим мен...

Ол ингирде окъуна Суфиянны арбазына уллу къуйрукълу семиз къой кирди.

20

Кюз арты ташыуул да бошалды. Адамла мирзеулерин да жыйдыла. Мал орунларын да жамадыла. Къар жаууп этгени болмаса да, къыш сууукъла, борбайдан ала башладыла.

Баблина, къолунда да къумгъаны бла, кеси керегине деп, юйюнден чыкъды. Бу заманда ол, элни башы тёшден энинге тигелеп келе тургъан атлыны эследи да, эки кёзюнг анга сюзюлтюп тохтады. Атлы жууукъдан жууукъ

келе келгени сайын, Баблинаны бети да тюрлене башлады.

— Оу кюнюм, бу уа не затха салынып келеди? Гыбышыладан бирлери кьозутуп кьайтып иш а келмесиң, — дей, Баблина кьолунда кьумгъанын юй аллында жерге салды да, барып, кьабакъ эшикни ачды. Атлы акъ кьаланы кьатында атындан тюшдю. Баблина бла бирге арбаздан чыкьгъан эки уллу парий, кьуйрукъларын да кьыланч тутуп, юрген да эте, жолоучуну аллына чапдыла. Кьатына жетгенлей, итле юргенни кьоюп, ал аякълары бла аны юсюне тагъылышдыла. Жолоучу аланы башларындан сылай, кесниден айырды да, Баблинаны аллына келип баш ийди. Бийче андан кьоркьгъан этгенча, артха ыхтырылды. Алмастыгъа ушай эди, аллына келип сюелген киши: юсюнде кийимлерини сау жери жокъду. Тобукълары да ачылып. Ышымлары да тешик... башында бёркюню да сау жери жокъ, айыу талагъанча.

— Малланы кимге кьоюп келесе, — Хышмыш? — деп сорду анга Баблина. Хышмыш не эсе да бир затла мурулдай, кьоркьма, барысы да тапды дегенча, кьоллары бла белги берди. Баблинаны жаны ичине кирди.

— Нек келгенсе?

Хышмыш бийчеге юсюн кёргозтдю.

— А-а... кёрюп турама. Тозурагъанса бек. Мен бусагъат, — деп, Баблина ызына бурулуп, юйге кирди. — Аминат, не этейик, Хышмыш келгенди? Юсю битден толуду. Юйге кир деп айталмай келеме...

— Да, кесни орунуна кирсин, — деди Аминат.

— Ары кьалай кирир, ит орунга, — деп Асият анасына терс кьарады. — Жангыз бир кьулубуз кьалгъанды да, бир да болмай эсе, анга иги болугъуз.

— Сен аны тюз айтаса, — деди Баблина сагъышланып. — Алай юйюбюзню битден толтурса не этерикбиз? Кесн да кийимле тилей келгенди. Мени жауум да аны халин кёрсюн шёндю.

— Чаकьырыгъыз юйге. Аллахдан кьоркьугъуз бир да болмай эсе да, — деди Асият.

Баблина бла Арнубат тышына чыкьдыла. Хышмыш арбазда парийле бла ойнай тура эди,

— Кел, Хышмыш, юйге кир, — дедиле ала жалчыгъа.

Хышмыш ары-бери майрыша, ийменнгенин билдирди.

— Охо, кел... къайгъырмаз.

Хышмыш юйге кирди. Асият анга жарыкъ болуп, баш ийип салам берди.

— Олтур былайгъа, — деп, Асият анга тапчанны кѣргюзтдю. Хышмыш аны унамады. Печ къатында шинтикге чѣкдю. Уялып, ачылгъан тобукъларын жабаргъа кюрешди. Асият аякъгъа айран къуюп келтирди да, жалчыгъа узатды. Ол уллу голпанны, аны къолундан сермен алгъанча алды да, тюзюнлей аузуна элтди. Аны кекирдегинде жумдурукъ чакълы бир уллу бокъуру ёрге бла эншге баргъанына Асият сейир этип къарап турду, Айранын ичи бошاپ, жалчы аякъны ызына къайтарды.

— Энди уа келтирейми?.. Ичерикмисе? — деп сорду Асият.

Хышмыш «хы» дегенча, башын кымылдатды. Асият дагъыда келтирди анга айран.

— Гыржын а ашарменг?.. Бусагъат алай эсе... — Асият тѣгерек тепчекни аны аллына салды да, сора барып, гыржын да келтирди. Хышмышны кѣзлери жинклеча жандыла. Асият аны сыйлай тургъунчу, Баблина бла Ариубат, башха отоудан быстырла алып келдиле. Ала Къужонну эски этип атхан кийимлери эдиле. Баблина аланы бир жанына этмей, къюбюрюнде сакълап тургъанды. Артыкъ уллу ыразы болуп да чыгъармады ол аланы.

— Охо, кесине да сууабы жетер, — деп, Ариубат да кѣл этдиргенден сора, ачхан эди къюбюрню. Алай этмесе, башха тюрлю амалы да жокъ эди. Хышмыш кийимлени кѣргенде, ашагъанын иш да къойду. Ол алагъа къарай кетиц, кѣлю толду.

— Бийни эскерип этеди, харип, — деди Ариубат. Баблинаны да кѣзлери сууландыла.

— Санга халалды, Хышмыш. Сау кий, — деди ол.

Хышмыш кийимлени къолтукъ тюбюне уруп, юйден чыкъды. Тюзюнлей барып, кесини гытысына кирди. Аны ызындан ары, итле да кирдиле. Бираздан ол андан жырткъ кийимлерин алышындырып чыкъды. Терезеден къарап тургъан бийчеле:

— Ай аурунг, къарагъыз! Кийинсе уа, адамгъа ушарыкъ кѣрсе бу да, — деп сейир болдула ала.

Бу кезинде дагъыда бир атлы келди. Бийчеле чабышып, тышына чыкъдыла. Келген Ариубатны атасы — Хажомар бий эди. Хышмыш аны атындан тюшюрдю. Бийни бети сууукъ эди. Бийчелени жылы сѣзлери да жы-

лытмадыла аны бетин. Юйге киргенде да тешилмеди аны туююлген къашлары. Бийчеле тынгысыз болдула.

— Нальчикден келе келгенлигимди, — деди ол, жерге къарап селеше. — Бери бурулмай кетерге болмагъанма. Аман хапар барды.

Бийчелени жүреклерине къоркъуу кирди. Ауузлары ачылып, Хажомаргъа аралынын къалдыла.

— Балшибикле колхоз деп бир палах затны чыгъаргъандыла.

— Ол а неди энди?

Хажомар эхчелген бешикча, башын эки жанына чайкъай кетип, ауур кючсюндю.

— Ол а, Баблина, адам улу энитмеген артыкълыкъ.

— Оу кюнюм!

— Халкъны малын да, ырыхысын да сыйырын, ортакъ этедиле. Колхоз дегенлери олду.

— Да башыбызгъа жаппа-жангыдан къан жаудура турадыла деп къойсанг а.

— Айхай, къуру ол болуп къалса уа. Сизни, бизни кибиклени малларын сыйыргъан бла да къоймай, кулак-ла деп Сибирге жер аудурадыла.

Баблинаны кёзлери, ёлген малын кёзлерича, уллу ачылгъанлай къалдыла. Солууун алгъаны бла алмагъаны да билинмей эди аны. Асият анга бир палах болуп къалгъан сунуп къоркъду.

— Келляка... — дей, ол аны аллына тобукъланды. Баблина, сескенген этгенча, битеу санлары бирден тепди. Сора, Хажомаргъа бурулуп:

— Ётюрюк хапар иш а болурму? — деп сорду.

— Къайры ётюрюк болады, мен кесим кёзюм бла кёрюп келген зат. Битеу Къабартыны оу-шау этдире турадыла шёндю.

— Ким биледи, ол зат бизге жетмей къаллыкъ эсе уа, — деди Баблина, адыргысындан не зат айтырын билмей.

— Жстерикди...

Сора биз не этейик?

— Жол узуну аны юсюнден сагъыш этгенлей келеме мен да, Баблина. Бир да билмейме, не этерик эсек да.

— Оу аман дуня, ой шау болгъан дуня! — деп, Баблина тобукъларын туююп тебреди. — Кёрдююзмю, къаллай кюн келтирдиле балшибикле бизге? — Хажомарны юсюне тебине: — Сиз, бёрк кийин айланганла, неге деп тынгылап тургъансыз шёндюге дери?! Мени эрим

да, жангыз жашым да, кѳан тѳекген заманда, тешиклерине букѳгѳан чичханлача, сиз юйлеригизде бугѳуп нек тургѳансыз?! Кѳайда сизни кишилигиз?! Жанларыгѳызынымы аягѳансыз? Неге керекди кѳоркѳакѳ жанла? Нек тынгылайсыз энтда да? Нек кѳырмайсыз балшибиклени!..

— Тоба астофирулла, Баблина, кесинги суут. Акѳылынгы жый.

Баблина шошайды. Кѳайры эсе да, юйню мюйюшюне кѳарап бираз турду.

— Не этейм, Хажомар, ачыуум ичине сыйынмай айтама.

— Да бизни ачыубуз а бир бек сыйыныпмы тургѳан сунаса? Ачыу кѳысханлыкѳгѳа адам отхамы секиреди.

Бу заманда юйге Бекболат кирди. Аны уууртлары кѳып-кѳызылла эдиле. Тышында сабийле бла оюнну кѳыздырып келгенлиги эди аны. Ол тюзюнлей Хажомаргѳа барды да, аны бойнундан кѳучакѳлап тансыкѳлады. Кѳызындап туугѳанны эртдеден бери кѳрмей турса да, кѳлю асыры бузулуп болгѳандан, Хажомар адамыча, аны эркелетген да эталмады.

— Ай, сен иги жаш, — дей, башындан бир-эки кере сылап кѳойду. Юйдегилени тикги болуп тургѳанларын кѳрген Бекболат, кеси да артыкѳ уллу эркеленмеди апасына.

— Санга бир жумуш буюрлукѳ эдим, — деди Хажомар кѳызындан туугѳаннга.

— Буюр, — деп, Бекболат аны аллында сюелди.

— Бар да, иги жаш кибик, юйлеринде эселе, Кѳамботну да, Каммойну да, Хажикѳурманны да, Чокканы да бери чакѳырып кел. Мен чакѳырады де, охому?

— Охо, — деп, Бекболат, юйден чабып чыкѳды.

— Оноу этейик, — деди Хажомар, жашны ызындан этилген эшикке кѳарай..

Ол ингирде, Акѳташда чанкаланы юйлерине уллу кѳайгѳы кирди. Жукѳу да, тынчлыкѳ да кетди аладан. Экинчи кюн, Баблина Хышмышны ызына ашыра туруп, анга, эки кѳарындашындан бири юйге келирин айтып жиберди.

Артдан артха колхозну ханары битеу элге жайылды. Аны кѳайгѳысы башха затланы барысын да унтдурду. Хар ким бирер тюрлю айтады. Бирле «игиди» дейле, бирле «аманды» дейле. Кѳалай-алай да болсун, «колхоз», «кулак» деген сѳзле, уллуну, гитчени да аузуна

түшдүлө. Алай, алыкча, кыруу хапардан башха белгили иш жок эди. Эл кыалын туманга киргенча болганды. Баям, энди кек кюкюреп, элия жашнагынчы, кюн да ачыллык болмаз.

21

Ёзден Чокканы кыатыны — Шапий, не жангы хапар бар эсе да, хоншулагча бир кирейим деген аккыла бла, юйюнден чыккыды. Бусагыатда чанкаланы ишлери алайды. Колхозну ханары чыккыганлы, уллусу, гитчеси да юйлеринде туралмай, дыгаласха кыалып айланадыла. Хапар сора, бир бирге терк-терк киредиле. Алгыныгы жарлы, жалчыла бла да тилленип башлагандыла. Тюбешген жерде, алгыны этнучюлерича, бурунлары чюелтип, аланы кыатлары бла озуп кетмейдиле. Ичлеринден онгсунмасала да, тышларындан жарык болургча кюрешедиле, хапарчы негер боладыла.

Шапий арбазларындан чыгып, кыабыргча хоншулары Каммойлагча бурулганлай, аллына эрде кызы — Келимат тюбеди. Шапий аны жиямсыраган кезлерин кергенлей, мудах болду.

— Биягы? — деп сорду ол кызына. Келимат, хоу дегенча, башын кымылдатды.

— Аллах бермегениге биз не этейик? — дей, Шапий кызы бла артха, юйлерине кыайтды.

— Анасы бютюн да этими ашайды. Кыойдуругча айтады, — деди Келимат, жиямуккылары бара.

Шапий кызына жазыксыныгандан, аны да кёлю такыр болду. Сагышха кыалып, иги кесек олтурду ол.

— Тохтачы, кызым, мен Суфиянинга бир бараим, — деп Шапий кезлери жилтирей, башын кетюрдю. — Шендуге дери ол мени эсеме кыалай тюшмей турганды, ахырысы? Меккагча барып келген адам бир мадар этерге боллуккыду. Сен юйде тур, мен бусагыат...

Шапий жылы ботасын да башына кысып, юйден терк чыккыды. Ол, тюзюнлей, Суфиян эфендиге барды. Хажы юйде эди. Уллу кызы да, от жагыада олтуруп, не эсе да бир зат бла кюреше тура эди.

— Кел, кел, кел, Шапий, — деп, Суфиян да, кызы да олтурган жерлеринден ёрге кюндула.

— Аллахчу, кюзгалмагкыыз... Лаулан а кыайдады?

— Жамилалагча кетгенди. Бусагыат келир. Олтур былайгча, — деп, Суфиянны кызы анга шинтик берди. Шапий олтурду.

— «Хажиси болгъан элде хан тууар», — дегенлей, ахыры, Суфиян, къалай иги этгенсе сен, Меккагъа барып къайтханынгы. Барыбызны да къууандыргъанса.

— Аллахдан къууаныгъыз, Шапий.

— Къууанинган да, жашагъан да этеригек, аллаха-къына, къоймайды бу къурурукъ пласт ансы.

— Да не этериксе. Жаннетли болсун харип, Сосран эфенди, азмы кюрешген эди, алдатмагъыз кесигизни балшибиклге, ала аман кюн келтирирле деп. Ол айтханча болуп баргъанын кѳресе да. Тынгыламады халкъ, аны фатыуасына.

— Да биз а бек тынгылаучу эдик. Къарынлары жарылып ёллоукле, бу жаланбыдырла буздула дунияны.

— Бузгъан эселе да, энди кѳрюрле кюнлерин, ол колхоз дегенлери бери бир жетсин да.

— Къой, къой, къой, Суфиян, барыбызны да сылхыр этгенди ол не зат эсе да.

— Не зат боллукъ эди?.. Жаханым.

— Алай айтадыла, кюном къуругъан...

Была алай жаншай тургъанлай, юйге алаша бойлу, ушагъылы тиширыу кирди. Суфиян бла Шапий таурухларын тохтатдыла.

— Къонагъыгъыз да барды да, — дей, тиширыу бо-сагъадан ийменип кирди. Ол Адилни къатыны Салихат эди. Адиллары да бу тийреде жашайдыла. Къабыргъа хоншу болмасала да, Суфиянланы юйлери бла аланы юйлери бир бирден узакъ туйюлдуле. Аны келгенин Шапий иги жаратмады. Жалан да Суфиянны къызы жеринден къопду анга.

— Чоюнну бошатхан эсегиз деп келе келеме.

— Кесим элтейим деп тура эдим, — деди Суфиянны къызы.

— Алгъан затыгъызны, артха заманында къайтара нек билмейсиз сиз? — деп, эфенди къызына тырмап этди.

— Чоюн тышындады, — дей, къыз Салихат бла бир-ге юйден чыкъды.

— Бу да бир балшибикни къатыны, — деп Шапий аны ызындан эринлерин чюелтди. — Суфиян, бир аллахдан сора, мен санга ышанып келе келгенлигимди. Дунияда бир онг бар эсе, ол бизни къызгъа бир китап ач.

— Келиматхамы?

— Хоу.

— Не болгъанды анга уа?

— Сабий тапмайды.

Суфиян мыйыкъларын сылай, жѣтел этген кибик эте, тамагъын ариулады.

— Сабий тапмайдымы дейсе?.. Кимдеди ол?

— Унутханмы этгенсе?.. Къамботну жашы Сафарда.

— Хы, алай ушай эди, керти окъуна. Нелляй бир болады бирге жашагъанларына?

— Бешинчи жыллары барады. Къаратон къатынса деп, къайышлары жашау бермейдиле харипге. Къойдуруп нерге окъуна айтып турадыла энди уа. Дунняда бир мадар бар эсе эт, Суфиян. Къыйышынгы унутмам.

— Ол бек къыйын ишти, Шапий. Алай, сен тилеп келгенден ары, къолумдан келгенни аямам, — деп Суфиян олтургъан жеринден къонду да, тапчанны аякъ жанында гитчерек, эски кюбюрню башын ачып, андан китап чыгарды. Сора жерине чѣгюп, аны къагъытларын онгдан солгъа, бирем-бирем, акъырын аудура башлады. Бу кезиуде аны къызы юйге кирди.

— Байханат, бир кесек тышында айлана турчу, — деди атасы анга. Къыз ызына бурулду. Суфиян китапшы не эсе да бир бетине жетип, андан ары ачмай тохтады. Мур-мур эте, бир затла окъуду. Сора китапны жабып, Шапийге айтды:

— Иш тапсызды. Жин къатылгъанды къызгъа.

— Оу эшигим жабылгъан!

— Бек къыйын боллукъду аны бла кюрешген манга. Алай не этерикме, амалсызгъа болушхан мени борчумду.

— Къор болайым, бу китапны тутуп тургъан къолларынга, Суфиян...

— Тамбла-къон къушлукъ бла, Келимат бери келсин. Юйден чыккъанда, кѣлюнден бир башха жерге барама деп алай айтсын. Ансы, анга заранын тийирип айланган жин, аны бери, манга келгенин билсе, къачып бугъаргъа боллукъду. Не да, башха хата этерге боллукъду.

— Астофирулла!..

— Сен аны къызынга айтып, ангылатхан эт. Келгенде да кеси жангызлай келсин.

— Бек ахшы. Анга бир мадар болса, дуняны аямам сенден, Суфиян.

— Кѣрюрбюз, Шапий, кѣрюрбюз.

— Къал сора къууанч бла. Мен кете барайым.

Суфиян Шапийни босагъагъа дери ашырды. Андан ары ашырыргъа, Шапий кеси да къоймады. Хажы ызын-

дан тышына дерн чыкъса, асыры бек озуп кетерик сунду ол. Кёп турмай Лаулан да келди.

— Аллах-аллах, э киши, ол Шапийни не бек къууандыргъанса, — деди Лаулан, башында ботасын теше.

— Къайдан кёрдюнг сен а аны?

— Жолда тюбедим. Ахырысы, сени дууанг анга жараса эди... Ийнек окъуна берлик эдиле.

Суфиян бираз тынгылап туруп айтды:

— Жинле бла кюрешгенни бир да суймеучем, алай бир бек тилейди да, угъай деп айталмадым.

— Кет аурунг, кесинге бир палах этдирирсе.

— Базынып манга тияллыкълары уа жокъ эди. Алай...

— Не алай?

— Сизге къатылырла деп къоркъама ансы.

— Оу кюнюм!

— Охо, къоркъама быллай бир. Келимат бери келир заманга юйден кетигиз, зат да боллукъ туююлдо.

— Аны уа этерек.

Экинчи кюн эртденликден окъуна, Лаулан, Жаухарны да къолундан тутуп, уллу къызына кетди.

Тышында сууукъ эди. Суфиян от жагъада сыгын отну да уллу этип, аны къатында, бети да къызарып олтурады. Бир бирде ёрге къобуп, терезеге къарайды. Тохтамагъанлай, кеси кесине не эсе да бир затла мурулдайды. Мыйыкъларын сылагъан да эте, аланы къыйырларын бурады. Бир заманда, Суфиян тыхыр-мыхыр этген тауушну эшитип, къоянча сагъайды. Туруп барып эшикни ачды. Арбазда эки эчки, иени юсюнден жарашмагъан эселе да, мюйюз уруш эте тура эдиле.

— Эй, хайырсызла, — дей, Суфиян аланы халжаргъа уруп, алларын бегитди. Ол халжардан бери айырылгъанлай, сехлерини аллында сюелип тургъан тишырыуну кёрдю.

— Кел, Келимат, кел, — деп ол аны юйге чакъырды. Жаш тишырыу сехледен уяла-уяла ётдю.

— Кир юйге. Мен сени сакълап турама. — Суфиян, жарыкъ болуп, эшикни ачды. — Ары, тапчаннга олтур.

— Охо, былайгъа чёгейим да къалайым, — деп Келимат эшик артында тохтады.

— Угъай, алай болмайды. Тапчандан башха жерге олтурургъа жарарыкъ туююлдо санга. Мен алайгъа дууа окъуп, санга хазыр этип турама.

Охо алай эсе дегенча, Келимат акъырын барып, тап-

чанны кыйырына чөкдю. Суфиян эшикни кыадауун салды.

«Ол а не этгенлигиди муну?!» — деп, Келимат ичинден кеси кесине сорду. Суфиян аны акылын сезгенча:

— Былай этмесек, жинниг ызынгдан келирге боллукъду, — деди. Келимат кыоркыду. Эфенди тапчанны баш жанында китаны кыолуна алды да, Келиматха айтды.

— Энди мен эркилик бергинчи, сен аузунгдан бир сёз чыгарма. Мен не затны буюрсам, сен аны этип барлыкъса. Алайсыз этген дууам жарарыкъ туююлду. Ангыладынгмы?

Келимат хоу дегенча, башын кымылдатды. Суфиян китабы бла эшикни кыатына барды да, аркыасын тиширыугъа айландырып тохтады. Сора китапдан бир затланы окъун тебиреди. Аягы бла юч кере жерни да урду.

— Энди, — деди ол Келиматха, эки кёзюн китапдан айырмай, — чарыкъларынгы теш да, тапчаннга сыртынгдан жат... Жатдынг да? Энди эки кёзюнгю кыаты кыыс да, кёлюнгден эринги атын юч кере айт.

Келимат ол айтханча этди. Суфиян артха бурулду. Тапчанда узун туююн, жатып турган тиширыуну кёргенде, жюреги дыгыыл этди.

— Кёзлеринги ачма, кыозгъалгъан да этме, — дей, ол аны кыатына барып, тапчанны кыйырына чөкдю. Араб тилде не эсе да бир затланы эшитдирип айта, Келиматны аякъларын кыармап башлады. Аз-аз кыолун ёрге элте барып, кыарнына дерн жетди. Келиматны бети кызыл бояугъа атхан быстырча, кызыл болду. Алай кёзлерин ачмады, кыозгъалгъан да этмеди, аузундан сёз да чыгармады. Суфиян аны кыарындан басып-басып кёрдю. Эшитдирип окъугъанын кыюуп, энди ичинден мурулдап тебиреди. Алай эте кетип, тиширыуну юсюнде жыйрыгыны ал этегин ёрге кётюрдю. Эфендини кыолу аны жалан этине жетгенде, ол безгекден ауругъан адамча кыалтырады. Келимат амалсыз болду. Асыры уялгъандан мангылайына тер урду.

— Тынч жатханлай тур. Кымылдасанг, дууа жармай кыаллыкъды, — дей эфенди тиширыуну кёнчегин энишге тартды.

— Оу кюнюм, не этесе?! — деди Келимат тёзалмай.

— Кыара анга, аузунгдан сёзюнгю чыгарма деген эдим да мен санга! — деп, Суфиян аны этегине энтда да кыатылды.

Келимат тѣзалмай кѣзлерин ачды...

— Ау! — деди ол сескенип. Къуйругъундан олтурду.

— Не этиуюнгдю бу? Санга сабий керек туююлмю-
дю?

— Керекди...

— Керек эсе, жат ары, — деп, Суфиян тиширыуну кѣкюрегине тие, тапчаннга аудурду...

Келимат эфендини юйюнден, эртденликде орнундан чыкъгъан тауукъча, хыбырдап чыкъды. Аны кызаргъан кызыу бетине сууукъ урду. Ол ызындан чыкъгъан Суфияннга да къарамай, тюзюнлей ата юйюне кетди. Ана-сы Шапий аны сехле аллында сакълап тура эди.

— Не болдунг, кызым? Дууа жаздымы?

— Жазгъанды, — деди Келимат, анасыны бетине къараргъа уяла.

— Игиди алай эсе. Аллах болушсун энди.

22

Жаз башы жылыу ура башлады. Черен суу кѣбеден кѣбе барады. Бир къауум киши, эл аягъында жангы тирменни тийресинде, жугарла, ылытхынла бла кюре-шедиле. Бу кыш таулагъа къар къалын тюшгенди. Ол а Черенни къутуртургъа боллукъду. Кезиуюнде мадар этилмесе, тирменни суу алып кетерге къоркъуу барды. Кишиле аны ючюн жыйылгъандыла ары. Хасау бары-сындан да бек гузабагъа къалып кюрешеди — тирменчи олду. Адил бла Къанамат да былайдадыла. Алгъынныгы жалчыла Хасан да, Къаспот да... мындадыла. Черен къутуруп келсе, тирменнге уллу суу бармазча, суу айы-рылгъан жерде ташладан хуна къалайдыла. Къоллары иште, ауузлары уа сѣздеди аланы.

— Сиз не да айтыгъыз, алай мен сагъыш этеме да, бир да ангыламайма ол колхоз дегенигизни магъана-сын, — деп Къаспорт мангылайындан терлегенлерин женги бла сыйпайды.

— Оллахий, Къаспот, мен да сенден узакъ кетмеген-ме ол жаны бла, — дегенни айтды Хасау да.

— Совет пласт аны аманлыкъгъа деп чыгъаргъан болмаз.

— Да бир кѣрейик.

— Несин кѣресе, жерлерибизге жер къошарыгъы жокъ. Болгъан жерлени барысы да юлешингенди. Алай,

ким биледи, чанкаланы малларын сыйырып, жерлени юлешгенча, аланы да бизге юлеширге болурла ансы.

— Тейри, юлешинир хапар а жокъду, жыйгъан хапар барды ансы.

— Биздендамы?

— Хар кимден да дейдиле.

— Ётирюкдю ол. Совет пласт бир кьолу бла берип, экинчи кьолу бла артха кьалай алыр?

Бу кезинде ала, кьолларында да жугарлары бла, тирмен таба келе тургъан бир кьауум адамны кёрдюле.

— Кимдиле была уа? — деп сейирсиндиле ала.

— Чанкала!..

— Хо бир да?

— Оллахий, аладыла... Ма ол алларында келген Къамботду.

— Хоу тейри...

Чанка кьауум келди. Беш-алты адам бола эдиле ала.

— Салам алейкум, иш кьолай болсун.

— О, алейкум салам, сау келигиз, жууукъ болугъуз.

— Биз да бу элни адамлары ушайбыз да, бизге нек айтмагъансыз? — деп, Къамбот былайдагъылагъа дау этди.

— Да сиз а кьара халкъ бла кьазанлашыучу кьачан болдугъуз? — деди Хасау анга.

— Бизни кьачхан жерибиз жокъду сизден... Сиз кьачасыз бизден ансы, — дей, Къамбот ишге киришти. — Тирмен элни тирмениди. Анда тартылгъан ун бирлеге халал болуп, бирлеге харам туююлду.

— Аны тюз айтаса, Къамбот. Алай, тирменни ишлеген заманда, сизден бир адам келип, кьолун тийирмеген эди. Бюгюн а чабып жетдигиз.

— Тюнене бла бюгюнню башхалыгъы барды.

— Не башхалыгъы барды?

— Ангыларгъа керексиз. Совет пласт бюгюннге дери кьуру бизни ыркыфлап тургъан эсе, энди сизни да кьысып башлагъанды.

Ишлей тургъанла, ишлерин кьоюп, Къамботха соруу-лу кьарадыла.

— Мен керти айтама. Бусагъатда Совет пласт кишини да айырмайды. Хар кимни да малларын, жерин да сыйырып, колхоз этеди.

— Билмей жаншай болурмуса? — деди анга Адил.

— Хоу, сен балшибик эсенг, мен билмей жаншай болурма. Бирси кюн Тёбен Таладан кьайтханма мен.

— Сора не эди?

— Не болгъанын не этесе, мен билмей жаншай эсем, — деп Къамбот Адилге уллу кёлкъалды этди. Хапарны кысхартып, аллында жерге батып тургъан уллу ташны тегерегин чучхуп башлады ол.

— Тохта-тохта, Къамбот, айтчы хапар. Тёбен Талада мени жууукъларым да бардыла, — дей, Къаспот аны къатына жанлады.

— Жамботну жашы айтсын. Ол кёп билгенча кёрюнеди.

— Ой сен а... Сабийми болгъанса ёпкелерге Биз кертисин билерге сюебиз.

— Охо, айт кёргеннинги. Не жашырыр кереклиси барды муну, — деди чанкаладан бири Къамботха.

— Айтыргъа тилим окъуна айланмайды сора уа... — дей, Къамбот алайдагъыланы кёзлерине бирер къаты къарап чыкъды. — Тёбен Талада мен жилиу эте тургъан адамланы кёргенме. Не бай, не жарлы деп къарамай, барысыны да малларын сыйырып, колхозгъа жыйгъандыла. Жерлерин да къоймагъандыла.

— Сора ол не затды, ол колхоз деген?

— Аны бир киши да билмейди. Къалай-алай да болсун, халкъгъа бютюн аман кюн энди келгенди. Алай, аллахха шукур, алыкъа бизге жетмегенди ол.

— Кёп бармаз. Бек терк жетер, — дедиле бирси чанкала. Бир къауумла, башларын чайкъай, тынгысыз болдула.

— «Тууун, блтш, бир ийнек бла эки ёгюз къурагъан эдим да, аланы да сыйырса, сора сабийлени къалай кечиндирикме?» — деп мурулдады Хасау ичинден. Хар кимни акъылына хар тюрлю оюм келе эди. Совет властны хар ишине къууана айланган Хасау окъуна экили болду. Жалан да Адилни тюрленмеди жюрек ышаныулугъу.

— Бир да къоркъмагъыз, — деди ол, армау болуп тургъан адамлагъа, — биз къан тёгюп келтирген Совет власть бизге аманлыкъны тежемез.

— Алайды, алайды, — деди жарлыладан къайсысы эсе да.

— Алай эсе, кёрюрсюз кюнюгюзню. Артда тюп эрнигизни къабарсыз, алай кеч болур.

— Ала, Къамбот, къоркъутуп турмачы... аллах буюргъаннга жолугъурбуз, — деди Хасау, аякъ тюбюнде атылып тургъан ылытхыннга узала.

— Къоюгъуз, ишибизни этейик. Ма, Уллу ыфчыкны жанындан жауун да келеди.

Адамла ишлерин башладыла. Алай, бнягъы колхоз хапар а ауузларындан кетмеди. Къамбот да, бирси чанкала да энди сёзге артыкъ уллу къошулмай, ишлерге да кюреше, адамла айтханига къулакъ салып тынгылайдыла. Бираздан жауун жетди. Адамла юйлерине чачылышдыла. Адил жолдан Къанамат бла бирге Исламгъа къайтды. Мария от жагъада, къызыу мыдыхда гыржын къатдыра, Айшат а стол артында машина бла не эсе да бир быстырны тиге тура эдиле. Элдар а машинаны зынгырдагъанына сейир эте, Айшатны къатында сюелип эди. Адилни кёргенлей, ол анга чапды.

— Ай сен иги жаш, — дей, Адил аны эки къолтукъ тюбюнден тутуп, ёрге кётюрдю. — Былай бир киши къачан боллукъса сен, ы?

— Былай тутуп тулсанг боллукъма.

— Ы, къарачы сен муну гынтдысын. Былай тутуп а къалай турайым мен сени?

— Охо, тут да тур.

— Угъай, алай болмайды, — деп, Адил Элдарны жерге тюшюрдю. Сора ёрге къобун тургъан Мария бла Айшатха: — Олтуругъуз, олтуругъуз, этигиз ишигизни, — деди.

— Охо, биз олтурубуз. Этцю берн кесинг... Былайгъа чёк, — деп Мария анга тапчанны кёргюзтдю.

— Алим а школда болур?

— Хау.

— Биягъы суратланы уа эте болур.

— Уой, уой, аны уа несин айтаса. Тефтер жетшидиралмай къалгъанбыз ахырысы. Урушхан да этеме, къамамайды ансы.

— Охо, неге урушаса. Ол да хунерди.

— Не билейим, Адай (Мария Адилни атын букъдуруп, анга алай айтычуду).

— Ислам нек эсе да кёп къалды бу жол Нальчикде.

— Биз да аны жарсыуун эте тура эдик, — деди Мария гыржынны мыдыхдан артха ала.

Бу кезинде жауунга жибиген биреулен, шумсуз юйге кирип келди. Юйдегиле сейирге къалдыла. Келген Ислам эди.

— Къара мынга! Биз тюз да бусагъатчыкъда сени сагъына тура эдик, — деп, Адил ёрге къонду да, тамата къарындашыны аллына барып, къолун тутду. Атасын

энди таныгъан Элдар а, анга чабама деп, от жагъада ташха абынып жыгъылды. Къанамат тургъузду аны. Аберисин аурутхан эсе да, билдирмеди. Атасыны суу этеклеринден къучакълай, тюбюнден ёрге къарады. Ислам аны башындан да сылай, юйдегилеге:

— Тынчмысыз барыгъыз да? — деп сорду.

— Тынчбыз, тынч.

— Келин, сен а?

Айшат, башын къымылдата, уялып жерге къарады.

— Аман жибигенсе, оллахий. Кийимлеринги алышындырчы, хайда, — деди Адил къарындашына. Ислам башха отоугъа кирип, къургъакъ кийимле кийип чыкъды.

— Былай бир нек турдунг бу жол Нальчикде? — деп сорду анга Адил.

— Жумуш бла. Иш кёпдю шёндю. Жууаплы кезиу жетгенди.

Не жууаплы кезиудю ол?

— Колхоз къурагъа керекбиз.

Юйдегиле барысы да сагъайдыла. Аланы сагъайгъанына, Элдар да, ауузчугъун ачып, шумсуз болду.

23

Кёк бир ыйыкъ чакълы бирге кёз жаш этгенлей турду. Ахырында булутла агъарып, титилген жюнча, жукъара башладыла. Кюнле аяздыла.

Ачыкъ, жылы кюнлени биринде: «Сход болады» — деген хапар, Акъташны кёк кюкюрегенча гюрюлдетди. Жарлысы, байы да, уллусу, гитчеси да эл контор таба къууулушдула. Бери келгенле бек алгъа тышында юсю къызыл къумач бла жабылгъан столну кёрдюле.

— Энди не бола эсе да бир зат болады, — деп хар ким ашыгъады. Эл Советни аллы, уллу базар болгъан жерге ушайды. Асыры даурдан кимни не айтханы ангылашынмайды. Жел чайпалтхан байракъча, адамла ары-бери чайкъалышадыла. Сабийле уллуланы аралары бла сыгъыныша айланадыла. Иелери бла бир къауум ит да келгенди бери. Ала къыйырда тохтап, бир бирлерине гырылдашадыла. Сабийле, аланы бир бирге юскюрюп, талашдыргъан да этедиле. Аллай кезиуде уллула, сабийлеге урушуп, талашхан итлени ташла атып къыстайдыла.

Хар замандача, чанкала кеслери алларына жокку болуп турадыла. Аланы бир къауумлары жыйылгъанла-

ны арасы бла ары да, бери да ётедиле. Суфиян эфенди да, тегерекге кез сююзолте, кьатында негерлери бла не эсе да бир жашырын ушакъ эте сюеледи. Аны кезлери, чанка тиширыула турган жерге терк-терк кьарайдыла... Келиматны излеп.

Тананча кьабы да кьуйрукъ башында кьымылдай, Шам да айланады адамланы арасында, хоразча, башын да тик тутуп. Ол чанкалагда бютюн да тынгысызды. Аланы кьатларына, тюрлю-тюрлю сылтаула бла жанлай-жанлай турады. Ким биледи, аны да кесини иши болур. Кьудас да ары-бери жортуп айланады.

Конторну ёрге кьыйырында, юслеринде да нерлери бла, багъанагда тагъылып, эки ат турады. Адамла аланы тегерегинде да айланадыла. «Кимле эселе да келгендиле... арабий, не адамла болурла?» — деп, билирге адыргы этедиле. Кьанамат кесини ахлуларыны кьатында сюеледи. Айшат а жокъду мында. Атасыны кезюне тюшоп кьалмаз ючюн деп, келмей кьойганлыгы болур. Алыкьа атасы аны харам этгенлей турады. Бир бирледе анасы, жашырын Исламлагда барып, кьызын керюп да кетнучюдо. Кьатыныны алай этгенин Далхат билмейди ансы, от салыр эди тышырына. Кьурман да мындады. Ол анда-санда Кьанамат таба кез кьыйырлары бла огьурсуз кьарайды.

Бир заманда эл Советни конторундан, Ислам алларында болуп, белек адам чыкьды. Жыйылганла кьарс урдула алагьа. Жалан да чанкала кьошулмадыла ол ишге. Жукъ ангыламаган сабийлери, халкьдан кергени эте, гитче кьолчукьларын «чап-чап» этдире башлагьан эдиле да, таматалары хыны этип, аланы да тыйдыла.

— Олтурган этигиз, — деди Ислам халкьга. Шинтикле орнуна салынган узун кьангала барысына да жетмеди. Кёбюсю ташлагьа чёкдюле, сабийле уллуланы аллах кеси кьапласын!..» — деп, ичинден кьаргьыш да олтурдула стол артында шинтиклеге.

— Энди даурну тохтатыгьыз...

Баблина, Исламга тишлерин билей, огьурсуз кьарады. «Мухамматны огьу да кьапламады сени, энди уллу аллах кеси кьапласын!..» — деп, ичинден кьаргьыш этди ол анга.

— Тынчаялмайсыз кьалай эсе да, — деп кьатлады Ислам.

Къуш-къуш эте тургъанла тохтап, тегерек шумсуз болду. Халкъ Исламны аузуна къарады.

— Багъалы эллилерим, биз бюгюн бери уллу ишни юсюнден оноулашыргъа деп жыйылгъанбыз. Ол да неди десегиз, элибизде колхоз къурауну юсюнденди.

Кёк кюкюрегенча жангыдан уллу дауур кетюрюлюп, алай басылды.

— Бюгюн къонакъларыбыз да бардыла... бизни сходубузгъа келгендиле. Ма бу жаш, Чёрчекланы Аслангерий, Нальчикден келгенди, ОГПУ-да ишлейди...

— Оу кюнюм, гепоу! — деп, къатынла бир бирлерине шыбырдашдыла. Кишиле да, кёремисе дегенча, бир бири бетлерине къарашдыла.

— Амашны уа, таный болурсуз да... окружкомубузну секретары.

Стол артында къонакъладан сора да, эл Советни членлери — большевикле: Дадаш, Шамил, Рогов, Тахир олтура эдиле. Эл Советни къагъытчысы Николай да столну къыйырында чёгюндю. Аны къолунда къаламы, аллында къагъытлары бардыла.

— Алай бла, табаришле, сходубузну ачаргъа эркин этигиз... Сёз Амашха бериледи.

Окружкомну секретары олтургъан жеринден къопду. Амаш хуржунундан жан жаулугъун чыгъарып, кенг мангылайын сыйпады. Аны адети алайды. Сёлеширини аллында мангылайын сыйпамай бир заманда къоймаз.

— Багъалы акъташчыла! — деп башлады секретарь сёзюн. — Бусагъатда къыралыбызны къалайында да эллиле колхозлагъа биригедиле. Колхозла Къабартыда да къурала турадыла. Ол иш, тёбен тау элледе да барады. Энди кезиу бизге да жетгенди...

Андан, мындан «Охо-о!..» — деген ауазла чыкъдыла.

— Колхоз къуралмагъан бир эл да къаллыкъ тюйюлдю. Иш алайды. Колхоз дегенибиз не затды?.. Аны хапары аямай жюрюйдю. Кёпле кёп тюрлю айтадыла. Алай жамауат алыкъа аны керти магъанасын билмейди. Алай тюйюлмюдю?

— Алайды...

— Хапардан сора биз билген жокъду...

— Мен сизге айтып ангылатайым аны болушун, — дей, Амаш эки къолун да ёрге кетюрюп, бармакъларын халкъгъа тутуп тохтады. — Быланы кёремисиз... бир бармакъ кеси аллына къалса, не иш эталлыкъ болур эди дейсиз? Зат да угъай. Къашыкъны окъуна туталмай

к'яаллык'ды. Алай т'юйюлмюдю?.. Бирикселе уа?.. Была этмезлик не барды, бирге болсала?.. Ангылаталдым эсе, колхоз дегенин к'ыйматы да алайды. Биз хар бирибиз кеси аллыбызг'а, кеси бурууларыбызны т'егерегин сак'лап турсак', жангыз бармак'г'а ушап к'яаллык'быз. Уллу иш эталлык' т'юйюлбюз. Биригиц, к'ючюбюзню ж'ыйышдырсак' а, ма бу таула бизге ш'ендюге дерн берип келген ырысхыдан эсе к'айда к'еп байлык' берирле. Жашауубуз б'ютюн да алапат болур...

Ж'ыйылг'анла жарык' к'юзг'алдыла.

— Иги к'ереме колхоз, биз бош к'ауг'а этип айланабыз ансы, — дедиле. Жалан да чанкала олтуруша эдиле, бетлерине буз к'атып.

Амаш с'езюн андан ары бардырды:

— Алай, колхозну маг'анасын ангыламаг'анлай, аны с'екгенле да бардыла. Б'ютюн да бек байла с'юймейдиле аны. Алай, колхозну с'юймегенле бардыла деп, биз Совет власть к'ергюзтген жолубуздан бир жанына бурулаллык' т'юйюлбюз.

— Малланы, жерлени да с'ыйырадыла деген а не хапарды? — деп сорду биреулен.

— Ол бош хапарды, — деди оноучу. — Киши кишини малын да, жерин с'ыйырмайды. Киши кишини колхозг'а зор бла да кийирмейди. Хар ким жюреги к'алайг'а ыразы эсе да алай этерикди.

— Ёт'юрюк айтып, халк'ыны нек алдайса? — деп к'ычырды чанкаланы арасындан биреулен.

— Кимди ол? — деп Амаш адамланы башлары бла бойнун алг'а созуп к'арады. Бир киши да чууун чыг'армады. — Нек к'ёт'юрюлмейсе жерингден ким эсенг да? Мен ёт'юрюк айта эсем, бери халк'ыны аллына чык' да, сен кертисини айт, эшитейик.

Бу жол да аузун ачхан адам болмады.

— Кертиди, колхоз ташладан к'ураллык' т'юйюлдю, — деди секретарь андан ары. — Колхозну жери да, малы да болург'а керекди. Ала уа к'екден тошмезликлери баямды. Биз кеси к'олубузда болг'ан ырысхыдан юлюш чыг'арырг'а керекбиз. Колхоз деген ооду, орталык' мюлк... Сорлуг'у, айтырлыг'ы болг'анла буюг'ууп к'яалмаг'ыз. Б'югюн биз хар затны да ачык' этерге, ак'ыллашырг'а деп ж'ыйылг'анбыз. Артда: ой, аны билмегенек, ой, муну билмегенек деп, жюрск жарсылу болуп айланмаг'ыз.

— Мени сорууум барды? — деп, Хасан жеринден кётюрюлдю.

— Сор, сор.

— Абери бермеген колхозгъа алынырыкъмыды?

— Угъай. Берир заты бола тургъанлай, аны орталыкъгъа салыргъа къызгъанган адам, колхозгъа алынырыкъ туююлдю. Берирге абериси болмаса, аны иши башхады.

— Мен да сорлугъем... Сабанларыбыз кесибизде къаллыкъмыдыла, огъосе, аланы да колхозгъа мы ётдюрюлюкбюз?

— Хоу, ётдюрюлюксюз. Жерле колхозда боллукъдула. Алай колхозчу юйюрю огородсуз къаллыкъ туююлдю.

— Колхозгъа кирирге унамагъан адамгъа, сёз тыянырыкъмыды?

— Аны юсюнден айтханма мен. Алай, ангыларгъа керексиз, халкъдан, жамауатдан айырылып жашагъан нги болмагъанын.

— Эшекленидамы жьярыкъсыз колхозгъа?

— Артыкъ эшеги болгъан берсин...

— Колхозгъа алынган маллагъа ким къарарыкъды?

— Колхозгъа киргенле... колхозчула.

— Бичени да аламы ишлерикдиле?

— Колхозну хар ишин да колхозчула кеслери тындырыкъдыла. Бирикген мюлк деп аны ючюн айтылады. Хар колхозчу колхоз ишге салган кыйынына кёре, колхоздан хакъ аллыкъды.

— Кулак деген не затды? — деп сорду арт жанында олтургъанладан къайсы эсе да.

— Кулакла деп байлагъа айтадыла.

Чанкала бир бирлерине къарашдыла.

— Тирменибиз а кесибизде къаллыкъмыды?

— Кесигизге къалмай, аны бирле келип кётюрюпмю кетерикдиле? — деди Амаш. Жыйылгъанла кюлдюле — Колхозгъа жыйылган мюлк, башха биреуюнюкю сунмагъыз. Ол сизни, кесигизни мюлкюгюз болгъанлай къаллыкъды. Алайны ангылагъан этигиз. Тирменигиз да, гюрбежигиз да колхозгъа ётгенликге, сиз хайырланырыкъсыз ала бла...

— Оллахий, алай эсе, мен бюгюн окъуна кирирге хазырма колхозгъа, — деди Къаспот, жанында олтургъан Хасанны къулагъына. Бу кезиуде Къамбот жеринден кётюрюлдю.

— Бизге уа не оноу этилликди? — деп сорду ол.

— Биз дегениң? — деп, Амаш ангыламай кьалды.
— Ол чанкаладанды, — деп тюшюндюрдю анга Ислам.

— А-а... Сизгеми?.. Сизни юсюгюзден оноу былайды... таза ниети бла малларын орталыкьгъа ётдюрюп, колхозгъа кирирге сюйген байны, Совет власть артха тюртюрюк туююлдо. Аны юсюнден былайда Чёрчек улу айтырыкь болур алыкъта.

Хоу дегенча, ОГПУ-ну келечиси башын кымылдатды.

— Энди уа бармыды сорлугъу болгъан?

Халкь тынгылауу ийди. Амаш да жерине олтурду. Ислам кьонду ёрге.

— Энди табариш Чёрчеков сёлешеди.

ОГПУ-ну келечиси, белинде бел бауун тюзете, ёрге кётюрюлдо. Жыйылгъанлагъа къашларын керип къарады.

— Колхоз кьураллыкь ишди, элчиле. Ол Совет властны мюлк политикасыды...

— Политика дегени уа неди муну? — деп, адамла бир бирге кьуш-муш этдиле.

— Мен биягъындан бери сизни соргъан сорууларыгъызгъа, кимни къалай ынчагъанына тынгылап тургъанма Энда, сизни арагъызда да табыллыкь болурла, колхоздан албугъартыргъа кюренгенле. — Чёрчек улу кызадан кыза башлады. Амаш аны таба иги онгсунмай къарады. — Совет власть колхозла кьуараргъа деген эсе, кьуараргъа керекди. Ары кирирге унамагъаннга, биз тюз кёзден къарарыкь туююлбюз...

— Ох-о-о!.. — дедице адамла.

— Бош дауур этесиз. Колхозну сюймеген, Совет властны да сюймейди. Биз алай ангылайбыз. Болушу да алайды. Сабанла, жайлыкъла, биченликле — барысы да колхозну боллукъдула. Хау-хау, бош сейирсинмегиз. Кьолларыгъызда малланы да, колхозгъа ётдюрюрге керексиз...

Адамла башларын чайкъадыла.

— Ала, бу уа богъурдагъыбыздан алып тохтады да, ант жетерик, — деди Къаспот Хасаннга.

— Да биягъында, бюгюн окъуна колхозгъа кирирге хазырма деген эдинг да.

— Тейри, бу айтханча эсе уа, иш хоча туююлдо.

Чёрчек улу андан ары бютюн да кьаты сёлешди.

— Энди, кулаклары юсюнден, — деди ол, жумдур-
гъу бла столну да уруп. — Кулакка Совет властны душ-
манларыдыла. Ала бла сёз да, иш да кысха болургъа
керекди. Малын саулай да орталыкъгъа ётдюрюп, кол-
хозгъа киреме деген кулак табылса, анга киши да угъай
дерик туююлдо. Кирсин колхозгъа. Алай туююл эсе, ма-
лын, ырысхысын да сыйырып, тамырлары бла
чыгъарып атарыкъбыз аланы! Аман хансны бахчасында
киши да тутмайды. Ким да болсун, колхозгъа жуушур-
гъа унамагъан адамны, ортабызда кечиндирирге жара-
рыкъ туююлдо...

Амаш тёзалмай орнундан кёпдо.

— Чёрчек улу, сабыр болчу бир кесек.

— Мен алыкъа айтып бошамагъанма.

— Артда бошарса, — деди Амаш анга. Сора халкъ-
гъа айлап айтды: — Жамауат, былайда табариш
Чёрчеков бир кесек кызаракъ селешгенди. Аны себеп-
ли, оздургъан жерлери да болгъанды.

— Менми? — деп, Чёрчек улу, Амашка кыйырылып
тохтады. — Мен кыралны атындан селешеме. Аны би-
лип кёюгъуз былайдагъыла барыгъыз да!

— Биз а ишни партия айтханча бардыргъа сие-
биз. Кесинги суут. Артда энчи селеширбиз экибиз да, —
деди Амаш ОГПУ-ну келечисине.

Чёрчек улуну бети сур тартды. Къайнай тургъан бо-
зача, кёзлерине огъурсузлукъ келди.

— Охо, кёрюрбюз сора, — дегенни айта, ол жерине
чёкдо...

Президиумда баргъан даулашха, сходха жыйылгъан-
ланы даууру кёшулду. Тап бара тургъан сход, дидинле-
ни уясы кёзгъалгъанча болду. Чанкала бютюн да бек
кыздыла. Аланы жанындан эрши кычырыкъла, сант
сёзле окъуна эшитиле эдиле. Жана тургъан отха патеген
кыйыгъанча, Суфиян эфенди, жанында олтургъан байла-
ны жингириклери бла быгъынларына къатыла: — Сизни
тонаргъа, жокъ этерге айтадыла... къалай тёзюп тура-
сыз? — деп, аланы аямай юскюрюп кюреше эди.

— Бизге колхоз керекмейди! — деп кычырдыла
кимле эселе да бирле.

Ислам бла Амаш, кюреше кетип, дауурну кючден бла
мутдан тыйдыла.

— Къарындашла, эгечле, — деди Амаш, жабы ба-
сылгъандан сора, — бютюн окъуна колхозгъа киригиз
деп сизни киши да кысмайды. Биз бери акъыллашыр-

гъа деп жыйылгъанбыз. Колхозну кыйматын сизге ангылатыргъа деп. Башха ишибиз жокъду. Заман барды. Хар ким сагъыш этигиз...

Ары-бери тарт-соз бола, сход бошалды. Анда этилген жалан да бир иш — колхоз къурауну юсюнден жети адамдан комиссия айырылды. Башчылары — Ислам.

Сходдан сора Амаш да, Чёрчек улу да, комиссиягъа айырылгъанла да, эл Советни конторуна жыйылдыла. Ары киргенлей, Амаш бла Чёрчек улу бир бирге илинишип тохтадыла.

— ...Сен политикадан кенг адамса, партия иште ишлей эсенг да.

— Угъай, политикадан сен кенгсе, табарыш Чёрчков. Тап бара тургъан сходну буздунг, олмуду сени политиканг?

— Менми бузгъанма?

— Сен бузгъанса. Адамла къойла туююлдюле, ызларындан хыжы бла къайры суйсенг ары сюрюп айланыргъа. Алагъа ишни болушун тап айтып ангылатыргъа керекди. Партия да аны излейди бизден.

— Сора сен халкъны акъылгъа юйретни, алай колхоз къуараргъамы умут этесе?

— Хоу.

— Алай бла сен колхозла къураталлыкъ туююлсе округунда.

Къуртырбыз. Сен чырмау болма бизге.

— Не сёздю ол?.. Мени бери колхозла къурау жаны бла уполномоченна этип ийгенлерин унутма сен.

— Бююнча этерик эсенг, сени мында керекли жеринг жокъду.

— Алаймыды?

— Алайды.

— Сора кёрюрбюз! — деп, Чёрчек улу уруп кабинетден чыгъып кетди.

— Бар, къайры бара эсенг да, сен керекли жерибизге таш салырбыз, — деди Амаш аны ызындан.

— Ол санга бир палах этдирмеге эди, — деп, Ислам тынгысыз болду.

— Мен партияны жолун тутам, — деди Амаш сагъышланып. Сора кабинетдегилеге айтды: — Бир адамы да кысмагъыз. Айтыгъыз, ангылатыгъыз. Бююн ангыламагъан, тамбла ангылар, тамбла ангыламагъан бирси кюн ангылар. Бара тургъан сууну аллын, бир жолгъа тыйып къойгъан кыйынды...

Баям, арт жылланы ичинде, Акъташда бюгюнча уллу къайгъы бир заманда да болгъан болмаз эди. Уллуну, гитчени аузунда да «колхозду». Хоншу хоншугъа кирсе да, сюрюучю сюрюучюге тюбесе да, эгеч эгечни кёрсе да, суйген суймегеннге жолукъса да андан башха хапар жокъду. Адамланы тауруху да ол, алгъышлары да ол. Чанкаланы ичлерин а къара къайгъы алгъанды. Уллу жел уруп чайкъагъан арпа сабанча, тынчлыкълары кетгенди. Не этерге билмей, бир бири юйлерине къууулуша, тобукъларын тую айланадыла. Баблинаны бети табача къаралгъанды. Къужонну асырагъанда да болгъан болмаз эди ол бюгюнча бушуулу. Абери айтыргъа деп аузун ачса, гыбытны бухчагъындан тегюлгенча, тилниден къаргъын тегюледди ансы, башха зат чыкъмайды.

— Келлака, быллай бир кесинги нек кюйдюресе? — деди анга Асият.

— Жаннган отну ортасына тюшгенбиз да андан кюеме, къызым. Сосран эфенди айтыучу эди, къыяма болурну аллында, жер юсюнде ажиу-мижиуле деп адам ашаучу эки аякълы жануарла жайыллыкъдыла деп. Ала жайылгъандыла, кююм къуругъан... балшибикле!

— Келлака, халкъ кирсе, биз да кирейик да къалайыкъ колхозгъа...

— Аузунгу чайкъа! Не затла жаншайса сен?! — деп, Баблина Асиятны юсюне алынды. — Хоу, битеу ырысхымы къулланы ортасына салып ашатмасам а, къарын тюплери буруп! Андан эсе от салып кюйдюрсем а...

Асият мудах болду. Бу кезиуде Къамбот кирди.

— Мен айтханем да, Баблина, малланы барысын да сатып къурутайыкъ деп. Кёрдюнгю, ишни къалайгъа жетип тохтагъанын? — деди ол жер ашагъанча эте. — Энди сатабыз десек да, ким аллыкъды? Киши да угъай...

Къаспот, эл тюбюнде айлана кетип, юйюне кеч жыйылды. Къатыны анга ушхуур берди.

— Ач туюлме, — деди Къаспот.

— Къайда ашагъанса?

— Бир жерде да угъай... Не эсе да келюм бармайды бюгюн ашха. Танг тириле келе эдик да, энди бу колхоз дегенлери жангыдан тобукъларыбызгъа жамау жамау тырча этер деп къоркъама.

— Да иги боллукъду дейле да?

— Ким билсин, къатын... билемнсе, шёндю Каммой манга не айтханды?

— Не айтханды?

— Колхозгъа кирсенг, алгъындан да аман жалчы боллукъса дегенди.

— Оу кюнюм!

— Бизни малларыбызны хакъ бла кютюучю эдигиз, колхозну малларын а хакъсыз кютериксиз дегенди.

— Каммой суймей да айта болур.

— Аны да ангылайма. Алай, сагъыш этип кёреме да, кертиси бла да, ол айтханча болуп чыгъады. Бери къара... Мен алгъын Къужонну малларын кютюп, андан жалчылыкъ хакъ алыучу эдим. Энди уа, колхозгъа кире ме десенг, анда да алгъынча, кесинги энчи малынгы угъай, башханы малын кютериксе. Аны бла да къалмай, къолубузда малчыкъларыбызны да алыргъа айтадыла.

— Кет, аурунг, э киши, шёндю бек тапбыз. Къунажин да къозларгъа деп турады... Аллахха шукур, сабийлени да, кесибизни да юсюбюз-башыбыз да жабылгъанды. Бизге андан сора не керекди?

— Мен да аны айтама, къатын. Колхозгъа киргенден эсе, былайлай къалсакъ а иги болурму эди?

— Аллахакъына, алайды. Бу шёндю жашауубуздан тап жашау керекмейди бизге.

24

Башда айтылгъан хапарыбыздан бери бир ай озду. Эки тор ат жегилген фаэтон, ташлы, чунгурлу жолда къаты силкине, женгил барады. Арба башчы къамичисин кётюрген сайын, атла ыразы болмагъанча, къулакъларын артха жумадыла.

Фаэтонну арт жанында Амаш олтурады. Ол аллына къарагъанлай, сагъыш эте барады. Аны обкомгъа чакъыргъандыла. Нек чакъыргъанларын билмейди. Кенгеш зат болса, айтхан этиучю эдиле, быллай иш барды деп. Бу жол а аллай зат сагъынмагъандыла. Телефон бла селешип, кел деп къойгъандыла. Ким биледи, Чёрчек улуму тил этген болур?.. «Этсин. Мен терсмеми да? Былтыр Ростовда крайкомгъа жыйгъанларында айтхан эдиле да, халкъны колхозгъа зор бла кийирмегиз деп. Аны унутханмы этгендиле? Мен унутмагъанма. Тюзю да алайды. Адамгъа суймеген ишин эт деп, богъурдагъын-

дан алыргъа жараймыды?.. Ким биледи, башха затны юсю бла чакъыра эселе уа. Алай, «Келирге керексе», — деп къургъакъ айтып нек къойдула? Тейриэ бир да билмейме. Огъесе уа, суймеген бирле, жашырын къагъытмы жазгъан болурла?..»

Орамлада адамла кѣп эдиле. Аладан кимлери ёрге, кимлери энишге ашыгъадыла. Тѣгерекни чарх таууш этдире, ат арбала да бирлери ёрге, бирлери энишге озадыла. Бир бирледе жолну букъусун кѣтюрюп, машиннала да ётедиле.

Обкомну секретары Жантемиров Сафар ким бла эсе да телефон бла кѣп сѣлешди. Ачыуланган да этип, къаны бузулду. «Итден туугъан, контра» — деди ол, телефонну чолпусун жерине салгъандан сора. Бу кезиуде анга къагъытчысы кирди.

— Байрамов келгенди, Сафар Жарахматович.

— Кирсин.

Амаш кабинетге кирди. Жантемиров стол артындан чыгъып, аны бла жарыкъ саламланды.

— Олтурчу бери, былайгъа... Къалайды хал?

— Игиди.

— Игидими дейсе?.. — деди Жантемиров, не эсе да онгсунмагъанча. — Сени бюрогъа чакъыргъанбыз. Бюро жарым сагъатдан башланырыкъды.

— Не иш бла чакъыргъансыз?

— Иш иги туюлду, Амаш. ОГПУ-ну жанындан тарыгъы барды.

Амашны бети къулакъ артларына дери къызарды. Ол, жукъ айтмай, башып чайкъады.

Бюрону заседаниясы партияны область комитетни биринчи секретары Чалхановну кабинетинде башланды. Бир къауум замандан Амашны чакъырдыла ары.

— А-а, Байрамов, кел бери, кел, — деп Чалханов ышаргъан да эте, аны узун столну къыйырына чакъырды. — Неди сени бу ишинг? ОГПУ бла нек жау болгъанса?

— Мен киши бла да жау болмагъанма, Мухадин Эркенович.

— Сора санга «контра» деп нек айтадыла?

— Контрамы-ы?! — Бети тюрленип, Амаш жеринден къопду.

— Олтур, олтур... — деди секретар Байрамовха. Сора, Жантемировха бурулуп айтды: — Сафар Жарахматович, къагъытны окъу. Кесн эшитсин.

Жантемиров кьолунда кьагьыты бла жеринден кьопду. Ол окьун башлагъанлай, Чалханов аны тохтатды:

— Ал жаны керек туйюлдю. Кьызыл кьарындаш бла белги салынган жер барды... Алайдан арысын окьу.

... «Черен тарда бюгюннге дери жалан да бир колхоз кьуралмагъанды. Аны сылтауу, халкь ангыламайды деп туйюлдю. Халкь ангылайды. Ангыламагъан товарищ Байрамовду. Не хыйсап бла эте эсе да, ол колхозланы терк кьуралырларына чырмау болады. Совет властны бу уллу ишине аны кёз кьарамы кьажауду. Кулаклагъа жакъ басады. Байрамов ол тийреге оноу этген кьадар бирде, анда колхоз кьуралыр деп айтыргъа кьыйынды... ОГПУ-ну Черен тарда колхозла кьурау жаны бла уполномочинеси: Чёрчков».

Бюроу членлери шум болгъанлай, Байрамовха кьаран кьалдыла. Амашны бетинде тамычы кьаны кьалмагъанча эди. Башына таш тийгенча болду аны.

— Не тынгылайса, Байрамов? — деп сорду Чалханов анга.

Амаш жукьудан элгенин уяниган адамча, башын сесгенин кётюрдю.

— Ол барысы да ётюрюкдю, товарищле.

— Ётюрюкдю?.. Ётюрюк эсе, кьайда колхозларын?

— Кьурай турабыз.

— Кьачаннга дери кьураурыкъсыз?

— Заман кёргюзтеди аны.

— Сора заманнга ышаныпмы турса? Башха округлада колхозла кьуралып бошала тургъанларын билмеймисе сен?

— Билеме.

— Сора уа?

— Бек алгъа, Чёрчков ол кьагьытны нек жазгъанын ангылатыргъа эркин этигиз.

— Ол керек туйюлдю. Сен бизге Уллу тартда колхозла кьурау нек артха кьалгъанын ангылат.

— Биз адамланы кьысып, зор этип кюрешмейбиз да, андан болур.

— Кьысаргъа керек туйюлдю.

— Кьысмагъаныбыз ючюн жазылгъанды, шёндю былайда окьугъан кьагьытыгъыз. Биз колхоз жанлыбыз. Алай биз аланы хаух кьаланнган хунача этерге сюймейбиз Халкьгъа ангылатып...

— Хы, сау бол да кьал. Тюздю. Халкыгъа ангылар-тыргъа керекди. Алай ол ишни узакъгъа соза болурму-суз, ы?

— Округну партия, комсомол активи бусагъатда ол иш бла юрешеди. Элледе сходла бардырып, халкыгъа айтхан да, ангылатхан да этебиз. Алай, бизни ишибиз кыйыныракъды. Башха дуння кърмей, ёмюрледен бери къаяла арасында жашап келген адамланы терен тамырланган кылыкълары, тёрелери, адетлери бардыла. Аланы эсге алмай болмайды. Алгъыингы жалчыла бю-гюнлюкде мал, жер къоллу болуп, Совет властха ал-гъыш эте жашайдыла. Бусагъатда жашауларындан тап жашау болмазлыкъ сунадыла ала. Колхозну андан да иги боллугъуна уа алыкъа кёпле ийнанмайдыла. Экинчи жанындан, кулакла да чырмайдыла. Болса да, таулада колхозла къурау иш барады. Къуралгъан да этерикдиле.

— Байрамовха сорууу болгъан бармыды? — деди Чалханов бюрону членлерине.

— Мени барды... Товарищ Байрамов, сылтауну асы-ры кёп этгенча кёрюнесе. Аны къалай ангыларгъа бол-лукъду?

— Мен сылтау этмейме. Болушун айтама.

— Энди уа кимни барды сорууу?

— Товарищ Байрамов, сени атанг ким болгъанды?

— Жалчы.

— Бюгюннге дери сизде колхозгъа кирирге заявле-ния берген адам жокъмуду?

— Нек жокъду... барды. Гыжгытда он юч адам, Гю-ренде сегиз, Акъташда он эки, Кюнлюмде беш, Огъары Чегетде экеулен...

— Энди сорлугъу болгъан?.. Жокъмуду. Айтырыгъы болгъан?

— Мен, — деп, бюрону членлеринден бири жеринден къонду. — Мен ол къагъытда жазылгъанлагъа толу ий-намама. Бюгюннге дери тарлада бир колхоз да къура-талмай айланган адам, мындан ары да Совет властны мюлк политикасын жашауда бардырыгъа къолундан келеллыкъды деп мен ийнанмайма. Керексиз сылтаула-ны кёп этеди товарищ Байрамов. Къолундан иш келме-грен адамны кылыгыды ол. — Конграны кылыгы. Мен Байрамовну къуллугъундан кетериллирин тийишли кёреме.

— Энди уа ким?

— Мен да, Андрей Павлович айтхан жанлыма, — деди бюрону членлеринден дагыда бири.

— Энди айтырыгы болгъан?

Жантемиров кётюрюлдю жеринден.

— Товарищле, Андрей Павловични айтханы бла мен келишаллыкъ туююлме. Байрамов Совет власть ючюн къан тѣкген адамды. Анга «контра» демеклик, жалгъан айтыуду. Кертиди, Малкъар тарлада колхозла къурау биз умут этгенча бармайды. Алай, анда ол иш тохтап да турмайды. Байрамов бююн былайда айтылгъан затладан оюм этер деп ышанама мен...

Амаш бюродан мангылайы терлеп алай чыкъды.

25

Къамбот эл туюбюн къыдыра кетип, тюшге жууукъ жыйылды юйюне. Кѣлю къарангы болса керек, арбазда жумуш эте айланган къатыны Сулихатха бла келини Келиматха сѣз да айтмай, ауур кючюне, юйге кирип кетди.

— Келин, ол ач болур, — деди Сулихат, Келиматха. Келимат къайын анасыны айтханын ангылады. Ол, ауур къарнын да алгъа чоелтип, юйге кирди. Анга, эшта да, Суфиянины «дууасы» жарагъанды. Келимат къайын ата-сыны аллына аш салды. Бу кезиуде, тышындаи ат аякъ тауушла эшитилдиле.

— Ким болур ол а?.. — деп сагъайды Къамбот.

— Сулихат юйге чабып кирди.

— Къонакъ келгенди бизге.

— Кимди ол?

Бу кезиуде, босагъада Хажомарны кичи жапы — Бийбертни башы кѣрюндю.

— А-а-а... Сау кел, сау кел, Бийберт, — дей, Къамбот жеринден къобуп, къонакъны аллына барды. — Эт бери... Къайын ананг сие кѣреем.

Бийберт алгъа ѳтюп, аш салынып тургъан столну артына чѣкдю.

— Не ишлейсиз?

— Кѣресе, эт ашай тургъаныбызны. Узал бери, — деп Къамбот этден толу табакъны аны аллына тюртдю.

— Мени, ашай-иче турургъа заманым жокъду, — деди къонакъ. — Жумуш бла айланама.

— Не жумушду ол?

— Ата сени чакъырта ийгенди. Каммойну да, Чокканы да...

— Не этеди?

— Жыйылып оноу этерге керек болур. Мен алыкъа башха элlege да барлыкъма.

— Охо, жетиширсе. Бу иги этден аузунга тийир. Къатын, шорпа да къуйчу Бийбертге.

— Мени ючюн жарсымагъыз. Ач тюйюлме. Баблиналада уллу гоппан бла бир айран ичип чыкъгъанма шендю, — деди Бийберт. Болса да, хазыр ашны юсюне келгенден сора, аууз тийдирмей кетерге жарамгъанын билип, табакъгъа узалды.

— Къачаннга дейди, Хажомар?

— Тамбла ингирге.

— Каммой, Чокка жыйынына уа айтханмыса?

— Угъай алыкъа. Энди айтырыкъма.

— Ахшы, Бийберт. Биз барырбыз...

Экинчи кюн, тюш артында Акъташдан къауум атлы чыкъды. Ала тарны ични къууалагъан уллу жолгъа тюшюп, аны бла ёрге бурулдула. Башларында бухар бёрклери, юслеринде жым-жым жылтырагъан хазырлары бла, омакъ чепкенлери. Къамалары да беллеринде. Тышындан къарагъаннга, келин келтирирге атланган кнеу нёгерлеге ушай эдиле ала. Алай быланы къайгылары келин да, той да туююл эди. Къоргъашинден да, туздан да ауур эди башларындан басхан сагъышлары.

Жылны тауушлукъ кезиуюдю. Жашилди тегерек. Тенгизге жюзюп, кёз кёрмезге кетген къайыкълача, ташла да къалын, бийик кырдыкка тумалангандыла. Тау сызгаладан саркъгъан суула, кеслерини эски макъамларын мурулдай, энишге къыстау энедиле. Жол жанларында чакъгъан къызыл, сары гюлле, терезеледен тышына жашыртын къарап тургъан къызлача, ташла араларындан кёргюзтедиле башларын... Акъташдан чыкъгъан атлыла ол затладан бирин да эслемейдиле. Бусагъатда ала дуня бар эсе, жокъ эсес да билмейдиле. Сагъышлагъа сыйыртхандыла акъылларын. Кюнден кюннге балчыкъгъа теренден терен бата барадыла ала.

Акъташдан чыкъгъан атлыла, Гыжгыт элге ахшам чуруда жетдиле. Хажомар бийни юйюню тегереги къантарылгъан атладан толу эди. Арбазда уллу от жанады. Уллу къазан да къайнайды аны юсюнде.

«Тойгъамы жыяды бу халкъны?» — деп келди Къам-

ботну кёлюне. Быланы алларына бир кьауум жаш чыгып, атларындан тюшерге болушдула.

Бийни юйюню уллу отоуу, жума кюн межгитдеча, адамладан толу эди. Терезеле кьалын жабыула бла жабылыпдыла. Отоуну эки мюйюшюнде эки патеген чыракъ жапады. Тёрде, тапчан юсюнде олтургъан Хажомар, эшикден кирген кьонакъланы кёргенде, жеринден кьопду.

— Келигиз, Кьамбот, келигиз.

Акьташчы чанкала алгъа ётюп, олтуруп тургъанла бла саламлашдыла да, сора кеслерине жер сайлап олтурушдула. Хажомар Кьамботну тёрге ётдюрюп, кесини онг жанына, тапчанинга олтуртду.

— Былай жыйылгъаныбызны балшибикле унарламы? — деп сорду Кьамбот, Хажомаргъа.

— Кьоркъма, егечден туугъан. Сылтаубуз хазырды. Уллу жашны кьаядан кетип, сау кьалгъанына кьурманлыкъ этерге эркин туюлмеми мен?

— Оллахый, ол а бек тап сылтауду.

Жууукъ олтургъанла бир бирлери бла таурух этедиле. Ненча тюрю хапар айтылады шёндю мында! Дагъыда бир кьауум кьонакъ келди. Отоуну ичинде, аякъ басар жер кьалмагъанды. Тышында уа, кьарангы кече, гуртха олтургъан гогушча, этегин кенг жайып, жерге баурланганды.

— Мен чакьыртханла барыгъыз да келгенсиз? — деди Хажомар, юйюне жыйылгъанланы бетлерине кьарай. — Хайдагъыз, энди оноу этейик. Совет пласт богьурдагъыбызгъа бичакъ салып тохтагъанды. Башха кьыралла балшибиклени ууатадыла деп умут этип турдукъ. Ол умутубуз да болмады. Огъары Чететде колхоз кьурагъанларын эшитген болурсуз?.. Бештау, айтчы хапарынгы.

Ат иерни кёпчегича, уллу уууртлу, базыкъ киши, артха бла алгъа чайкъала, битеу баш эрнин жапхан кьалып, сары мыйыкъларын сылай, тамагъын ариулады. Отоудагъыла барысы да анга кьарадыла.

— Эки аягъыбызны бир уюкъгъа сукьгъандыла, — деди ол, жилярыгъы келген адамча, ёню кьалтырай. — Жерни барысы да, жайлыкъланы иш да, колхозлукъ этип, бизге уа малыбызны кютерге ырбын да кьоймагъандыла...

— Ма, санга. — деди Кьамбот, тюп эрнин кьабын.

— Энди не этерге да билмейбиз. Бир кьауумларыбыз

малларыбызны Уллу ыфчыкны тийресине, бирлерибиз да Чагла башына сюрген кибик этгенбиз. Алай андан не файда? Бирси эллерибизде да кзурай айланадыла колхозланы. Алай болса бош жер кваллык туююлдо. Башыбыз уллу хатагъа туюгенди. Айтыгъыз, не этейик?

— Не этейик, не этейик?.. — деп, барысы да Бештауну ахыр сёзюн кватлап айтдыла. Хажомар, каядан юзюлюрге хазыр болуп тургъан ташча, квашлары да туююп, алгъа кынгыр ийилип олтура эди.

— Сиз, огъары чегетчиле, осаллык этгенсиз, — деди Хажомар башын кетюрюп, Бештау таба кварап. — Жаланбыдырланы кёбюсю ыразы туююлдо колхозну кзуралырына. Аланы иги кюзуталмагъансыз. Чырмау болалмагъансыз колхозгъа.

— Да биз не этерик эдик? — деди Бештау. — Гыбышыла ыразы туююл эдиле, аны керти айтаса. Алай, геноу да келип, сикъдырыргъа квалды да, не этерик эдиле? Ала уа арбазларында маллары суююпмю берген сунаса? Алыкъа унамай тургъанла да бардыла.

— Энтда да кеч туююлдо. Эллилени кюзутугъуз. Биз эталлык, жалан да колхозланы кзуратмазгъа кюрешнюдю. Андан башха амалыбыз квалмагъанды...

Хажомар бийни юйюне жыйылгъан чанкала, кече узуну селешдиле. Олтургъан жеринде квалкыгъаны болгъан эсе да, асламысы кёз кысмай тюбедиле таунга.

26

Ислам, конторгъа жетип, атындан туюгенде, кюп батып бара тура эди. Эл Советни тийресинде — жан да жокъ. Ислам кабинетге киргенде, квагытчысы да кетерге деп, столда квагытлары жыйышдыра болады.

— Николай, квалай да эт, баллибиклени жый, — деди Ислам анга.

— Табалырмамы да аланы шёндю?

— Табылгъанын чакыр.

Ислам башында квалпагъын тешди, кёлек жагъасыны баш туюмелерин ычхындырды. Ох деп солууун эркин алды. Атын да терлетип, кеси да терлеп жетгенди ол. Кюнде кватхан гён чарыклары аяклары кысадыла, алай бир игилиги, аланы ичинде туууз салам кзургъакды. Исламны башлы чуруклары да бардыла, Нальчикде окзугъан заманында кийип тургъанды. Элге

къайтханлы уа, халкъдан бѣлюнмейим дегенлиги болгъан эсе да, огъосе уа, таулада ала бла жюрюген къыйынмы кѣрюнгенди, чурукъланы тешип атып, чабырлагъа кѣчгенди.

Ислам терезеден тышына къарады. Туугъан элини жербаш юйлери бири биринден болушлукъ излегенча, таш къабыргъаларын бир бирге тиреп турадыла. Жылла да, ауруула да беллерин бюгюп, къутлары къалмай тохтагъан гушур къартлагъа ушаф эдиле ала.

«Къайсы ёмюрледен бери ышыкълыкъ этип келе болурсуз сиз таулулагъа?.. — деди Ислам, акъылы узакъ сагъышлагъа кетип. — Ненча таулу тиширыу сыйпагъан болур сизни тюплеригизни? Ненча сабий туууп, ненча ёлюк чыкъгъан болур босагъаларыгъыздан? Сиз халкъымы жарсыуун, къууанчын да кѣргенсиз, таулу аналаны бешик жырлары бла суйгенине тарала жырлагъан къызланы тарыгъууларын да эшитгенсиз. Къыш боранлада тышындан сууукъ болуп келген таулу уучуну да жылытхансыз. Суйгенле бир бирлерин къучакълагъанларында, сиз аланы тыш кѣзден жашыргъансыз. Таулу юйге къыйынлыкъ киргенде, сиз да мудах болгъан болурсуз, къууанч этилгенде, сиз да къууанган болурсуз... Ёмюрлени теренинден, заманны этегинден тутханлай келесиз. Таулула да келдиле сизни бла бирге, бюгюнню кюннге... Жарыкъ кюннге, жангы жашаугъа... Алай сиз къууаналмайсыз. Сизни къайгъыгъыз ол туйюлдо. Заман эски этгенди сизни да. Ахыр кюнлерегиз жууукълашханды. Таулуну жангы юйю болур энди... кенг отоулары, уллу терезелери бла... таулу жангы юйюн къошун бла жабар... Сиз а, сау болугъуз. Сизни унутмабыз биз. Бир заманда да угъай. Жангы таулу сизни кѣре, ата-бабасын эсине тюшюрюр. Аны кишилгине, къарангы ёмюрлени жырып ётген кишилгине хурмет этер, аны ташладап от чакъдыра жашагъан уллу кючюню аллында баш иер...»

Исламны сагъышын, кабинетге кирген адамланы дауурлары бѣлдо. Келгенле Дадаш, Рогов, Тахир, Николай эдиле.

— Шамил бла Зейтун а къайда? — деп сорду Ислам.

— Табалмагъанма аланы, — деди Николай. — Зейтун Огъары чегетге кетгенди дейдиле. Шамилни уа къатынына айтып келгенме, юйге келгенлей, эл Советге ий деп.

— Ахшы. Олтуругъуз.

Келгенле шинтиклеге чёкдюле. Ислам да олтурду жерине.

— Мен бусагъатда округдан жетгенме, — деди ол — ОГПУ-дан, биягъы Чёрчек улуну къайтарып бизни округга ийгендиле.

— Кабинетдегиле башларын чайкъадыла.

— Да, Амаш къалай унагъанды да аны? — деп сорду Дадаш.

— Амаш не этсин башындан этилген оноугъа? Къысхасы, ол тамбла бери келликди. Эртденликде колхоз къурау жаны бла комиссияны членлери бери, бу кабинетге жыйылыргъа керекбиз.

— Сора уа не этерикбиз?

— Юйлеге айланырыкъбыз. Энтда да бир кёрейик, халкъ бла сёлешип.

— Биз сёлеширек, алай Чёрчек улу...

— Бюгюн округкомда кеп даулашыргъа тюшген эсе да, Чёрчек улу бла тап келишгенбиз.

— Охо, алай эсе игиди...

Чёрчековну къаууму бек алгъа Къужонну юйюне барды. Бийчеле, къабакъ эшикни да артындан этип, арбазда кюн тууушда олтура эдиле. Бек алгъа комиссиягъа бийни итлери чапдыла. Аланы да ташла бла къоркъутуп къыстай, Чёрчеков жыйыны къабакъ эшикни аллына барып сюелдиле. Арбазда бийчеледен сора дагъыда кёксюл къалпакълы бир киши бар эди. Аснят бла Бекболат да арбазда эдиле. Бийни юйюрю къабакъ эшикни юсюне келип сюелген адамлагъа уллу эс бурмадыла. Қалпакълы киши бойнун артха буруп сапсыз халда:

— Не керекди сизге? — деп сорду.

— Таулула юйюне келген адамгъа бек алгъа эшиклерин ачыгъудула ансы, не керегин сормагъудула, — деди Шам. Қалпакълы киши олтургъан жеринден суймей къопду. Ол Баблинаны кичи къарындашы Ханбатыр эди. Дадаш бла Шам аны таний эдиле. Чёрчеков а угъай. Аны себепли ол нёгерлерине къалпакълыны ким болгъанын соруп билди.

Ханбатыр ашыкъмай келе келди да, къабакъ эшикни ачды. Чёрчеков нёгерлери бла арбазгъа кирди. Бийчеле олтургъан жерлеринден къопдула.

— Кюнюгюз ашы болсун!

— Сау болугъуз. Келигиз.

— Олтуругъуз, олтуругъуз, — деди Чёрчеков алагъа.
— Олтуругъуз сиз да. Асият, чыгъарчы юйден шинтикле, — деди Аминат кызына. Асият, кзууулуп юйге кирди да, шинтикле чыгъарып кьонаклагъа салды.

— Сау бол, иги кыыз — деп, Чёрчеков анга ыспас эте, аны бетине тюрслеп къарады. «Къайда кёргенме мен бу арну тиширычукъну?» — деп сагъышланды ичинден. Акъылын къармай кетип, эсине тюшюрдю. Мухамматны тутханларында, Чёрчеков Нальчикден келип, аланы юйюн тинтген эди, сауут излеп. Ол заманда кёрген эди ол аны.

— Биз жумуш бла келгенбиз сизге, — деди Чёрчеков, Ханбатырдан башлап, арбаздагъылыны барысыны да кёзлерине къарай. Бийчеле тёшпеленип олтура эдиле. Аладан бири да аузудан сёз чыгъармады. Ханбатыр да тил кьатламады.

«Былыны бизни бла сёлешир акъыллары болмаз, эшта да, — деп келди Чёрчековну кёлюне. — Сёлешмесегиз, сёлешмей туругъуз, биз сёлешейик сора».

Чёрчеков тамагъын ариулагъанча, жарты жётел эте, айтды:

— Колхоз кзурайбыз элде. Анга малла кыя айланабыз.

Аны эшитгенде, Баблина башын ёрге кётюрюп, келгенлге жан алычулагъача къарады.

— Сиз Совет властха дерт тутуп туруп табарыкъ жокъду. Андан эсе, халкыгъа кьошулугъуз. Аллай акъыллы иш этген кулакла бардыла бирси тарлада. Сиз да алай этигиз, Совет властан игилк болмаса аманлыкъ кёрлюк туююлсюз. Алай туююлмюдю? — деп Чёрчеков Шамгъа бла Дадашха къарады.

— Алайды, алайды, — дедиле Шам бла Дадаш.

Бийчеле да, Ханбатыр да бнягъы тынгылауну ийгенлей тура эдиле.

— Къалайды акъылыгъыз? Кьошуламысыз колхозгъа? — деп сабыр, тап сорду Чёрчеков.

«Келлака, тюз айтадыла была. Халкы бла бирге болайыкъ биз да. Кюе-бише жашагъандан эсе ол игиди...» — деп, Асият ичинден Баблина бла сёлеше эди. Алай, аны киши да эшитмей эди.

— Не тынгылайсыз? Алай бла иш боллукъ туююлдю, — деди Чёрчеков.

— Сабиршенна прабилна, — деп кьонду Шам да.

Баблина ахтынды.

— Къоюгъуз бизни жерибизде, — деди ол, кѣзлеринден от чагъа. — Бизге этген артыкълыгъыгъыз болмагъанмыды? Къанмагъанмысыз алыкъа?! Ма, сора, союгъуз бизни! Ашагъыз! Ичигиз къаныбызны, къан губула!

Аминат бла Ариубат да анга къошулуп, бийни арбазын къатын къаугъагъа алдырдыла.

— Келигиз, биз мында этерик жокъду, — деп Чѣрчеков жеринден къопду...

Ислам жыйыны да айлана эди, юй сайын кире. Кеч болду. Ислам нѣгерлери бла конторгъа къайтын бара, Шараугъа жолукъду.

— Алан, Жамбот улу, бу не ишигизди сизни? Бизни юйге нек бурулмагъансыз? Огъесе уа, сиз къартланы колхозгъа алмаймысыз? — деп, тырман этип тохтады.

— Нек алмайбыз, Шарау, аллыкъбыз къартланы да, — деди Ислам кюлген да эте. — Унасанг, сен да кир колхозгъа. Алыкъа сизге да къайтырыкъбыз. Тамбла да кюн барды.

— Къайтыгъыз, оллаха. Эки эшегим барды да, бирин сизге берирге деп турама, ант этейим.

Бизге угъай, колхозгъа.

— Охо, не башхасы барды. Эшек сизниди. Бир кесек чюслеучю къылыгъы барды ансы, башха хатасы жокъду.

— Сора сен къуру бир эшек берип къояргъамы айта са?

— Охо! Да ол а азмыды? Таулуну юйюн кечиндирген эшекди да.

— Ол да тюздю, Шарау. Алай, колхозгъа эшекден эсе мал бегирек керекди.

— Малмы?..

— Кѣзюнг къыймаймыды, ы? — деди Ислам, чам эте.

— Тейри, билмейме... Охо, тамбла бир келе келигиз да, оноу этербиз. Ким биледи, токълуладан бирин ычхындырыргъа да болурма, иги тилесегиз, ант этейим.

Комиссия экинчи кюн бошады ишин. Аны биринчи уруму аман туююл эди. Жыйырмадан артыкъ адам, юйюрлери бла колхозгъа кирирге ыразылыкъларын берген эдиле. Энди колхозну къураргъа боллукъ эди.

— Келигиз, энтда да сход болады, — деп, адамла бир бирлерин чакъыра, эл Советни конторуну аллына жыйылып тебиредиле. бу сходха чанкала чакъырылмагъан эдиле. Алай ала кеслерни келдиле. Бусагъатда кулакла уллу гузабаны юсюндедиле. Къайда не эшитибиз, къайда не кѳребиз деп, хар жерге кеслерин сугъа айланадыла.

Эл Советни конторуну аллы, башы ачылгъан бал батманча гюююлдей эди. Кюлю да эшитиледи. Сабий къычырыкъла да чыгъады, ачыуланым сѳлешгенле да бардыла... Адамла бир бирлерини аралары бла сыгъынышып ѳтедиле. Къауум-къауум болуп сѳлешедиле: бир жанына чыгъып, кенгирекден къарагъанла да бардыла. Битеу элни адамы басынганды бери.

— Не айтырыкъ эселе да теркирек башланса эди, — деп, халкъ ашыгъады. Алай, нек эсе да, сход башланмайды. Ислам да тышындады. Аны тѳгерегине халкъ басыныпды. Исламны жалан да акъ къалпагъыны тѳппеси кѳрюнесди. Чанкаладан бир къауумлары да алайдадыла. Дауур уллудан, Исламны не айтханын ала хазна эшитмей эдиле. Чанкала алгъаракъ ѳтер ючюн, адамланы орталарына сыгъынып да кюреседиле. Къамбот алай этеме деп, башында бухар бѳркюн жерге тюшюрдю. Ол аны, адамланы аякъ тюплеринден кючден бла мутдан алып, артха турду.

— Аллах къурамасын, — деди ол, сыйлы бѳркюню букъусун къагъа.

Бу кезинде:

— Файтон!.. Файтон келеди! — деген ауазда эшитилдиле. Адамла Уллу тарны жолуна къарашдыла. Эки ат жегилген фаэтон, контор аллына терк жетди.

Амаш бла Ислам къол тутушуп, жарыкъ саламлашдыла.

— Кечирек къалгъанма. Айып этмегиз, — деди.

Адамла жерлерин таба башладыла. Дауур да кеси аллына шошая тебиреди. Амаш бла Ислам стол артына бардыла. Амаш шинтикге чѳкдю. Дауур тохтады. Ислам къууанчлы эди.

— Жамауат, — деди ол, — бизни бюгюнню сходу-буз, эсибизде къаллыкъ ишди. Элибизде биринчи кере колхоз къууаргъа деп жыйылгъанбыз биз бюгюн бери!

«Гур-р-р...» — деп, адамла дауур этип, къарс урдула.

Амаш бла Ислам, бир бирге къарап, жарыкъ ышардыла.

— Сходубузну ачардан алгъа президиум айырайыкъ.

— Ол а не затды? — деп, андан, мындан сордула.

— Ол а, ма бу столну артында олтуруп, жыйылыуну бардырлыкъ адамла. Анга президиум дейдиле... Угъай демей эсегиз, мен бюгюн бу жыйылыуубузну президиумуна, колхозгъа кирирге деп бек алгъа заявления берген адамланы олтурурларын тийишли кёреме.

— Бек тюздю.

Боранланы Дадаш, Хышырланы Къаспот, Жанкёй-ланы Алихан, Саламланы Хасау, Эменланы Адил, Къышлыкъланы Тахир... алгъа чыкъдыла. Амаш аланы кьолларын тута, хар бири бла жарыкъ саламлашды.

Президиумгъа чыкъгъанланы къатынлары туудукълары да ёхтем болдула.

«Мени кишими уа нек олтуртмадыла ары?» — деп, ичлеринден гурушха болгъан къатынла да бар эдиле. Кишилени арасында да бар эдиле, тую эрилерин къапханла: «Заявленна бергенек колхозгъа кирирге деп. Бергенден ары биринчи болуп берсек эди уа». Аллай оюм, Хасанны акъылына да кирди. Къаспот бла аны къадарлары бир кибик эди. Бирге ёсгендиле ала, жалчылыкъны ачы тузун да бирге татхандыла. Бюгюн а Къаспот тёрге чыкъды! Тенгинден артха кьалгъанына Хасанны жюреги кыйналды. Колхозгъа кирирге деп заявления ол да бергенди. Алай Хасан бу ишин Къаспотдан эсе артдракъ этгенди.

Мыдыхны юсюне олтуруп тургъанча, чанкала бюгюн да тынчлыкъсыз болдула. Алгъын тобукълары ачыла айлануучу жалчыларыны сыйлы жерге чёкгенлери, алагъа къалай эсе да, болмагъанча тюрлю кёрюндю.

— Дунияны бузулгъанына мен энди ийнандым, — деди Къамбот, сол жанында олтургъан Каммойну кьулагъына шыбырдап. Алайды, алайды, дегенча, Каммой да башын кымылдатды. Ислам сходну андан ары бардырды.

— ... Энди иш былайды. Бюгюнлюкде элибизде колхозгъа кирирге деп жыйырма бла жети адам ыразылыгъын бергенди. Энди биз жангы, орталыкъ мюлкню мурдорун салырча чекге жетгенбиз. Жыйырма бла жети адам кеслерини кьолларында болгъан малладан, кьарууларына кёре, колхозгъа юлюш чыгъарыргъа деп кьол салгъандыла. Алай бла заявления берген адамладан элибизде колхозну кьуараргъа деп мен алай санай-

ма. Анга «хоу» дегенле, кьолларыгъызны кётюрююз.

Иги кесек кьол кётюрюлдю. Сабийлеге жетмей эди ол иш. Болса да, сейир кёрюниген болур, ала да кётюрдюле кьолларын. Амаш олтургъан жеринден кьобун, кьарс уруп тебиреди. Жамауат анга кьошулду.

— Колхозугъуз бла алгъышлайма сизни! — деди Амаш, кьарсла тохтагъандан сороа. — Сиз бюгюн жангы жашаугъа энтда да бир эшик ачдыгъыз. Огьурлу кюнде, огьурлулукъгъа ачылгъан эшик болсун ол!

— Бюгюнден тебиреп, шендюге дери Акъташха кьарагъан жерле, жайлыкъла да колхозгъа ётедиле. Бюгюнден башлап, тирменибиз да, гюрбежибиз да колхозну боладыла, — деп кьошду Ислам.

Бу кезиуде, бири андан, бири мындан кычыра, чанкала кьаугъа этип тебиредиле.

— Бизге уа кьайда жер?!

— Колхозугъуз, кесигиз да тюр болугъуз...

Къызадан кыза баргъан чанкалагъа халкъ да чамланып тебиреди. Болгъан хахай-тухайгъа айланды. Ислам столну жумдуругъу бла уруп да кюрешеди, кычырып да кюрешди. Файда чыкъмады. Чанкала кьутургъан эдиле. Аланы ариулукъ бла тыйылмазлыкъларын кёргенден сора, Ислам Шамны кьатына чакъырып, анга не эсе да бир затла айтды. Милиционер олсагъатдан чанкланы араларына кирди. Керохун кьабындан чыгъарып, кёкге айландырып атдырды. Кьаугъа тохтады. Шам ёхтем халда бир жанына чыкъды. Алай ол кулаклары кьатындан кенгиге кетмедди.

— Сиз не затха деп кесигизни бузасыз? — деди Ислам, чанкалагъа айланып. — Колхозгъа кирирге унамайсыз. Жерге уа дау этесиз. Боллукъ тьююлдю ол. Жер халкъныкъды. Совет власть бергенди аны бизге.

Кулакла жууап кайтармадыла. Ала керохун да тобугъуна салып, таш юсюнде тургъан Шамгъа кыныгыр кьарай эдиле. «Гыр-гыр» эте эдиле. Кьамботну тёзюмю тауусулду. Орнундан кьопду да, «тфу» — деп, жерге да тюркюрюп, сходдан кетди. Каммой бла Чокка да андан кёргенни этдиле. Суфиян эфенди да тебиреди аланы ызларындан. Дагъыда бир кьауум адам кётюрюлдю орунларындан.

— Кетерге сюйген эркинди. Биз кишини да тыймайбыз. — деди Ислам.

Ислам сходну ишин андан ары бардырды.

— Къарындашларым, жангы туугъан сабийге ат

атайдыла. Жангы кѳуралган колхозубузга, биз да ат атарга керекбиз. Ким кѳалай дейди... айтыгъыз.

Андан, мындан тюрлю-тюрлю атла айтып башладыла адамла. Ким эсе да биреулен а «Кѳѳюрчюн!» — деп кычырды. Анга барысы да кюлдюле. Хасау, онг жанында Дадашха не эсе да бир затла айта, орнундан кѳопду.

— «Балшибик» деп атасакъ кѳалай болур эди? — деди ол. Даулаш тохтады. Баям, адамла таматаны айтханын ушатхан болсала керек. Анга Амаш да ыразы болганын сездире, Хасауну кѳолун тутду.

— Не айтасыз?.. Болсунму «Большевик?»

— Болсун, болсун.

— Бек тюздю...

Атаган аты кѳабыл этилгенине, Хасау ѳхтем болду. Аны териси жыйырылган манглайына, кысыр кѳаяга кюн кѳакъганча, жарыкълык келди.

— Кѳарап турама да, сиз, акѳтапчыла, уллу пролетарлыкъ сезимни кѳргюзтесиз, — деди, Байрамов жеринден кѳобуп. — Колхозну кѳурадыгъыз. Анга ат атадыгъыз. Энди, сизни борчугъуз — жангы, орталыкъ миолкино аякъ юсюне салуду. Букѳдурур кереклиси жокъду, ишигиз кѳндю. Тамбла окъуна колхозга берлик малларыгъызны бирге жыйышдырыгъыз. Баула ишлеп башлагъыз. Колхоз маллагъа кышда бичен керек боллугъун да унутмагъыз. Эсигизде болсун, Совет власть хар не бла да болушурукъду. Колхозларыбызга машинала да берликди. Башха, керекли затла бла жалчытырыкъды. Сизге, колхозчулагъа, жангы юйле ишлерге кѳошун, кирпич да берликди...

— Ала, ол а иги кѳресем.

— Кюниге чыгъып турабыз да!.. — дедиле адамла.

— Совет власть Уллу тарны жолун да кенгертгенди. Элерибизге ток тартыргъа деп да оноу этилгенди. Кѳоркъмагъыз, хар зат да тап боллукъду. Бютюн да иги жашау аллыбыздады. Сиз бюгюн кѳураган «Большевик» колхоз, битеу тауларыбызда, аты айтыла турурча колхоз болуруна мен толу ийнанама...

Эл сход жангы колхозну оноун да Исламны бойнана салып, алай чачылды.

Ислам танг аласы бла бирге кётюрюлдю тешегинден. Юйдегилери татлы жукълан эдиле. Марияны ундуругъуну къатында тохтады Ислам. Аны юсюнде жууургъаны аз энишге кетип эди. Узун чач эшмелери, жастыкъгъа тегюлюпдю. Къойнууда уа, силлибаш Элдарчыкъ, къуйругъун да анасына буруп, кенг жайралып жатады. Марияны бир къолу, аны белниден къучакъланды. «Ана бла бала» — деди Ислам. Къалай эсе да бир тюрлю хычыуун, мамыр сезим битеу санларына жайылгъанча болду аны. Ислам ичниден: «Жукълагъыз, жукълагъыз» — дей, адырла жыйыуучу тапканы къатына барды. Айран ичерге адыр алама деп, тапкадан мияла табакъны жерге тюнюрюп ууатды. Мария сескенип уянды.

— Сенмисе, э киши?.. Не этесе?

— Табагъынгы сындырдым.

Мария, жашын уятмайым деп, ундурукъдан акъырып кётюрюлдю.

— Былай эртде уа нек къозгългъанса?

— Бюгюн иш бек кепдю, — дей, Ислам айран чыккырны башын ачды. — Оллахий, бу уа быж-быж эте турады.

— Кюшлюсюн суймей эсенг, жангы айрандан ич... Тутхан болур.

— О-о, кюшлю айранига жетген не барды. — Ислам чолпу бла чыккырны айранын булгъап, гоппаннга къуйду.

— Сен биягъы ёретинлей чыгып кетерге умут эте болурса, — деди Мария, тапканы къармай. — Олтур да, гыржын бла аша.

Ислам ашан бошады да, Мария бла тышына чыкъды. Алыкъа кюн тиймеген эди. Алай Исламгъа битеу эл аягъы юсюндеча кёрюндю. Кертиси бла окъуна, халкъ къозгълалып эди. Ислам маллары урулуп тургъан бауну эшигин ачды да, артха бурулуп, къатышына кюлюмсюреп къарады.

— Не къояйым санга? Бир ийнек боллукъмуду?

— Охо, ууакъ малланы да ахырын юзюп къойма, — деди Мария эрине. — Ол къозулу къойну къалдыр.

— Сен айтханлай болсун, — деп, Ислам баудан эки тананы бла юч къойну аллына сюрюп, орамгъа чыкъды.

Кюн, таула арасында къаяланы артындан бек алгъа бир кёзю бла къарады. Андан кеп бармай, кеси саулай

кёрюндю. Ол да, элли арасы бла малларын ныгыш таба сюрюп баргъан Ислам да бир бирге жарыкъ бетден тубедиле.

— «Къайры бараса?» — деп сорду Кюн Исламгъа.

— «Сени аллынга барама».

— «Къоркъмаймыса, жеталмай къалырма деп?»

— «Къоркъмайма»

— «Кел сора, кел. Къойнумда жаннган отдан юлюш этерме санга. Жарытханлай да, жылытханлай да турлукъ отдан. Ёчюлмезлик отдан».

— «Барама мен, барама!..»

Ислам бара эди. Адамла уа юйлеринден чабып чыгып, аны ызындан къарай эдиле. Ийнегин сауаргъа, юйюнден челек алып чыкыгъан Абидат да кёрдю Исламны. Ол ызына къайтды.

— Э киши, чыкычы бери!

— Не болгъанды? — деп сорду чабырларын кие тургъан Хасау.

— Исламны кёр... Малларын сюрюп барады.

Тыягын да къолуна алып, Хасау юйден чыкды. Ныгышха жетип бара тургъан Исламны кёрдю ол. Ашыгып баугъа кирди да, эки ёгюзюн сюрюп чыгъарды андан. Абидат мудах болду.

— Къайгы этме, къатын. Ислам бизни бюгюннге дери да ажашдырмагъанды. Энтда да ажашдырмаз. Жолну бизден эсе ол игирек таныйды.

Алай айтып, Хасау эки ёгюзюн арбазындан чыгъарды. Жолда анга, къунажинин аллына сюрюп баргъан Къаспот да тубеди.

Кюн кётюрюле баргъаны сайын, ныгышны башы ёзенде малла да кёбейе бара эдиле. Алай алыкъа аякъланмагъан сабийни атлагъаныча, къарыусуз атламы эди ол жангы колхозну. Алыкъа кеси жүрюшюн башлагъынчы, анга абыныргъа, жыгъылыргъа да тюшер. Алай, отдан, суудан да ёте, ёлюмню хорлай келген халкъ аны «къолун» иймез. Абынса, тутуп тохтатыр, жыгъылса, ёрге сюер! Ислам алларында. От жүрекли коммунист!

28

— Къалай иги этдинг келгенинги. Экигизден биригизни чакъыртыргъа адам тапмай, адыргы этип тура эдим, — деди Баблина, къарындашын тапчаннга олтуртуп. — Эшитгенмисе сен жангы хапарны?

— Эшитгенме.

— Башыбызгъа уллу палахны энди келтиредиле балшибикле. Тюпене Ислам бла Шам келип, арбазыбызда малчыкъланы жазып кетгендиле.

— Нек деп?

— Абери да айтмагъандыла. Колхозгъа аллыкъ болурла.

Ханбатыр белни къармай барып, къыны бла бичагъындан тутду.

— Бирин къоймай союп чыгъайым бюгече, — деди ол, ачыуундан эрилерин чайнай.

— Этеригинг да алайды. Тауда малланы да къурутугъуз. Онг бар эсе, тау артына ётдюрюп, сатыгъыз. Багъасына къараматгъыз. Ахча болмаса, харакетге алышыгъыз. Дуниябыз тюп болду...

Бу кезинде конторда уа, партиячейканы жыйылыуу болуп бошاپ, коммунистле юйлерине жайылдыла.

Кече арадан аугъан эди. Ай жокъ. Жулдузла да кёрюнмейдиле кёкде. Кеч болса да, элде бир къауум юйледен чыракъ жарыкъ чыгъа эди.

«Не эсе да, чанкала жукъусуздула», — деди Шам, кеси кесине чыракъ жарыкъ чыккъан юйлеге къарай.

Шам гюрбежини тёбен жанында жашаучу эди. Юйюне кетип бара, Къужон бийни юйюню тийресинде итле талашханча эшитилди къулагъына. Башха жерледен да итлени бир бирге гырылдашханлары эштилe эди.

«Кечени бу заманында неге деп къозгъалгъандыла бу итле?» — дай Шам, тегерегине да къарай, Черен суутаба тигеледи. Тохтап, Къужонланы юйю таба къарап, бираз турду.

«Тейри, не эсе да быланы бир ишлери барды» — деди ол ичинден. Юйюне бара тургъан жолундан артха бурулду. Кёшюрге жетди да, Черен суудан ётюп, бийни юйю таба ашыкъмай, сакъ барды. Бийик хунаны тыш жанында бир къауум ит, бир бирни къууа айлана эдиле. Хуна башына секирип мингенлери да бар эдиле. Была Шамгъа артыкъ уллу эе да бурмадыла. Бир экиси юрген кирик этип тохтадыла.

Бийни юйюню халжарында чыракъ жана эди. Аны жарыгъы арбазны да жарты-къурту жарыта эди. Эшикле терк-терк ачыладыла, этиледиле. Къууумлу болуп айланган адамланы башлары да кёрюнедиле. Шам юйю арты бла кенгирекден айланып, халжарны къатына жанлады.

— Къойланы да союпму къояйыкъ? — деген киши ауаз эшитилди анга, халжар ичинден.

— Сой да къой. Терилерин тамбла сыдырыбыз.

Муну айтхан а Баблина болгъанын Шам билди.

«Была, малларын къыра турадыла... колхозгъа бер-мез ючюн» — деп келди Шамны эсине. Халжарны жаны бла хуна башына ёрледи ол. Аны кёрюп, арбазда бийни итлери, къаты юрдуле. Шам керохун къабындан чыгъарып къолуна алды да, хуна башындан секирип арбазгъа тюшдю. Итле юсюне болдула.

— Не затха юредиле была быллай бир? — дей, халжардан Баблина бла Ариубат чыкъдыла. Аны ызындан а, юсю-башы да къаннга боялып, къолунда да къан жугъу бичагъы бла Ханбатыр чыкъды. Юйден а Аминат бла Асият. Шам алагъа, ала уа Шамгъа къарашып къалдыла. Итле уа, иелерине батырланып, милиционерге жууукъдан жууукъ къысыла башладыла. Бири уа, юсюне секирип, чубур тонуну этегинден къанды. Шамны кероху атылды. Ол аны атдырама деп да атдырмады. Къалай эсе да, кесин итден къоруулайма деп, эслемей, сампалындан басып ийген эди. Керох атылгъанына, Аминат бла Асият жабы этиц, юйге къачдыла. Итле да, думп болдула. Эслемей атдыргъан керохну огъу, адамгъа тийген сунуп, Шамны ахы кетди. Алай алай къау-гъа чыкъмады.

— Неги бу ишинг, Шам? Бизни къырыргъамы келгенсе? — деп, Ханбатыр бичагъын да къолунда тутханлай, милиционерге тебиреди. Шам а — аны аллына. Была бетден бетге келип тохтадыла.

— Малланы нек соясыз?

— Не ишинг барды? Сени малларынгы соймайбыз. Кесибизни малларыбызны соябыз.

— Эркин туююлсюз. Пайнатна?

— Сора нек деп?

— Совет властны оноуу алайды.

Ханбатырны кёзлерине къан чабынды. Бу такый-къалада ол не зат да этерик эди. Шам аны эслеп, керохун алгъа тутду. Ханбатыр жеринден тепмеди. Шам аны кёзлерине да къарай, алгъа ётдю да, халжаргъа кирди. Эки ийнекни бойну союлуп эди. Ючюнчю ийнекни уа тернси сыдырылып... Шам халжардан чыкъды да, бнягъы Ханбатырны къатына барып айтды:

— Энди жангыз бирин сойсанг, тутулгъан этериксе.

Ахыр, сөзю ол болуп, Шам бийни юйюню арбазындан терк чыкды.

«Сени къанынги мен бир төкмесем, мен да нтден туугъан болайым!» — деди Ханбатыр, Шамны ызындан къарап.

Шам кёшор таба къууулду. Эл къалай эсе да къозгъала башлагъанча кёрюндю анга. Чырагъы жаннган юйле да кёндюле. Шам кёшорден ётгенлей, төбентин ашыгъыулу келе тургъан биреуню къарелдисин эследи. Милиционер аны аллына чапды.

— Эй, кимсе?

— Менме... Ислам.

Ала бирге тюбедиле. Шам талакъ солуу эте эди.

— Неди бу? Сенми атдыра айланаса керохну, — деп Ислам къоркъуулу сорду.

— Чаңкала малларын соя турадыла. Къыйырындан тутуп къыргъан этедиле.

— Эй а, юйюнге?! — Къууул ёрге Коммунистлени, комсомолчуланы да тургъуз, терк!..

Акъташны бу кечеси къайгъылы болду. Коммунистле бла комсомолчула кулаклары мал союуларын тыя, таннга жукъламай чыкдыла. Эртденликде халкъ, байланы юйлерини төгереклеринде, тийре итле басынып къан жалай, тууар чегилени созуп айланганлары кёрдюле. Бю-Къара халкъны арасында да бар эдиле ол ишини этгенле. гече малларын сойгъан къуру кулакла туюл эдиле.

29

Бир кюн, танг аласы бла, Каммой жолгъа чыкды. Тюбюнде миннген байталы къарыулу жаныуар эди. Аны себепли Каммой Чатла башында кеслерини къошларына къарангы болгъунчу окъуна жетди. Сау кюн ёр жолланы къыйынлыгъын сынап келген байтал, иеси юсюнден тюшгенде, солуун терен алды. Малланы къош аллы ыстауатха тийишдире айланган Харун, атасы келгенин кёрюп, анга ашыкды. Алай Каммойну къатына андан эсе итлери алгъа жетди, Ол, тансыкъдан ёле тургъанча, кесин Каммойну юсюне атды.

— Ирр, аман гяуур, — деп, Каммой аны кесинден ары кыстады. Парий артхаракъ туруп, бу этгенинг а неди, дегенча, Каммойну бетине тюрслеп къарады. Бу кезиуде къолунда хыжысыны къыйырын да жерде сюркелте,

Харун да келди. Атасы бла саламлашды. Аны кьоргъашни тюрсюнлю кёзлери, жанындан тойгъан адамны кёзлери ча, теренден мудах кьарай эдиле. Кюн кюйдюрген бети, ауанада тургъан кьара ташча, кьарангы эди.

— Не хапар элден?

— Не хапар боллукъ сунаса, — деди Каммой, кьолун силдеп. — Игилик жокъду, аманлыкъ болмаса. Кьабар-тыда бийлени малларын сыйырып башлагъандыла.

— Сора жюрюген хапар кертиди.

— Кертиди, жаш, кертиди. — Каммой мыккыл болду.

— Мында бир кьауумла малларын тау артына сюрелдле... сатаргъа.

— Мен аны эшитип келеме, — деди Каммой жашыны аузуна чабып. — Не айтадыла барып келгенле?

— Хатасы жокъду дейле. Харекетден алты эшекни жүюклен кьайтхандыла Хажомарны жашлары.

— Биз да алай этерге керекбиз.

— Андан игиси жокъду, ага. Ахир, сыйырлыкъ эселе, жокъ этерге керекди мал тукъумун. Алайсыз да, кёресе, ыстауатда хазна жукъ кьалмагъанды.

— Кьайсы ыфчык бла ауа болурла, тау артына баргъанла?

— Хажомарлары Жоба ыфчык бла аугъандыла.

— Да асыры узакъ айлангандыла да. Былайлада бир аууш бар хапарын айтычу эди Мухаммат. Сен билмеймисе аны?

— Барып кёрмегенме. Алай, табаргъа боллукъду. Ма ол анда кьалакъ кьаяны бери, сол жанында болур дейме.

— Алай эсе, аны барып кёрюрге керекди. Малла бараллыкъ жер эсе, алайны адурурбуз. Болмаса не этерикбиз... Жоба ыфчык бла ауарбыз.

Харун эт биширип, нартюх ундан кьош кьалачла этди. Ушхуур ашап бошагъандан сора, Каммой мулжар юсюнде жайылып тургъан жамычыгъа тыянды да, салам чёп бла, тишлерин кьаза башлады.

— Хажомарны жашлары тау артындан шкокла да алып келгендиле, — деди Харун атасына.

— Тейри, сора, аланы бир умутлары барды.

— Жыйын кьурай айланадыла ала балшибикле бла чайкьашыргъа.

— Аперим!

— Манга да соргъандыла, кьошуллукумуса деп.

— Сен а не айтханса?

Харун имбашларын жыйыра, тынгылауну ийди. Атасы анга да кыраи ичинден айтды:

«Сени бир заманда да кишилигинг болмагъанды. Мухаммат бла санга бир атадан бла бир анадан туугъанды деп ким айталлыкъды?..»

. Эртденлигинде, Каммой бла Харун малларын кютюуге жайдыла да, терен, ташлы кьолну ичи бла ёрге атландыла. Парийлери да аланы ызындаи тебиреди.

— Угъай, сен сюрюу кьатында кьал, — деп, Каммой аны артха кьайтарды. Парий несини тилин ангыласа керек, эки арт аягыны юсюне олтуруп, сюрюу кьыйырында кьалды. Каммой бла Харун а терен кьолну ичи бла ёрге кетдиле. Тап жол тандыкъ деп, кьууанып бара эдиле ала. Алай, кьолну тауусула баргъан жеринде, аланы алларын, бири бири юслерине кьаланган уллу гыйы ташла тыйын тохтадыла. Аланы юсю бла мал угъай, адам да ёталлыкъ туююл эди. Ташланы айланып ётерге да кьарыу жокъ эди.

— Тейри, муну башха жолу болур ансы, Мухаммат айтмаз эди, — деди Каммой, тегерегине ачыу этип кьарай. Алай, тегерекде кьысыр кьаяладан башха жукъ да керюимей эди. Кьаяла уа, жолну сакълагъан кьалауурлача, имбашларын бир бирге тиреп сюеле эдиле. Каммой бла Харун ызларына айланадыла. Алыкъа ала умутсуз туююл эдиле. Кьолну ичи бла эиншиге тигелей келии, аны кюнлюм бетинде, суу жыргъан сызгъаладан бири бла ёрге ёрледиле. Аманни кебинден, кьапхакъ башына чыкдыла. Анда, кьол аяз тенгли бир ёзенчикде, жугъутурла кютюу эте тура эдиле. Ала адамланы керюп, ташладан ташлагъа секире, кьайры эсе да думп болдула. Каммой бла Харун, былайлада кеп кьыдырдыла. Мухаммат кергюзтюучю кьалакъ кьаягъа жууукъ бардыла. Алай, не бек керешдиле эселе да, тау артына жол тапмай, арыгъан аякъларын кючден бла мутдан ала, ызларына кьайтдыла. Ингир бола, малларына жетдиле. Итлери алларына чабып чыкды. Хар зат да тапды дегенча, ол аланы алларында ойнакълады.

Кьошха жыйышханлай, Каммой чабырларын тешип, эртденликде жыйылмай кьалгъан тешеклерине тегереди. Анга бюгонлюу таулада кьыдыргъаны татыгъан эди.

— Керексизине кьыйналдыкъ, — деди ол, солуун терен ала. — Жоба ыфчыкга тартмай боллукъ болмабыз, эшта да.

— Этейик алай.

— Жолгъа хазырланыргъа керекди.
— Ненча мал сюрлюкбюз?
— Барысын да.
— Сора былайдан арталлы да кѣчюпмю кетебиз?
— Хоу. Мында биз этерик жокъду.
— Ууакъ, ырахын малла бардыла...
— Акъырын сюрюрбюз, кютдюре, кютдюре. Шайтан орнунда уа, ыфчыкдан ауалмазлыкъларын айырырбыз да, бирлеге къоя кетербиз.

Эки кюн озду арадан. Была жолгъа хар затларын да хазыр этдиле. Къош кереклерин да жыйышдырдыла. Алай, уллу жауун жаууп, жолгъа чыгъаргъа къоймады.

— Бизни сынчыкълагъандан сора аллахны да иши болмай къалгъанды, — деди Каммой ачыу эте. Жауунла бир ыйыкъ чакълы жаудула. Ахырында, кѣк булутладан тазаланып, кюн аязды. Сууланган жер, терк къургъакъсып башлады.

— Тамбла чыгъарбыз жолгъа, — деди Каммой жашына. Ала, танг аласы бла тебирерге оноулашдыла. Ингир алада уа, быланы къошларына бир белгисиз адам келди. Юсюнде кийимлеринден, аны эбизе болгъанын билди Каммой. Саламлашдыла. Къонакъны къошха кийирдиле.

— Кимсе, не айланаса?

— Сыванлыма мен. Акъташха барама.

— Да биз да ол элденбиз.

— Эшта да! — деди эбизе жарыкъ болуп. — Мени анда шагъырейим барды. Анга къонакъгъа барама. Узакъдамыды эл былайдан?

— Тейри, жууукъ туйюлдю. Кимди сени анда шагъырейинг? — деп сорду Каммой.

— Суфиян... Чорбатланы Суфиян. Таный болурсуз?

— Танымай а. Эфендибизди ол бизни.

— Не тукъум турады? Къолайы къалайды?

— Турады... Ы, сен къайдан таныйса аны?

— Жыл чакълы бир бизде туруп кетген эди ол.

— Къачан? — Каммой сейирсинди.

— Мындан юч-тѣрт жыл алгъа... Айтмагъанмыды да ол сизге хапарын?

— Айтханды...

— Айтхан эсе, аны къонакъбайы мен болгъанма. Мени атым Отарды.

— Тохта, ол сиздеми жашап тургъанды?

— Хоу.

— Меккагъа бармагъанмыды?!

— Не Меккады ол?.. Бир жары да бармагъанды. Бизде тургъанды.

Каммойну бла Харунну ауузлары ачылып, тамашагъа къалдыла. Аланы сейир этгенлерине къонакъ кеси да сейирсинди.

«Астофируллах, — деди Каммой ичинден, — халкъны алдап тургъанын кёремисе аны, Меккагъа баргъанма деп? Аллахдан да къоркъмай, къуранны къолуна къалай алады ол? Не ишти бу? Қыаллай дунягъа жетгенбиз биз?..»

— Ол манга ийнек берирге айтхан эди, бузоуу бла, — деди Отар, мыйыкъларын сылай. — Бизде малланы колхозгъа жыябыз дегендиле да, берекет къоймагъандыла. Суфияннга да амалсыз болуп келеме ансы, келген да этерик туююл эдим.

— Колхозгъа мында да жыядыла малланы. Бош къыйналгъанса. Суфиянны санга берир заты къалмагъанды.

— Тейри, сора тапсыз болгъанды иш, — деп жарсыды къонакъ. Каммой бираз тынгылап турду да:

— Сен бери къалайтын аугъанса? — деп сорду Отаргъа.

— Жугъутур аууш бла.

— Қыалайдады ол?

— Былайдан узакъ туююлдю.

— Кёргюзтчю къалайда эсе да?

Ала къошдан тышына чыкъдыла. Эбизе къолун, къалакъ къаягъа узатды.

— Ма анда.

— Қыалайны барылады ары?

— Ма ол къарлы бугъейни туюю бла айланып.

— Мал ёталлыкъмыды алайтын?

— Қыйналып ётерикди ансы, ёталлыкъды.

— Алай эсе, сен манга нёгер бол, — деди Каммой, эбизени имбашына къолун салып. — Ары, сизге малла ётюдюрюп сатаргъа деп турама. Суфиян берлик ийнекни мен берирме санга.

— Бек ахшы.

— Тамбла окъуна жолгъа чыгъайыкъ. Келишдикми?

— Келишдик.

Каммой, къой союп, къонакъларын сыйлады. Кызыу, жаулу шорпа, эбизени алайсыз да къызыл бетин, бютюн да бек къызартды. Ол ыразы эди. Ауушдан бери

аугъанлай, эл-журт кыдыра да айланмай, излегенин тапса, андан сора не керек эди анга. Андан кем ыразы Каммой да туююл эди. Билмей тургъанлай, аллах буюргъанча, жол да, нёгер да табылды анга.

Эртденликде, была жол къууумгъа кирдиле. Бек алгъа, малланы къарыусузларын айырып, башха этдиле. Ала бла Харун къошда къаллыкъды. Алай келишгендиле атасы бла бюгече.

Кюн къушлукъ бола башлагъан кезнуде, Каммой бла Отар малланы да, жол азыкълары жюкленнген эшекни да алларына сюрюп, жолгъа тебиредиле. Бу кезнуде, къош артында уллу сыртны ары жанындан беш атлы чыкъды. Ит юрюп, аланы алларына чапды.

— Энди была уа кимдиле? — деди Каммой... Аны жүрегине тынгысызлыкъ кирди.

— Нек тохтап къалдың? — деп сорду анга Отар.

— Тохта, бу келгенле кимле эселе да бир кёрейик.

Атлыла иги да жууукъгъа келгенде, Каммой аладан бирин таныды. — Шамны. Къалгъанлары уа, кимле эселе да, ол таныгъан адамла туююл эдиле. Каммойну бет къаны бузулду.

Атлыла быланы къатына жетип, атларындан секиришип тюшдюле. Шам нёгерлерине Каммойну бла Харуну кёргюзте:

— Была бизни элни кулакларыдыла, — деди. Сора Каммойну къатына барып, аны бла саламлашды. Харун арлакъда эди. Жеринден ол да тепмеди, аны къатына Шам да бармады.

— Бу уа кимди? — деп сорду Шам Каммойгъа. Отар таба башын сядей.

— Шагъырейибизди.

— Къайры ахшы жолгъа тебирегенсиз?

Каммой не айтыргъа билмей, тыгъылып къалды. Кертисин айтыргъа жарарыкъ туююл эди.

— Игирек кютюу болгъан жер билебиз, — деди Каммой, тапхан сылтауу ол болуп. Шам ийнанмады анга. Жюкленнген эшек, эбизели нёгери, жууукъ жолну белгиси туююл эдиле.

— Биз комиссиябыз, — деди Шам, Каммойгъа кесини биргесине келген нёгерлерин кёргюзте. — Малланы санай айланабыз.

— Не малланы? — деп, Каммой къашларын туюдю.

— Бу таулада болгъан малланы. Сизни малланы да.

— Не затха деп?

— Аны уа айтырбыз, санап бошайыкъ да, пайнатна?

Шам да, аны пегерлери да, малланы санаугъа киришдиле. Ала санап бошагъынчы, Каммой да, Харун да, Отар да бирер ташны юсюне чөгюп, сакълап турдула. Комиссиячыла ишлерин къутулдула да, бирге жыйылып, жазыу этдиле. Жазгъан къагъытларына барысы да къол салдыла. Андан сора, Каммойну къатына бардыла. Бу жол а аны бла, башында къара фуражкасы болгъан, орта жашаулу, узун бойлу киши селешди. Баям, комиссияны башчысы ол болса керек.

— Малларыгъызыны къалайда тап кёрсегиз, алайда кютерге эркинсиз, — деди ол Каммойгъа. — Алай, бюгюнден башлап, не сатаргъа, не сояргъа эркин туююлсюз.

Каммойну узун тюкю къашлары, мангылайына секирдиле.

— Нек сора? Мен кеси малларыма кесим не туююлмеми?

— Иесе. Алай, суюуден жангыз бир мал къораса, жууап берликсе. Совет властны оноуу алайды.

Энди уа, Каммойну къашлары энишге тюшюп, гыжы ийирилген шынтагы халыча жыйырылдыла.

— Кимге керекди алай власт?.. Халкъны тонагъан власт! — деп, Каммой табанлары бла жерни ура, чамланды.

— Къызма, Каммой, — деди анга Шам, бетни алгъасандырып. — Совет властха алай айтыргъа эркин туююлсе. Пайнатна?..

Каммойну аузундан сёз чыкъмады. Абери айтама десе окъуна айталлыкъ туююл эди. Бу такыйкъалада аны жүреги тамагъына келип тыгъылгъан эди.

Комиссия кетди. Каммой да, Харун да, Отар да тикки болгъанлай къалдыла.

Кюн батды. Терк окъуна тегерек къарангы болду. Каммой бла Харун къонакълары да болушуп, малларын ыстауатха тыйдыла да, къошха кирдиле. Мутхуз эди быланы бетлери. Бир бирлери бла селшириклери окъуна келмей эди. Бир заманда, парий къаты юрдю. Ючюсю да бирден, къошдан чыкъдыла. Ыстауатны огъары жанындан кимлени эсе да къарелдилери эсленди.

«Уручула» — деп келди Каммойну келюне. Парий уллу-уллу юре, артха, къош таба бурулду. Къарелдиле

да ыстауатны чегет жаны бла айланып, кьошха келе башладыла.

— Чубур, кет бери, — деп, Каммой итлерине хыны сёлешди. Парий юргенин кьоюп, гырр-гырр эте, кьош кьатына кьайтды. Кьарелдиле жууукъ келгенде, кьошну кьатындагъыла, аланы айыртлап кёрдюле: алты-жети адам, шоклары бла да. Ала келе келип, салам да бере, Каммойну аллында сюелип тохтадыла.

— Къара, Бийсо, сенмисе?.. Охо. Ханбатыр! Сен а кьайдан чыкьгъанса бери?! — деп, Каммой тамаша болду. Ол бирсилени да бетлерине кьарады, алай, ол экинден башха адамны танымады.

— Бери комис келгенмиди? — деп сорду Ханбатыр Каммойгъа.

— Келгенди. Шам башчылары болуп.

— Къалай ары кетгендиле ала?

— Былай ары...

Шокдула андан сора, айтханлары, соргъанлары да болмай, Каммой кёргюзтген жанына, ашыгъыулу кетдиле.

30

Каммой чатладан элге, кьыйын ауруудан ауруп, тёшегинден энди кьопхан адамча, бети саз болуп, санлары да тюшюп алай кьайтды.

— Эй киши, не болгъанды санга? — деп, кьатыны кьайгъылы болду эрин кёргенде.

— Болуру болгъанды, — дей, ол юйге кирди да, тапчаннга ауду. Ауур сагъышла, башын къазан кьайната эдиле аны.

«Дуня жаратылгъанлы да этилген болмаз инсаннга быллай бир артыкълыкъ. Не хатам барды мени? Кимни малын, кимни ырысхысын ашагъанма мен? Байлыгъым болгъан эсе, ол манга кёкденми тюшгенди?.. Атам мажаргъанды, атамы атасы мажаргъанды... кесим мажаргъанма... Жалчыла тутхан эсем, мен аланы кьыйындарын кьайтармаймы кьойгъанма?.. Кьайтаргъанма. Манга жалчылыкъ этгенлени ким алларын тыя эди байыгъыргъа? Киши да угъай. Ала мажарыусуз адамла эдиле. Кеслерини осаллыкъларын кеслеринден кёрюрге керек эдиле ала, биреуню малына зарланмай. Хазыргъа кёз ауана этмей. Кьайда тюзлюк?..»

Каммойну саггышларын, тышындан дауур эте кирген Къамбот бѣлдю. Юйню неси, тапчандан кѣтюрюлдю.

— Къалай болдунг, Каммой? — деп сорду Къамбот, саламлашханны да къоюн.

— Зат да болалмадыкъ.

— Комисми тюбеди?

— Хоу.

— Аналары къатынлары болдукъла! Мени жолуму да ала кесдиле.

— Къарайма да, Къамбот, была бизни кѣрге сукъ-гъунчу тохтарыкъ болмазла.

— Сен аны къуру да айтаса, Каммой. Не этейик, айт?

— Къужон бий бизден эсе насыны кѣреем, бу зарауатлыкъланы сынамай ѳлген...

Каммой да, Къамбот да кѣп сѣлешдиле. Эрикгинчи олтурдула.

— Къал, Каммой. Кете барайым мен, — деп Къамбот жеринден кѣтюрюлдю.

— Ала, келининг жан тапхан хапары барды. Кертимиди? — деди Каммой Къамботну аллын тыйып.

— Айтмай къой... Ма былай бир жандыракѣз улан!

— Жашагъан жан болсун, я аллах!.. — дей Каммой Къамботну къолун тутуп, алгъыш этди.

— Сау бол. Бир аллахдан сора, анга Суфиян хажини дууасы жарагъанды.

— Суфияннымы? — деп, Каммой саггышланып къалды.

— Хоу. Шыйых адамды ол. Къыйынын биз да унутмагъанбыз. Бузоулу ийнек бергенбиз.

Каммой кѣлюнден кюлдю. Къамбот аны сезмедди. Ала тышына чыкъдыла. Алыкъа кюн батмагъан эди. Былагъа, къалай эсе да, эл къайгъылы кѣрюндю. Орамлада адамла энишге, ѳрге къууула айлана эдиле. Къайры думп болгъан эсе да, Каммойну къатыны да юйде жокъ эди. Каммой Къамботну ашыра, сехлеге дери барды. Бу кезнуде ала, къайдан эсе да, къуухотун этип келе тургъан Къудасны кѣрдюле.

— Эшитдигизми ол хапарны?! — деди Къудас, кенгирекден окъуна Каммойгъа бла Къамботха.

— Биз эшитген зат жокъду.

— Чатла башында Шамны да, дагъыда кимлени эсе да ѳлтюргендиле.

Эки чанка да Къудасха кёзлерин жандырып къарадыла.

— Не эсе да бир бандитле ёлтюргендиле дейле. Ислам къайры эсе да къууулуп кетгенди.

Бу заманда гюрбежини жанындан жияуу-сыйыт эшитилди. Шамны юйю ол тийреледе эди.

— Ма, юйдегисине да билдирдиле, — деп Къудас къууулуп кетди. Каммой бла Къамбот бир бири бетлерине кюлюмсюреп къарадыла.

Бу ишни кимле этгенлерин ала экиси да биле эдиле. Алай ала бири билгенни бири билмеген сундула. Аны себепли экиси да, «менден чыкъмасын» деген ниет бла, ич сёзлерин бир бирден жашырдыла.

Чатла башына кетген Ислам, адамла жатар заманнга къайтды элге. Акъташ къайгылы эди. Кеч болса да, хазна чырагы ёчюлген юй жокъ эди. Ислам тюзюнлей Шамлагъа барды. Анда жияуу селейген кибик этсе да, тохтап а къалмагъан эди. Арбазда кишиле да кёп эдиле. Ислам алагъа уллу эс да бурмай, юйге кирип кетди. Шамны къатыны аны кёргенлей, тобукъларын туююп, сарнап башлады:

— Отум ёчюлдю да къалды, Ислам... Сенден суйгени болмаучу эди да, сангамы аманат этип кетди беш да сабийин? Кюнюм къуругъан, эшигим жабылгъан, кесими ёлтюрмей эсем, тауусханма амалымы!.. Къайдады аны къан жуугъан санлары?.. Алыпмы келгенсе Ислам, салгъа тюзетип?..

Ислам барып аны аллында тобукъланды. Ёрге ургъан кёлюн чёкдюрюрге кюрешди. Болалмады. Кёзлерин жиямукълары басды. Къатынланы жияуу бютюн уллугъа кетди. Исламны ызындан юйге кирген бир къауум киши, аланы тынчайтыргъа кюрешдиле. Алай, Шамны къатыны Айсуратны эриулю сарнаулары, алайсыз да дууулдан жана тургъан отха патеген къуйгъанча, жияуу уллудан уллугъа кетердиле. Ислам кесин къолгъа алып, кёлюн къатыландырды. Айсуратха не эсе да бир затла айта, ёрге къопду. Шамны къатыны алгъа сарнагъанын къойду, ызы бла уа жиягъанын да тохтатды.

— Къалай болду, Ислам?.. Кимле ёлтюрдюле муну? — деп сордула къатынла.

— Кулаккла... бандитге чыкъгъан кулаккла...

— Оу, къан жаусун былагъа, — дедиле къатынла, — оу-шау эте,

— Тёрт адамны ёлтюргендиле комиссиядан. Жалан

да бири сау кьалгъанды. Айсурат, тилейме, кесинги бошлама. Биз кьатынгадыз. Халкъны насыбы ючюн юрешде кёп жашла жоулгъандыла. Кёплени кьаны тегюлгенди. Бизин ахшы тенгибиз Шам да аладан бириди...

Ислам юйден чыкъды. Тышында кишиле аны тегерегин алдыла.

— Дадаш, Хамбий, Къаспот... — деди Ислам бир къауум адамны атын айта, — тамбла, эртденликде эртде мени бла тебирегиз. Елюкню келтирирге керекди. Нальчикден адамла келгинчи деп, бюгюн берирге унамагъандыла...

Ислам юйюне кече ортасындан озун алай келди. Марья кьоркьуулу кезлери бла тюбеди анга.

— Аман тепгендиле чанкала. Санга кьоркьама, Ислам, — деди ол ёню кьалтырай. Ислам жукъ да айтмай, барып тапчаннга олтурду. Ауур кючсюндю.

Кёпле, кечени жукъусуз ашырып бара эдиле. Каммойну да жокъ эди жукъусу. Кёп тюрлю оюмла келе эдиле, бюгече ан ыбашына. Элде жияу аны жияуу туйюлдю. Ол аны жүрегине асылукъ берген жияуду. Жияууну эште, ол кёлюн кенгдиреди большевиклеге. Юзюлюп, седиреп бара тургъан умутларын артха кьайтарырга юрешеди ол. Бандитге чыкьгъан чынкаланы кишиликлерине махтау береди. Бир бирде, айлана келип, аны эсине Суфиян эфенди да тюшеди. Анга сейирсингени да къурумайды. Кёлюнден да кюледи. Къамбот Суфияннга асыралгъан ирик берип, андан бир кьаныкъ «Мекка» топуракъны алгъанын эшитгенден сора, Каммой да умут этип айланыучу эди, ол топуракъдан юлюшюн юзерге. Алай, жашы тутулду, колхоз къаугъа келди... Аланы кьайгъысы бла, Каммой топуракъны ишин эталмай тура эди. Энди уа ол, тешегинде ары бла бери аунай, кесин Суфияннга алдатмагъанына да къууанады.

Эшик къагъылгъанча эшитилди Каммойгъа. Къулакъларын сагъайтып, тынгылады. Эки-юч такъыйкъа озду. Эшик дагъыда къагъылды.

— Ким боллукъду ол, бу заманда?.. — дей, Каммой тешегинден кетюрюлюп, къарангыда тегерегин къармай, эшикни кьатына барды. Къулакъл салды. Эшикни ары жанында ким эсе да сюелип тургъанча кёрюндю анга. Нек эсе да, жүрегине тынгысызлыкъ да кирди. Эшик, биягъыча, акъырын къагъылды. Харун келген сунду Каммой. «Былай кеч а не айланады бу?.. — дей, ол

эшикни кьадауун ачды. Босагъаны ары жанында, ким эсе да биреулен, тегерегине сакъ кьарай, юйге кирди да, артха бурулуп, эшикни кьадауун этди.

— Кимсе сен?

— Танымаймы кьалдынг, ата?

— Мухаммат!.. Астофируллах, кьайдан чыкьдынг?

— Кьачып келеме, ата.

Каммой сейирден «ёлдю». Апчыды. Эс жыйып, жашын кьучагъына кьысды. Айыуну кьучакълагъанча кёрюндю Каммойгъа. Жашын кьучакълап бошап, ол кьатынын уятыргъа ашыкьды.

— Тур, Кьыстамал, жаш келгенди.

— Ким жаш? — деп сорду кьатыны жукъу арасында мурулдай.

— Мухаммат... Мухаммат келгенди.

— Не за-а-ат?.. — дей, тиширюу жастыкьдан башын муштухул кётюрдю. — Мухамматмы дейсе?!

— Хау, хау. Чыракъны жандырыргъа керек эди.

— Угъай, чыракъны жандырмагъыз, — деди Мухаммат.

— Оу кюшом, балам, керти окъунамы келгенсе! — деп, Кьыстамал ундуругъундан хылыф тюшдю.

— Ана, кьычырма, — деди Мухаммат. — Мен бугъуп айланама.

Кьыстамал кьууаннганын тыялмай жилияды.

Каммой да, Кьыстамал да жашларыны бетин кёрюрге термиле эдиле. Алай Мухаммат чыракъны жандырыргъа кьоймады.

Гыржын бла айран берди анасы анга. Мухаммат, айрандан да уллу-уллу уртлай, ашын биреулен сыйырып кьоярыкьча кьаладып ашады.

— Кьалай кьутулуп келесе бу бёрюледен? — деди атасы.

— Кьутулгъанма. Эки ай жол кьыдырып келгенме.

Кьыстамал жашыны ханарына тынгылай, анга жазыкьсынып жилияды.

Хапар юсюнде была тангны атдырдыла. Юйню ичине да жарыкь урду. Каммой бла Кьыстамал алларында олтургъан жашларыны сыфатын кёргенлеринде, кьоркьурукълары келди. Бетин, бойнун да кьара тюк басып эди аны. Бурнуу кьыйырындан башха, заты да кёрюнмей эди. Юсюнде не эсе да бир эсги-бусху затла. Жыртылмагъан жери жокь... Аякълары быстырла бла чёргелип.

— Мени мында болгъанымы, бир жанига сездирмегиз, — деди Мухаммат атасына бла анасына. — Бюгюн къалсам да, тамбла кече Чатлагъа къутулурма. Сиз айтханча, Хажомарны жашлары къурагъан аскерге къошулурма.

Жеринден къобуп, кеси отоуна кетди. Анасы ызындан кирди аны.

— Теш бу юсюнде хылы-мылыланы. Бусагъат кийимлеринги берейим.

— Кийимлерими да бер... сора, Асиятны да чакъыргъыз. Мени айтмай.

31

— Кир, келин, юйге кир, — деп, Къыстамал, анга эшикни кеси ачды. Асият кирирге бла кирмезге арсар болгъанча, босагъадан суймей атлады. Аны акъылы, къалай эсе да, экиге юлешингенча болду. Бир жаны анга: «Къайры бараса?.. Ызынга къайт» — десе, экинчи жаны уа: «Кир, кир, кир... бир келгенден ары, артха къайтхан ушамайды», — дей эди. Асият кирди. Не этерин билмегенча, юйню ортасында сюелин къалды.

— Отоуунга тансыкъ болгъанмыса?.. Кир да кёр, — деди Къыстамал анга. Асиятха отоуну къалын къангалы эшиги жаханым эшикча кёрюндю. Аны ичинден не эсе да бир «тыхырт» деген таууш эшитилгенча болуп, Асиятны къоркъуругъу окъуна келди. Къыстамал: — Кир отоуунга — деп къаты болуп тохтады. Асият бара барып, эшикни кесине хыны тартып ачды. Босагъаны ары жанында сюелип тургъан Мухамматны кёргенде, жүреги элгенин, артына ауаргъа аздан къалды. Бети агъарып, сир болду. Артха айланып къачаргъа умут этди. Алай къурушхан санларын жеринден тепдиралмады.

— Не, танымаймы тураса? — деди Мухаммат анга. Сора узалып къолундан тутду да, отоугъа тартды. Эшикни этип, къадауун салды. Асият жел ургъан чапыракъча къалтырады.

— Нек кетгенсе юйден? Мени къайтмазлыкъмы суна эдинг? — деди Мухаммат, аны билегинден къаты тутуп. Асиятха жер тюбю башына айланып бара тургъанча кёрюндю. Жүреги эки, юч кере бизни сукъгъанча чанчды.

— Керек туйюлсе сен манга! — деп, жан дыгалас эте, ол Мухамматны кьолундан ычхынып, мыллыгын эшикге атды. Алай эшик ачылмады. Кьалтырагъан кьарыусуз кьоллары, аны кьадауун излеп тебиредиле. Мухаммат сермен, аны чач эшмелеринден тутду да, артха суйреди.

— Сенде уа бар кёреме да...

— Тийме манга!.. Мен сени кёрюп болмайма, мурдар!..

Мухаммат Асиятны аузун жабып, тылпыуун тыйды.

— Бууун кьоярма, тейри, былайда! — деп, ол аны онгун кьурутуп, санлары бошайгъынчы солууун алдырмай турду...

Мухаммат отоундан кече арасы бола чыкьды. Аны кьан чапхан кёзлери, гырныу киштикни кёзлери, жап жанына бюлдюрдю этни кьарай эдиле. Жукьуларын кыстай олтургъан Каммой бла Кьыстамал, орунларындан турдула.

— Заман болгъанды. Кьутулургъа керекди манга, — деди ол, белние бел бауун ашыгъын кыса. — Башлыгьым, кьамам кьайдадыла?

— Барысын да хазыр этгенме... жол азыгъынгы да, — деди Кьыстамал, жиялмысырап. Мухаммат хазыр болду. Ол ахыр кере, отоуну эшигине кюйсюз кьарады.

— Хайда, сау кьалыгъыз. Балшибиклени кьырып бошасакъ, кёрюшорбюз.

— Аллах биргенге болсун...

Мухаммат юйюнден женгил чыкьды. Тышында кьарангы эди. Тёгерекке тынгылай, арбазда бироз мычыды ол. Гюрбежи таба жанындан адам ауазла эшитиле эдиле. Баям, Шамны юйю алыкьа, тынчаймаса керек. Мухаммат сехледен ётуп, ёрге бурулду. Кьарангы кече, аны кьарелдисин терк жутду. Каммой бла Кьыстамал тышында бироз сюелдиле. Жашлары кетген жанындан бир-эки итти юрген тауушлары эшитилди ансы, башха кьайгъы болмады. Ала экиси да юйге кирдиле. Бу кезинде, отоуну эшиги ачылды. Андан эки жанына да тентирей, жиялмукьлары бетин жууа, Асият чыкьды. Аны болгъаны таланып эди: юсюнде жыйрыгъыны ёшюню белние дерн энишге айырылыпды. Бир женги да имбашындан жыртылыпды. Башына кьысып келген жаулугъу кьолундады. Чачы угу-жугу болуп, бетине жайылыпды... Каммой бла Кьыстамал, ауузларын ачып, сир болуп кьалдыла.

— Буму эди манга излегенинг, Къыстамал?.. Нск сойдурдунг мени бери чакъырып мурдар жашынга? Не гюняхым бар эди мени быллай бир? — Сынсып жилий, Асият эшикни къатына барды. — О, нечик кюйсюз адам-ласыз сиз!.. Битеу кълмай, барыгъыз да. Жаханым сизден толсун!..

Асият жүрексине, жүрексине эшикни ачды.

— Оу кюном, келни, кълрайы бараса, бу заманда, бу халинг бла?.. — деди Къыстамал, Асиятны юсюне алынып. Алай, Асият анга бурулуп да къларамады. Сынсый, юйден чыгып кетди. Каммой бла Къыстамал не этерге билмей, апчып кълдыла.

— Э киши, кюном кълругъан, бу кълрайы барады кече белниде?

— Гяуур болсун билген, — деп Каммой имбашларын жыйырды.

— Артха кълайтарыгъа керекди. Халкъны кълзгъап, юйюбюзге от сугъар... жашны ызындан кълуугъун тюшюр, кълрун кълалыкъ.

Была экиси да чабып тышына чыкъдыла. Кълрангы кечени кълрангы кълйинун кълрмай, тегерекге кълрадыла. Кълмылдагъан жан эслемедиле. Каммой орам бла ёрге, энишге да кълуулду. Алай, Асиятны тапмады.

— Кълрайы думи болду бу ол сагъатха?

— Юйюне кетген болур. Ызындан бар сен. Баблинадан тиле, кълугъа чыгълармасынла...

Каммой кълатыныны айтханын дурус кёрдю. Кълрангыда абына-сюрюне, ол Кълужон бийни юйю таба кетди. Кенгирекден окълуна юйню терезесинден чыракъ жарыкъ чыкългъанын эсledi Каммой.

— Келип тура кёреме юйюне, хайырсыз, — деп ол бютюн да бек ашыкъды. Каммой юйге жете баргъланлай, бийни парийлери юрюн, юсюне чапдыла. Каммой кълунда тыягъы бла аладан кесни кълчден бла мутдан кълоруулай, кълбакъ эшикни кълатына жетди. Бу кезиуде юйден Аминат чыкъды да:

— Кимсе? — деп сёлешди.

— Менме мен... бу итлени ары тый.

— Асият а кълайда?.. Кёзюме жукълу кирмей, мен аны сакълап турама, — деди Аминат, тынгысыз болуп.

— Охо, келмегенмиди юйге?

— Угълай.

— Хы... Сора кълайдады да бу? Кёл болмай чыгып кетген эди бизден.

— Кеси жангызлаймы?

— Ызындан биз да чыкыгъанек... Алай ол терк окъуна кетип къалды.

— Оу кюшюм, сора ол къайдады да?! — деп, Аминат къаугъа этип башлады. — Эшигим жабылгъан, жүрегим анга бир аман тынгысыз эди!..

Аминат алай айта, къабакъ эшикден арлакъ барып, къызыны атын айтып, эки юч кере къычырды. Аны къычырыгына, анда-мында бир-эки ит юрдю ансы, башха жууап эшитилмедди. Аминатны къаугъасына Баблина бла Ариубат да чыкыдыла юйден.

— Не болгъанды?.. Не хахайды бу?..

— Ким биледи, Къамботлагъа иш къайтхан эсе уа... — деп Каммой бийчелени тынчайтыргъа кюрешиди. Алай, аны ол ишнен файда чыкымады. Бийчеле къарапгы кечени къычырыкълары бла элгендире, тегерекге жайылдыла. Каммой айтханыга къарап, Аминат ата юйюне да къууулду. Асият анда да жокъ эди. Къаугъагы тийре къозгъалды... андан битеу эл уялды. Халкъ тышына жайылды. Жарлысы, байы да къатыш болуп, Асиятны изледиле. Бир заманда Черен сууну жагысында, ташла юсюнде, аны акъ чилле жаулугъун тапдыла...

Дагыда бир жилиу, дагыда бир сыйит. Элде Асиятха жарымагъан адам жокъ эди.

— Юйдегилерине да ушамай, бир огъурлу жан болуучу эди, харин.

— Не къыйнылыкъ тыянган болур эди бу жазыкыны башына, кеси кесипе ол ишни этерча? — дей эдиле, къатынла, кншиле да.

32

— Ислам, тур... тышында не эсе да бир къаугъа барды.

Ислам кезлерин ачды. Бу кезинде Мария туруп, чыракъны жандыргъан эди. Ислам юсюне сюелип тургъан Къанаматны керюп:

— Не этесе?.. Не дейсе?.. — деп, башын жастыкъдан терк кетюрдю.

— Тышында не эсе да бир къаугъа барды.

Бу заманда, «тарх, тарх...» этдириллп эшик къаты къагъылды. Марияны жүреги элгенди. Къанамат эшикни къадауун ачды. Босагыда Дадаш керюндю.

— Не жукълап турасыз?.. Болгъан кюе турады!

— Не зат кюеди? — деп, Ислам, ундурукъдан секирип тюшюп, кийимлерине узалды.

— Колхозубузну склады да, тирмен да!.. — Дадаш алай айтып, ызына бурулду да, кьюуулуп кетди. Аны ызындан жарты-къртурту кийининген формасы бла, Къана мат да чапды. Ислам тышына чыккыганда, гюрбежини ёрге жанында дууулдап, уллу ёртен жана эди. Элни тёбен жанында бийик сыртны артындан да, кёкге жарык ура эди. Исламны жүреги чанчды. Кюе тургъан складха окъча атылып жетди ол. Бу тийреде жашагъанла, уллусу, гитчеси да тышына тёгюлюп эдиле. Кимнин кьолунда кьазыккы, кимнин кьолунда жугар...

— Суу... суу ташыгъыз! — деп, кьычыра, Ислам складны жана тургъан эшигине кесин атды. Кимни эсе да кьарыулу кьолу, аны билегинден тутуп артха тартды.

— Сен ары кирип этерик жокъду, — деди Дадаш анга. — Тахир да мен да алты кьапчыккы ашлыккыны чыгъаргъанбыз. Андан сора биз эталгъан болмагъанды.

Ислам арлакыда сюелип тургъан Тахирни энди эседди. Аны бети, кьоллары да кьаралып эдиле. Юсю, башы да тозурап. Исламгъа аны кийимлери тютюн эте тургъанча кёрюндю.

— Тахир, кьабына тураса!

— Юсюне суу кьуйгъанбыз да, аны тылпыууду, — деп ангылатды Дадаш Исламгъа.

Кёп да бармай, саулай эл аягкы юсюне болду. Бирле тирменнге кьюуулдула, бирле уа складха. Анда да, мында да отну ёчюрдюле. Колхоз складны таш кьабыргъаларындан сора заты кьалмады. Кьырал колхозгъа болушлуккыгъа деп берген мирзеу да, адамладан жыйылгъан чалгъыла, сенекле да... кюйдюле. Тирменни уа жалап да эки ташындан сора жугъу да кьалмады.

Ауур танг атды. Ислам ачыудан кесине жер табалмай эди. Юйюне келип, ёртенде кьаралгъан кийимлерин алышындырды да, ашагъаны-ичгени да болмай, эл Советге кьюуулду. Ол келгенде, Чатла башына барлыккы жашла, контор аллына жыйылып, хазыр болуп тура эдиле. Ала барысы да атларына минип, жолгъа тебиредиле. Уллу жолгъа жетип, аны бла ёрге бурулгъанлай, аланы ызларындан дагъыда бир атлы чыккыды.

— Кимди ол?

— Дадашха ушайды, — деди Къанамат. Жортууул-

гъа чыкыгъан парт Алауганча келе эди ол, кенг жауурунду, бөкөм санлы Дадаш. Тубюнде миннген къара ажирн, башын да бир жанына кынгыр тутуп, ауузлугун да чайнай, кесин алгъа тартдыра.

— Къайрыса, Дадаш? — деп сорду Ислам анга.

— Бармай тѳезелмайма.

— Да биз да боллугъек...

— Угъай, Ислам. Жюрегими сууталмайма.

Жыйын андан ары кетди.

Была Гюреннге бурулдула. Анда, эл Советде ишледен биреулен Исламны жыйыныны аллына чабып чыкды.

— Амаш танг аласы бла кетгенди. Огъары чегетге къайтырыкъды. Анда тубеширсиз бир бирге, — деди ол.

— Огъары чегетгеми?

— Хоу. Бюгече бандитле чапхандыла ары. Сиз кѳп жашагъыз, Шабазны да ѳлтюрюн кетгендиле.

Аны эшитгенде, акъташчыла бушуулу болдула. Ала Шабазны таный эдиле. Ол Акъташха келе, кете туруучу эди, ана жуукъларына.

Ислам бети алгъасынып, бираз турду. Сора биягъы ишчиге айтды:

— Бандитле бюгече бизни элге да чапхандыла. Складыбыз бла тирменибизни кюйдюргендиле. Адам ачымагъанды. Сау къал, биз кетдик...

Ислам жыйыны Огъары чегетде Шабазны бушуулу юдегисине къайтды. Амаш жокъ эди анда. Аны кѳп болмай, Кюплюм элге кетген хапарын айтдыла бушуугъа жыйылгъанла. Акъташчыла Шабазны юй арбазында бираз туруп, андан ары кетдиле.

Алларында таракъ-таракъ къаяла, кеслерини жютю тѳппелерин, сюнголе чанчылгъанча, булутлагъа чанчып сюеледиле. Къолну созса, бармакъланы кыйырлары бла къармарча, жуукъ кѳрюне эдиле ала. Алай ол кѳрюнюу — алдау кѳрюнюу эди. Жыйын сыртладан ауа, тѳшледен ѳрлей, акъырын барады. Арыгъан атла «пырхчырх» этедиле. Тохтап, аланы бир кесек солутхан сууап эди. Алай, не медет. Заман жокъду. Жыйын Чыгъанакълы ѳзеннге жетерге керекди. Анда Чѳрчек улу быланы сакълайды. Къарангы къолда бегиннген бандитле уа, энтда да хазырлана болурла, бир харамлыкъ ишге.

Акъташчыла Чыгъанакълы ѳзеннге ингир бола жетдиле. Башха элледен келликле барысы да келип эдиле. Кѳп сакълатдыгъыз кесигизни, — деп Чѳрчек улу

акъташчылагъа тырман бла тубеди. Аны башы акъ быстыр бла байланып эди. Байлауну бир-эки жеринде къан тамгъала кёрюнедиле. Окъ аны онг къаш башындан тийип, насыбына, сюегине артыкъ уллу хата этмей, терисин жырып кетгенди. Жарасы къоркъуулу болмаса да, ачыгъан а эте болур эди. Аны себепди ол, кесин сакъ къымылдатыргъа кюрешеди, сёлешгенде да, биреулен башындан басып тургъанча, алай сёлешеди. Жаралы къуру ол туююл эди. Нальчикден биргесине келтирген негерлеринден да бардыла жаралы болгъанла. Алай Чёрчек улу бир затны да эсине алмайды. Не да эт, Уллу тарда бандитлени къурутуп къайт деп ийгендиле аны бери. Ол башха затны билмейди. Билрге да суюмейди. Ичинде жаны сау къадарда, анга буюрулгъан ишни ол толтурургъа керекди. Ол аллай адамды.

Чёрчек улу Нальчикден келтирген шкокларын адамлагъа юлешди. Алай сауут барысына да жетмеди.

Шкок жетмегенле, былайда атла бла къалырсыз,— деди ол. Бандитлеге къанлары къайнап чыкыгъан жашла, анга ыразы болмадыла. Огъары чегетден келгенледен бири уа, къамасын къынындан чыгъарын:

— Мен къаллыкъ туююлма мында. Бандитледен Шабазны къанын алыргъа ант этип чыкыгъанма элден,— деп тохтады. Чёрчек улу аны от жанган кёзлерине къарай кетди да, сора солдатладан бирини тукъум атын айттып къагына чакъырды. Ол аны аллына акъсай-акъсай келди.

— Сен мында къалырса, шкогунгу мынга бер, — деп буюрду. Солдат ол айтханча этди.

Тёгерекни къарангы тартып башлагъан эди. Сауутсаба, башха затла бла да ишлени тындыргъандан сора, Чёрчек улу, Исламны, Дадашны, дагъыда эки-юч адамны бир жанына чакъырды да, къысыр къаяла таба къолун да соза, айтды:

— Мени акъылым былайды... Кечени болушлугъу бла, жашыртын Къарангы къолгъа жетемиз да, анга кирген ауузну аллын тыябыз. Алай бла, бандитлени къуршоугъа алабыз да, ууатабыз. Къолну ичи бла ёрге уа ала къутулаллыкъ болмазла. Бек барсала, бугъейлеге дерн барлыкъдыла. Андан ары уа ёталлыкъ туююлдуле. Адам угъай, жугъутурла да ёталмагъан хапары барды алайны. Билген адамла айтхандыла аны манга...

— Терс айтхандыла, — деди Дадаш, Чёрчек улуну сёзюн беле. — Къышхыда аллай онг да бола болмаз

ансы, жылны бу кезиуонде уа, ол бугъейле бла тау артына ауаргъа боллукъду. Мен кесим сынагъан ишди ол. Чёрчек улу да, бирсиле да, Дадашха тюрслеп къардыла.

— Сора сен, Къарангы къол бла шагъырейсе, ы? — деп сорду Чёрчек улу Дадашха.

— Болгъанма мен анда.

— Ыхы... — деди Чёрчек улу сагъыш эте. — Суужилик чанкаланы мажарыулукълары уа жетерми, бугъейле бла ёрлерге?.. Жол табарламы?

— Да ала уа таулула туююлмюдюле. Бютюн да Мухаммат ичлеринде эсе, жол тапхан къыяма боллукъ туююлдю алагъа. Былайлада ол билмеген тешик да болмаз. Сора, Хажомарны жашлары да, тау бёрюледен башха туююлдюле. Ала мажарыулукълары болмаз деп ышаныргъа жарарыкъ туююлдю...

Чёрчек улу, Дадашны хар сёзюн, кесине этилген тырманча ангылады. «Мени юйретирге кюреше кёреме бу» — деп келди аны акъылына. Алай ол, кеси кесини даражасын не бек багъаларгъа кюрешсе да, тюзюн айта тургъан адам бла даулашыргъа базынмады.

— Сора къалай этебиз?

— Жыйынны экинге бёлюрге керекди, — деди Дадаш.

— Сора уа?

— Бир къауумубуз сен айтханча, Къарангы къолну эки жаны бла тубюонден ёрге, экинчи къауумубуз а, башындан энишге кирирге керекбиз... бугъейле жанындан. Ол заманда аллыкъбыз биз ортагъа бандитлени.

— Дадаш тюз айтады, — деди Ислам.

— Тюз айта болур... Алай Къарангы къолну башына къалайны барлыкъбыз? — деп сорду Чёрчек улу.

— Тёгерек айланьп.

— Не заманга жетерге боллукъду ары?

— Шёндю тебресек, танг атаргъа. Хайт десег а, андан эртдерек окъуна.

Чёрчек улу тынгылады. Дадашны планы, аны кёллендирди.

— Ахшы... этейик алай...

Жыйын экинге бёлюнюп, бир къаууму, Дадашны башчылыгъы бла Чыгъанакълы къолдан сол жанына бурулуп, къыбылама таба кетди. Экинчи къауум а, онг къолгъа тарта, суу жыргъан тереп сызгъаны ичи бла, Чёрчек улуну ызындан тебреди.

— Бийсо, тур тасхачыбыз келгенди.

Элли, элли беш жылы болгъан, мазаллы къараса-къал киши, юсюнде жамычыны бир жанына атып олтурду. Ол Хажомар бийни тамата жашы Бийсо эди. Шендю аны уятхан а Каммойну жашы — Мухаммат. Бийсо, жукъулу кезлерин уууп, тегерегине къарады. Къарангы къолну ичи, жарыкъ тартып тургъанча кёрюндю анга.

— Не, тангмы ата башлагъанды? — деп сорду ол, Мухамматха.

— Угъай. Кёкде булутла агъаргъандыла.

— Къайда тасхачы?

Мухаммат артха бурулуп, акъыртын сызгъырды. Ол сагъатдан аланы къатына, къолунда да шкогу бла, алаша кишичик жетди.

— Айт, Тенгиз, не кёрдюнг?

— Балшибикле жетип келедиле...

— Къайда?! — деп, Бийсо, атылып ёрге къопду.

— Кёзюм бла кёргенме. Дуния бла бир!

— Къалайтын келедиле?

— Тюбю бла ёрге.

Бийсо, энишге ийилип, жерден шкогун алды.

— Бизни элlege чапдырып айланмай, кеслери келгенлери иги болду кёреем, — деди ол, алгъа атлай. — Эй, уланла, туругъуз!..

Мычымай, анда, мында ташла арасындан, къарелдиле сюелдиле. Бу кезиуде, кёкден ай да кёрюндю. Къарангы тарны ичи жарыды да, адамла бир бирни эслерча болду. Бандитле Бийсону тегерегине терк жыйылдыла.

— Уланла, Чёрчек улу жыйгъан балшибикле келе турадыла. Аллах бизни жаныбызданды. Мажюсюлени аллыбызгъа сюрюп келтиргенди, дерт жетдиригиз деп. Жерлегиз шкокларыгъызны. Эртденликге азатлыкъны тангын атдырайыкъ тауларыбызда! Амин!

— Амин.

— Амин...

Бандитле Къарангы къолгъа кирген ауузну эки жанына юлешинип, къапхакълагъа бегиндиле. Аланы муратлары, Чёрчек улуну жыйынын къолну ичине кирмеге къоюп, анда къырып бошаргъа эди. Сакълай эдиле ала, къан тегерге адыргы эте.

Кече тауусулуп бара эди. Бир заманда, танг да белги бере башлады.

— Не хыликгялыкъды бу?.. Тенгиз ётюрюкмю айтып келген болур? — деп, Бийсо къатындагъылагъа сорду.

— Тейри, Тенгиз а аллай киши туююлдо.

— Сора къайдадыла да балшибикле?..

Бу кезнуде шкок атылды. Аны тауушу, элия ургъанча, къаяланы гюрюлдетди. Атылгъан окъ, Бийсону къатындан узакъ болмай, уллу тегерек ташладан къайсысына эсе да тийди да, андан зууулдап бир жанына чартлады. Бандитле жууап къайтармадыла. Жеринден тепгени да болмады.

— Къайдадыла дей эдинг да балшибикле... Кёрдюнгмю? — дей, Мухаммат Бийсону къатына барып бауурланды.

— Да была, жер тюбюбланы келдиле, аналары къатынлары боллукъла, нек илинмейдиле бизни кезюбюзге?

Иги кесек заман озду. Тегерек да агъарды. Тешеклеринден къопханча, къая жухла да билине башладыла. Алай большевикле кёрюнмей эдиле. Бирден сора шкок да атылмады. Бийсо тынгысыз болуп тебреди: «Бу не сейирди?.. Не акъыллары барды быланы? Огъесе уа, энтда да, кенгден атышыргъамы мурат этедиле? Угъай, итле! Бизни артыкъ окъларыбыз жокъду. Бетден бетге келирге къоркъа эсегиз, биз барырбыз...»

Дагъыда шкок атылды. Бу жол а окъ Бийсону тюз да къулакъ жаны бла озду. Бийсо ташлагъа къысыла, бир жанына секирди.

— Бу аналары къатынлары боллукъла, бизни кёрюп атдыра болурла дейме, — деди ол, башын кётюрюрге къоркъа.

Дагъыда бир къауум заман озду. Биягъы шошлукъ. Мухаммат, тегерекге къарай кетип, аргъы къапхакъ башында, не эсе да бир къымылдагъан къарелдини эслеп, юркген атча, къулакъларын тургузуп тохтады.

— Бийсо, биз тар аузуна кезлерибизни бош аралтып турабыз. Жаныбыздан чыгып келедиле была.

— Кет, — Бийсо ташла арасындан башын акъырын кётюрдо. — Къайда?

— Ма, ары къапхакъ башына къарачы.

— Жукъ кёрюнмейди да.

— Мен кереме. Эшта, ала бу къапхакъны башында да болурла. Эки жаныбыздан къысаргъа умут этедиле, баям. Ма, керемиесе?!

Бу жол а, Бийсо да эследи, аргъы къапхакъ башында кымылдагъан къарелдилени. Ичин къайгъы алды аны. Ол большевиклени тубюнден келлик сунуп тура эди ансы, Къарангы къолну эки жанындан чыгъарла деб а, эслен эниде да жокъ эди. Бу кезиуде, сунмай тургъанлай, алларында да кёрюндюле большевикле. Ишлери осалгъа кетгенине Бийсоу жюреги энди толу ийнанды.

— Къапханнга тюше турабыз. Бугъейлеге къутулургъа керекди! — деди ол, къатындагъылагъа.

— Ары къутулургъа биз не заманда да жетиширикбиз, — деди Мухаммат, бешатылгъан шкогун жерлей, — Былайда бир къауумларын къаплай кетейик.

Атышыу башлайды. Къарангы къол титиреди. Жугъу-турла элгендиле, къушла кёкге кётюрюлдюле.

— Марап атыгъыз! Окъланы керексиз зыраф этмегиз! — деп хахайлады Бийсо. Аны эштген хазна адам болмады, атышыу кызыу баргъандан. Аргъы къапхакъны башындан ким эсе да бирсулен энишге тёнгереди. Бийсо, шкогун жангыдан жерлей тургъан Мухамматха къарады.

— Жашагъыенг сен, — деди ол анга, ыразы болуп.

Чёрчек улуу жыйыны, бандитлени кысадан кыса башлады. Ишлери осалгъа кетип тебрегенин сезген чанкала, артха, бугъейле таба ыхтырылып тебретиле. Бу заманда, аланы желкелеринден Дадашны жыйыны чыкъды. Бир башха кезиуде болса эди бу иш, чанкала сейирден ёлюр эдиле. Алай бусагъатда аланы къайгъылары сейир этну туююл эди. Башларындан элия ургъанча, жан дыгаласха къалдыла. Кёкде къушну кёрюп къачхан жер гылыулача, чач-тюк болдула. Хар ким бети айланган жанына къачышып, ташла араларына сызылдыла.

Мухаммат тик къапхакъгъа, гырныу киштикча жабышып, жан жанын къармай, ёрге сюркелирге кюрешди. Алай, аякъларын тиреген ташла тутмай, кеси да ала бла бирге энишге ычхынды. Не болса да тырнакълагъанын а къоймады. Юсюнде къара чепкени жер жеринден жыртылды. Хазырлары да тюшдюле. Тобукълары, жингириклеринден къан чыкъды. Бёркю да къайда эсе да къалгъанды. Ерлей барып, туюе бийиклиги тенгли бир тик жаргъа башын тиреп тохтады. Аны айлануу ётерге къаруу жокъ эди. Къалай да этип, андан къутулургъа мадар изледди. Тырнакълап кюрешди, болмады. Шкогу-

ну бурнун жерге айландырып, кьалакь жаны бла ёрге сюеди. Не этди эсе да, кюреше кетип, бир аягьын анга тиреди да, жилинча ёрге созулду. Кьоллары жар башына жетдиле. Кьулакь жанлары бла бир-эки окь зуу-зуу этип озду. Сыгьына кетип, ол жар башына чыкьды. Бауурланып, шкогун алыргьа умут этди. Алай, кьолу жетмеди. Баш тёбөн энишге уруп кетерге аздан кьалды. Болмазлыгьын билгенден сора, ташдан ташха секире, жар башындан ауду. Тюбюнде суу жыргьан сызгьагьа тюшдю. Былайлары анга шагьрей жерле эдиле. Аз жугьутур ёлтюрмегенди ол бу сызгьада. «Кьутулдум!..» — деди ол кеси кесине, бетинде терлегенлерин, женги бла сыйпай. Сызгьагьа тюшгенден сора, шкок атылгьан тауушла, адам кьычырыкьла, барысы да кьайда эсе да артда кьалдыла. Бираз солууун алып, сызгьаны ичи бла ёрге, тебреди. Аны мураты, бугьсейлени сол жаны бла айланып, тау артына кьутулургьа эди. Сызгьаны башына жете баргьанлай, ызындан ким эсе да атын айтып сёлешгенин энтди. Ташлагьа кьысыла, артха бурулду. Узакь болмай, сырт башында шкоклу адамны кёрдю.

— Кимди энди ол а?.. Бийберт?.. Тейри, анга уа ушамайды...

Шкоклу сыртдан энишге аны таба тигелеп тебреди. Мухаммат ташла арасына кьысылгьанлай эки кёзюн андан айырмай кьарады. Бираздан аны жюреги «тыкьырт» деп ёрге урду. Не эсе да бир кьоркьуу сезим мийнсин окьча тешип ётдю.

— Ислам!.. — деди ол ичинден, кёзлерине кьан чабып. — Бирси кече сени буууп кетмей, не затха от сала айланган болур эдим мен тели...

Бу такьыйкьалада аны битеу ичи, битеу дунясы бёрюча улуй эди. Шкоклу жууукьдан жууукь келе келгени сайын, кьаяладан бири юсюне аууп келгенча кёрюндю анга. Асыры гузаба этгенден ташланы тырнады. «Былайдамы боллукь болур мени ажалым, бу итни кьолундан? Угьай!.. Угьай!.. Уруп кьоймай, жууугьуракь келе келсе эди... Хы, ма алай... Энтда да... дагьыда бир кесек... энтда эки-юч атлам...»

Ислам а бара эди аны юсюне. Бара барды да аллында сюелип тохтады. Мухаммат секирирге хазырланган кьапланча аллында зыбыр, кьара ташха кьолларын салып, бауурун жерден ёрге айырды. Юсюне айланып тур-

гъан шокга бла Исламгъа тишлерин къыжылдата дьгалас этип къарады.

— Тебре аллымда, — деп буюрду анга Ислам.

Мухаммат, ёрге кётюрюлген сылтау бла, окъча атылып, Исламны юсюне секирди. Ислам шкогуну сампалын басды. Алай кеч басхан эди ол аны... атылгъан окъ терсине кетди. Экиси да шокдан тутуп бир бирге къайырылындыла: жулкъушадыла, жыртишадыла, тартышадыла, созушадыла... Жерге да тёнгерейдиле, дагъыда къобадыла ёрге. Экисини да къарыуулары кете барады. Алай от жанган дертли жүреклери суумайды. Ала суурукъ да туююлдюле, экисинден бирини ургъаны тохтагъынчы.

Исламны къоллары шоккуну ычхындырмазлыгъын билген Мухаммат, башха амал изледи: ол бар кючу бла Исламны кесине тарта келип, сора шкогу бла бирге, аны артха, тюртюп ийди. Ол умут этген эди, Ислам ташлагъа абынып, сыртындан тюшер деп. Алай Ислам жыгъылмады. Артха сюрюше барып, сюелгенлей къалды, Мухаммат жангыдан мыллыгын аны юсюне атды. Алай, кёкюрегинден тийген шок къалакъ, аны жерге тобукъландырды. Ол ауур сытыла, ёрге къобаргъа кюренди. Къобалмады. Бу кезинде алайгъа, къайдан чыкъды эсе да, Чёрчек улу къууулуп жетди.

— Кимди бу?

— Кёресе... Мухаммат.

— А-а-а, Мухамматмы?! — Чёрчек улу керохуп Мухамматны юсюне жандырды. Бандит жерге сойланды.

— Биз сени бла Дадашны излеп айланабыз, — деди, Чёрчек улу, Исламгъа бурулуп. — Сен табылдынг. Дадаш а къайда болур, арабий энди?

Исламны жүрегине къоркъуу кирди.

— Къайда болургъа боллукъду да ол?

— Айхай, билсенг а.

— Нёгерлери уа?

— Барысы да жыйышхандыла.

— Да бирге туююлмю эдиле да была?

— Бирге болмай а. Не эсе да, бандитле бла атышып башлагъан кезиулеринде, айырылгъанды Дадаш быладан.

— Сейирди, ахырысы.

— Бандитлени да башчылары къутулгъанды.

— Бийсому?

— Хоу.

— Бу да кьутулгъан сунуп тура эди да, муну ызындан а сен сюрюп айлана кёреем. — деди Чёрчек улу, Мухамматны ёлюгюне къарап. — Кел, былай ёрге бир чыгъайыкъ. Жашла кьолну ичин къармай айланадыла.. Тохта, бойнунга уа не болгъанды?

— Не боллукъ эди... — дей, Ислам кьол аязын бо-гъурдагына элтди. Бармакълары къаннга боялдыла аны.

— Айыу бламы жулкьушханса? Не тырнакъ ызладыла была? — деп сейирсинди Чёрчек улу.

Была экиси да сызгъадан ёрге чыгып, Къарангы кьолну чегет жаны бла бугъейле таба бурулдула.

— Ол огъары чегетли жашха жаным ауруду, — деди Чёрчек улу жарсып.

— Кимге айтаса?

— Шабазны къанын аллыкъма бандитледен деп, Чыгъанакълы ёзенде къалыргъа унамагъан эди да...

— Хы... Омар. Не болгъанды анга уа?

— Тюз да мангылайындан тийгенди окъ.

Ислам ачыу этди. Ачыууну тышындан, ол Чёрчек улуну жарсыгъанына да сейирсинди. Ислам аны ёмюрде бир затха жазыкъсына билмеген, таш жүрекли адам сунуп туруучу эди. «Угъай, муну да бар кёреме жүрегинде жумушакъ жери», — деп келди аны кёлюне.

— Андан сора, бизни жаныбыздан кьорагъаны жокъду. Жалан да ючеулен жаралы болгъанды ансы.

— Бандитледен а?

— Алыкъа белгисизди...

Бу кезиуде была, бугъейлени сол жанында, уллу сыртны башында экеуленни эследи. Ала бир бири ызындан келе эдиле. Ислам бла Чёрчек улу: «Кимле болурла была уа?..» — дей, тохтап къарадыла.

— Дадашды ол!.. Бийсону сюрюп келеди! — деди Ислам.

— Хо бир да, юйюнге ахшылыкъ! — дей, Чёрчек улу алгъа тебреди.

Ислам тюз айтхан эди. Сырт башында кёрюнгенле ала эдиле — Дадаш бла Бийсо...

Экинчи кюн Чёрчек улу да, аны нёгерлери да, Къарангы кьолда тутулгъан бандитлени алларына сюрюп, Нальчикге атландыла. Элледе адамла уллу жолгъа чабышып, аланы «тамашасына» къарай эдиле.

Кюн аязып болгъанлыкъгъа, атлыланы жолу тынч туююлдо. Къалыи къар атланы тобукъларына дерн жете эди.

Жолларыны кыйын боллугъун Ислам да, аны нёгерлерни да ангыладыла. Болса да энди артха къайтыу жокъду. Кулакларыны къая ырбылада къалгъан малларыны жыйышдырыгъа керекди. Уллу тарда чанкаланы мюлклерин конфискациялау кюз артында окъуна башланган эди. Бир къауум элдеде ол ишни бошагъандыла. Акъташда уа энди къолгъа алгъандыла аны.

— Къарны жыяу жырын да бир кёрейик, — деди Дадаш, нёгерлерине. — Атла да солурла, кесибиз да жылыырбыз.

— Тюз айтаса, — деп Тахир барысындан да алгъа атындан секирип тюшдю. Къар тобукъгъа дерн жете эди. Жолоучула атларыны жүгенлеринден тутуп, бир бири ызындан тизилишдиле. Жол ызлагъан алай тынч туююл эди. Аны себепли хар бири алгъа кезиу-кезиу ётедиле.

— Алапла, мени тынгысыз этген бир иш барды, — деди Къаспот.

— Не затды ол? — деп сорду Ислам.

— Хышмыш... Аны бла иш къалай боллукъду?

— Колхозгъа алырбыз... Юй да, жер да мажарырбыз.

— Унармы?

— Да нек унамайды. Эрикмегенмиди бу къул болудан?

— Аны ангылагъан кыйынды. Бу озгъан жаз кёп кюрешгенме мен анга, колхозну хапарын да айтып. Къагына да къоймагъанды.

— Къоймагъан эсе турсун, Баблинаны табанын жалап. Башына игиликни билмеген, ол не тукъум диммоду?

— Билмейди. Кеси уа, Къужонну сагъынсанг, жиямукълары келип тебрейди.

Хышмышны юсюнден къозгъалгъан хапаргъа тынгылай, Дадаш кёп жыл мындан алда, Сернуюн къолда болгъан ишни эсине тюшюре бара эди... Ол, Фазикагъа артыкълыкъ этген Элбекни туююп ийгенден сора, юскюрюлген парийча, Хышмыш келген эди шокъ бла, — бийни жашы ючюн анга дерт жетдирирге. Аны къутургъан кёзлерин Дадаш бюгюн да унутмагъанды... акъылсыз кёзле эдиле ала. Малгъун кёзле... Дадашны жүрегинде эски жарасы ачыгъанча болду.

— Къююгуз кьой, несине жарсыйсыз муну — хайы-уанны? — деди Дадаш кёкюрегин кьыхсан ачууну тышына бошлай. — Къужон аны арбазында итлеринден башха этмей алай тутханды. Ол а, дагыда анга жиямукъларын тегеди. Аллай бир затны башына жыймагъан, ол адаммыды?

— Аны керти айтаса, Дадаш. Алай... — Къаспот сёзюн ахырына жетдирмей тууарды. Ол ичинден Дадашны айтханы бла келишмеди: «Хайыуан туююлдю ол... акъылдан жарты адамгъа алай айтыргъа боламыды? Гюняхды. Ол бир харип адамды. Ол кётюрген кыйынлыккыны таш да кётюрмез. Бизден бирибиз да сынамагъанбыз ол сынагъан зарауатлыккыны...»

Кюн бата тебреген кезиуде была Сернюон кьолгъа жетдиле. Мында кьар алай кьалын туююл эди. Кюнлюм бетле кьаралын окъуна тура эдиле. Заманда да, былайы алай болуучуду. Мында кысыр тууарла, кьойла да, бичен болмагъанлыккыгъа, кьауданны юсюнде кышдан чыгъып кетиучюдуле. Къужон бийни бек сайлагъан жайлыгъы, кышлыгъы да бу жерле болуучу эдиле. Ол башхаланы малларын бери кьоймаучу эди. Бийни жалчысы болуп айланганда, Дадаш да кёп кере кышлагъанды мында, Исламны атасы Жамбот бла бирге. Былайланы хар ташын, хар тебесин биледи Дадаш.

— Ислам, энди колхозубузну маллары да кёбейирик болурла. Былайланы жайда, кышда да хайырлана башларгъа керекбиз.

— Анга уа не сёз барды. Баула да ишлербиз мында. Ахшы кьошла да.

Алларында сырт башындан бир уллу парий кёрюндю. Кенгден окъуна аны кьадалып юргенине атла кьулакъларын тургъуздула.

— Къамботну парийи, — деди Къаспот. Атлыла анга жуууқълашханда, ол кьоркыгъандан этди эсе да, огъесе уа, кьошха хапар берирге акъылына тюшдю эсе да, «хаф-хаф...» эте, ызына айланды. Къамботну жашы Сафар, малланы кьош аллына жыйышдырып, энди от тамызыр кьайгыгъа кире айлана эди. Аны негери Оюс а (Къамботну кьатыныны кьарындашы) ийнеклени сауа эди.

— Бу ит быллай бир не затха юреди? — деп, Сафар тютюн кирген кёзлерин ууа, кьошдан чыкъды. Келе тургъан кьауум атлыны кёрюп, ол сейирге кьалды.

— Оюс, кимдиле бу жолоучула? — дей, ол анасыны къарындашыны къатына барды. Атлыла къошха жууукъ келгенде, Сафар аланы таныды. Жюрегине къоркъуу кирди. «Тейри, была бошха келе болмазла...» — деди ол кеси кесине. Оюс да алай оюмлай, ийнекни тюбюнден ёрге кётюрюлдю.

— Къошха да игилек.

— Сау болугъуз, — деди Сафар тунтуюп.

— Къонакъ аламысыз?

— Да нек алмайбыз.

Ислам жыйыны атларындан тюшдюле. Адетдеча, жолоучула бек алгъа къошха кирдиле. Къошну ичи тютюп эди. Отха салынган сыгынла чий болсала керек, иги жанмай эдиле. Аны юсюне уа, къош бек тар эди. Келгенле кючден сыйындыла ары. Сафар бла Оюс эшик юсюнде къалдыла.

— Тар жашайсыз, — деди Ислам, къонакъбайларына.

— Да бизге бу да болады. Шёндю кенг жашау къайда?

Быланы ушакълары артыкъ бек къызмады. Сафар бла Оюс сунмай тургъанлай келген бу къонакъланы арталлы да жаратмадыла. Ала аны ачыкъ айтып билдирмеселе да, кёзлери-къашлары бла билдире эдиле. Болса да, къонакъ — къонакъды. Тап душман окъуна келсе да къонакъ болуп, анга хурмет этерге керекди. Тау-лу адет алайды. Аны себепли, Сафар бла Оюс да аш-суу къайгыгыра кирдиле. Жолоучула да къошдан чыгып, тегерекге-башха къарадыла. Кёз байланып бара эди. Къош аллы буруугъа жыйылгъан тууарла, къойла да бауушлары бла къатышхан мулжаргъа жатып, ашыкъмай ышныр этедиле. Къош артында беш-алты гебени кършаллагъан хаух бурууну ичинде да эки ат кёрюнди.

— Биз да атларыбызны бери урайыкъ, — деди Дадаш Исламгъа.

— Сафаргъа айтыргъа керекди. Сормай урсакъ, кёлерине тиер.

Сафаргъа айтдыла. Быланы соргъанларына ол ыразы болду. Жюрегинде къайгыгысы бир кесек басылды. «Бизге хатагъа келген болмазла ансы, сора-ора да кюрешмез эдиле» — деп келди аны кёлюне.

Жолоучула атларын тынчайтдыла. Бичен да салдыла алларына.

— Кесиби́з да былайда жатарбыз, — деди Къаспот, гебенледен бирини тюбюн чучхуй.

— Тюз айтаса — деп, Дадаш аны жанлы болду. — Гебенни жылыууна кысылып жатхандан хычыуун иш кьайда.

Тюз, терс болса да, аланы башха онглары жокъ эди. Къошха сыйынырыкъ туююл эдиле.

— Угъай, угъай, къонакъланы тышында кьоюб а, — деп, Сафар кьаты болургъа кюрешди. Алай жолоучула кеслери айтхандан кьайтмадыла. Гебен тюплерин кьазып, кеслерине жер жаращдырдыла. Жамычылары уа хар бирини да бар эди.

Айлы кече акъырын оза эди. Къошларында жатхан Сафар бла Оюсну кезлерине хазна жукъу кирмеди.

— Арабий, нек келген болурла была? — деп кючкюндю Сафар.

— Да сен сораса деп турдум, сормадың.

— Кеслери айтмасала, кьалай сорлугъенг. Ушамайды да.

— Мен аланы, Шайтан оруну сагъына тургъанларын эштген эдим. Ким биледи, ары ишми бара болурла?

— Да не жумушлары боллукъду анда быланы?.. Хышмышны кёрюрге бармай эселе?

Эртденликде барысындан да алгъа Ислам уянды. Негерлеринден кьайсысы эсе да, хуна оюлгъанча, кылыкъсыз хурулдай эди. Атла окъуна элгене эдиле ол хурулдаудан.

— Кьайсынгса бу тирмен таууш этген? — деди Ислам, жамычысын имбашларына ата. Исламны ауазына бек алгъа Тахир кьозгъалды. Аны ызындан — кьалгъанла.

Танг атып турады да? — деди Дадаш, гебен тюбюнден башын тышына чыгъара. — Аллах-аллах, бюгече ча зауукълу уа эртдеден да жукъламагъанем.

Ислам, Дадаш, Къаспот атларына иер салдыла. Бирсиле уа аллай кьайгъыгъа кирмедиле. Тахир юч негер бла мында кьаллыкъды. Аланы борчу, Сериуюн кьолда кулаклары маллары бир жерге тийишдиригеди. Бюгече этген оноуарына кёре, аллай жерге былайны — Къамботну ыстауатын сайлагъандыла.

Сафар бла Оюс да турдула жатхан жерлеринден. Бек алгъа къошдан Оюс чыкъды. Ол терк окъуна ызына кьууанып кьайтды.

— Кетерге хазырлана турадыла!

— Эй а юйюнге! — деп, Сафар да терк кийинип кѳошдан чыкѳды. Ол Исламны кѳатына барды да анга: — Былай эртде уа кѳайры тебрегенсиз? Бир да болмай эсе да ауузлана кетигиз, — деди.

«Айтыр кезиу жетгенди» — деп оюмлады Ислам, чанканы бетине тюрслеп кѳарай.

— Бизден эсе сиз узакѳгѳа барлыкѳсыз... алгѳа сиз ауузланыгѳыз, — деди Ислам анга.

Сафар зат да ангыламай, сейирге кѳалды.

— Бизми?

— Хоу, сиз.

— Бизни бир жары да барыр жумушубуз жокѳду.

— Иѳгеринг да, кесинг да элге кетигиз.

— Нск?

— Энди сиз мында этерик жокѳду.

— Кѳалай жокѳду?.. Малларыбыз а?.. Биз кетсек алагѳа ким кѳарарыкѳды?

— Колхоз.

Сафаргѳа, ким эсе да билмей тургѳанлай, келе келип башына кѳазыкѳ бла ургѳанча кѳрюндю. Кѳзлери асыры уллу ачылгѳандан, орунларындан чыгѳыппы кетдиле дегенча болдула.

— Мени атам билемнди сизни бу ишигизни? — деп сорду Сафар, бетин алгѳасындырып.

— Биледи.

Сафар артха бурулуп, кѳош кѳатына барды да, ыстауатда энди кѳозлап башлагѳан маллагѳа кѳарай кетип, женги бла кѳз жашларын сыйпады.

* * *

Ислам да, Дадаш да, Кѳаспот да Шайтан орунга. тюш бола жетдиле. Жел жыйын бѳрю улугѳанча улуй эди. Кѳар да кѳалын эди.

— Бек алгѳа, Хышмышны кѳошун табайыкѳ, — деди Ислам.

— Аны кѳошу жокѳду. Дорбунда жашайды ол.

— Хо бир да? Билемисе кѳалайда болгѳанын?

— Билеме.

— Сора бар аллыбызда.

Кѳаспот алгѳа ѳтдю. Ислам бла Дадаш аны ызындан тебретиле. Атла кѳаргѳа кѳарын тюплерине дерн бата эдиле.

— Бир да билмейме, биз мындан малланы Сериюн кѳолгѳа сюраллыкѳ болурбузму? — деди Дадаш.

— Мен да аны сагъышын эте келеме, — деди Ислам да.

— Тейри, тууарла къалай-алай болсала да, къойла уа бу къардан чыгъаллыкъ туююдюле.

— Алай эсе, Дадаш, Къаспот бла санга мында кышларгъа тюшерикди.

— Тейри, алай болмай боллукъ болмаз. Унаса, Хышмыш да бизни бла турур.

Шайтан къолну кюнлюм жаны бла, айлана барып, была кенг къолну ичине тюшдюле. Анда жел жокъ эди.

— Къайда Хышмышны дорбуну? — деп сорду Ислам Къаспотха.

— Жетебиз энди.

Ала къолну ичи бла дагъыда иги кесек ёрге бардыла. Ахырында, эки таулу юйню бирге кьошханча, уллу къара ташны къатына жетип тохтадыла. Аны тюп жанында, къой эркин кирирча тешиги бар эди.

— Ма буду, Хышмышны кьошу, — деп, Къаспот атындан тюшдю.

— Юйю кьуругъан, бёрю кибик, бери сугъулун къалай жашайды ол! — деп, Ислам сейир этди.

— Былай кёрюнгенликге, ичи кенгди муну.

— Сёлеш, бери чыкъсын.

— Оллахий, сёлешгенден хайыр барды деп билмейме, — деди Къаспот, ташны тегерегине-башына къарай.

— Нек?

— Адам аякъ ыз эсленмейди... Ит аякъ ыз болмаса.

— Охо!

— Башха дорбунга ишти кёчген болур?

— Кирип кёрген эт.

Къаспот гуппуш болуп, къарангы тешикке кирип кетди. Кёп да турмай, бети кетип чыкъды ол дорбундан.

— Ёлюп турады, насыпсыз.

— Эй-а, юйюнге?

Бушуулу болуп бираз сюелдиле ала. Ючюсю да ючюрлю сагъыш эте эдиле, аны юсюнден. Ислам: «Акъылынг уяймай кетдинг дуниядан». Дадаш: «Былай тынчайгъанынг иги окъуна эди санга, факъыр». Къаспот: «Боюкса тюбюнде бууулуп ёлген ёгюзча ёлдюнг, жазыкъ».

Была дорбунну тешигин ташла бла битеп, атларына миндиле. Къоллада, къулакълада чачылгъан малланы бирге жыйышдырыгъа керек эди. Ала Хышмышны «къабырындан арлакъ озгъанлай, дорбун арты теш ба-

шындан эшек тенгли бир, уллу къара парий кёрюндю. Ол атлылагъа юрген да эте, тѣшден энишге тигеледи да, дорбунну аллына барып, аны тешигин жапхан ташланы аякълары бла тырнады. Болмагъандан сора, къуйругъундан чѣгюп, улуп башлады.

— Хышмышны жилияун этеди ол, — деди Къаспот мудах болуп.

* * *

Жай чиллени чууакъ тийген кюнлерини биринде кулаклары элден кѣчюрюрге тюндю. Алайсыз боллукъ да туююл эди. Совет власта къара инет тутуп, бой саллыкъ туююл эдиле ала жангы жашаугъа, жабышырыкъ туююл эди аланы дертден толу жүреклерни къуралып келген, адам адамгъа нѣгерлик, товарищлик, къарындашлыкъ этген обществогъа. Эски бла жангы дуняны жоллары бир болуруна амал жокъ эди. Бир заманда да угъай.

Алаша туман кѣтюрюлюп, Акъташны тѣгереди жарыкъ тарта башлады.

ЖЕР ТИТИРЕГЕНДЕ

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

Ой анам, бусагъат уруш башланад,
Сызгъырып тебирейле окъла.
Жер хуртакларын бугъалача,
Кётюрюп атадыла топла!

Къ. Кулиев

1

Къыралны айныуу айтхылыкъ эди: Коммунист партияны башчылыгъы бла, совет халкъ экинчи бешжыллыкъ планны тёрт жыл бла юч айгъа толтуруп, промышленность продукцияны саны бла Туугъан журтну Европада биринчи жерге чыгъарды. Ол деменгили хорлам эди Битеу дунияны сейирсиндирген хорлам!

«Совет Союз кёп бармай оюлукъду...» — деп, тыш къыралладан халкълагъа ууаз берип тургъан «билгичле», энди уа исси ашдан къабып, тиллерин кюйдюргенча болдула. «Макъаны кёлю кзуруса да, аны кзуур-кзууру кзурумаз», — дегенлей, ала тиллерин кюйдюрселе да, тамакъларыны хырылдагъанларын а тохтатмай эдиле. Алай аланы ол кыйынлары бош эди. Совет халкъ кесини деу кючюн сёз бла угъай, нарт иши бла кёрюзте эди сау дуниягъа.

Къыралны айныуу жолу — битеу совет миллетлени бирча айныуларыны жолу эди. Ала къол тутушуп, бир бирге билеклик эте, социализмни бийик къаласын алай бла къалай эдиле.

Экинчи бешжыллыкъда Къабарты-Малкъарда промышленностну айнытыр ючюн совет къырал анга 163 миллион сом ахча бёлүп, 18 уллу предприятия ишлетеди. Кеси ёмюрюнде къолгъа алырча промышленносту болмай келген жерде деу заводланы бла фабрикаланы сюелгенлери тамаша эди! Республика социализмни кзурауда болдургъан айтхылыкъ жетишимлери ючюн Ленини ордени бла да саугъаланады.

Уллу совет юйюрге Къабарты-Малкъар ёсген да, жашнагъан да эте бара эди!

1938 жыл... Жаз башы эртде келди. Март айда окъуна жер кзургъакъсып, таулада кюнлюм бетле билинир билинмез жашил сыфатлы бола башладыла.

Жылы кюн эди. Къолунда да тыягъы бла, Шарау юйюнден чыкъды. Контор къатында адамланы кен басынып тургъанларын узакъдан окъуна кёрдю ол.

— Эй а, таланган! — деди ол, ары ашыгъып. Бойнун да алгъа созуп, къынгырлыгъы да къынгырлай, акъ сакъалы да энишге салынып, аркъасында гуппуру уа, сыртына толу машок кётюргенча ёрге чюелип, къолунда тыягъын да кенг-кенг салып, кеси да аны кзуууп жетерге кюрешгенча, Шарауну контор таба барыу формасы алай эди. Къартлыкъ аны бюгер ючюн да, ийлер ючюн да къоймагъанды. Алай ол алыкъа сингирлери тутхан киши эди.

Жолда Шарауну аллына Хасау тюбеди.

— Салам алейкум.

— Алейкум салам.

— Сен да арымыса?

— Хоу.

— Кел сора. Акъсакъ къой артда къалгъанлай, биз къарт-къуртла артда къала айланабыз хар неден да.

«Къарачы муну, къарт-къуртла деп, мени кесине тенг этгенин» — деди Хасау ичинден, Шарауну айтханын иги онгсунмай.

Къартайгъан Хасау да этгенди. Алай туура Шарауча къарт а туююл эди ол. Хасау андан эсе отуз жыл чакълы жаш эди. Ол алыкъа, сакъалы агъаргъанлыкъгъа, Шарауча гуппур да, къынгыр да туююл эди.

Была конторну къатына келгенде, адамла чыпын башына минип, анда не эсе да бир иш эте тургъан адамны тюбюнден ёрге, тамаша болуп къарай эдиле. Шарау бла Хасау да бара барып, халкъгъа къошулдула да, чыпын башында адамгъа къарап тохтадыла.

— Аллах, аллах,бу кырал бу къадар чыпынланы да, быллай бир узуннга созулгъан темир чыбыкъланы да къайдан таба болур?! — деп сейирсинди Шарау, башын булгъай.

Хасауну бла Шарауну къатларына Сосран эфендини къарындашы Бахау да, дагъыда эки-юч къарт келдиле.

— Шарау, аурукъсунуп тургъан хапарынг бар эди

да, къалай келалдың бери? — деп, Бахау тамата къарта сорду.

— Хы, быллай кюн ауругъа жарамайды... Не зат дейле муну кесини да атына? — деп, Шарау тыягыны кыйырын чыпынга чюелтди.

— Радио, — деди алайда тургъан сабийледен бири.

— Хы, радио деген ушай эдиле. Тейри, ант этейим, бу не зат эсе да, ол тилипондан сейирлик болмаз.

— Оллахий, бу уа андан эсе сейирди дейле, — деп къошду Хасау.

— Ийнанмам ант этейим. Ай ююнге, былайдан селешген сёзюнгю Огъары Четтеде окъуна эшитип къоядыла! Кертти айта эселе, Ислам Нальчикге окъуна эшитдиреди дейле сёзюм ол чолпу бла. Аллай сейир зат, ант этейим, бу дуннягъа чыкыгъан эсе!..

Акыташха телефонну былтыр кюз артында тартхан эдиле. Алыкъа аны сейири басылмагъанды элде. Бюгюм да, бюгече да адамла: «Темир чыбыкъ къалай эшитдире болур узакъдан селешгенлени ауазлары бир бирге?» — деп, хапар этгенлей турадыла. Алай дин ахлулары уа телефонну юсюнден адамлагъа башха тюрлю уаз бере эдиле: «Сиз ийнанмагъыз анга. Шайтан оюнлагъа алдатмагъыз кесигизни. Совет власт аны, адамланы тюз жолдан шашдырыр ючюн ётюрюкге къурашдыргъанды...» — дей эдиле ала. Ала айтханлагъа ийнанганла да бардыла..

Чыпын башында кюеше тургъан монтер, темир чыбыкъла бла ишин бошап, тубюнде негерине селешди:

— Коля, давай сюда теперь репродуктор. — Ол алай айтып, белинде чулгъанып тургъан жипни тешди да, бир кыйырын жерге бошлады. Халкъ ёшонлерин алгъа уруп, Коля дегенни тегерегинден къысдыла.

— Артха туругъуз... сындыртасыз муну, — деп, ол репродукторну ёрге кётюрдю. Қырыулуракъла алгъа ётуп эдиле. Ала халкъны артха теберип, гюренни бир кесек кенгертдиле.

— Оу кюном, Соллоуну къалпагыча, ол а не затды, энди?! — деди Қзудас репродукторну кёргенде. Адамла кюлдуле. Қъобузчу Соллоу башында къалпагыны кыйырындан тутуп кёрдю. Кертиси бла да, аны кенг кыйырлы къаралдым къалпагы репродукторгъа ушагъан окъуна эте эди.

Ислам, Тахир эм да Шамил кыйырда тохтап, къатларында адамла бла селеше эдиле. Шёндю элде кюл-

лукъчула ол ючюсюдюле: Ислам колхозну председатели, Тахир парторганизацияны секретары, Шамил а эл Советни председатели.

Чыпын башында монтёр репродукторну тагъа башлагъан кезиуде, Тахир негерлеринден бир жанына айырылып, халкъгъа айланды:

— Жамауат, бир кесекчикге сабыр болугъуз. Сёзюм барды сизге,

Адамла Тахирге бурулдула.

— ... бу радио дегенин кѳргенибиз бар, кѳрмегенибиз да бар. Алай туююлмюдю?.. Бу бек алаMAT затды. Ол бизге энди битеу дунняда ишледен ханар берип турлукъду. Жыр да жырларыкъды, къобуз да согъарыкъды...

— Соллоу сокъгъанчамы согъарыкъды?

— Къайда аны къобузу?.. — деген ауазла эшитилди-ле.

— Аны къобузу да, жыры да ичиндеди... ма ол темир чыбыкълада. Иш алайды, жамауат. Энди радиону юйлерибизге да салдырлыкъбыз. Совет власть ол ахшылыкъны хар барыбызгъа да бирча этерикди. Хакъсыз...

Бу кезиуде репродуктор сѳлешип тебиреди. Халкъ тамаша болуп, чыпынга къарадыла. Шамил уллу къол аязларын бир бирге ура, къарсны башлады.

— Не этесиз, адамла, ол чыпын башында оруслу сѳлеше турады, — деп, Къудас уллу къычырып айтды. Бир къауумла керти да алай сундула. Монтёр чыпын башындан жерге тюшдю. Репродуктор а сѳлеше эди кесине къарагъанланы сейирге къалдырып. Ислам да, Тахир да, Шамил да алгъа ётюп, радиону салгъан жашланы къолларын тутуп, алагъа ыспас этди. Быланы къатларына, эки жанына да чайкъала, Шарау келди. Ол Исламны къолун тутду.

— Жамбот улу, ант этейим, бу пластха мен бек ыразыма. Сейир затланы кѳргюзтдю бизге. Сау болугъуз. Ёмюрюгюз узакъ болсун.

— Алыкъа Шарау, кѳп иги ишле боллукъдула. Эшеклени орнуна машиналагъа минип айланырча заман да жетер бизге.

— Оллахий, ант этейим, Жамбот улу, колхозгъа энтда малла жыйып тебиресегиз, мен бир къой берирме.

Алайдагъыла барысы да харх кюлдюле.

— Шарау, колхозну кеси малы кѳп болгъанды. Энди

адамладан мал жыярыкъ туююлбюз. Къоюнгү хайырын кесинг кёр, — деди Ислам къартха.

Ингир болду. Эл сюрюу да къайтды кютюуден. Алай болгъанлыкъгъа контор къатында адамла кёп эдиле. Ала радиону сёлешгенине, музыкасына, жырлагъанына сейир этип тынгылай эдиле. Былайда бююнлю кёп тюрлю мыстысыз хапарла да чыкъгъандыла: «Хар чыпынны ичинде бирер адам бугъуп турады», «Угъай, бу къалпакъны ичине балшибикле гитче адамчыкъланы жыйып, аланы сёлешдиртедиле», «Эй а, сиз а зат билмей кёреме... Ма ол темир чыбыкъланы ичинде барды не палах бар эсе да...»

Бир заманда репродуктордан тауча сёлешип тебиредиле: «Сёлешеди Нальчик... Ингир ахшы болсун!..»

Адамла бютюн да уллу тамашагъа къалдыла. Юйлерини арбазында ийнек сауа тургъан Къудас да эшитди радиону тауча сёлешгенин. Ол эте тургъан ишин да къоюп, тийреге айланып хахай этди:

— Эшитемисиз, кюнюм къуругъан, Соллоуну къалпагъы тауча жаншай турады!..

Жарыкълыкъ къарангылыкъны чача, ахшылыкъ аманлыкъны хорлай Акъташны босагъасындан жангы жашау алай кире эди.

2

Жауун сунмай тургъанлай жауду...

Эртденликде аллай къайгъы жокъ эди. Кюн чууакъ эди. Тюш артында къайдан чыкъды эсе да, Акъташны тюз да башында, бирге жокку болуп, къап-къара булутчукъ чыкъды. Ол кеси да, кырдыкдан тоуп, кёлню ичинде солургъа жатхан геммешча, ауукъ заманнга жеринден телмей шош турду. Алай бир аздан булут кеннге жайыла башлады. Къарал къарагъынчы кюнню кёзюн тумалады. Ызы бла уа, Акъташны кёгюн саулай жапды. Эл къарангы тартды. Уллу тарны тёрюнден шуулдап, къаты жел урду. Жел бла бирге жауун да башланды, челекден къуйгъанча уллу жауун. Алай ол узакъгъа бармады. Бёрюден юркген къой сюрюуча, булутла хуртдак-хуртдак болуп, жан жанына чачылдыла да, суу бла жуууп арну этилген миялача, кёк ачылды. Таула артына энип бара тургъан кюнню къыйыры да кёрюндю.

Мария юйге, къучагъына отунчукъла алып кирди. Ол аланы печни аллына салды да, от тамызыуну къайгъы-

сына кирди. Отунла суу эдиле. Аны себепли отну тиргизалмады ол.

— Хар затны кылай терк жибитип кыюду бу жауун? — деди Марня жанмагъан отха ачыуу чыгып. Тапчан аллында кийиз юсюнде олтуруп, гинжи ойнай тургъан арыкысуу, саз бет кызычыкъ, оюнуна келю кетгенден, анасыны ишине да, сёзюне да эс бурмай эди. Марня, кыургъакъ тамызыкыла келтирирге деп, дагыда тышына чыкъды. Кыайдан эсе да Элдар жибип келди.

— Кыара, сен мынга! Кир бусагъат юйге. Кыйимлеринги алышындыр...

Элдар, бурнуу да тарта, юйге терк ташайды. Кире баргъанлай, ойнай тургъан эгечини гинжисин да, быстыр журунлары да ары-бери чачып, аны жиятды.

— Тохта санга, ата бир келсин, — деп жаныды Азинат кыарындашын. Элдар, аны айтханын сан этмей, ич отоугъа кирип кетди.

— Не болгъанды, не ынчхайса? — деп сорду, тамызыкыла алып кирген анасы, кёз суу эте тургъан кызына.

— Элдар ойнаргъа кыоймайды.

— Муну тыялмай кыалгъанбыз ахырысы. Атасы келсе тап этер аны.

Элдар ич отоудан кыургъакъ кыйимле кийип чыкъды.

— Бу кызыны жеринде нек кыоймайса сен? — деп урушду Мария анга.

— Кыуру да гинжи ойнагъанлай турады сора уа.

— Ойнасын. Сени ненг кыорайды аны ючюн?

— Андан эсе юйде бир затха жараса уа.

— Хы! Сен а бир да толтура болурса жумуш этип. Ол алыкыла гитчечикди.

— Гитче болур...

— Кёп жаншама да, отну тамыз.

Тышындан ийнек мёнгюрге гени эшитилди. Мария челекни алып юйден чыкъды. Азинат да, Элдаргъа кёз кыыйырлары бла жаратмай кыарай, анасыны ызындан чыкъды. Исламланы ийнеклери кыозлагъанлы ай да болмай эди. Кыюню узуну бауда бекленип, анасына тансыкъ болуп тургъан инчгеаякъ, кызыл бузоучукъ, кыызгъан желинни башы бла ура, сютден толу эмчеклени биринден сора бирин кыадалып эмеди. Мария бузоуну тамышдырып бошады да: «Кюс!..» — деп, аны артха кыыстап, ийнекни сауууп башлады. Алай бузоу, айтхан-

ны этерге унамагъан хыличи сабийча, къайтып келип, кесини жумушакъ жухчугъун эмчеклеге тиреп тохтады.

— Кюс дейме да мен санга!..

Мария ийнекни саууп бошап, сютден толу челекни къолуна алып ёрге къопхан кезиуде, сехледен ётюп келе тургъан Исламны кёрдю. Кёлю жарыды, жүреги къууанды. Ислам кенгден окъуна ышарды. Аллына чапхан Азинатны эки къолтугъундан тутуп ёрге кётюрдю, кёкюрегине къысды...

Озгъан жылла Исламны къара чачына къырау къакъдыргъандыла. Санга былай табыракъ ушарыкъ болур дегенча, мангылайине кёнделен ызлыкъла да тартхандыла. Алай алыкъа аны жүрек кючю таркъаймагъанды. Къаяда гыйы ташны юсюнде битген терекча, жашаууну ёр жолунда ол кесин желлеге жыкъдырмай келеди.

Ислам толу юйюрлю болгъанды. Уллу жашы Алим Ленинградда окъуйду. Аны кичиси Элдаргъа уа он эки жыл толгъанды. Бешинчи классны бошагъанды ол быйыл. Азинат а бек кичилериди. Тёртюнчю жылы барады аны.

Ислам къызын къойнундан тюшюрмей, юйге алай кирди. Юйюню ичи къарангы тартып эди.

Ислам, колхозну жайлыкъгъа чыкъгъан маллары бла кетип, анда малчыланы да, малланы да орналашдырып, юйюне энди къайта келгенлиги эди. Бир ыйыкъ бола эди ол кетип тургъанлы. Юйюрюн кесине тансыкъ этгенди. Бютюн да Азинат, атасын бойнундан къучакълап, жерге тюшерге унамайды.

Мария саугъан сютюн печь юсюнде чоюннга къуюп, аны башын жапды. Бу кезиуде печни оту да иги жанып тебиреди. Мария терк окъуна тылы этиучю тегенесин столгъа салды да, ун элеп тебиреди.

— Бусагъат мен сизге хумжу хычинле этейим, — деди ол кюлюмсюреп. Аны жарыкъ ышаргъан кёзлеринден нюр тёгюлюп тургъанча кёрюндю Исламгъа.

Ушхууур ашап бошагъандан сора, Ислам кёп олтурмады. Узакъ жол аны арытханды. Эрини ырмах болуп келгенин, Мария аны кёзлерине къарагъанлай окъуна билген эди. Аны себепли ол, юйюрюне ашатып бошагъандан сора, жатар жерлени жарашдырды.

Къуш жастыкъгъа башы тийгенлей окъуна жукълады Ислам. Тюш кёрдю... Не эсе да атасы Жамбот, къайдан эсе да узакъдан кёп туруп жунчуп келгенча болады. Ислам да, Адил да, Къанамат да, Фазика да аны теге-

регине басындыла. «Былай кѐп кѡайда турдунг?» — деп, ала аталарына тырман этгенча боладыла. Артыкь да Ислам бегирек кѡлкъалды этеди анга. Ол атасы бла бирге Чокъракъ кѡаяны башына чыкъгъанча болады.

— Кѡремисе, ата? — Ислам кѡолун элге узатып, ѳхтем болады. — Кѡремисе, сен келмей тургъанлы элибиз кѡалай болгъанды!

— Бу бизни Акъташмыды?

— Хоу ата.

— Аллах, аллах, чанкала не кѡп болгъандыла... Къошунбаш юйледен толуп кѡалгъанды да эл.

— Ала чанкаланы туююлдуле, ата.

— Сора уа кимнидиле?

— Жарлыланы. Совет власть болушханды бизге быллай юйлени ишлерге.

— Ол а не затды... Совет пласт дегенинг?

— Сен аны эшитмейми тураса, ата?! Патчах да, байла да жокъдула, ата. Жангы дунягъа чыкъгъанбыз. Эркин дунягъа.

Жамботну бети жарыйды. Элге кѡууанып кѡарагъанча болады. Кѡп кѡарайды ол элге. Атасыны кѡууангынына Ислам да кѡууанады.

— Дадаш а кѡалай турады?

— Игиди, ата. Фазика да игиди. Азрет да уллу жаш болгъанды. Кѡатын да алгъанбыз анга. Кеси да устазды.

— Устазмы?

— Хоу... Анда ол уллу акъ юйню кѡремисе? Школду ол. Азрет анда сабийлени окъугады. Дадаш а кѡойчуду. Адил да, ол да колхоз кѡойланы кютедиле.

— Колхоз дегенинг а не затды?

— Аныдамы эшитмегенсе, ата?!.

— Угъай, эшитмегенме... Мен бир зат да эшитмегенме. Жюрегим ауруп, жатып тургъанма. Тышына чыкмагъанма.

— Нек ауругъанды жюрегинг, ата?

— Сизге жарсыгъандан.

— Бизге бош жарсыйса, ата. Биз ырахатбыз. Ач болмайбыз. Жалангач туююлбюз. Кѡанамат да кѡатын алгъанды. Быйыл анга да юй ишлегенбиз. Ма, ол анда къошунбаш юй аныкыды.

— Кѡаспотну уа бармыды жангы юйю?

— Барды, ата. Алиханны да, Хасанны да...

— Аллахха шукур, аллахха шукур!.. Кѡужонну акъ кѡаласы уа нек тозурап турады? Бийибиз ауругъан иш-

ми этеди? Мен андан жалчылыкъ хакъымы алалмай айланама алыкъа.

Жамбот алай айтып, Исламны белинде кюмюш сап-лы къамагъа къарайды. Не эсе да бир затла айтады. Ислам ангыламайды аны не айтханын. Жамбот къолун къамагъа узатханча болады.

— Ата, сени къамангды бу. Керек эсе, берейм кесинге.

— Угъай, манга керек туююдю. Санга керек болур ол алыкъа.

Алай айтып, Жамбот къатында уллу къара ташха чёкгенча болады. Олтура кетип, бир заманда баууру бла жерге къапланады.

— Не этесе, ата?

— Жерге тынгылайма... Жер тынгысызды бек.

Атасы алай айтып жерден ёрге къопханлай, къаяла гюрюлден, жер тепгенча болады. Тёгерекни къарангы тартады. Не эсе да бир ачы тауушла да эшитиледиле...

Ислам тюшюнден элгенип уянды.

Эрини тынгысызлыгъына, Мария да уянды.

— Не болгъанды санга? Къалтырагъанча кёрюнесе, сууукъсурагъан ишми этгенсе? — деп сорду Мария анга.

— Не эсе да бир тюрлю тюш кёргенме.

— Игиликге болсун. Не тюш кёргенсе?

— Атамы...

Ислам эртденликде юйюнден чыгъып, арбазда бир кесек мычыды. Сора башында аз артха кетип тургъан къаллагъын мангылайына тартды да, ашыкъмай орта орамгъа чыгъып, элни ичи бла ёрге тебиреди. Аны кёзлери сагъышлы эдиле. Халына кёре, не эсе да бир затны юсюнден кеси кеси бла ичинден ушакъ эте баргъаннга ушайды. Бирде аны къашлары туююледиле, бирде уа ала учаргъа хазырланган къаргъаны къанатларыча, эки жанына кериледиле.

Кюн ачыкъ болгъанлыкъгъа артыкъ къызыу туююдю. Эртденликден окъуна Уллу тарны төрюнден салкъын желчик тохтамай ургъанлай турады. Аллай салкъын желле жайда терк-терк ура туруучудула. Аланы иглиги болмаса, хатасы жокъду. Кюнлени къызыулугъун сындырып, адамлагъа эс тапдырады. Аллай кюнледе малла да къатели этмей ырахат кютедиле.

Ислам орта орам бла элни башына чыкъды да, андан Чокъракъ къаяны аллы бла энишге бурулду. Къужон

бийни акъ къаласыны къатына жетип тохтады. Къаланы тюбюнден башына дерн къарады.

«Болуучу эди сени да къан къайтнатхан бир заманынг. Къатынга жанларгъа окъуна къоркъуучу эдиле адамла. Энди уа?.. Бош эски къала. Санга киши хазна эс да бурмайды...»

Ислам къаладан артха бурулду. Аны сагъышлы кёзлери тегерекни къармай барып, алаша хансладан сырты ёрге къарап тургъан къаралдым ташха илинди. Акъырын барып, аны къатында тохтады. Бу ташны ол унутмагъанды. Елгюнчю да унутмаз. Къужон бий бла Ислам не сен, не мен деп, къамала бла бир бирге былайда, бу ташны къатында къайырылышхан эдиле. Андан бери он жети жыл озгъанды. Кёп зат тюрленгенди. Жылла энтда да кетерле, ёмюрле да озарла. Алай, къамаларындан къан тамдыра, жангы жашаугъа жол ызлагъан уланланы кишиликлери уа бир заманда да унутулмаз!

Ислам акъ къаладан къабырлагъа бурулду.

Кетген кече кёрген тюшон, ол Мариягъа айтханында, Мария уа:

— Эртдеден бери да къабырлагъа бармай тургъанса да аны ючюм кёрюнген болур санга ол тюш. Сен келмей эсенг, мен барайым дегенлиги болур эди атангы, харип. Уллу кёллю болургъа жарамайды. Елгенлени эскере туругъа керекди, — деген эди.

Ислам ташдан ишленген бийик хуна бурууну кыбыла жанында къабакъ эшигинден къабырлагъа кирди. Шошду мында. Жалан да, сауланы бушууларын бери алып келгенча, эл жанындан ургъан тёбенниги, къабырланы юслерин сылай, эриулю шууулдайды. Мында да кеси аллына бир дунья: жангы къабырла сау адамлагъа ушайдыла. Ала жашау бла тиллешип тургъанча кёрюнедиле. Аладан арлакъда уа эски къабырла, сакъаллы къартлача, юслерин да бийик ханс басып.

«Къабырланы да кеслерини жашаулары бар кёреме» — деп оюм эте, Ислам бара барып юсюм кырдык басхан алаша къабырны къатында тохтады. Ол аны анасыны къабыры эди. Ислам анга къарап кёп сюелди. Сабий кюнлерин эскерди, анасыны сифаты кёзлерине кёрюнюп, жүреги такъыр болду. Андан Ислам атасыны къабырына барды. Къарындашы Жюнюсюн къабыры да алайда эди. Ислам эки къабырны баш жанларында тохтады. Анасыны къабырыча была да чёкгендиле, юслерин ханс басханды.

— «Ата, сен нек тынгысызса? Бизни ючюн жарсыма, биз бек игибиз», — деди Ислам атасыны кѳабырына. Алай кѳабыр тил кѳатмады. Ислам башын эниште бошлап, мудахлыкѳдан толугѳ кѳзлерин жерге кѳаратды. Жашау бла ёлюмю юсюнден терен сагѳышха кетди ол: «Адамла нек ёле болурла?» — деп сорду ол кеси кесине. Алай, соргѳан сорууна жууап табалмады. «Бир да болмаса да, ёлгенден ары кир ниетли, аман адамла ёлюп, иги адамла кѳала барсала уа. Айхай, алай да болмайды. Ёлюм кишини да айыртламайды. Игиди, аманды деп да кѳарамайды. Жашды, кѳартды деп да бѳлмейди. Некди бу былай?..»

Аугѳа тюшген чабакѳча, акѳылы бир ары, бир бери чабады. Кѳкге да чыгѳады, жерге да тюшеди, жулдузлагѳа да жетеди, тенгиз толкѳунларында да чайкѳалады. Алай, ёлюм бла жашауну бирге келишдиралмайдды ол. Бир — кѳууанч, бири уа — жилиу, жарсыу...

Ислам кѳабырладан кетип бара, кенгден окѳуна гюрбежиден чыкѳгѳан салта тауушну эшитди да, ары тебиди.

Хар адамны да туууп ёсген журтунда, сабийлигинден окѳуна сыйлы кѳрген жери болады. Бирлени жюреклеринде суу жагѳада жууунуучу жерлери сакѳланса, бирлени эслеринде уа ныгѳыш кѳалады. Бирле, кеслерини орамларын башха орамладан эсе багѳалы кѳрюп жашай эселе, бирле уа, кѳарт аппаларыны бла кѳарт гелляларыны юйлерин суюдиле. Исламны жюрегинде уа гюрбежи кѳалгѳанды. Ол ары жумушу болмаса да кѳайтыучуду. Анда салта таууш эшитилин турса, Акѳташны жюреги шлей тургѳанча кѳрюшюучюдо анга. Исламгѳа неден да багѳалыды гюрбежи. Исламны кѳзю дуниягѳа ачылгѳан жерди былайы. Мында чыныкѳгѳандыла аны санлары, ниети да. Мындан учханды ол революцияны отлу жолуна. Уллу таргѳа уллу жерден келген бирипчи большевик бла Ислам мында, бу гюрбежиде, тюбешгенди. Акѳташда Совет власть тохташдырылгѳанда бирипчи кѳзыл байракѳ да бу гюрбежини башында чанчылгѳан эди.

Андан бери талай жыл озгѳанды. Кюреш жылла! Жангы ёмюрге жол ачхан жылла!

Черен суу да саркѳады эски ызы бла. Таула да суюледиле суюлиулерича. Жашау а тюрленгенди, юню акѳлап, ичин жангыдан жыйышдыргѳанча.

Алай заман не бек озса да, элин гюрбежиси Ислам-

ны жүрегинден бир да кетмейди. Ол аны не кѐп кѐрсе да, биринчи кере кѐргенча болады. Тансыкълап турлугъу келучюдо.

Элде хар юйню да барды кесини от жагъасы. Алай, гюрбежи уа, битеу Акъташны от жагъасыды. Къыйын, къарангы замаңда от тамызгъан эди Серго анда. Большевик жандырып кетген ол от бюгюн да ёчиюлмегенди. Серго кете туруп Исламгъа: «Шуёхум, энди гюрбежиге кесинг не бол. Юйренгенсе... Мында сен эталмазлыкъ иш жокъду. Жалан да кесинге былай бир нги нѐгер тап...» — деген эди. Нѐгер а тапхан эди Ислам кесине. Хасауну жаншы Мажид болгъан эди аны салтачы нѐгерн. Мажид бюгюн да ишлейди анда...

Ислам гюрбежиде уллу даулашны юсюне чыкъды. Колхозну бригадирлери Къанамат бла Къаншау темирчини да ортагъа алып, бири айтханнга бири тынгыламай, хоразлача тамакъларын къыздырып кюреше эдиле.

— Не болгъанды сизге?.. Не зат юлешесиз?

Сунмай тургъанлай Исламны гюрбежиге кирип келгени Къанаматны бла Къаншауну бир кесек типскинге къалдырды. Мажидге уа жан киргенча болду. Ол мангылайында терлегенлерин къол тышы бла сыйшай, Исламгъа тарыкъды:

— Къой, къой, къой... башымы сълхыр этгендиле была! Бирн мени бригадамы кереклерин алгъа къурашдыр дейди. Экинчиси да алай айтады. Къайсы бирини айтханын этейим мен быланы?

Ислам башын булгъай, гюрбежини ичинде сынган керекле: чалгъыла, сенекле, арба чархла, оракъла жыйылгъан жерге барып, алагъа къарады да, сора артха бурулуп, Мажидге сорду:

— Къачан бошайлыкъса бу ишни?

— Айтып кюрешеме, биченге чыгъар заманнга хар затны да хазыр этерге. Алай была аны ангыламайдыла.

Ислам Къанаматны бла Къаншауну къатларына жанлады.

— Барыгъыз. Мажидни ишинден чырмамагъыз, — деди ол алагъа сабыр халда. Аз айтылгъандан кѐпню ангылагъанча, жашла эшикге ал бурдула. Алай Къанамат босагъа юсюнде тохтады. Темирчиге дауун къарындашына айтмай чыгып кетерге болмады ол.

— Мени бригадамы кереклерине алыкъа тийген да этмегенди Мажид. Къаншауну бригадасыны кереклерин а бошай турады.

— Сёзно аз эт, — деди анга Ислам. Къанамат тама-
та къарындашына сёз къайтармады. Ичинден кеси кесине
не эсе да бир затланы айта, ыразы болмай кетди.

— Оллахий, Ислам, сени былай келгенинг иги болду
аны, туйюш чыгъарыкъ эди, — деди Мажид колхозну
председателине, ышаргъан да эте.

— Охо!

— Кесинг билесе, ала къаллай шуёхла болуучула-
рын. Энди уа къанлы душманла.

— Ала душманла туйюлдюле, бригадирледиле.
Эришген этедиле бир бирге... ишни юсюнде.

— Асыры бек эришедиле.

— Эришмеге къой, Мажид. Печге салынган отунла
не къадар иги жансала аладан жылыу да ол къадар бир
кёп чыгъады.

Ислам алай айтып, артха бурулду да, кёрюкню тама-
гъында къаралдым тартып, ёчюлюр къайгъы эте тургъан
мыдыхны кычхач бла тубюнден къозгъады. Сора аны
юсюне гитче темир къалакъ бла бир кесек жангы
кёмюр къуйду да, Мажидни салтачы нёгерине:

— Кёрюкню басчы, иги жаш, — деп буюрду. Жаш
кёрюкню басханлай, мыдыхла, къызарып, аланы тубюнден
жилтинле чачылдыла. Ислам тёшню юсюнде тургъан
арба чархны къуршоуун къолуна алды да, тубюне-башы-
на къарай кетип, аны сынган жанын отну тубюне
сукъду.

Мажид анга: къой, Ислам, юсюнгю бояма, кесим
жетишаллыкъма дерге боллукъ эди. Алай Мажид жукъ
айтмады. Айтханлыкъгъа Исламны тыйылмазлыгъын
биле эди ол. Биринчи кере туйюл эди бу. Ислам гюр-
бежиге келип, мангылайы терлегинчи ишлемей кетмегенди.
Ол аны адетиди. Ислам аны бошдан этмейди. Бери
келип мында темир туйюл кетгени сайын, ол кесини
жашлыкъ жылларына къайтханча болуучуду. Ол жылла
уа кишиликни жыллары эдиле.

3

Эртденликде дуняны жарыта, узакъ жолгъа чыкъ-
гъан кюн кыйырсыз, чексиз кёкде бийикден бийикге
ёрлей барып, солургъа чёкген жолоучуча, Агъачлы къа-
бакъны тюз башына жетип тохтады. Ол кесини от
кючюн сынагъанча, шибиля жюрегини кызыулулугъун
жерге аямай тёге эди. Бийик чинар терекле, кюнню

исилигине эртдеден юренигенча, жашил чапракълы бутакъларын кенгиге жайып, ёхтем сюеледиле. Ташла уа сыртларын жылытыргъа жатханча, къаралдым, акъсылдым, кёксюлдум аркъаларын кюниге тутуп, уллу зауукълукъгъа батылгъанча жатадыла.

Агъачны тёбен къыйырында, уллу болмагъан ачыкъ талачыкъда, къартайгъан киши, эки чархлы арбагъа бичен жюклейди. Терлеген сууларындан башында акъ къалпагъы жибигенди. Биченни арбагъа жюклеп, юсюнден балас бла басдырып, къайныш жип бла къаты тартып къысды да, барып терек салкъыннына чёкдю. Къалпагъын тешиди да, къашха башында терлегенлерини къолау бла сыйпады. Ол Хасау эди. Мындан бир ыйыкъ алгъа ол былайда кесине бичен чалып кетген эди. Бюгюн а колхоздан арба алып, биченни юйюне элтирге келгенди.

Солуп бошاپ, Хасау олтургъан жеринден къопду да, арлакъда, тереклени ауанасында ырахат жатып, ышыр эте тургъан ёгюзлеге барды.

— Туругъуз, кетейик... — дей, ол къолунда чыбыгъы бла ёгюзлени къуйрукъ башларына къатылды. Ала жатхан жерлеринден сюймей турдула. Хасау ёгюзлени арбагъа жегип, жолгъа тебреди. Ачыкъ талачыкъдан озуп, бираз баргъандан сора, уллу жолгъа чыкъды. Совет власть келгенли Уллу тарны ичи бла баргъан жол кенгертилгенди. Арбала жюрюрча этилгенди. Алай анга не уллу къыйын салынган эсе да, алыкъа ол къоркъуулу жолду. Кёп жерде ол тик жарны къыйыры бла ётеди. Жаз башында къар эригенде не да уллу жауунла жаугъанда бийикледен жыйы келип, жолну бегитип да къояды. Къалай-алай болса да, бу жол Уллу тарда жашагъанлагъа тамамлыкъ эте барады.

Арба уллу жолну ташларын бла батыуларын санай, бешикча чайкъала, акъырын барады. Анда, санда Хасау къолунда чыбыгъын кётюрюп, ёгюзлеге: «Цоп-цобс-с...» — деп къояды. Ол алай этгенде, ёгюзле къуйрукъларын булгъай, теркирек атлайдыла. Агъачлы къабакъны къыйыры тауусула баргъан жерге жетгендинде, жолну бир жанында таш юсюне чёгюп, не эсе да бир зат бла кюреше тургъан жаш адамны кёрдю. Ким эсе да, эте тургъан ишине асыры кёлю кетгенден, арба таба да къарамай эди. Хасау ичинден: «Башындан кюн ётер деп да къоркъмай, не затха кюрешеди бу быллай бир бу къызыуда», — деп анга да къарай, алгъа озду. Алай,

эсине не зат тюндю эсе да, арбаны тохтатып, артха бурулду. Ол жаш,ким эсе да, таныш адамыча кёрюндю анга.

— Эй, ахшы улан, кимсе?

Жаш башын кётюрдю. Олтургъан жеринден терк кёпюду. Бу кезнуде, кыбыла жанындан ургъан суху желчик, аны мангылайына тюшюп тургъан жумушакъ къара чачын артха этди. Къартны кёргенлей таныды жаш. Ол аны аллына терк жетди.

— Аллах, аллах, аллах... сенмисе, Алим! — дей, Хасау жашны къучакълады. — Къайдан чыкъгъанса?..

— Келе келгенлигимди.

— Пай, пай, пай!.. Жаш заманым болса эди, шёндю элге къууулуп кетип, Исламдан бла Мариядан суююнчюлюк алыр эдим, оллахий! Сора былайда уа не зат эте тураса?

— Сурат.

— Не сурат?

— Ма бу кысыр къаяны суратын. Келчи, къара.

Ала экиси да Алимни этюдниги жайылып тургъан жерге бардыла. Аякълары болгъан жалпакъ къангачыкъны юсюнде акъ къагъытда суратха бла Черен сууну чет жанында тик къаягъа кезну къарай, Хасау тамашагъа къалды.

— Бек ушатханса, оллахий!.. Аперим!

— Алыкъа бошамагъанма. Мен бусагъат, — деп, жаш кисточкасын кёлуна алды да, аны гитче орунчукълада бояулагъа бояп, суратны жер жерине жагъып тебиреди. Хасау сейир этип къарай эди. Алимни кёлу кымылдагъаны сайын, кысыр къаяланы хар ташы, хар кертик жери, хар ызлыгъы... келип къагъытны юсюне тюшюп баргъанча кёрюне эди. Жаш суратны этип бошап, Хасаугъа бурулду.

— Къалайды?

— Тамашады бек.

— Жарата эсенг, санга саугъагъа берейим, — деп, Алим къагъытны къангадан алып, къартха узатды.

— Ай, узакъ ёмюрлю болгъун, сау айланнгын, сау жюрюгюн!.. — дей, Хасау, суратны кёлуна алып, анга сабийча къууанды. Алим этюднигин жыйышдырды да, Хасауну биргесине жолгъа тебиреди.

— Да келлик кюнюнгю айтып, къагъыт жазсанг эди уа. Атанг улоу бла аллынга чыгъар эди да.

— Неге керекди ол? Кесим а келалмаймамы?

Жашны алай айтханын Хасау бек жаратды. «Кесн тырнакълагъан жаш жолда къалмаз» — деген бурунгу дуланы сѣю эсине тюшдю аны.

— Не тукъум шахарды окъугъан жеринг, ахшы улан?

— Уллу шахарды бек. Бийик, омакъ юйлери... арпу орамлары. Сейирлик кѣпюрлери. Уллу заводла, фабрикала... Машинала кѣп. Ленин революцияны анда баилагъанды да...

— Алаймыды?.. Сора сен ол шахардаса?

— Хоу.

— Огъурлу жерге аякъ басханса, оллахий. Насыбынгы аллах юзмесин! Биз, къартла, бу тауладан сора зат да кѣрмей, ёмюрюбюз ётдю да кетди. Энди бизни ючюн да сиз кѣрюгюз, сиз жашагъыз...

Мындан эки жыл алгъа Уллу таргъа Ленинграддан бир къауум турист келген эди. Аланы ичинде белгили орус художник Соколов да болада. Туристле таулада айлана кетип, Акъташха да келди. Ислам аланы юйюне чакъырып къонакъ этеди. Соколов стол юсюнде тефтер къагъытлада суратланы кѣреди. Ол алагъа къарай кетип:

— Быланы ким этгенди? — деп сорады Исламгъа.

— Бизни жаш... Алим.

— Фахмусу барды да! Къайдады ол кесн уа?

— Анасыны жуукъларын кѣре, Къабартыгъа кетип турады. Аскерден къайтханды кѣп болмай.

— Окъугъан а этгенмиди?

— Элибизде школну бошагъанды. Жети классны.

— Аламатды! — Соколов терк окъуна къоюн хуржунундан къаламын чыгъарып, къагъытха бир затла жазып, аны Исламгъа узатды. — Ма, бу мени адресимди. Быллай фахму жилтин эте тургъан кезиунде, юфгюрюр амалтын ёчюлюп къалса, ажымлы иш боллукъду. Кюз артында жашны манга иймей къойма. Художестволу училищеге кийирирбиз. Мен жукъ ангылай эсем, — Соколов тефтер къагъытланы дагъыда къолуна алып, суратланы юйдегилени кѣзлерине тутду. — Мен жукъ ангылай эсем, бу суратланы этген адам, художник болургъа керекди. Ма кѣрюрсюз... Соколов айтхан эди дерсиз.

Ислам желкесин къашыды.

— Кесн да ынчхай, ынчхай туруучу эди, сурат ишлеуню юсю бла окъургъа. Алай, анга артыкъ уллу ма-

гъана мен да бермегенме. Анасы да сүймегенди узакъ-
гъа кетерин. Аны бла къалгъанды...

— Бек терс этгенсиз, — деди Соколов, Исламны
сёзюн бёлюп. — Алыкъа кеч туююлдо.

— Энди уа анасы устазгъа окъу деп богъурдагъындан
къысып айланады.

— Бош этесе алай, хозяйка, — деп, Соколов шапа-
лыкъ эте айланган Марияны аллына барып сюелди. —
Фахму деген неди, билемисиз? Табигъат аны хар кимге
да бирча бермейди. Минглени ичинден бирине жетеди
аллай ююш. Ол себенден аны багъалай билирге керек-
ди...

Алим Ленинградда художествулу училищеге алай
бла баргъан эди. Ол аны экинчи курсун битдирип, энди
уа каникуллагъа юйюне къайтып келеди.

Хасау бла Алим Акъташха кюн батып, къарангы
тарта башлагъанда жетдиле. Къолунда да гитче чемо-
данчыгъы бла сехледен кирип келген жашын кёргенде,
Мария сейирсингенден бла къууаннгандан не этерин
билмей, апчып къалды...

Алимни келгенин эшитип, хоншула, жууукъла да
Исламлагъа жыйылдыла. Фазика кюн тийгенча болгъан-
ды. Алимни къатында чёгюп: «Жанынга болайым, ха-
ным!..» — дей андан тансыгъын алалмай кюрешеди.

Ислам кеси юйде жокъ эди. Элни жамауатын жыйып,
колхозгъа бичен ишлерге кетгенди жайлыкълагъа.

Келгенлени арасында Алимни кёзлери кимни эсе да
биреуленин изледиле. Табалмагъандан сора уа мудах
боладыла. Ол излеген Фатимат эди. Къобузчу Фатимат.
Алай, ол кёрюнмейди. Алим аны кёп суратларын ишле-
генди. Суюгенин кёрюрге не бек тансыкъ болуп келген
эсе да, бюгече да, тамбла да... кёраллыкъ туююлдо ол
аны. Элни къызлары бла бирге дырын жыяргъа кетген-
ди ол да. Бичен ишлеген жерлери узакъда болгъаны
себенли, адамла юйлерине келмейдиле, анда турадыла.

Ислам биченнге кете туруп къатынына: «Жаш келсе,
аны да Элдарны да Сернуюн къолгъа нерсе. Мен анда
боллукъма» — деген эди.

4

Эки-юч кюн озгъандан сора, Алим бла Элдар экиси
да бир атха минип, Сернуюн къолгъа жол тартдыла.
Алим этюднигин да биргесине алды.

Исламны эки жашы да Сернуюн къолгъа ингир

аласында жетдиле. Кенгирекден окъуна Алим къобуз согулгъан тауушну эшитди. «Фатимат болур ол... аны тартыууна ушайды» — деп келди жашны эсине. Къобуз анга бютюн да ариу согулгъанча болуп эшитилди. Бийик къаяла сын къатып, къобузну бул-бул тауушуна тынгылап тургъанча кёрюндю анга.

Узучач, толгъан айча тегерекбет, тогъай къашлы ариу къызын къобуз артындан уяла-уяла къараучу кёзлери Акъташда кёп жашны ичине от салгъандыла. Алай, Фатиматны жүреги жалан да Алимге кетип эди. Башхаланы лакъырдаларын да кётюрмейди, сёзлерине да тынгыламайды...

Алим бла Элдар къошну къатында атдан тюшдюле. Адамла гюрен тохтап, тensesен да, ойнагъан да, кюлген да эте тура эдиле. Былайда бир бирден узакъ болмай, башлары бичен бла жабылгъан дагъыда бир ненча къош барды. Алим бла Элдар кенгден аланы гебенле сунган эдиле. Къошланы бирини башында байракъ да кёрюнеди. Ол къошдан бир бирлери бла даулаша, экеулен чыкъдыла. Аладан бири — колхозну экинчи бригадасыны бригадирини Къанамат эди. Уллу къошну къатында атдан тюшген къонакъланы бек алгъа ол кёрдю.

— Кёремсе быланы?! — дей барып, ол Алимни къучагъына къысыды. — Тансыкъ этгенсе кесинге барыбызны да. Ислам биринчи бригадагъа кетгенди. Мен анга адам жибереим...

Оюн да, той да тохтады, къобуз да тохтады. Адамла тансыкълап Алимни ортагъа алдыла, саламлашадыла, хапар сорадыла.

Фатимат Алимни къатына жууукъ барыргъа уялып, анга кенгирекден къарайды. Къатында сюелген тенг къызлары кими аркъасындан, кими къабыргъасындан жингириклери бла тюрте, аны тынгысыз этедиле. Къулакъларына да бир затла шыбырдайдыла. Кюлген да этедиле.

Алим кесине къарап тургъан кёп кёзлени арасында Фатиматны нюрлю кёзлерин терк тапды. Аны алагъа къарап турлугъу келди, алай былайда, халкъ аллында ол ушамай эди. Акъташчыла биледиле Алим бла Фатимат бир бирни суйгенлерин.

Кечени бир заманында Ислам да келди. Ол жашлары бла кёрюшоп, къууанды.

Бирси ингирледен эсе биченчиле бюгече иги да кёп олтуруп, тынчайыргъа алай жайылдыла. Кече жылы

болганы себепли, жашланы кёбюсю тышында бичен жанып, аны юсюнде жатдыла. Къанамат бла Алим да алай этдиле. Биченни ийиси бла къатышхан кечеге таза хауа адам солуп тоймазча алай иги, алай хычыуун эди.

— Къанамат, кёш башында байрагыгыыз а не затды? — деп сорду Алим.

— Кёчюучю кызыл байракъ! — деди Къанамат ёхтемли болуп. — Жыл болады мени бригадам аны тутханлы.

— Сора Къаншауну бригадасы уа кзуру да артха къалгъанлаймы турады?

— Да не этерикди?.. Ишлей билирге керекди, — деп Къанамат махтанган да эте, Алимге сорду: — Сора чалгы чалыргъады сени муратынг, ы?

— Хоу.

— Алай эсе, жукълайыкъ. Иги жукъламай барып чалгыгыга тирелсенг, хазна болалмазса. — Къанамат алай айтып, бирси жанына бурулду да, олсагъатдан окъуна хурулдан тебиреди. Алимни кёзюне уа кёпге дери жукъу кирмеди.

Тенг кызылары бла уллу кёшда жатханды Фатимат а. Барысы да жукълагъандыла андагыыла да. Жалан да Фатимат эди аланы ичинде да кёзюн кысмагъан. Сунмай тургъанлай Алимни келгени аны жүрегин кёзгъагъанды. Тынчлыгы кетгенди. Татлы оюмла аны зауукъ этдиреди. Теркирек танг атып, ол энтда да Алимни бетине бир къараса эди!

Ол экисинден сора бюгече былайда жукъусу келмей жатхан дагыда биреулен барды. Ол Байдуллахды. Жаны саулай Фатиматны башхалагъа ычхындырмазгъа бел байлап айланган жашладан бири. Бюгече Алимни келгени, аны шайтанларын кёзгъагъанды. Ол биледи Алим Фатиматны суюгенин. «Суююн. Мен а анданмы осал кишиме. Ол къулдан туугъан эсе, мен а ёзден тукъумдан чыккъанма...» — дей эди Байдуллах кеси кесине. Алим окъуугъа кетгенде, Байдуллах кзууанган эди. «Кёзден кетген, кёлден да кетеди» — дегенлей, Фатимат аны унутур деп умут этген эди. Алай ол сунганча болмагъанды иш. Байдуллах бу ингирде кёрюп тургъанды Фатиматны Алимге учунуп къарагъанын. Ол аны бир да жаратмагъанды.

Чалгъычыла танг аласында къопдула. Хар ким чалгъыларын имбашларына салып, къошладан арлакъда узун сырт таба ашыкъмай кетип барадыла. Къанамат бла Алим сырт башына чыкъгъанларында, ким эсе да анда аямай чалгъы чала тура эди.

— Исламды ол, — деди Къанамат, кеси кесинден уялгъанча болуп. Мындан юч-тёрт кюн алгъа кёп жукълайса деп тырман этген эди Ислам анга. Иште чийин сездирген адамны бир да жаратмаучуду ол. Аны уа элде хар ким да биледи. Ол себепден чалгъычыла Исламны чала тургъанын кёргенде, эй а, председателибизни аллында айышлы болуп къалдыкъ ушайды да дегенча, барысы да бирден ашыкъдыла. Ала келип, чаллыкъ къыйырына тирелгенде, Ислам иги да узакъгъа кетип эди... Ол хар заманда да алайды. Иш бара тургъан жерде, мен къуллукъчума деп, бир жанында чюелип туруучудан туююлдю. Конторгъа хазна кирген да этмеучюдю. Бара барып, къалайда ишге тюбесе, кесни ары жарашдырып тохтайды. Мал да кютеди, ийнек да сауады, къой да къыркъады, сабан да сюреди, урлукъ да себеди...

Чалгъычыла бир бири ызларындан тизилип, эртден чыкъ жумушатхан тау кырдыкны тизгин-тизгин дурулагъа жатдырып барадыла. Алим гитчелигинде окъуна юйреннгенди чалгъыгъа. Тенглеринден артха къалмаучуду ол бу иште. Алай, эл ишден узакъда, уллу шахарда тургъаны ючюн туююл эсе, санлары былай кеси сюйгенча иги ойнамайдыла. Билеклери узун созулмагъанча кёрюнедиле анга. Солууу да кёкюрегине сыйынмай башлагъанча болады. Чалгъычыла уа андан узайып барадыла.

— Эй, чаша тауукъ, аякъларынгы кесдирирсе. Бир жанына тур!

Алим артына бурулду. Къашлары да туююп, Байдуллах аны ызындан къысха жетип келе эди. Алимге ачыу тийди. Чалгъысын асыры къаты силдеп ийгенден, чалгъы аузуна илиндирген бичени, экинчи дуруну юсюне барып тюшдю. «Алай бек къызма... кесинги къолгъа ал...» — деп мийиси анга ууаз берди. Алай нек эсе да къызгъан жүрегин тынчайталмады. Байдуллахны сёзлери ётуне жетген эдиле аны. Бир кесекден ол аллында озуп баргъан чалгъычыны жетди. Байдуллах андан бир аз артда къалды. Алай ол, бурун сюеклерин да тур-

гъзул, жерни тырнакълагъан айыуча, башын да энниге тутул, алгъа огъурсуз келеди.

Сагъат чакълы заман озгъандан сора, чалгъычыла барысы да чаллыкълны кыйырына чыкъдыла. Бирле мангылай терлерин сыйпайдыла, бирле чалгъыларына шырхы этедиле.

— Бу ыйыкъда биринчи бригада озарыкъ болур сизни, — деди Ислам чалгъычылагъа. Бетине къарап айтмаса да, къарындашыны ол сёзлери кесине этилген тырман болгъанын сезди Къанамат.

— Эй а, оздурмабыз, тейри! — дедиле чалгъычы жашла. Къанамат, эшитемисе дегенча, Исламгъа ёхтем къарады.

Кюн иги кесек ёрге кётюрюлюп, чыкъ къургъакълсыгъан заманда, тишируула да чыкъдыла дырыннга. Алим чалгъы да чала, ала ишлеген бетге терк-терк къарайды. Алай кенгден Фатиматны таныялмады. Къызла барысы да бирге ушагъанча болуп кёрюнедиле. Дырынчылагъа кесини кёк кёзлерин Байдуллах да сюзюлте эди.

Тюшге жууукъ кюн къаты къыздырып башлады.

— Салкъыннга дерн къояйыкъ, — деди Ислам, башында акъ къалпагълн къолуна алып.

Чалгъычыла къошла таба тебиредиле. Къанамат а дырынчылагъа бурулду. Алим да аны ызындан барыргъа умут этди. Алай, эсине не зат тюшдю эсе да, бармады. Чалгъысын имбашында тутханлай, къалгъанла бла бирге, ол да къошлагъа келди. Тышында, кюн къызыуда, шапачы къатынла аямай аш эте эдиле. Элдар а, отха отунла сала, алагъа болуша кюрешеди.

Алим байрагълы болгъан къошха кирди да (ол къош бригадирни къошуду), андан этиуднигин алып чыкъды. Чалгъычыла кими анда, кими мында, къошланы сериуонлерине къысылып, чалгъыларын тишеп башладыла. Алим а, къызыу болса да, от жагъагъа жууугъуракъ жерде чёгюп, этиуднигин жайды. Акъ къагълтха къарындаш бла не эсе да бир затланы ызлап тебиреди.

— Къатайым, письмому жазаса? — деди шапачы къатынладан бири, анга ышара къарап.

— Хау, Налжан... — деп, Алим анга къысха жууап бере, аны терлеген бетине тюрслеп къарады. Шапа къатын, башында чоху да бир жанлы кетип, къазауат этип айлана эди. Отда къыстау къайнагъан уллу къазанны ичинде бише тургъан этлеге жютю агъач бла тийип-тийип кёреди. Бираздан Алим олтургъан жеринден къоп-

ду да, этюднигиден акъ къагъытны алып, аны шапагъа элтип берди.

— Оу кюнюм, неди бу? Мен ушайма, да! — деп, Налжан тамашагъа къалды. Алайда тургъанла аны къатына жыйылып, суратны къолдан къолгъа алып, сейир этдиле. Ислам да келди аланы къатларына. Сурат аны да тамашагъа къалдырды. Башында чоху да бир жанына кетип, къазанига узала тургъан Налжанны — тюз кеси!..

Дырынчыла да келдиле къошха.

— Мени суратымы эт... мени суратымы эт... — деп, адамла Алимни тегерегине басынып тохтадыла. Фатимат да тенг къызлары бла аны жанына барып сюелди. Кенгирекден къарап тургъан Байдуллахны бети жауарыкъ булутча къаралды.

Фатимат башын кетюрмей сюеледи Алимни къатында. «Халкъдан уялмай къалай келип къалдым мен былайгъа? Адамла манга къарап айып эте тура болурламы арабий?..» — дей эди Фатимат ичинден, башын кетюрюрге да базынмай. Халкъ кесни юсюне аралып тургъан сунады ол. Артха кетериги уа келмейди. Къалай игиди анга былайда! Ой, къалай игиди! Къарасала — къарасынла. Айып этселе — этсинле! Кетерик туююлдю ол былайдан. Азмы сакълагъанды ол бу кюнню. «Бош къарайсыз, адамла сиз манга. Бош уялтыргъа кюрешесиз. Кетерик туююлме мен былайдан. Сиз кетсегиз да, мен былайда къаллыкъма... Аллахчу, айып этмегиз... Энтда да бир кесек турмагъа къоюгъуз мени былайда».

Алим башха къарындаш излей, чемоданчыгъыны ичин къармады. Ары-берип болгъан къагъытланы арасындан кимни эсе да биреуню бет суратыны къыйыры кюрюндю. Зухра анга къарай кетип, Фатиматны быгъынындан жингириги бла тюртдю:

— Атам ёлмеси, ол сурат сен болурса дейме. Эрин къыйырлары санга бир бек ушайдыла.

— Кет, къайдан боллукъ эди ол мени суратим, — деди Фатимат тенг къызына. Алай кеси уа, къыйыры кюрюнюп тургъан суратха энikleп къарады. Алим къызланы селешгенлерин эшитип этди эсе да, огъесе уа, кертти да жумушу болуп узалды эсе да, чемоданчыгъына жангыдан узалды да, анда бир зат излегенча эте, суратны къагъытла тюрбюнден берлакъ тартды.

Фатимат элгенгенча болду. Кесни сураты эди ол. Аны бети къызарды. Кёзлерин къайры эсе да букъдурргъа кюрешди. Сурат а, алай нек этесе дегенча, анга

сейирсенеди. Кёзлерин да букьдурмайды. Мени кёреми-
сиз адамла, дегенча, кирпичлерин кьакъмай, чемодан-
чыкьны ичинден ёрге, ачыкь кёкге къарайды. Ол адам-
ланы кёз къарамындан да уялмайды. Фатимат тынгы-
сыз болду. «Кет, алай къарама. Уялтма мени. Ары бу-
рул. Алим, не этесе сен? Букьдурчу аны ары...»

— Кёрдюнгю, Фатимат, мен айтханнга ийнанмай
эдинг да, — деди Зухра. Фатимат тенг кызыны айтха-
нын хазна эшитмеди. Бу такыйкъалада битеу дуния
аны кесине къарап тургъанча кёрюне эди анга. Алай ол
жеринден тепмеди. Анга былайда иги эди...

5

Ыйыкьны ахыр кюню. Колхозну правленини членле-
ри, эки бригаданы да бичен ишлеген жерлеринде айла-
на кетип, иигир алагъа уллу кшошха жыйылдыла. Бри-
гадирле Къанамат бла Къаншау да андадыла. Бююн
ала озгъан ыйыкъда эки бригададан социалист эришиу-
де къайсысы хорлагъанына къарарыкьдыла. Бек алгъа
сёз биринчи бригаданы бригадири Къаншаугъа берилди.

— Биз жыйырма бла тогъуз гектар жерни чалгъан-
быз. Къургъакъсыгъан дырыныбызны жыйып бошاپ,
жюз бла сегиз гебен этгенбиз.

— Мени бригадам а отуз тёрт гектарны чалгъан-
ды, — деди Къанамат ёхтемленип.

— Ненча гебен этгенсиз? — деп сорду анга Ислам.

— Тёрт жыйырма бла он юч.

— Некди алай аз?

— Экинчи ыйыкъда...

— Сен экинчи ыйыкьны кьой, — деди Ислам, аны
аузуна чабып. — Къаншауну дырынчылары азды сени
бригадангдан эсе. Алай дагъыда бичен жыйып ол оза-
ды.

— Бичен ишни бек кыйыны — чалгъаныды.

— Тюз айтаса. Алай, чалынган бичен гебенлеге
къаланнгынчы бичен туююлдо.

— Биз чалгъан биченибизни жерде кьоярыкь туююл-
бюз, — деди Къанамат къаты болуп.

Бригадирле бла да даулаша, правленини членлери бир
бирлери бла кенгешдиле. Ахырында Ислам айтды:

— Мени акъылыма кёре, озгъан ыйыкъда биринчи
бригада хорлагъанды. Башха оюму болгъаныгъыз бар-
мыды?

— Тейри, угъай, экинчи бригада хорлагъанды, — деди правленни члени Ибрахим.

Дагыда даулаш башланды. Къанамат Ибрахимге уллу ыразы болду.

— Ма, ишни ангылагъан адам, — деп, ол кеси жеринден къобун, Ибрахимни къатына барып чёкдю. Даулаш энтда узакъгъа барлыгъын ангылагъан Ислам:

— Алай эсе, къол кётюрейнк, — деп тохтады.

Къол кётюрдюле. Биринчи бригадагъа къол кётюргенле аслам болдула.

— Мен байракъны берлик тюйюлме! — деп, Къанамат ачуланып, къошдан атылып чыкъды.

6

Чалгъычыла таулада чаллыкъ жерлени бошاپ, элге къайтдыла. Алим бла Элдар да келдиле юйлерине. Эки-си да кюннге кюйюп, къонгурбетле болгъандыла.

— Оу анагъыз, шау анагъыз, не аман болгъансыз! — деп, Мария жашларын кёргенде къууанган да эте жарсыды. — Бек къыйналдыгъызмы?

— Угъай, угъай.

— Атагъыз а къайда?

— Анда къалгъанды. Чалынган бичен алыкъа жыйылып бошалмагъанды.

— Энди ол кюз артына дери юйге жыйыллыкъ тюйюлдю, — деди Мария чамланып.

— Угъай... мен кетер заманга келликди.

— Сен а къачан кетериксе? — деп, Мария тамата жашыны кёзлерине тынгысыз болуп къарады.

— Энди он кюнден.

Мария ауур кючсюндю.

Тышында тенг къызчыкълары бла ойнай айланган Азинат, суу ичериги келип, юйге чабып кирди. Ол къарындашларыны келгенин билмей эди. Аланы кёргенлей, суусаплыгъын да унутуп, кесин Алимни къойнуна атды.

— Элдарны уа нек къучакъламайса? — деди анасы анга.

— Ы, ол манга урушхан этиучюдю, — деп, Азинат бурнун да тарта, Элдаргъа кёз къыйырлары бла терс къарады.

— Да хыли этсенг уруша болур, — дей, Алим Азинатны Элдарны аллына сюеди. — Жарашыгъыз энди.

Мен ыразыма дегенча, Азинат ариу таралгъан башчыгъын энишге ийди. Элдар эки къолу бла да аны къолтукъ тюлеринден тутуп ёрге кётюрдю. Азинат къолдю. Аны алай къолгени анасына да, къарындашларына да хычыуун кёрюндю.

Мария, не эсе да бир унутуп тургъан затын эсине тюшюргенча, ашыгъыулу халда, отоуну тёрюнде тап жыйылып тургъан ундурукъну къатына барды. Тёшекни кыйырын ёрге кётюрюп, андан төрт бюкленнген тефтер къагъытны чыгъарды да, Алимге узатды.

— Ма Тазрет жазгъанды муну. Анда геллянг сени кёрюрге термиле турады дейди. Алагъа къайта кетсенг иги боллукъ эди.

— Къайтмай а. Жолгъа эртдерек тебиреригим да аны ючюндю, — деп, Алим письмону окъуду. — Къарачы Тазретге... мал фермагъа тамата этгендиле дейди.

— Хы, мен да къууанганма анга, — деди Мария, къарындашыны кётюрюлгенине ёхтемленип. Бу кезиуде, Алим анасын биринчи кере кёргенча, аны кёзлерине къарап къалды. Сейир-тамаша болду. Къалай эслемей тургъанды ол шёндюге дери бу кёзлени!.. Къаллай бир огъурлулукъ, къаллай бир жылыу барды алада! Битеу тенгизледе да болмаз алай бир суу. «Ана кёзле... сиз кёреме жашауда болгъан ахшылыкъланы хазнасы...»

Алим анасыны огъурлу сыфатын къагъытха тюшюрюрге умут этди. Жеринден женгил къобуп, этюднигине да узалды. Алай, ким эсе да этегинден тартханча, тыйылып къалды. Кючюне базынмагъанлыгъы эди ол аны. Бир жол устазы Соколов, ол этген суратлагъа къарай кетип, анга: «Адамланы былай къарагъан сыфатларын иги ушатаса. Алай алыкъа сен аланы къылыкъларын, ич сезимлерин кёргюзталмайса. Ол чекге жетер ючюн кёп ишлерге керексе...» — деген эди. Андан бери Алим адамланы суратларын этген заманда, аланы кёзлерине теренирек къараргъа кюрешнучюдю. Иги кёл салып ишлесе, адамланы ич илишанларын да тюшюралыучуду къагъытха. Алай алыкъа адамны ич дуниясын теренден къозгъаргъа аны фахмусу жетишмей эди. Бусагъатда анасыны суратын ишлерге андан базынмады ол...

Кюнле терк оза эдиле. Алимни кетер заманы жууукълашханды. Дырынчыланы ызларына къайтмай тургъанлары аны тынгысыз эте башлады. Элни огъары жанында сырт башына терк-терк къарай, ахыр кюнлерин алай оздурады ол. Алимни жүрегин тынгысыз этген дагъы-

да бир иш бар эди. Бу жолгъа дери ол Байдуллахны Фатиматха кёлю кетип айланганын билмегенди. Энтда да билмез эди ол аны, чалгъыда шапачы къатын Налжан айтмаса. Налжан а айтхан эди. Тил этеме деп угъай, Алимни суююп, анга болушама деп.

Алим кетерге жалан да эки кюн къалды. Мария гуза-ба эте башлады. Исламгъа ачыуу чыгъа эди аны.

Фазика келди былагъа. Мария анга тарыгъып теби-реди:

— Ахырысы бу кишини киндиги жел бла бирге байланып болур ансы, мунуча юйюне жыйылмай айланганны уа ким кёргенди.

— Хо, не этени ол? Колхозну ауурлугъу бойнууда-ды, — деди Фазика къарындашын къоруулай.

— Аны мен да ангылайма. Алим эки кюнден кетген этерикди. Нек келмей турады? Туугъан сабийине къайгъырмагъан ата боламыды?

— Келир, келин, келир...

Ала да алай сёлеше тургъанлай, тышындан жыр эшитилди. Мария бла Фазика юйден чыкъдыла. Элни огъары жанында сырт башындан дырынчыла тигелеп келе эдиле. Хар бирини имбашында сенеклери, бахсалары... Жырлагъан ала эдиле:

Алынга чыгъып къарайма, Таукъан,
Ол сен жүрюючю жоллагъа.
Экибиз бирге тюшюп къалгъыек,
Агъачда терен къоллагъа...

Дырынчыла бла бирге Ислам да келди юйюне. Ол эгечин юйюнде кёргенине къууанды. Марияны да жүре-ги жерине тюшдю.

Дырынчыланы келгенлери Алимни жарыкъ этди. Алай, бусагъатда, бу юйде Исламны кесинден къууанч-лы адам жокъ эди. Иги кюнле болуп, бичен кёп ишлен-генди. Не узун кыш болса да, ол колхозну малларына башы бла барып жетерикди. Бир кесек жерге ашлыкъ сепген эдиле да, андан да иги тирлик жыйгандыла. Къойладан кёп жүн къыркъгандыла... Малладан да кёп тёлю алыннганды. Къысхасы, колхоз байыкыганды. Колхозчуланы жашаулары уа бютюн да иги болганды. Исламны къууанчы ол затла бла байламлы эди...

Ингир алада Алим Фазикалагъа барды. Юйде Азрет-ни жаш къатынчыгъы Кезибандан башха жан жокъ эди. Дадаш къойлада. Фазика уа, алыкъа Исламлада эди. Азрет да, устазланы не эсе да бир кенгешлери барды

деп, эртдепликде школну директору Рогов бла бирге районнга кетгендиле. Ала алыкъя андан къайтмагъандыла.

Кезибан Алимге жарыкъ тюбеди. Аны башын босагда кӛргенлей окъуна: «Фатимат келгенди», — деп къууанып айтды.

— Билеме келгенин.

— Кӛргенмисиз бир бирни?

— Угъай.

— Сора чакъырайым?

— Чакъыр.

Кезибан юйден женгил чыкъды. Фатиматлары бла ала хоншуладыла. Араларында жалан да бир кӛй барды. Кезибан баргъанда Фатимат башын жуууп, чачын тарай тура эди. Анасы Зарият а отоуну тӛрюнде уллу къара кӛбюрню ачып, не зат излей эсе да, аны ичин кӛюзгъай эди.

— Кел, Кезибан, кел, — деп, Зарият ёрге кӛпӛду.

Фатимат аллына тюшген узун чачын эки жанына этип, бетин ачды. Кезибанны бери келнюю бошдан болмагъанын ол ангылады.

— Кезибан, Фазика уа къайда кӛрюнмейди бююнлю? — деп сорду Зарият.

— Исламладады... Алим тамбла кетген этеди.

— Тамбланы дейсе?

— Хоу. Къабартыгъа анасыны юйюне да къайтып, алай кетерикди, — деди Кезибан.

— Игиди, игиди... Къайры барса да ахшы жолгъа барсын, сау айлансын.

— Зарият, маябыз тауусулуп мен андан келгенме. Ийнекни ингирде сютюн бишлакъ этерик эдик да...

— Маяны уа бусагъат, — деп, Зарият сейнагъа чыкъды. Ол кетгенлей Кезибан Фатиматха:

— Алим биздеди. Сени сакълап турады, — деди.

— Азрет а юйдемиди?

— Угъай. Алим бла менден сора киши да жокъду. Бу кезиуде Зарият, гитче агъач аякчыкъны кӛолунда тутуп юйге кирди.

— Ма, бу беш-алты кереге жетерикди.

— Сау бол, Зарият... Тынч ингирили бола къалыгъыз.

Кезибан кетгенлей, Фатимат кесин терк жыйышдырып тебиреди. Жангыдан кӛбюрню къазып башлагъан Зарият: — Кет, кет, къайры кӛуругъан эсе да табалмай-ма атлес жаулугъунгу, — деп жагъыны тутду.

— Охо, табалмай эсенг кьой, — деди Фатимат жумшакъ ён бла.

— Сора тамбла не зат кысып чыгъарыкъса башынга?.. Угъай, ма тапдым! — Зарият ёрге кьобуп, жаулукъну жайып кёрдю. — Бу санга арну жарашады. Кюбюрге нек сукъдуруп тура эсенг да билмейме.

Фатимат узун, чилле жыйрыгы бла бирге, быйыл жаз башында атасы Нальчикден алып келген жангы чурукъларын кийди. Башына уа, анасы кюбюрден чыгъаргъан атлес жаулукъну кысыды.

— Къайры хазырланганлыгынгды, кызым?

Фатимат анасыны соруууна не жууап беририн билмей, апчып къалды.

— Зухралагъа барама... Бусагъат къайтырыкъма, — деди ол. Айтырын айтды эсе да, уялып жерге кирлик болду. Бети иш да кызарды аны. Ётюрюк айтханын анасы билип тургъанча кёрюндю анга. Экинчи жанындан а Фатимат сейир этди: эсинде-бусунда болмай тургъанлай, Зухраны аты да аузуна къайдан тюшдю? Къалай-алай да болсун, сылтау тапханды. Бусагъатда анга кереги да олду. Алимни къарап бир кёргенине кьор болсун, саулай дуниясы!..

Бу кезинде юйге, башында да кёксюлдум къалпагъы бла жыйырма беш, жыйырма алты жылы болгъан, жукъа санлы, ёткюр кёзлю чырайлы жаш кирди. Ол Фатиматны къарындашы Ахмат эди.

Ахмат атасы бла бирге колхоз ийнеклени кютеди. Май айны ахырында ала жайлыкъгъа кетген эдиле. Андан берн Ахмат юйге келмей тургъанды.

Ахмат анасын бла эгечин кьучакълап, тансыкълады.

— Кьор болайым жанынга! Къалай иги этдинг келгенинги, — деп, Зарият жашын ийнакълады.

Къарындашыны сунмай тургъанлай келгени, Фатиматны бир жанындан кьууандырды эсе да, экинчи жапындан а ичин къайгы этдирди. Энди ол аны кьоюп къалай чыгып кетсин юйден? Жангыз къарындашын. Ушарыкъ туююлдю. Алай, Алим а? Ол аны сакълап турады. Бу ингирде, бусагъатда тюбемесе, ол аны кёралмай къалыргъа боллукъду.

— Фатимат, барчы картофла къазып кел. Ахмат ач болур. Аш этейик, — деп, Зарият кызын ашыкъдырды.

Фатимат тышына тебиреди.

— Къайры бараса, чилле жыйрыкъ бла? Башха жыйрыкъ кий.

Фатимат ызына сүймей бурулду. Алай ол халын ана-сына сездирмеді. Ич отоугъа кирди да, башха жыйрыкъ кийип чыкъды. Зарият анга аягъында жангы чурукълары да теширдиди.

Тышында кюн батып эди. Алай, алыкъа къарангы туююл. Фатимат къолуна челек да, жугар да алып, бахчаларына барды да, картоф къазып башлады. Асыры ашыкъгъандан жугарны жерге тапсыз басып, картофлары тууратды. Экинчи тѳбени аудургъанда сагъыракъ болду.

Челекни орта белине дери къазгъан картофун, Фатимат юйге къуулуп жетдирди. Аны битеу акъылы шѳндю Дадашлары юйюнде эди. Қъарангы тартып тебиреген эди тѳгерекни. Дадашлары юйге жыйылсала, ол ары бараллыкъ туююлду. Баргъан этгенликке не файда? Аланы къатында ол Алим бла сѳлешаллыкъ туююлду уялмагъанлай. Ала барысы да биледиле Алим бла аны ортасын. Фазика «келин» демей, сѳлешген да этмеучюду Фатиматха. Алай алыкъа ол алагъа келин туююлду.

— Фатимат, барчы хоншулары бирлеринден элек алып кел, — деди апасы къызына.

— Бусагъат, — деп, Фатимат юйден терк чыкъды. Сехледен ѳтуп, онг жанына бурулду. Кезибан кеслерини юйлерини къатында, орамда сюелин тура эди. Фатимат аны къатына жете баргъанлай, аякъларында шыртрап келген галошлары бла, юсюнде эски жыйрыгъы эсине тюшуп, дыркъ тохтады. Ызына къайтыргъа таукел болду. Ол Алимге бу куююнлей кѳрюнюрге ийменди.

— Кел, Фатимат, кел. Мен сени сакълап турама. Не кѳп къалдынг.

— Ахмат келгенди... чыгъалмай тургъанма. Элегигизни берсенг эди.

— Охо, юйге кир. Элекни да берирбиз, — деп, Кезибан Фатиматны къолундан тутуп, юйге тартды. Кезибан аны Алим болгъан отоугъа кийирди да, кеси уа ызына бурулуп кетди. Нек эсе да, Фатиматны бети отча къызды. Акъсылдым, жумушакъ жыякълары айча къызардыла. Мангылайына тер урду. Юсюнде хаух кийимлери бла ол Алимге кѳрюнюрюк туююл эди. Кезибанны палахыды барысы да. «Қъалай келтирди ол мени бу куююнлей бери... Кесим да къалай унадым?..»

— Сау кел, Фатимат.

— Сау бол.

— Олтурчу былайгъа.

— Анам жумушха ийгенди...

— Мен а тансыкъма санга. Тамбла кетген этеме. Биле болурса?

— Билеме, — деди Фатимат ахтынып. Кёз къарамын энишге бурду. Бу кезиуде ол, кёп учхандан къанатлары талып, солургъа къоннган кёгюрчюннге ушай эди. Къалай эсе да ол Алимге эриулю кёрюндю.

— Энди эки жыл сакъласанг, сора...

— Сакъларма... ненча жыл десенг да сакъларма. Алай сен анда башхагъа жангылма. Оруслу кызыла бир бек ариуладыла дейле.

Алим ышаргъан да эте айтды:

— Ол тюздю... Алай, манга дунияда сенден арну жокъду. Сени мында къоюп кетерге кёзюм къыймайды. Къоркъуругъум келеди.

— Нек къоркъаса?

— Къуру мен болмам сени суйген.

— Не айтаса сен!

— Эшитгенме. Байдуллах...

— Сагъынма аны атын манга. Къыйнама жүреги-ми. — Фатиматны эринлери иш да къалтырадыла.

«Бошнакъгъа жанына тийдим» — деп келди Алимни кёлюне. Былайда Байдуллахны атын ортагъа сугъуп, Фатиматны жаннай тургъан кёзлерине мудахлыкъ келтиргенине чёгъуж болду.

— Ёпкелеме. Бош, сени сынар ючюн айтханлыгъым эди, — деди Алим, лакъырдагъа тартдыра.

«Да мени неге сынайсы? Дунияда жангыз сенсе къууанчым да, насыбым да. Сен алсанг алырса, алмасанг а... алмасанг а ёмюрде эрге бармам. Къалайрма юде жиляй, жиляй...»

Фатиматны ичинден айтхан бу сёзлерин Алим эшит-меди. Фатимат дагъыда айтырыкъ болур эди анга кёп зат. Алай ол, нек эсе да, Алимден уяла эди...

Экинчи кюн Алим жолуна кетди. Аны ашыра чыкъгъанланы арасында Фатимат жокъ эди. Ол суйгенини ызындан арбазларында отун къалауну юсюне минип къарай эди. Алим узая баргъаны сайын, Фатиматны бетине да мудахлыкъны ауанасы жайыла бара эди.

— Ахшы жолгъа, наным... Сау-эсен къайт.

Фатимат алай айтып, отун къалауну юсюнден тюшдю да, юйге ал бурду. Бу кезиуде аны ызындан ким эсе да атын айтып сёлешди. Фатимат артха бурулду. Сехле къатында Байдуллах бла аны шуёху Локъман сюелип

тура эдиле. Фатиматны къаны бузулду. Хыны этип, бурулуп кетерге акъыл этди. Адетдеча, алагъа жууукъ болугъуз дерге да, аны тили айланмады. Къысхасы, не этерин билмей, жерге урулгъан къазыкъча, чанчылын къалды.

— Айраныгъыз бармыды, Фатимат? Суусап болуп турабыз, — деди Локъман.

— Барды... — дей, Фатимат юйлерине терк кирип кетди.

— Тейри, сени кѳргенли уа башха тюрю болду, — деп, Локъман Жингириги бла Байдуллахны быгъынына къакъды. — Аякъ тюбюнде чѳп сынмайды асыры къууангандан.

Байдуллах уллу тишлерин ачып ышарды. Фатимат къолунда да айрандан толу гоппаны бла юйден чабып чыкъды.

«Кѳзлериме кѳз ауруу болуп турмай, теркирек къуручугъуз былайдан...» — дей, айран гоппаны Локъманнга узатды.

— Угъай, алгъа Байдуллах ичерикди, анга бер, — деп, Локъман гоппаны алыргъа унамады.

— Безиремегиз. Мени заманым жокъду.

Байдуллах Фатиматны кѳзлерине жютю къарай, аны къолундан чѳмючню алды да, ашыкъмай аузуна элтди. Фатимат анга кѳз къыйырлары бла, жийиргенген адамча, суймей къарады.

«Не умуту болур муну? Не затха деп айланады мени ызымдан? Не керекди мынга?..»

Байдуллах гоппаны беллине дери жетдирип, Локъманнга узатды.

— Аламан айранды, — деди ол къолу бла эринлерин сыйпай. — Кесинг уютхан болуренг Фатимат, ы?

Аны сѳзлери Фатиматха башына ташла бла ургъанча ачыу тийди.

— Угъай, аман уютханды, — деп къыз хыны болду.

— Ол да, бармакъларындан бал тамгъан бир адамды, — деди Байдуллах, къубулуп. Локъман гоппанда айранны къалгъанын ашыкъмай, акъырын уртлай эди. Ол аны алай — Фатиматны сѳзге тыяр ючюн этгенлиги эди.

— Ичип бошасагъыз чѳмючню былайгъа салырсыз, — деп, Фатимат артха бурулуп, юйге кетип тебиреди.

— Къара анга! Биз сабийлеми болгъанбыз. Ма, чѳмючюнгю ала бар, — деди Локъман.

Фатимат аякъны алыргъа ызына бурулду. Бу кезиуде къолунда да урчугъу бла, орамны ёрге кетип баргъан Къудас, аланы кёрюп дыркъ тохтады. Фатиматны ичин къоркъуу алды. «Оу кюнюм, энди бу уа болгъанны сёз этер...» — деди жилиярыгъы келе. Аякъны иш да унутуп, башын юйге къутултургъа кюрешиди.

— Фатимат, менден а нек бугъаса? Келиним болмай ушайса да, — деп, Къудас кенгден сёлеше, сехлеге жанлады. Фатимат тохтады.

— Кет аурунг, сизни жашырын сёзюгюз да болур, — деди Къудас жойкъулланып.

— Жокъду бир жашырын сёзюбюз да. Бош бу жашла суусап болгъанбыз деп къайтхандыла да, алагъа айран чыгъаргъанем, — деди Фатимат, эринлери къалтырай.

— Насыплы сен, — деди Къудас аны сёзюн бёле, — эки сюйгени болгъан къалай игиди. Бири кетсе да, бири къалады.

Фатиматны жүреги жарылыргъа жетгенча болду. Алай геллясы кирик къатынга не айтсын ол? Кеси кесип кюден бла мутдан тыя, Локъманны къолундан аякъны алды.

— Айранынг иги айран эсе, аллахакъына мен да ичерем, — деди Къудас. — Сора ол къобузунгу тауушун да бир эшитдир, маржа, бизге. Кёлюбюз ачылыр... Охо, не тикги болуп тураса, бирсидателни жашы кетгенликге? Ажирбий ёлмеси, ма бу Байдуллахны бир къарагъан къарамын да бермезем мен анга...

Бу жол а Фатимат тёзалмады.

— Сен акъ башынг бла, бир уллу къатын, уялмай не затла жаншайса?

— Къара-а-гъыз сиз, тели Зариятны танкыбаш къызына! Аз эсирикге кетгенсе! — деди Къудас тийре эшитирча, уллу къычырып.

— Кет, алай къычырма, — деди Локъман анга, сехледен артха туруп. — Айыпды.

Фатимат жилип юйге кирди.

— Аурууум кирсин къарнынга!.. — дей, Къудас да жолуна кетди. Байдуллах бла Локъман а орамны энишге айландыла.

— Кёрдюнгмю обур кирик ол къатынны, ариу тап сёлеше тургъан жерибизде ишибизни бузуп ийгенин, — деди Байдуллах, Къудасха къаны къызып.

— Ол бир затны да бузмагъанды.

— Къалай бузмагъанды? Ол болмаса эди...

— Аны алай тюбегени санга хаталы болмагъанды. Сени махтап башлагъанын кѣргененг да.

— Хы, алайчыгъын иги этген эди. Алай, арда бузуп ийди ансы.

— Угъай, Байдуллах. Иш анда туююлдю. Мен ангылагъанлыкъдан, Фатимат сени кѣрюп болмайды.

— Къайдан билесе?

— Халындан.

— Ха-ха-ха... — деп, Байдуллах нѣгерин хыликгя этгенча кюлдю. — Тиширыуну халындан бла сууну баргъанындан не зат билликсе?..

Локъман бла Байдуллах элде улайгъан жашланы къауумундандыла. Была тенгли жашланы кѣбюсю юйдегили-юйюрлю болгъандыла. Аман тюнде къалыр дегенча, Байдуллах бла Локъман кибики бир къауумла, алыкъа къатын къоллу болалмай айланадыла. Байдуллах, ёсюмю алаша жашды. Бети арауанча уллуду. Кѣзлери уа кем-кѣк. Чырайы бла махтаныр жери жокъду аны. Алай болгъанлыкъгъа кызыланы бек ариуларын сайлайды. Жер жерге келечиле жибертдире, атасын да, анасын да тарыкъдыргъанды. Алай аны кѣзю къарагъанла анга барыргъа унамагъандыла. Энди уа эки-юч жылдан бери да Байдуллахны кѣлю Фатиматха кетипди. Кѣпледен къурлай къалгъанды, алай энди муну уа бир да ычхындырыр мураты жокъду. Атасы, анасы да биледиле жашларыны акъылын. Фатимат келинлери болса, ала да бек сюерикъ эдиле. Алай, ол да бирсилеча унамай къоярмы? Угъай, Байдуллахны тѣзюмю тауусулгъанды энди. Бу жол ол не атын ѳлтюрюр, не да къатын алыр!

7

Уллу тарны ичи бла, ашыкъмай, жангыз атлы келеди. Кюн тюшден эртде аугъан эди. Алай алыкъа, аны кызыулулугъу сынмагъанды. Ол себепден болур, жолоучуну тюбюнде къара тор аты терлеп, тохтамагъанлай «пырх-чырх» этгенлей келеди. Кюнню иссилиги жолоучуну кесин да онгуз этгенге ушайды. Ол кѣнчек хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, бетинде терлегенлерин терк-терк сыйпайды. Юсюнде къара ысхарладан этилген кѣлеги да сууланып, жауурунларына жабышханды.

Бу келген — Акъташда эл Советни председатели Тепчиланы Шамил эди.

Бюгюн ол иш бла районнга барып, андан къайтып келе тургъанлыгыды. Башындан юч жыйырма жылны аудургъан кишиди ол. Қышха жууукъ баргъан суула да таркъаядыла. Адамны жашауу да алайды. Қартая баргъаны сайын, къарыуу да азаяды. Шамил да шендю, жаш заманындача жигит туююлду. Талкъыда ийленген терича, санлары жумушагъандыла.

Болса да, бусагъатда Шамилни сагъышы ол туююл эди. Дуния къалай эсе да къайгъылы болуп башлагъанды. Германия деп бир налах чыкъгъанды. Европада от сала айланган хапары барды аны. Аны ючюн болур, арт чурулада аскерге жашланы терк-терк ала башлагъандыла. Бюгюн да районнга эл Советни председателерин ол ишни юсю бла чакъыргъандыла. Военкомат энтда да бир къауум жашха повесткала берип ийгенди. Ол повесткала да Шамилни къоюн хуржунундадыла.

Шамил уллу жолдан элге бурулгъанлай, къулагъына къобуз согъулгъан таууш эшитилди. Эсин буруп тынгылады ол анга. Тюз жерде ууакъ ташланы юсю бла саркъгъан шаудан суучукъну жумушакъ шорхулдагъаныча къобуз тюскледен тегюлген ариу макъам, Шамилни келюн жайыкъдырды. Арыгъанын да унутду. Къобуз клубда согъулгъанын Шамил кенгден окъуна ангылады.

— Фатимат согъады, — деди ол кеси кесине. — Қъалай ариу согъады. Шендю къатын аллыкъ жашым болса эди, аны келин этмей къоймаз эдим.

Шамил атындан клубну къатында тюшдю. Колхозну, эл Советни контору да алайда эди.

Клубну аллында бир къауум къатын урчукъ да ийире, эшиу да эше, къобуз тауушха тынгылап олтура эдиле. Къудас да аланы ичинде. Шамил келип атындан тюшгенде, ала жерлеринден къобуп, анга хурмет этдиле.

— Олтуругъуз, олтуругъуз, насыплы болугъуз, — деди Шамил алагъа. Сора атын алайда багъанагъа такъды да, къатынлагъа айтды: — Къобузгъа тынгыларгъа сюе эсегиз, ичине кирип тынгыласагъыз а.

— Да биз бек ыразы болуп кирлик эдик, ол Адилни суужилик жашы къоймайды ансы, — деп къатынла бирден тарыкъдыла. Шамил кюлду.

— Рамазан келюгюзге тийип турады сора? Нек къоймайма дейди ичине?

— Чырмагъан этериксиз дейди.

— Да алай окъуна болур.

Шамил къатынла бла сёлеше тургъанлай, клубдан назик санлы, къарачач, ётгюр жаш чабып чыкъды. Юсюнде акъ кёлеги, белинде кюмюш тиллери бла бел бауу, кюл бетли чепкенден галефей кёчегеи, аякъларында гён чарыкъла, бутларында къара ышымлары, ала да тобукъ тюплеринден баула бла къысылып. Ол жарыкъ ышара, Шамилни аллына келип сюелди.

— Сизни терезеден кёрюп чыкъгъанма. Хазырлай тургъан концертибизге къарасанг эди, — деди ол, Шамилге. Жашны тири кёзлеринден от жилтинле чачылып тургъанча эди.

— Къарагъан этейик. Алай сен айтчы манга, бу тиширыуланы клубха нек къоймагъанынгы?

Бек алгъа Рамазан, тарыкъгъанмы этгенсиз дегенча, къатынлагъа терс къарады. Андан сора айтды:

— Ала ары кирселе, къызла уялгъан этедиле. Концертибиз хазыр болса къарарла къаллай бир сюйселе да.

— Хы, бир сылтау тапмай а къоймаз бу, — деп къатынла аны жан жанындан чууулдадыла.

— Бу жол эркин эт, — деди Шамил Рамазанга, ышаргъан да эте, аны имбашындан къагъып.

Шамил да, къатынла да Рамазанны ызындан клубха кирдиле. Сахнада жырлагъан да, тепсеген да эте тургъан жаш тёлю, эшикден киргенлени кёргендей, оюнларын дыркъ тохтатдыла. Къызладан бир къауумлары уа, уялыц, жабыу артына букъдула.

— Охо, бизден не затха бугъасыз... келинлерибизми болгъансыз? — деди Къудас алагъа. Бу кезинде аны кёзлери сахнаны къыйырында, къалгъанладан бир жанына белюнюп, буюгъуп сюелген къызгъа илиндиле.

«Къара, Жаухар ушайды да ол?.. Суфиян эфендини къызы! — деди ичинден, сейирге къалып. — Къайдан чыкъгъанды ол а бери? Лаулан къалай ийгенди аны бу хыликгялыкъ жерге?!»

Кеси кеси бла алай жаншай, Къудас олтургъан шинтигинден къобуц, эшик таба жёбеледи.

— Къайрыса, Къудас?.. Урчугъунгу да унутуп бараса, — дедиле къатынла анга. Къудас ызына къайтып, урчугъун алды да, не эсе да бир бек ашыгъыулу иши болгъанча, клубдан терк чыкъды.

— Аланла, къайры барады ол адам? — деп, къатынла бир бирлерине сордула.

— Къудасны бюгюнню таныйсыз? Эслеген болур бир зат. Тил этерге бара болур.

Рамазан сахнагъа чыкъды.

— Къоюгъуз бу ары-бери букъгъанны, — деди ол къызлагъа. Сора Фатиматха бурулуп айтды: — Сокъ къобузну. Абизехге барабыз.

Фатиматны акъсыл узун бармакълары акъ тюеклени юсюнде ойнап башладыла. Къобуздан чыкъгъан таууш, клубну ичине къууанч жайгъанча болду.

— Оу ананг ашагъан! — дейдиле къатынла боюларын алгъа созуп.

Рамазан сахнаны къыйырында, алыкъа да башын кетюрмей буюгъуу тургъан Жаухарны къатына барды да, арсарсыз, къолтугъундан тутуп, аны ортагъа чыгъарды.

— Не этесе сен?.. Мен тепсей билмейме. Аллахчу, кьой мени, — деп, ол кесин керн тартып, Рамазандан ычхыныргъа кюрешди. Къызны саз бети къызарды. Алай Рамазан аны иймеди. Къолтугъундан къаты тутханлай, абизехге тебиреди. Къалгъан жашла да бирер къызны къолтугъуна кирип, аны ызындан тизилишдиле. Кёкде тизгин учуп баргъан къангкъазлагъа ушай эдиле ала. Жашла сол къолларын эрлай ойната, къолтукъларындан тутуп баргъан къызланы кёзлерине ойнакълап, жютю къарайдыла. Тепсеп бара тургъанлай, жашла къобуздан тегюлген макъамгъа къошулуп жыр башладыла:

Эшиклени ары бир ач,
Ары бир кирейим,
Кёзлеринги ариулугъун
Кесим бир кёрейим.

Аланы ызындан а къызла:

Кёзлерими ариулугъун
Сен билмеймисе,
Чегетледе къара дугъум
Кёрмегенмисе?..

Шамилни кёлю ёхтем болду. Сахнада жашладан бла къызладан кёзлерин алмай къарай эди ол. Къаллай бир насып, къууанч да барды аланы жашнагъан бетлеринде! Шамилге къалай хычыуунду шёндю былагъа къарагъан. Хазна къалмай, аланы барын да окъутханды Шамил. Биринчи харфланы ол юйретгенди алагъа. Энди уа, жетген жашла бла къызла болуп, кёз аллында къанатлыла-

ча сюзюледиле. Шамилни акылы сагышха кетди: «Совет власть болмаса, шендю была кимле болур эдиле?.. Жалчыла, кьарауашла, жалангачла. Угъай, бошха кьан текмегенбиз...»

Шамилни оюмун эшикден клубха жел этдирип кирген тиширыуну кьаугъасы бёлдю. Аны башында кьара жаулугъу да артха кетип, чачы ачылып эди. Ол Суфиян эфендини кьатыны Лаулан эди. Кьобуз да, тойчула да тохтадыла. Лаулан, кьутургъан кёзлери бла клубну ичин кьармай, сахнагъа кьууулду. Жаухарны жюреги элгенди. Не этерге билмей, абызрап кьалды. Лаулан жетип барып, аны чуунундан сермеп тутду.

— Эки кёзюнгю кьан жууарыкъ, ненча кере айтама мен санга, бу уялмагъан баштакълагъа кьошула турма деп! Динлерин сатхан гяуурладан туугъанла бла сени не ишинг барды, начас?!

Алай айта, Лаулан кьызыны чуунундан созуп, сахнадан сюреп тюшюрдю. Шамил аны аллына сюелди.

— Адепсиз иш этесе, Лаулан.

— Хы, сиз бек адепли иш этесиз, кьызланы берн, ташагъа жыйып. О аллах, намыс да, хурмет да кьалмады бу дунияда!..

— Кьычырма, Лаулан.

— Мени кьызым бла ишигиз болмасын! Башхаланы намысларын жойгъаныгъызча, ёз сабийими намысын жойдурмам сизге...

Кьызы жиямсырап, анга бир затла айтыргъа башлады. Алай Лаулан аны аузун ачаргъа да кьоймады. Клубну ичин кьычырыкъгъа алдырып, башхаланы да сёлешдирмеди. Айталгъанын айтып, Шамилни да кьаргъап, кьызын да алып, клубдан алай кетди. Биягъында кюнча жанып тепсей тургъан тойчула, суу кьуйгъанча болдула. Кьатынла да Лауланны ызындан анга айып эте, клубдан чыкъдыла.

Клубну ичинде, шинтикле арасында сюелип кьалгъан Шамилни бети уа тутулгъан айча кьаралып эди. Сахнада тойчула да чачыла башладыла.

— Къайрысыз? — деп сорду алагъа Шамил.

Анга жууап къайтаргъан адам болмады. Жашла, кьызла да мудах эдиле. Рамазан а барысындан да мудах кёрюндю Шамилге. Ол анга ичинден сейир окъуна этди: «Бу жарыкъ жаш а, былай нек ёнгеленип кьалды?»

Алай Шамил билмеген бир иш бар эди. Жаухар бююн клубха, Рамазан тилей кетип кьоймагъандан сора, атасындан бла анасындан бугъун, жашырын келген эди. Ала хоншуда бир бирни кёре ёгсендила. Ёсе келе, аланы жаш жүреклери да байлашхандыла бир бирге. Шамил аны билмейди. Башхала да билмейдиле аны. Жалан да Рамазан бла Жаухар кеслери ичлеринден сезе айланадыла бир бирлерини жүрек жылыулары. Шамил аны билген болса эди, шёндю Рамазанны бирсиледен эсе бегирек великден мудах болгъанын да ангылар эди.

— Бардырыгъыз концертни, бардырыгъыз, — деди эл Советни председатели армау болуп тургъан жашлагъа бла кызлагъа. Ала жангыдан сахнагъа жыйылдыла. Фатимат кьобузун согъун тебиреди. Алай аны тауушу, бу жол Шамилге нек эсе да, алгъынча жарыкь эшитилмеди. Ол клубда дагъыда бир аз олтурду да, орнундан кьобуп, эшикге ал бурду. Рамазан сахнадан тюшюп, аны къатына барды.

— Нек кетесиз?

— Ишим барды. Ахшы концерт хазырлайсыз, аперим! — деди Шамил жашха, аны имбашындан кьагъа. Сора бир кесек да мычып, айтды: — Боинасагъыз, манга къайта кет, иги жаш. Мен конторда боллукъма.

Шамил клубдан, эшикни акъырын ачып, ашыкьмай чыкьды. Тышында бираз салкьын тартып тура эди. Эл Советни председатели конторгъа тебиреди. Бу кезнуде, къайдан эсе да, Ислам да келди. Ала саламлашдыла.

— Мудах кёрюнесе, — деди Ислам Шамилге.

Шамил клубда болгъан ишни юсюнден Исламгъа хапар айта, экиси да конторгъа кирдиле. Ислам эл Советни председателини хапарыны ахырына дери тынгылады да, башын чайкъай, ауур кючсюндю.

— Къаллай душманланы ууатханбыз биз. Жахилликни уа алыкъа да хорлаялмай келебиз.

— Жахилликни уа гитче душманмы сунаса? — деди Шамил, эки кьолу бла такъыр жүлюннген башындан тутуп. Экиси да тынгыладыла. Ичлеринден сагъыш эте, бираз турдула. Ахырында Ислам Шамилге сорду.

— Райондан не хапар келтирдинг?

Шамил жукъ да айтмай, ысхарла кёлегини ёшюн хуржунундан эки бюкленнген бир ненча кьагъытны чыгъарды да, Исламгъа узатды.

— Не затладыла быда?

— Повесткала. Он эки жашны ашырыгъа керекбиз эитда да... Бу жол а, сени къарындашынгдан туугъанны да... Рамазанны.

Ислам жерге къарап тохтады. Дуння къайгъылы эди бусагъатда. Капиталист къыралла суюкге талашхан ит-леча этип башлагъандыла. Европада Германия бла Италия къан къайнатадыла, тегереклеринде къыраллагъа сугъанакълыкъ этедиле. Экиси эки жанындан чабып, Испанияны талагъандыла. Ызы бла Германия Австрияны бла Чехославакияны ууучлагъанды. Италия уа кесини къанлы къолун Африкагъа созгъанды. Ол Эфиопияны алгъанды. Кюн батышда уа Япония ёртен сала айланалды. Ол Къытайны иги кесек жерин ууучлап, Совет къыралны чегине кюч жыйышдырады.

«Была аман башлагъандыла, — деди Ислам ичинден кючюне. — Была алай эте кетип, бизге бир айланмагъа эдиле...»

Бу чурулада Совет Союз бла Германия бир бирге уруш ачмазгъа деп келишим да этгендиле. Болса да, дуння къайгъылыды.

Алыкъа Совет къыралны жашауу мамырлы жол бла барады. Аны кюню жарыкъды. Совет адамла, Коммунист партия белгилеген уллу мюлк борчланы толтура, шахталада, заводлада, фабрикалада, колхоз, совхоз сабанлада жигер уруна, айтхылыкъ хорламла болдурадыла...

8

1939 жыл.

Жангы окъуу жыл башланды. Сабийле, гелеуледе битген гюлеча, ариу кийинип, пионерле уа, боюнларына къызыл галстукла да кысып, школгъа жыйылдыла. Аланы бетлеринде къууанчлары битеу элге жарыкълыкъ бергенча эди. Устазла да алай. Школну директору Рогов, ышармай селешген да этмейди. Азрет а кеп жылланы ичинде керюшмей тургъанча, сабийлени керюрегине кысып тансыкълайды. Биринчи классха келгенлени уа кюйнуна алады, ариу айтады, жүреклерин къууандырады. Жангы окъуу жыл бла устазланы да, сабийлени да алгъышлагъанча, кюн да ариу тийгенди. Бу ала-мат эртденликде школну кенг арбазы уллу той баргъан жерге ушай эди. Сабийлерини къууанчларына къууаныргъа келген ата-анала да, бир жанында тохтап, туурадан къарайдыла.

Бир кесекден сабийле тизгин тохташып, шум болду-ла. Рогов бла Азрет алгъа чыкъдыла.

— Багъалы сабийле, — деди школну директору эки къолун да кенгиге жайып. — Жангы окъуу жылыгъыз огъурлу болсун!..

Къонгуроу къагъылды. Школчула, устазла да клас-слагъа ашыкъдыла.

Дерсле башландыла. Рогов жетинчи классха кетди. Ол орус литератураны окъутады. Аны юй бийчеси Анна Сергеевна уа орус тилни дерслерин бардырады. Устаз-ланы отоуунда жалан да Азрет къалды. Аны биринчи сагъаты бош эди. Ол школну завучуду, тамата класслада историяны окъутады. Экинчи дерседе бешинчи классха барлыкъды. Ол хар заманда да биринчи дерслерин окъуучула каникуалларын къалай ётдюргенлеринден ха-пар соруу бла башлаучуду. Бу жол да алай этерикди. Аны негерлери уа къалай башлагъан болурла биринчи сагъатларын?.. Анна Сергеевна уа?.. Окъуучула аны жан-ларыча кёредиле. Атын ауузларындан кетермейдиле. Ол школчулагъа кесин суюдюре билгенича, орус тилни да алай суюдюргенди алагъа. Анна Сергеевна дерслерин башхалача: «Мен айтдым, сен ангыла?» — деген жорукъ бла бардырмайды. Ол башха тюрлю ызы тутады: «Ке-лигиз бирге окъуюкъ... бирге юйренейик»

«Манга оноу жетсе эди, устаз ишге жалан да аллай адамланы сайлар эдим», — деген оюм да келди Азретни башына. Ол къабыргъада сагъатха къарады. Переменнге чыгъар заман бола тура эди. Азрет стол юсюнде къонгу-роугъа узалгъан кезиуде эшик къагъылды.

— Киригиз.

Эшик акъырын ачылды. Босагъада он юч-онтёрт жыллыкъ къызы башы кёрюндю. Аны кёзлери къай-гъылы, бети уа мудах эди.

— Не болгъанды Каусар? Дерседе нек туююлсе?— деп сорду Азрет анга. Қызы жууап берирни орнуна, ке-си кесин тыялмай, жүрексинип жилияды.

— Не болгъанды санга?! Устазмы урушханды?

Қызы башын булгъады.

— Сора нек жилийса?

Ол жүрексингенден жукъ айталмады. Азрет аны директорну кабинетине элти да, шинтикге олтуртду. Кеси уа чыгып кетип, переменнге къонгуроу урду да, терк окъуна ызына келди. Қызы бир кесек тынчайып,

кёз жилямукъларын башында акъ кюлес жаулугъуну къанатлары бла сыйпай олтура эди.

Дерден чыкъгъан Рогов кабинетине жарыкъ болуп кирди. Азретни бла Каусарны кёргенде, аны бети тюрленди. Ол бусагъатда жетинчи классдан чыкъгъанды. Анда Каусардан къалгъан окъуучула барысы да жеринде эдиле. Каусарны не себепден школгъа келмей къалгъанын, окъуучуладан киши да билмей эди. Перемениге къонгуроу урулгъанлай, Каусарны школгъа нек келмегенин билир ючюн, Рогов аны юйюне адам нйгенди. Каусар а мында! Жилямсырагъан да эте.

— Жиляп келгенди. Не болгъанын алыкъа мен да билмейме, — деди Азрет директоргъа. Рогов Каусарны аллына жуукъ барды.

— Башынгы ёрге кётюрчю. Ауругъан ишми этесе?

— Угъай...

— Сора уа?

— Атам да, анам да окъургъа кьоймайдыла... — Каусар жангыдан жүрексинип тебиреди.

— Не айтып жибермейдиле сени школгъа? — деп сорду Рогов анга.

— Окъугъанынг боллукъду дейле... Мен а окъургъа сюеме.

— Ахшы, иги кыыз. Къоркъма сен. Сёлеширбиз. Шёндю уа, юйюнге бар.

Каусар кетди. Рогов ауур кючюне, стол артында шинтигине чёкдю. Бююн дерсге келмей къалгъан къуру Каусар туююл эди. Алтынчы классны окъуучусу Жауберланы Хауа да жокъ эди дерседе.

Азрет дерсине кетди. Рогов кабинетинде сагъышлы олтуруп къалды. «Къарангылыкъ кьоймайды ансы, фахмулу халкъдыла таулула...» — деди ол кеси кесипе.

Озгъан жылла Роговну эсине тюшдюле. Элни школу алгъынныгы медрседе болуучу эди. Тар эди ол бек. Аны жангыз отоунда эки класс бирге олтуруп окъуучу эди. Ол заманда школну кесини да жангыз эки устазы болуучу эди. Аланы да билимлери хоча туююл эди. Окъуу китапла бла тефтерле жетишмей эдиле. Рогов бла Анна Сергеевна мында кеслерини устазлыкъ ишлерин аллай кыйын кезинде башлагъан эдиле. Окъуу китапла, тефтерле, къарындашла мажарыр ючюн, ала Нальчикге аз керемн къууулгъандыла.

Орус устазла таулу сабийлеге билим берир ючюн, не кыйынлыкъны да кётюргендиле. Бир затдан артха тур-

магъандыла. Алай, аланы огъурлу ишлерин ангыламагъанла бардыла алыкъа элде.

«Биз сабийлерибизни орус устазланы къолларына берлик туйюлбюз», — дегенле болгъандыла. Къызларын школгъа нерге унамай тохтагъанла уа! Юйлеринден къачып, жашыртын школгъа баргъан сабийлени, ата-аналары ызларында жетип, жилията-жилията, классдан алып кетген кезиуле уа!..

Андан бери къауум жыл озгъанды. Элде жангы жетижыллыкъ школ ишленгенди. Устазла да алгъынча жетишмей туйюлдюле. Пальчикде педучилищени бошاپ, Азрет туугъан элине къайтханды. Андан сора да келгендиле Акъташха жангы устазла. Кен зат онгуна айланганды. Иван Васильевичге бла Анна Сергеевнагъа уа, битеу эл хурмет этеди. Къартла окъуна, тюбеген жерде алагъа баш иймей озмайдыла. Хар зат да тап болуп барады. Алай, къызланы окъуудан тыйгъан адет, бирден бирге жукъгъан аурууча, алыкъа да къурумай барады. Урушхан да, туйюшген да этедиле. Алай болгъанлыкъгъа бирини къайгысы бошалыргъа, экинчисини къайгысы чыгъады.

... Рогов ол затланы эсине тюшюре, сагъышлы олтуруп тургъанлай, Анна Сергеевна кирди.

— Билдик Хауаны да... Юйлери тыйгъанды.

Рогов олтургъан жеринден терк къопду.

— Атасы юйде болурму аны?

— Юйюндеди.

— Алай эсе, мен эл Советге кетдим...

9

Каусарны атасы Баракъ юйден чыкъгъанда, кюп батып эди. Эл сюрюу кютюуден къайтып, хар ким малларын юйлерине жыйышдыра айланган кезиудю. Ийнеклени бла бузоуланы мёнгюрдегенлери, къойланы, эчкилени макъыргъанлары, итлени юргенлери... барысы да къатыш эштиледиле. Алай, Баракъны ала бла иши жокъду. Аны эл Советге чакъыргъандыла. Ол ары барады. Къаны къызгъандан аягъы басханны кезлери кермейди. «Былапы не умутлары болур, арабий? Энди юй жашауубузгъа да была оноу этип башлагъандыла...»

Баракъ Акъташда уллу юйюрлю адамладан бириди. Аны беш сабийн барды. Эки къызы эреддиле. Бир жаны

да юйдегили болуп, кеси башха жашайды. Эки кичиси — уа Мухар бла Каусар алыкча уяларындадыла...

Эл Советни председателини эшигин Баракъ хыны ачды. Кабинетде Шамил кзуру кеси болгъан сунган эди ол. Мында уа, къауум адам: Ислам, Рогов, Тахир... Аланы кёргенде, Баракъ къоркъгъан этгенча, босагъа юсюнде сюелип къалды.

— Кел, Баракъ, кел, — деди Шамил анга.

Баракъ адетдеча салам берип, алгъа ётдю. Бу кезиуде ол эшик артында шинтикге чёгюп тургъан Хамзатны эследи. «Бу уа не этеди мында?» — деп келди аны кёлюне. Хамзат башында къалпагъын да къолуна алып, буюгъуп олтура эди. Баракъ аны жанында бош шинтикге чёкдю.

— Къатышынг а къайда? — деп сорду анга Шамил.

— Ийнекин сауа къалгъанды. Анга айтыргъыгъызыны манга айтсагъыз да боллукъду.

Кабинетдегиле бир бирге къарашдыла. Ислам къашларын туюдю. Алай жукъ айтмады.

— Биз сизни не зат ючюн чакъыргъаныбызны биле болурсуз, — деди Шамил, Баракъгъа бла Хамзатха олтургъан жеринден къобуи.

— Мен билген жокъду, — деп жууаплады Баракъ, имбашларын жыйырып. Шамил да, бирсиле да аны терсинден тутуп башлагъанын ангыладыла.

— Билесе, — деди Шамил, алгъаракъ чыгъып. — Къызынгы школдан нек тыйгъанса?

— А-а-а, анымы сораса?.. Мен а бир палах болгъан сунуп къоркъдум, ахырысы.

— Да ол а палах туююлмюдю?

Баракъ дагъыда имбашларын жыйырды. Рогов бла Тахир башларын булгъадыла. Исламны уа бети тюрленди. Баракъ аны сезип, къуйругъун бир кесек къысаракъ болду. Ол Исламны къаллай халли адам болгъанын биледи. Аны бла чайкъашхан къыйынды. Алай, Баракъ да бери аланы алларында баш уругъа деп келмегенди. Кесини ийнаныулугъун, тутхан ниетин малта-тыргъа ол да суюмейди.

— Дуня жарыгъы — окъууду. Сиз аны къалай ангыламайсыз? — деди Рогов, Баракъгъа бла Хамзатха. — Къызларыгъыз окъуялмасала, аны иши башха эди. Каусар да, Хауа да иги окъуйдула. Кеслерин адепли жюрютедиле. Каусарны уа быйыл комсомолгъа окъуна алыргъа деп турабыз.

Баракъ школну директоруна кёзлерин уллу жандырып, огъурсуз къарады. «Хы, ма энди ол къалгъан эди!»

Кабинетдегиле шум болдула. Баракъ не айтырыкъ болур деп сакълай эдиле барысы да. Алай Баракъ абери айтмады. Аузуна кыууу болгъан адамча, тынгылауну ийгенлей турду. Аузу тынгылагъанлыкъга, кёзлери «тынгыламай» эдиле аны. Ала учуну къолунда эки быргылы къауалча, кабинетдегилени кезиу-кезиу илишанга тута эдиле.

Шамил сёз башлады:

— Кесмегиз кызларыгъызыны насыбын. Окъусунла. Дуниягъа кёзлерин ачсынла. Окъуу болмагъан адам — сокъурду, сангырауду. Ол жукъ да кёрмейди, жукъ да эшитмейди. Ёмюрледен бери къарангылыкъ кёзлерибизни байлап келгенди бизни.... Кызларыгъызыны школдан тыйгъаныгъызыны биз унарыкъ туююлбюз.

Шамилни бу айтханы Баракъны ётуне жетди:

— Кеси сабийлерими оноун мен кесим да эталлыкъма. Бозагъыз болмагъан жерге, къалагъыгъызыны сугъуп кюрешмегиз, — деди ол, къаны къайнай. Хамзат да анга жакъ басды:

— Алайды алай. Сабийле бизнидиле.

Баракъ Хамзатха да къарай, бютюн уллу кёллю болду. Ол ашыкъмай жеринден къопду да, кабинетдегиле:

— Аллах айтса, алыкъа сиз акъыл юйретир кюннге къалмагъанбыз. Юйюрюмю оноун кесим да эталлыкъма, — деп, кетип тебиреди. Хамзат да аны ызындан тебиреди. Ислам аланы алларын тыйып тохтады. Баракъ къалгъанланы хазна сан этмей эди. Алай Ислам бла «жагъалашыргъа» уа базынмады. Ол къаяча сюелген бир зат эди. Отдан, суудан да къоркъмагъан. Душман окълары да жыкъмагъан. Угъай, Баракъ аны бла «атышаллыкъ» туююлдю. Қъарыууна базынмагъан адам тутушургъа чыкъмаучуду. Баракъ аллай бирни ангыламагъанладан туююлдю. Ол да жашауда кёпню кёргенди.

— Кызла тамбла школгъа барсынла, — деди Ислам Баракъгъа бла Хамзатха. Андан сора жукъ айтмады. Қъалгъанын Баракъ бла Хамзат кеслери да ангыладыла. «Мындан тереннге кирмей къалсакъ иги болур» — деген магъананы тута эди Исламны айтханы.

Баракъ юйуне, ач отунчуча ачыуу чыгып келди. Босагъадан киргенлей окъуна, башында бёркюн алып, тапчаннга быргъады. Юйдегилери андан буюкъдула. Ол

ёнкелеген сабийча, ушхуур ашаргъа да унамады. Къатыны юйде жокъ эди. Баракъ тапчанына тыянып, намаз минчакъларын къолуна алды. Къызыны школгъа баргъанына биринчи кюнюнден окъуна ыразы туйюл эди ол. Суфиян эфенди да, ол да, дагъыда ала кибик бир къауумла, тишируну окъугъанын, итге чабыр этгенча, магъанасыз ишге санай эдиле.

Баракъ къызын школгъа иймезге къаст этген кишиледен бири эди. Алай, эл Советге чакъырта кетип, къоймагъанларындан сора: «Охо, быланы да юсюме неге юрдюрюп айланама. Баргъан кибик этсин да, сора артла тыярма» — деген акъыл келген эди аны башына.

«Шайтан мени ол заманда жангылтхай кёреем», — деди Баракъ ичинден, кеси кесине тырман эте.

Бу кезинде къатыны да келди.

— Не айтадыла?..

— Елю айтадыла юйюнге! — деп Баракъ сирiekча къабынды. Къатыны элгенин, артха турду.

— Охо, не затха ачыулапаса быллай бир?..

— Доу-доу этме. Юйде тиширу болгъандан эсе, шайтан болса игиди. — Баракъ къолунда намаз минчакъланы жастыкъ юсюне атды. — Каусар тамбла школгъа барсын.

— Нек?

— Аны уа эл Советге сор.

— Да эрге чыгъарыкъ къызын..

— Къой, къатын, сен мында батыр болургъа кюрешгенча туйюлдю иш.

— Кет, кет, не заманда да таукел адам болмаученг сен, — деди къатыны эрине бюсюремей. — Неге къоркъа эсенг да билмейме сен быладан? Суфиян къызыны аягъын школгъа басдырмай къойгъанды да. Анга этмегенлерин сангамы этерикдиле?

— Суфиянны уа къалай къалгъанын билесе, тейри. Къартла жюкге алып къалдыргъан эдиле ансы, ол ишню тюрмеде турлукъ эди.

— Къоркъутуп ийгендиле сени.

— Доу-доу этме. Алай жигит эсенг, барчы бир сёлешип кёр кесинг.

— Угъай... Сен тургъанлай ол оноу нек жетеди манга.

— Оноу санга да, манга да жетмейди. Бизни сабийле бизникиле туйюлдюле. Аланы Совет пласт сыйыргъанды.

— Оу кюнюм!..

Ислам бла Тахир бу ингирде конторда иги кесек мычыдыла. Колхозну алыкъа тамамланмай тургъан ишлери аз туйюл эди. Жыл жауунлу болуп, кезиуюнде бичени жыйдырмагъанды. Аны юсюне кьойланы кьыркьыр заман да жетип келе эди. Колхоз алгьыннгы колхоз туйюлдю. Малы кеп болгъанды. Аны бла бирге иш да кёбейгенди. Адам кюч а жетмей башлагъанды. Аскерге кеп жаш кетгенди. Энтда да кетерикдиле.

— Къыйы бола барады, Тахир, ишибиз, не этерикбиз ансы, — деди Ислам. Жерниден кьобуп, къарангы терезени кьатына барды да, аны бир жанын ачды. Исси кабинетге ингирги салкьын хауа шош кирди. Оя Исламга хычыуун тийди. Кёкюрегини хауагъа тутханлай, терезе аллындан кетериги келмей сюелди.

— Не болгъанды бююн бизни радиобузгъа? Нек селешмейди? — деп, Ислам артха бурулду.

— Не эсе да бир заты бузулгъанды дегендиле.

Къуарарыкъ болурла, — деди Тахир.

Бу кезиуде телефон зынгырдады. Ислам аны чолпусун алды.

— Алло. Алейкум салам, А маш... Игибиз, игибиз. Не затны? — Исламны бети тюрленди. — Угъай, биз эшитген жокъду. Радиобуз бююнлю да ишлемейди... Ыхы... Къачан?..

Ислам селешип бошап, телефонну чолпусун жерине салды.

— Не айтады А маш? Не болгъанды? — деп, Тахир анга ашыгъып сорду.

— Германия Польшагъа чапханды дейди.

— Хо бир да?! Къачан?

— Бююн.

— Не умуту болур, бу Гитлерни?

— Ким билсин не умуту болгъанын. Тегерегини чайнап кюрешеди аямай.

«Ким билсин, не умуту болгъанын...» — деп, Ислам Тахирге берген жууабын, ичинден кьайтарып айтды. Бу мамырлы ингирде эшитген бу хапарлары, былагъа хычыуун кёрюнмеди. Экиси да, кабинетни эшигин этип, юйлерине кетдиле. Тышында къарангы эди. Бююннигю кюнюн мамырлы урунуу бла ашыргъан Акъташ, энди кечеги тынчлыгъына кирип бара эди. Жашауну бир тамаша кюню эди бююн: школчуланы кьууанч кюню! Жангы окъуу жылны башланыуу... биринчи дерсле!

Хар юйорню от жагъасы жарыкъ эди. Тынч эди халкъ. Алай бюгюнню кюн къаллай кюн болгъанын адамла билмей эдиле... Дуниягъа энди келлик уллу палахны ёртени къабынган кюн эди бюгюн. Ол ёртен Польшаны жеринде жанып башлагъанды. Ол кюйсюз ёртен эди. Битеу дуниягъа от тюшюрлюк ёртен! Аны алай боллугъун а, алыкъа билмей эди адам улу.

«Ким билсин, Гитлерни не умуту болгъанын...» — дей, Ислам юйуне келди. Жашлары Элдар, стол артында олтуруп, бюгюн юйге берилген биринчи дерслерин эте тура эди. Ол да, атасы да бир бирге къарап, жарыкъ ышардыла... «Ким билсин, Гитлерни не умуту болгъанын...»

10

Суфиян эртденликде окъуна чыгъып кетгенди юйлеринден. Лаулан бла Жаухар а юй жумушланы бошاپ, жюн ишни къолгъа алгъандыла.

Бюгюн кюн булутлу эди. Аны себепли, юйню ичи да къарангы тартыпды. Кёрюрге къыйын болса да, Лаулан юйню тюбюнде кенг олтуруп, жыя бла жюн титеди. Бек къадалгъанындан, башында чачакълы къара жаулугъу да бир жанына кетгенди. Жаухар а андан арлакъда, ёре сюелип, урчукъ ийиреди. Он алтынчы жылы барады аны. Чырайлыды кеси да: акъ бетли, къарылгъач къанатлы къашлары, кёксюлдюм уллу кёзлери, тогъай мангылайы, артха сыйдам таралгъан узун къара чачы...

Алай бюгюн аны чырайлы бети, бузулгъан кюнча мутхузду. Оту ёчюлген от жагъача, мангылай жарыкълыгъы да кетипди. Кёзлери сагъышлыдыла. Къолунда эте тургъан иши да хазна бармайды аны. Ийире тургъан урчугъу терк-терк юзюлюп, жерге тюшеди. Андасанда, солууун терен алып, ауур кючсюнеди. Ол барысы да бошдан туююлдю. Тамбла Рамазан аскерге кетеди. Къызны къайгъылы этдирген олду.

Кюнден кюннге жюреги Рамазанга бекден бек тартына баргъанын Жаухар кеси сезе эди. Алай ёз суймеклиги туура быллай чекге жетгенин ол бюгюннге дери билмегенди. Рамазан а тамбла кетеди. Жаухар а аны бла сёлешалгъан да этмей къаллыкъды. Къолун тутуп, ахшы жолгъа ашыраллыкъ туююлдю. Аугъа тюшген чыпчыкъча, адыргыгъа къалып жашайды ол. Аны тенг къызлары окъуп айланадыла, тойгъа, оюннга да къаты-

шадыла. Халкъны кѣредиле. Жаухар а? Дорбунну ичи-ча, къарангы юйлерини таш къабыргъаларындан сора, не кѣргенди жашауунда? Тузакъгъа тюшгенча, юйден чыгъалмайды ол. Атасы бла анасы эркин этмейдиле. Алгъын жол, клубха барама деп, ол бютюн да бек эшигин жапханды. Ары дери Жаухар бир да болмаса да, суу алыргъа, Череннге барыучу эди. Жумуш бла аны хоншулагъа да, жууукълагъа да ийиучю эдиле. Энди уа, Жаухарны къуру кесинлей, тышына иймей тохтагъандыла.

Рамазандан къалай айырылып къалсын ол, аны бетин кѣрген да этмей?.. Угъай, угъай... андан эсе, ёлюрге да ыразыды Жаухар. Къолундан келсе, ол бусагъатчыкъда жел болуп, эшикни жешилерииден чыгъар эди да, барып, суюгенини къара чачындан сылар эди, бойнундан кирип, къойнундан чыкъмай тохтар эди...

Кѣлю ишине кетип болгъанлыкъгъа, Лаулан къызыны ынчагъан халинден, аны не эсе да бир тынгысыз жери болгъанын сезгенди. Алай тите тургъан жюнюню бир кесеги къалгъанды да, аны бошагъынчы деп, белин кѣтюрюрге бошамай турады.

Ишин бошады ол. Къолунда жыясын, титген жюнюню кюкюне салды да, ал ботасына жабышхан тюкленн да къагъа, жеринден къонду.

— Не болгъанды къызым, санга? Ауругъанынг ишми барды?

Жаухар битеу кѣлкъалдыларын айтыргъа умут этди. Алай болалмады. Сѣзлери тамагъына жыйылып, андан чыкъмай, буштукъ болгъанлай къалдыла. Аланы орнуна, Жаухарны кѣзлеринден жилимукълары тѣгюлдюле.

— Оу кюнюм къуругъан, не этесе?! — деди Лаулан къайгъылы болуп.

— Бош алай... — деди Жаухар, жюрексинип.

Лаулан къызына не болгъанын соруп кюрешеди. Алай Жаухар анга жюрегин ачмады. Ачмагъанын иги окъуна этди ол. Элде колхоз къурала тургъан заманда Адил Суфиянга малларын сойдуругъа къоймагъан кюнден бери, быланы араларына сууукълукъ киргенди. Эфендини Адилге къызгъан жюреги алыкъа сууумагъанды. Суфиян да, Лаулан да анга жашырын дерт тутханлай турадыла. Аны къуру кесине угъай, битеу юйюрюне да. Орамда зат тюбеселе да, бир бирни кѣрмегенча этип, башларын бир жагына буруп кетедиле. Адил бла аны къатыны Салихат: «Хоншуда бир бирге къара ниет тутуп

жашагъан иги туйюлдю...» — деп, ала бла жарашыргъа да кюрешгендиле. Суфиян бла Лаулан аны унамагъандыла. Бюгюн да, бюгече да ала Адиллагъа къара ишет тутханлай турадыла. Шендю Лаулан къызыны Рамазанга жюреги кетип тургъанын билсе, дуннягъа от салыр да!..

Тюш арты кезиуледе, Суфиян да келди юйюне. Бюгюн байрым кюн эди. Эфенди эски межгитде болгъанды. Байрым кюнледе ол ары бармай къалмаучуду.

Межгит алгъыннгы межгит туйюлдю энди. Ол тозурагъанды. Иесиз къалгъан журтча, тегерегин ханс басханды. Ол жамауатдан, жамауат а андан айырылгъанды. Алай Суфиян а угъай. Байрым кюнледе ол ары барыучуду. Аны ызындан ары къартладан да бир къаууму жыйылыучуду. Ала мында, алгъын заманны эслерине тюшюре, жума намаз этиучюдюле. Суфиян ол ишни кесине уллу аперимликге санайды.

«Мен болмасам, бу элге аллах эртде чамланыр эди. Тюп этип къояр эди!..» — деп, кеп айтыучуду ол къартлагъа.

Хар заманда, Суфиян межгитден келю кетюрюлюп, алай къайтыучуду. Бюгюн а жини тутуп келгенди.

— Тоба астофируллах, къыяма айланырыкъ болур ансы, энди жума намазгъа къартла окъуна жюрюмей тебирегендиле, — деди ол, ачууланып. Сора, къатыныны бла къызыны тапсыз халларын керюп: — Сиз а не затха тикги болуп турасыз? — деп сорду.

— Алай аз ишлемегенбиз да. Арыгъан болурбуз, — деди Лаулан, юй тюбюнде жайылып тургъан жюнге къарап. Охо алай эсе дегенча, Суфиян жукъ да айтмай барып, тапчаннга чекдю.

— Къызы, боза берчи. Нек эсе да суусап болуп турама бюгюн.

Жаухар тапкада уллу чөмючледен бирин алды да, чыккырда къайнай тургъан бозадан аны толтуруп, ата-сына узатды.

— Борчха бергенлей не кеп къуйгъанса муну, — дей, Суфиян чөмючню эки къолу бла да тутуп, аузуна элтиди. Аны баш эрни бла бирге мыйыклары да бозагъа кемюлдюле.

Бозадан ичип бошан, къолу бла эрнин-бурнун сыйпады да, Суфиян тапчаннга тыянды. Сагъышлагъа кетди акъылы:

«Алгъын заман къалай зауукълу болуучу эди. Бай-

рым кюнледе межгитге адамла сыйынып-сыгынып да болмай! Жума намаздан сора зикр айтычу эдик. Анга тынгыларгъа къатынла, сабийле да жыйылычу эдиле. Тиширюула къуру къол бла келмей, хычшиле, лёкъумла да келтириучю эдиле межгитге. Адамла ёлгенлерин эскериучю эдиле. Элде жарлылагъа садакъа-фитир да бериучю эдиле. Эфендилени сыйы уа къалай эди! Энди уа?.. Ол затла барысы да оюлдула, кетдиле, хуна оюлгъанча. Намыс да, насып да къалмады. Адамлагъа шайтанла эталмай келген алдаулукъну балшибикле этедиле. Аллахдан да, динибизден да юркютдюле жамауатны...»

— Э киши, не мурулдайса кеси кесинге? — деди, титген жюнюн жыйышдыра тургъан Лаулан эрине. Суфиян анга жууап бермедн. Алай, мурулдагъанын а тохтатды. Ол тыяна кетип къалкъды.

Лаулан титген жюнюн жыйып, юйден чыкъды. Кёп олтургъандан туююл эсе, кёзлери къарангы этгенча болду. Арбазда тауукъла кёп эдиле. Лаулан аланы арасында хоншуларыны тауукъларын кёрюп, къан-къыран болду. Халжарны къатында гебениге сюелип тургъан агъач сибирткини алды да, дуняны къаргъышын да эте, тауукълагъа чапды. Ала къушдан къоркъгъанча, барысы да бирден къангкъылдай, жан жанына чачылдыла: бирлери орамгъа, бирлери бахчагъа къачдыла.

— Тюп болсун юйлеригиз, жеригизде турсагъыз! Бу арбазны да, къалай кир этгендиле была, аллахчу болсун, — деп, Лаулан къолунда сибиртки бла тауукъ кирлени сыйпап тебиреди. Бу кезинде Жаухар да юйден чыкъды. Ол анасыны къатына барды да:

— Бер бери, мен сыйпайым, — деп, сибирткини сабына жабышып тохтады. Лаулан сибирткини къызына берди да, кеси уа, эшик аллында тургъан къумгъанны алып, жахтана таба кетди.

Бу кезинде, бир къауум нёгери бла, Рамазан орамны тюбюнден ёрге келе тура эди. Ала тамбла аскерге кетерик жашладыла. Элибизни бир къыдырып чыгъайыкъ деп айланганлыкълары эди аланы. Рамазан арбазны сыйпай тургъан Жаухарны кёрюп, ары бурулду. Сехлеге дер жетип тохтады ол. Нёгерлери да бир бирге жингириклери бла тие, аны къатына бардыла.

— Кюн ахшы болсун, Жаухар.

Къыз элгенген этгенча, артха терк бурулду. Жашла-

ны кёрюп, сирелип кьалды. Жюреги кесин тыйдырмай башлады. Не этерге билмей, амалсыз болду.

Бу такыйкьада халжарны артындан Лаулан чыкьды. Ол сехлени кьатында жашланы кёрюп, сейир да эте, кьызына да кьарай, арбазны ортасына дери барып, кьашларын туююп тохтады. Рамазанны эслеп тохтагьанлыгьы эди ол аны. Рамазан, аны алай кеси ючюн этгенин сезип, сехледен артха кетди.

— Не айланасыз? Не керекди сизге? — деп, Лаулан хыны сорду.

— Зат да керекмейди... Бош, былай ары кетип барабыз, — деди жашладан бири.

— Барыгьыз сора, барыгьыз. Кичиу текелеча, кесле-ригизни хуналагьа ышый айланмагьыз.

Ол хыликгя сёзлекесине айтылгьанын Рамазан билди. Жанына тийсе да, аны этер амалы жокь эди. Жашла Лауланнга терс кьарай, жолларына кетдиле. Лаулан да артха айланды.

— Нек чанчылып тураса сен а, кьязыкь кибики?— деди ол кьызына.

Анасыны не зат айтханын иги эштмегенча, Жаухар анга кьарап кьалды. Лауланнга кьызы, кьалай эсе да ахлау кибики болуп тургьанча кёрюндю. Ол аны бир да жаратмады.

— Нек сирелип тураса дейме мен санга!

Жаухар энди эсин жыйгьанча болду. Аны кёзлеринде кьууанч да, кьайгьы да бар эдиле.

Эфендини юйюнде бюгече чыракь эртде ёчюлдю. Не эсе да, юйюрню таи кюню туююл эди бюгюн. Суфиян ишгир сайын кьызына дин дууаланы юйретгичю эди. Бу ишгирде уа аны да этмедн. Межгитге бюгюн адам келмей кьалгьаны эфендини кьанын бузгьанды.

Жаухар кечени иги кесегин сагьышла бла ашырды. Ахтына, кючсуне кетип алай жукьлады.

11

Эртденлик. Кьаяла артындан кётюрюлген кюн, булутсуз кёкню бийигине терк ёрлеп барады.

Акьташчыла: уллусу, гитчеси да контор кьатына жыйылгьандыла. Аскерге атланган жашланы ашырадыла ала бюгюн. Адамланы сёлешгенлерине радиодан берилген музыка да кьошулуп, дауур уллу эди. Аскерге тебиреген жашла, бери басынган халкьны арасында кёрюннген окьуна этмей эдиле. Аланы тегереклерине

жууукълары, тенглери, хоншулары жыйылгандыла. Ала кѳауум-кѳауум болуп сюеледиле.

Элни оноучулары: Ислам, Шамил, Тахир кѳалгѳанладан бир жанлыракѳда тохтап, кѳара шинли, субай, жаш офицер бла ушакѳ этедиле. Аны башында кѳара козероклу жашыл фуражкасына, имбашларында чынларына, аскерчи кѳлегини ёшюнѳнде жылтырауукѳ сары тѳймелерине, белни кѳаты кѳысхан кенг бел баууна, жанбашында керохуна, галифей кѳнчегине, башлы чурукъларына адамла сейирсини кѳарайдыла. Офицер да аны сезип, ёхтем болуп сюеледи.

Бу кезиуде, анасы бла бирге Жаухар да келди былайгѳи. Ол кенгирекден окѳуна Дадашны, Адилни, Фазиканы, Марцияны, Салихатны, Кезибанны, Азретни... бир жерге жокгу болуп тургѳанларын кѳрдю. Ала Рамазанны тѳгерегине жыйылып тургѳанларын сездн Жаухар. Алай, Лаулан ол кѳауумгѳа жанламады. Кѳызыны да кѳолундан тутуп, башхала болгѳан жерге бурулду. Бу кезиуде шырт деп, аланы алларындан Кѳудас чыкѳды.

— Шѳндюмю келесиз сиз а, Лаулан? — деди ол, ёшюнѳне тѳшген чачакѳлы кѳара жаулугѳуну кѳанатларын имбашларыны юсю бла артха ата. — Ол ончаргѳа кѳарачы... сурат кибики! Таулу жапды дейле кеси да. Келчи, кѳатына жууукѳ барып кѳарайыкѳ.

— Кет, аурунг, айыпды.

— Неси айыпды? Мен бир кере жанлагѳан да этгенме...

Жаухар Кѳудасны жаншагѳанына сюймей тынгылай эди. Аны сѳзлери анга, кѳаргѳаны «кѳаркѳ-кѳуркѳ...» — этгенича эрши эшитилдиле. Ол аны кѳрѳп болмай эди. Аны тилини хатасындан, арт чурулада Жаухар юй тутмакѳ болуп кѳалгѳанды. Анасы аны клубдан эл кѳлѳюлюк этип алып кетгенден берн, Жаухар тышына бюгюн чыкѳгѳанды. Анасыны бла Кѳудасны жаншагѳанлары бу такѳыйкѳалада аны кѳулагѳына кирмей эдиле. Ол кѳз кѳыйырлары бла Рамазанны тѳгерегине жыйылгѳан халкѳ таба кѳарай эди.

Бир заманда Тахир халкѳгѳа айланып сѳлешди:

— Жамауат, бир кесек сабыр болугѳуз энди. Жашланы атланган жолларындан тѳйып туругѳа жарамайды. Кѳайгѳы этмегиз. Ачыу, жарсыу да керек тѳйюлдо бу ишни юсюнде. Жашла кѳыралыбызны аллында кеслерини кишилики борчларын толтуруп кѳайтыргѳа ба-

радыла. Бу мамыр жашауубузгъа биз кесибиз къалауур-
ла болмасакъ, тышындан келип, киши да сакъларыкъ
туйюлдю Родинабызны. Аны ангылагъан этигиз. Шендю
капитал къыралла, бир бири богъурдакъларына жабы-
ша тургъан кезиудю. Совет къырал урушну суйген
къырал туйюлдю. Биз мамырлыкъ жанлыбыз. Алай ка-
питал къыраллагъа ышаныу жокъду. Аны себепли.
сакълыкъ керекди. Къызыл аскерибиз кючлю болса,
бизни жашауубуз да бузулмаз. Аны ангылагъан этигиз.
Хайдагъыз, жашла ахшы жолгъа барсынла...

Тахир селешип бошاپ, призывниклени кеси сюелген
жерге чакъырды.

Адамла дауур болдула. Жашланы ашыра чыкъгъан
адамла аланы энгда да къучакълап, къолларын тутуп,
алагъа иги тилеклерин тиледиле. Бир къауум анала, тѣ-
залмай жилядыла. Рамазанны анасы Салихатны да кѣз
жилямукълары саркъды.

— Келин, этме алай. Ол ырысды, — деди анга
Фазика. Ол келинин жапсарыргъа кюрешгенликге, аны
кесини кѣзлери да сууланып эдиле. Адил жашыны къо-
лун тутханда, аны да кѣлю толду. Болса да бѹ чийн ол
тышына чыгъармады.

Призывникле барысы да алгъа чыкъдыла да, имбаш-
ларын бир бирге тиреп, тизгин тохтадыла.

Жаухар бнягъындан бери Рамазанны энди кѣрдю.
Жюреги къууана, бети жапнады. Анасына сездирмей,
къолун кѣтюрюп, Рамазанига кесин кѣргюзтюрге кюреш-
ди. Рамазан да излей эди кѣзлери бла халкъны арасында
Жаухарны. Алай ол аны кѣрмеді.

Призывникле тизгин тохтап тамам болгъандан
сора, военкоматдан келген офицер, элни оноучуларына
не эсе да бир затла айта, сагъатына къарады. Ислам
анга башын къымылдата, жашланы алларына барып
сюелди.

— Бююн сиз, бизни махтаулу Къызыл Аскерибизде
къуллукъ этерге атланасыз. Жалан да биз сизден тиле-
рик бир зат — хомух болмагъыз. Туугъан тауларыбыз-
ны намысын бийикде тутугъуз. Аман атлы болмагъыз.
Сиз анда иги болсагъыз, мында биз да къууанган эте-
рикбиз...

— Ант этейим, алайды. Иги болугъуз! — деп къарт
Шарау кѣкде тыягъын да ойната къычырды. Адамла
кюлдюле. Аланы кюлгенлерине ѳхтем болуп, Шарау да-
гъыда къычырды: — Оллахий, ант этейим, алмазла ан-

сы, Совет пласт ючюн мен да барырем, кьайры деселе да! Кьабартыгъа дери окьуна барырем, ант этейим.

— Жаша, Шарау, жаша, — деди анга Ислам. — Была уа Кьабартыдан да ары барлыкьдыла.

— Эй а, таланган!?

Ислам кьыйырындан башлап, жашланы барысын да кьучакьлап чыкьды.

— Хайда, жолугьуз мамукьдан болсун. Сау барып, сау кьайтыгьыз...

12

Школну директоруну кабинетинде бир кьауум кьыз, бетлери да кьызарып, башларын энишге ийип сюеледиле. Рогов ала бла ашыкьмай, сабыр селешеди.

— ... бизни христиан динде уа жокьму сунасыз муслиман динде болганча, аман төреле. Алай, Анна Сергеевна да, мен да аланы тутмайбыз. Аны ючюн бизге кеккен, жерден да хата келгени жокьду. Дин төреле, адамла дуняны болушун ангыламагьан, кьарангы заманда чыкьгьандыла... Адамла жахил болуп, хар неге да ийнанып баргьан заманда. Шендю уа жашау башхалды. Сиз совет школчуласыз. Окьугьан этесиз...

Рогов айта баргьаны сайын, кьызланы бетлери бютюн бек кьызара эди. Шош болуп тынгылай эдиле ала директоргъа. Кьуру бу жол туйюл эди, аланы бу кабинетде былай сюелгенлери.

Рогов бууун сагьатына да кьарай, олтургьан жеринден турду. Бу кезиуде, кабинетге Тахир кирди. Ол кьызлагьа да кьарап сейир бола, Роговну кьолун тутуп саламлашды.

— Неди бу?

— Биягьы ораза, — деди Иван Васильевич, ишни болушун парторгга ангылата. — Сени чакьыртханым да аны ючюндю.

Тахир кьызлагьа айланып тохтады. Ала бютюн бек буюкьдула. Бетлерин жаулукь кьанатлары бла жабып, боюнларын бир жанына бурдула. Баракьны кьызы Каусар а, кьабыргьагьа окьуна бурулду.

— Не ишигизди бу сизни? — деди Тахир, алагьа ачыуланып. — Былтыр сёз берген эдигиз да манга да, устазларыгьызгьа да, ораза тутмазгьа деп.

— Юйде кьоймайдыла ансы, тутарыкь туйюлем мен, — деди кьызладан бири, жилимсырап. Бирсиле да

алай айтып тохтадыла. Болса да Тахир аланы жууабын кыулагына алмады. Ол директорну столуну юсюнде сууу бла тургъан ёре кыошунчукъну кыолуна алды да, кыуяргыа адыр излей тегерегине кыарады.

Рогов столну тубюнден, кыйырлары бююлген, сапсыз, темир кружка чыгъарды да, аны Тахирге берди. Парторг кыошунда суудан анга куйду да, кыызлагыа айланып кружканы аузуна элти.

— Ах, шербет кибик, не татлы сууду, — деди Тахир кыолюмсюреп. Аны алай этгенине кыызла ышардыла. Ачыуу чыгып тургъан парторг алай терк тюрленир деп былладан бирини да эсинде жокъ эди.

— Бу мен ичген сууну татыуу кыалай эсе да, энди сиз да бир кёрюгюз, — деп, Тахир кружканы кыызлагыа узатды. Ала башларын артха кыайырдыла.

— Угъай, алай бла иш боллукъ туююлдю... Бу кружканы мени кыолумдан кыайсыгыыз алгыа алсагыыз да, мен аны Совет власты биринчи кызына санарыкыма.

Кыызла башларын кетюрдюле. Каусар да, кыабыргыадан артха бурулду. Алай, аладан бири да узалмады кружкагыа. Барысы да шош болдула. Шендю ала ичлеринден кеси кеслери бла селеше эдиле. Жанырын кюреш бара эди быланы жюреклеринде. Ниет кюреш! Кыызланы оюмлары ауур эди бусагыатда. Эки отну арасына тюшюп, андан кыалай кыутулургыа билмей, жан дыгаласха кыалып тургъанча эди быланы ишлери, бир жанындан юйлери, экинчи жанындан а школ. Экиси эки жанына тартадыла быланы. Кыайсы айтханны этсинле? Кыайсы берген ууазгыа тынгыласында? Школ айтханча этселе, юйде жашаулары кыуруйду. Юйде айтханларыча этселе уа, школда унамайдыла. Тынч туююл эди бу такыйкыалада кыызлагыа. Ала кеслерини жюреклерин кыйыкъ этип, кыутургъан сууну ортасында барадыла. Ол барыу, барыу туююл эди. Эки жагыадан бирине чыгъаргыа керек эди алагыа. Эски жагыагыа кыарайдыла да, эски элни кёредиле: эски журтла, оюлгъан хунала... адамла уа аз. Бирси жагыада уа жангы эл. Кыуанчлы адамла. Кыызлагыа эки жагыадан да кыол булгыап чакырадыла. Кыайры бурсунла ала жюреклерин?..

Тахир кружканы да кыолунда тутханлай, сёз кыатламай сюеле эди. «Хайдагыыз, турмагыыз былай этип. Кыайсыгыыз батырсыз? Ариулукъ бла этигиз айтханымы. Ачыуландырмагыыз мени. Ачыгыыз кёзлеригизни! Уяныгыыз!..» — дей эди ол ичинден.

Бир заманда, Каусар аз алгъа чыгып, Тахирни къолундан кружканы алды.

— Муну билсе, атам ёлтюрлюкдю мени. Алай, къуру да къоркъа, буюгъа жашагъандан эсе... — Ол алай айтып, къоллары да къалтырай, кружканы аузуна элтди. Нёгерлери анга сейир болуп къарадыла. Кружка къолдан къолгъа ёткю тебиреди. Тахир бла Рогов бир бирге къарадыла.

Адамланы оразаларын ачдырыуда, Тахирни биринчи иши туююл эди бу. Къартлагъа къатылмаса да, жаш тёлуге уа айтханын этдиреди ол. Къатынланы къаргъышларын да кётюре эди, къартланы чамланганларына да тёзе эди. Бир жыл, бичен ишлени кезиуюнде, парторг уллайгъан адамлагъа окъуна ачдыргъан эди оразаларын...

Кружка къолдан къолгъа ёте барып, ахырында, бек къыйырда сюелген, сепкил бетли, кёккёз къызчыкъгъа жетди. Ол быланы барысындан да гитче эди: он бир-он эки жылы болгъан къыз. Бешинчи классда окъуйду кеси да. Ол кружканы алыргъа унамады.

— Нек этесе алай, Халимат? — деди анга, Тахир.

— Мен жаханамли болургъа сюймейме.

— Охо-о! Ким айтханды аны санга?

— Аппа.

Тахир да, Рогов да анга ариу айтып да, жалынып да юрешдиле. Алай айтханларын этдиралмадыла. Къызла да айландыла аны юсюне:

— Неге быллай бир багъалы этдиресе кесинги? Бизге болмагъан, сангамы боллукъду! — деп.

Халимат бирини айтханына да багъынмады. Алмады кружканы къолуна. Ичмеди суудан. Ачмады оразасын.

— Ахшы сора, иги къыз. Келчи мени бла, аппанга да, атанга да барайыкъ, — деп, парторг Халиматны къолундан тутуп, биргесине алып кетди. Бу кезинде, перемениге чыгъаргъа, къонгуроу да урулду.

Кюн тюшден эртде аугъанды. Рогов алтынчы классда ахыргъы дерсин бардыра эди. Бир заманда эшик къагъылды.

— Да, да... — деп, Иван Васильевич ары бурулду. Акъырын ачылгъан эшикден, школно уборщицасы — Назифаны башы кёрюндю.

— Ибан Басилибич, сизни ким эсе да бир кнши излейди, — деди ол. Рогов сабийлеге: «Мен бусагъат» —

деп, классдан чыккыды. Коридорда сюелип тургъан къарамыйыкъ, бёкем кишини кёргенде, Иван Васильевич тамашагъа къалды.

— Папа, сенмисе?! Къайдан чыккыдынг?! — дей барып, ол мыйыкълы кишини къучаккълады.

— Келирге сёз берген эдим да... Келдим.

— Къалай иги болду, къалай иги болду!..

Алагъа къарап тургъан Назифа, сейир болуп, къатларына барды да, Иван Васильевичге:

— Кимингди бу сени? — деп сорду.

— Атамды.

— Ай аурунг, алаймыды?.. Сау кел, — деп, Назифа къонакыгъа къолуп берди. Роговну атасы: «зрастите, зрастите», — дей, баш ие, аны бла жарыкъ саламлашды.

— Ата, келчи, мында олтура тур, — деп, Иван Васильевич, атасын кабинетине элтди. — Бусагъат дерсле бошаллыккыдыла. Сора юйге барырбыз. Анна Сергеевна аз къууанмаз!

Рогов алай айтып, дерсине ашыккыды. Коридорну сыйпай тургъан Назифа, аны ызындан:

— Атангы жангыз кесин къоюп нек бараса? — деди.

Рогов анга ышаргъан да эте, классха кирди.

«Аллахакына, бу уа ушамайды... Къонакыны жангыз кесин къоюб а? — деп, Назифа тынгысыз бола, кабинетге ал бурду. — Мен а сёз нёгер болалырمامы анга?.. Ай тил билмейме ансы. Хашар сорурем шёндю анга. Уруш боллугъу бла болмазлыгын ол биле болур... уллу орсейден келген адам...»

Не да болсун, таукел этип, кабинетге кирди ол.

— Къалайды... ахшы турамысыз?

Роговну атасы Василий Петрович къатынны не айтханын ангыламаса да, кесин ангылагъанча сундура анга жарыкъ болуп, шинтикни кёргюзтдю:

— Садитесь.

Назифа олтурду. «Ай аурунг, не ушагъылы кишиди. Ариу къаны барды бетини. Халал адам болур бек, жашыча. Мыйыкълары да бизни кишилени мыйыкъларыча. Тауча биле болмазмы арабий?..»

— Балкарске знаит?

— Нет, не знаю, — деп, къонакы ышаргъан да эте, башын чайкъады.

«Аллахакына, ангылатхан а мен да этгенме» — деп, Назифа ичинден ёхтем болду.

— А байна боллукъмуду... знайт?

— Не понимаю, — деди Василий Петрович, башын чайкбай.

«Аллахакына, боллукъ туююлду дейди. Бу жол да ангылатханма. Билмей турама ансы, мен орусча селешала кереме...»

— Спасибо. Хороша хапар айтдың. Къууандырың мени.

— А вы как живете? — деп сорду анга къонакъ. Назифа туююмеди аны айтханына. Къонакъ аны ангылап, сорууун жангыдан къайтарды:

— Как жизнь! Чурек хватает?

«Оу кюнюм, бу ач болуп тура кереме, харип! Гыржын тилейди. Чурек дегени гыржынды...»

— Мен бистра, бистра чурек да, айран да келтирейим! — деп, Назифа кабинетден терк чыкъды.

Кѐп да турмай, къонгуроу урулду, Иван Васильевич кабинетине келди. Къууанчлы эди ол. Быйыл каникуллада ишлери кѐп болуп, Анна Сергеевна да, ол да туугъан жерлерине баралмай къалгъандыла. Ала тансыкъ эдпле ата-аналарына, ахлуларына. Алай болуп тургъанлай, атасыны салып келгени, Иван Васильевични айхай къууандыргъанды.

— Къалайсыз, папа? Ана нечикди?

— Игибиз. Жокъду бир хата. Кесигиз тынч болугъуз?

— Кѐресе... Ма бу школ, ишлеген жерибиз. Жашагъан юйюбюзню да кѐрюрсе бусагъат...

— Ахырысы мен санга бек сейир этеме, — деди атасы жашыны сѐзюн бѐле. — Анча жылны ичинде, бу къая тешикке кирип, къалай тураса? Ахлунг, жууугъунг болмагъан жерде.

— Тюз туююлсе папа. Шѐндю мени чакъырып, ишлерге къайры бараса... суйсенг Лондоннга, суйсенг Парижге, суйсенг а Рио-де Жанейрогъа деселе эди, мен дагъыда ма бу жерни сайларем.

— Охо!

— Алайды, папа. Мында, бу къысыр къаяланы ичинде, сейирлик дунья барды. Къарангылыкъ башын-дан басып келген халкъны къалай уянып баргъанын кѐрсенг эди, сен! Тамашады бек... Чексиз тамаша!

— Кѐлюнге жетгендиле, таулула сени.

— Ала кимни кѐлюне да жетерле, папа. Огъурлу

адамладыла. Кишиликлери болган, халал жюрекли адамла. Ишлеген халкъ...

Бу кезнуде кабинетге Назифа кирди. Аны кьолунда уялу чёмючю, от гыржыны.

— Неди бу ишинг, Назифа? — деп, Рогов анга сейир эте сорду.

— Къалай неди? Атанг ач болуп келгенди жолдан. Ол кеси айтханды манга.

Иван Васильевич атасына бурулду.

— Сенми келтиртгенсе быланы?

— Угъай.

— Да сен айтханса дейди да.

— Угъай, угъай. Мен анга аллай зат сагъынмагъанма.

— Назифа, атам санга айтмагъанды аш-суу келтир деп.

— Къалай айтмагъанды? Чурек деген эди бек. Орусча аллай бирни уа, мен да билеме.

— А-а-а, — деди къонакъ кюлюп, — энди ангыладым. Мен: къалай жашайсыз? Гыржын табыламыды? — деп сорган эдим. Бу уа нек эсе да, терк окъуна чыгъып кетген эди. Баям, мени ашаргъа абери тилеген сунган болур. Сау бол, эгечим, сау бол. Биз бир бири тилибизге тюшонмей къалганбыз. Мен ач туююлме.

Иван Васильевич кюлдю. Кертиси бла да кюлкюлюп иш эди бу. Ол Назифагъа атасы айтханланы тюшондюрю. Уяллыгы келе, Назифа кеси да ышарды. «Кет, кет... мени къанлым да менлей орусча билсин» — деди ичинден, кеси кесине айып эте. Сора, чёмючню къонакъгъа бере айтды:

— Охо, бу санга буюрулган болур. Ач туююл эсенг да, суусап болурса. Жангы уюган айранды. Ич, тилейме.

Къонакъ Назифагъа ыспас эте, чёмючню аны кьолундан алды.

— Ич, ич... Айранды ол, — деди жашы атасына. Василий Петрович айрандан ичип, чёмючню иесине къайтарды.

— Сау бол, эгечим, сау бол.

— Хароша айран?

— Очень хорошо, сестра, очень хорошо. Спасибо...

Рогов атасы бла бирге, школдан чыкъдыла. Алыкъа кюн батаргъа иги кесек бар эди. Василий Петрович, тегерекде бийик къая жухлагъа, сейир эте къарады.

— Тамаша уа, бек тамашады.. Быланы башларында бузлары жайда да эримеймиди?

— Угъай. Ма алай, агъаргъанлай турадыла.

Иван Васильевич, элни арасы бла атасын алып бара эди. Алыкъа адамла билмей эдиле Василий Петровични. Аны себепли, жолда алларына тубегенле, анга да соруулу къарай, школну директоруна баш ийип салам бере, алай оза эдиле.

— Сюе кѳреме, сени мында, — деди атасы жашына. Бу заманда ала, орамны башындан къыстау келе тургъан тиширыуну кѳрдюле.

— Анна Сергеевнады ол, — деди Иван Васильевич, — Сени хапарынгы эшитген болур.

Анна Сергеевна кенгден окъуна къучагъын жайды.

— Папа, дорогой... папа!

Тийреде быланы къучакълашханларын кѳргенле, сейир эте, орамгъа чыкъдыла.

— Кимигизди бу? — деп сордула Роговха кишиле, къатынла да.

— Мени атамды. Шѳндю келгенди.

— Алаймыды? — деп, адамла къонакъны тѳгерегин алдыла. — Сау келигиз...

Василий Петровични ортагъа салып, Иван бла Анна юйлерине келдиле. Быланы къабыргъа хоншулары Шарау эди. Ол иги кюнледе, орамгъа чыгъып, таймагъанлай, хуна жанында, кеси ишлеген къанга шинтикге олтургъанлай туруучуду. Бусагъатда да алайда олтуруп эди ол. Усталаны биргесине келген тыш адамны кѳрүп, Шарау жеринден турду.

— Тохтагъыз, алгъа бу къарт бла саламлашайыкъ, — деди Иван Васильевич атасына. — Иги къартды. Жюзден атлагъан къарт.

— Шарау, салам алейкум.

— Ой, аликум ассалам, ахшы улан. Ант этейим, хар кимни окъутаса, мени уа бир да окъутмайса сен, — деп, къарт гуппур аркъасын да тепдире кюлдю. — Нѳгеринг а мен таныгъан адам туююлдю.

— Бу мени атамды, Шарау. Қъонакъгъа келгенди.

— Эй а, таланган! Салам алейкум, алай эсе, — деп Шарау Василий Петровични кѳлун тутду. — Қъазакъ болурса сен, ы? Мыйыкъларынг ушайды.

— Хоу, къазакъма... Стеропольчи къазакъ.

— Эй а, юйюнге. Биз къарындашлабыз деп къой-

санг а сора, ант этейим. Сау келе тур, сау. Юйге къай-тып, боза ичсенг а. Иги боза барды, ы?

— Артда къайтырбыз. Шёндю кеси юйюбюзге да бир жыйылайыкъ, — деди Иван Васильевич анга.

— Охо, сора, охо...

Василий Петрович жашыны арбазына кирди. Тёгерекге-башха жютю къарады ол.

— Аламат юйюнг барды, — деди ол, къууанчлы болуп.

— Мен муну ишлеп башлагъанда, бу элде бир адам къалгъан болмаз келип болушмагъан.

— Сау болсунла... Бу уа, халжарынгмыды?

— Хоу, — дей, Иван Васильевич, аны чалман эшигин ачды. — Къара бери да.

— Охо, къойларынг да барды да.

— Барды папа. Ма ол къыйырда къуйрукълу къойну сени келиринге деп, асырап тургъанбыз. Анна Сергеевна анга бакъгъандан бошамагъанды.

Ата кёлю бийик болду.

Была да алай тургъанлай, ёргеден не эсе да бир къайгы эшитилди. Иван Васильевич орамгъа чыкъды. Тёгерегин ашай, итден, тонгуздан да айтмагъаны къалмай, Баракъ келеди тюбюнден, къолунда къазыгъы бла. Аны хахайына бир орамда жашагъан адамла да, юлеринден чыкъдыла. Хуна жанында, биягъы кесини жерине олтуруп тургъан Шарау да эшитди Баракъны къаугъасын. «Неге къутургъанды бу адам? Кимди кеси да?» — дей, ол тыягъына да тыяна, жеринден кёпду да, Иван Васильевични къатына барды. Бу кезиуде алайгъа Баракъ да жетди. Ол кертиси бла да къутургъан эди. Къолунда къазыгъын да ёрге кётюрюп, Роговну юсюне айланып тохтады:

— Сени не муратынг барды, итден туугъан, ы? Нек ачдыргъанса кызыны оразасын? Не ишинг барды мени диним бла да, адетим бла да? Мен тиймейме да сени дининге, сен да тийме мени диниме. Оллахий, тюбюнг бла къурутурма!..

— Тохта, Баракъ, не кылыкъсызла жаншайса, ант этейим. Не болгъанды быллай бир?

— Не болгъанын кёргюзтюрме мен, бу тонгузлагъа. Кызыны школда ырбынга тыйып оразасын ачдыргъанды...

Тийредегиле барысы да былайгъа басындыла.

— Къой, къой, Баракъ, мен а бир удлу палах болгъан сунуп турама ансы, аны ючюн а, устазыбызгъа нек къазыкъ кѣторесе? Тейри, ант этейим, акъылсыз адам кѣреме сен, — деди Шарау, Баракъны къарнына къолунда тыягъыны къыйырын тиреп. Баракъ къартха айланды.

— Сен акъылдан эртде шашханса, Шарау. — Роговну кѣргюзте. — Муну къатында жашап, сен да гяургъа айланганса.

— Оллахий, ант этейим, сени кибикни къатында жашагъандан эсе, тонгузну къатында жашагъан окъуна игиди. Къуруп кет, бу тийреден! Аллахны бу ахшы ингиринде, элге айып сала айланма.

— Иван Васильевич бла ишнинг болмасын, — деди ле адамла Баракъны аллына сюелип.

Василий Петрович не болгъанын да билмей, туурадан къарап, къоркъуругъу да келе, сейир-тамашагъа къалып тура эди.

Бу кезнуде къайдан чыкъды эсе да, Тахир жетди.

— Не болгъанды... Не болгъанды? — дей, ол ортагъа кирди.

— Кѣресе, Баракъ туююшюрге келгенди, — деди Иван Васильевич сабыр халда. — Къызыны оразасын ачдыргъаныбызны даулайды.

Тахир Баракъны аллына барды.

— Къызыны оразасын ол ачдырмагъанды, мен ачдыргъанма. Этчи энди, не этерик эсенг да манга.

— Да сен а менй къызымы оразасын ачдырмай, атангы бла анангы оразаларын ачдырсанг а, алай жигит эсенг, — деди Баракъ, къаны къайнап.

— Сени оразангы ачдыргъан кюн, алагъа да ачдыррма оразаларын. Ангыладынгмы?

Бу заманда: «Ислам келеди... Ислам келеди...» деген ауазла эшитилдиле. Баракъ сагъайды. Ислам керти да келе тура эди, ёргеден.

— Сизни бла тенг болуп сѣлешген, мен тели окъунама, — деп, Баракъ артха бурулуп, орам бла эннишге айланды.

— Юйюнг ол жанында туююлдю, къайры бараса ары, хайырсыз? — деди Шарау аны ызындан. Ол айтмаса да биле эди Баракъ, юйюню къайсы жанында болгъанын. Ол эннишге, Ислам бла бетден бетге тюбемез ючюн айланган эди.

Ислам жетди бери. Былайда шѣндю болгъан ишден

аны хапары жокъ эди. Жарыкъ ышара Иван Васильевичге:

— Къайда атанг?.. Келген хапарын эшитгенме, — деди. Жыйылган халкъ арбазны ортасында кесн жангыз сюелип турган къара мыйыкълы кишиге энди эс бурдула. Къонакны халкъдан бѣлюнюп, арбазда кесинлей турганына ичинден сейир да эте, Ислам Рогов бла бирге аны къатына барды.

— Василий Петрович! — деди Ислам аны къучакълап. — Ма, чынтды къазакъ десенг!

— Папа, мен санга ол хапарын айтычу Ислам ма буду, — деди Иван Васильевич атасына.

— Алаймыды?! Э-э, да сора, — деп, къонакъ Ислам бла жангыдан къучакълашды.

13

Къыш жууукълашды. Кюнден кюннге къар, тау башларындан энишгеден энишге тюше келеди. Алыкъа ол этеклеге жетмегенди. Болса да кюнлени къутун кетергенди. Уллу тарда сууукъ желле оноу этип тебрегендиле.

Бюгюн да сууукъ кюндю. Алай Фатиматха уа сууукъ кѣрюнмей эди. Жюреги къууанчдан толуп эди аны. Бюгюн ол Алимден письмо алганды. Ненча кере къайтарып окъуйду ол аны бюгюнлю бери! Суу алыргъа барганында, жагъада ташха олтуруп да бир кере окъуганды. Бусагъатда да, ич отоугъа кирип, кѣзлери да коле, письмону окъуй олтурады:

«Мени багъалы Фатиматым!

Мен Акъташдан кетгенли тѣрт ай болуп барады. Манга уа ол замап тѣрт жылча кѣрюнгенди. Санга тансыкълыгым жатсам биргеме жатады, турсам биргеме турады. Дерследе да къатымда олтурады. Бир бирледе, сенден узакъгъа кетип айланганыма чѣгъуж да болама. Алай, сени бла байламлы жарыкъ умутларым барын да хорлайдыла. Ала манга къанатла береди. Мен ашыкъганлыкъгъа, замап ашыкъмайды. Манга алай кѣрюннгенликге заман терк бара болур. Фатимат, окъууда бирсилеге хорлатмайма. Эсингдемиди чалгъычылапы сураты? Аны устазларыбыз бек жаратхандыла. Кесин да, жаш художникле ишлеген суратланы келир жыл Москвада боллукъ выставкасына иерге деп оноу этгендиле. Махтанган сунма, Фатимат. Къууаннгандан жазам. Мени къууанчым, сени да къууанчынг сунама. Сең

ден тилеригим, терк-терк письмо жаза тур. Сени кьагъытынг кьууандыргъанча, мени бир зат кьууандыр-майды...»

Кьагъытны окьууп бошاپ, кьолундан биреу сыйырып кетерикча, ол аны кёкюрегине кьаты кьысды. Бираздан ол дагъыда письмода жазуулагъа кьарады.

«Кьалай ариу хатынг барды... кьолларынга кьатыйм, наным!..»

Уллу отоудан тиширью ауазла эшитилдиле. Фатимат терк окьуна письмону бюклеп, ёшюнюне сукьду. Бу кезиуде ич отоуну эшиги ачылды. Босагъада Зухра, дагъыда эки-юч кьыз кёрюндюле.

— Келин кибик, бери бугъуб а нек тураса? — дедиле ала, Фатиматха чам эте. — Кел, келе эсенг.

— Чыгъып баргъанлыгъыгъызымыды сизни уа?

— Да чыкьмай а. Кюн бата турады.

— Алаймыды?.. — дей, Фатимат башында жаулу-гъун тап кьысып, кьызланы алларына сюелип тохтады. Ала ойнай-кюле, юйден чыкьдыла.

— Фатимат, анда кьалыргъа умут этме, — деди Зарият, кьызыны ызындан.

— Охо, кьалмам ана.

Кёк кьаралып эди. Аны себепли, кюн батып, бираз болгъанлай окьуна тегерекни кьарангы алды.

Зарият ийнеклеринден саугъан сютюн кьайнатып, чоюнну отдан алгъан кезиуде, Ахмат да келди. Зарият анга кьууанды.

Быйыл районда МТС кьуралгъанды. Анда техника усталыкьгъа юйренирге Уллу тарда хар элден бирер, экишер жашны ары ийгендиле. Акъташдан а МТС-ха Ахматны жибергендиле. Ыйыкьдан бир не да эки кере келиучюдю ол юйюне.

— Кьалай иги болду келгенинг, Ахмат. Фатиматны кетип кьалгъаны тапсыз болду, санга тюбемей.

— Кьайры кетгенди?

— Уркъуятлагъа.

— Нек?

— Кьауум кьызын изеуге чакьыргъанды, урчукь ийирте эсе да, жюн тарата эсе да. Кесинг кьалайса? Сазбет болгъанча кёрюнесе да?

— Бир хатам жокьду, анака. Жаз башында тракторну жюрютюп башларыкьма. Сабан сюрлюкме, аны бла!

— Кет, аурунг, мен аны, жабысындан кьоркьгъан

этичюме. Сакъ бол, балам. Аны ичинде не эсе да бир жаханым оту барды дейле.

— Ой, сен а. Мотору барды аны. Тракторну бардыргъан олду. Аны къалай сейирлик болгъанын билсенг эди сен!..

Зарият бла Ахмат Фатиматны кече ортасына дери сакъладыла.

— Уркъуют иерге унагъан болмаз ансы, андан бери уа келир эди, — деди Зарият эснел. — Жат сен, Ахмат. Арыгъан болурса жолда.

Ахмат тешинип, тешекке кирди. Бираздан чыракъны ёчюрюп, Зарият да жатды.

Изеуге жыйылгъан кызыланы Уркъуют кертиси бла да тангга дери тыяргъа умуту бар эди. Алай, кече ортасындан ауа башлагъан чуруда, кызыладан бир къауумлары юйлерине кетер кёл алып тохтадыла. Анасына къайтыргъа айтып кетгени себепли, Фатимат да алагъа къошулду.

— Кече белинде къайры учунасыз? Не боллукъду сизге танг атхынчы турсагъыз? — деп, Уркъуют алагъа къаты болду. Алай кетер кёл алгъан кызыла аны-муну сылтау этип, къалыргъа унамадыла.

— Бурунгулула тюз айтхан кёреме, эшикге къарангъан кызыны тыйгъандан эсе, элекде сууну тыйгъан тынчды деп, — деди Уркъоят. Кызыла анга да кюле, тышына тебиредиле.

— Тохтагъыз, бир да болмай эсе да, Жамалны уяттайым, ол ашырсын сизни.

— Къой, аллахчю, уятма. Биз кесибиз баралмайбызмы. Къоркыгъанмы этерик сунаса. Алтаулан болабыз да.

Кызыла юйден чыкъдыла. Тышы кёзню кёзге ургъанда да кёрмезча, алай къарангы эди. Нек эсе да, Фатиматны жүреги элгенгенча болду. Жаратмады ол бу къарангылыкъны.

«Бош чыкъдым кёрсеем» — деп келди аны кёлуне.

— Кел, Фатимат, нек босагъа юсюнде сирелип тураса? — деди анга Зухра. Фатимат къоркъа-къоркъа, тенг кызылары бла, къарангы кечени къойнуна ташайды.

Юйлерине жетгенле айырыла, айырыла, кетип, бек артха Фатимат бла Зухра къалдыла. Къуру экиси къалгъанда, Фатимат бютюн да бегирек къоркъуп тебиреди.

«Не затха къоркъама мен быллай бир?» — деп, ичин-

ден ол кеси кесине тырман да этеди. Алай, нек эсе да жүреги тынгысыз эди аны.

— Теркирек атлачы, Зухра.

— Охо, быллай бир кьайры ашыгъаса? Жеталмаймы кьаллыкъ сунаса?

— Бизни ызыбыздан кимле эселе да келе тургъанча кёрюнеди манга, — деди Фатимат, сагъайып.

— Кет ары. Керексиз затланы жаншай тураса сен а.

Бу кезиуде аланы артларындан, кимни эсе да ити юрдю. Анга дагъыда эки-юч кьошулду.

— Кёремисе?!

— Бизни эслеи юре болурла, — деди Зухра.

Экиси да элли баш орамындан кьутулуп, солгъа бурулдула. Зухраланы юйюне да жетдиле. Андан ары Фатиматлагъа узакъ туююл эди. Араларында жалан да юч-тёрт юй барды.

— Кьоркьа эсенг, ашырайым, — деди Зухра, тенг кьызына. Фатимат а бек кьоркьа эди. Алай анга ашыр дерге ийменди.

— Охо, энди жыйырма атлам кьалгъанды да, барырма, — деди ол.

— Ахшы, алай эсе. Сен юйюнге жетгинчи, мен ызындан кьарап турурма.

Фатимат орамны ёрге чабып кетди. Ол юйюне жете баргъанлай, шыбырт деп, аллындан эки-юч кьарелди чыккъды.

— Оу, кюнюм!.. — деп элгенди Фатимат. Санлары кьурушуп, жеринде сир кьатып кьалды ол.

— Кьоркьма Фатимат, бизбиз, — деп, экеулен эки кьолтугъуна жабышдыла аны. Кьыз кьычырыргъа деп, аузун ачды. Алай, кимни эсе да уллу кьолу, терк окьуна бурну кьатыш аузундан басып, солууун тыйды. Фатимат аякълары, кьоллары бла да кьарыу этерге кюрешди. Алай ол барысы да, ыргакъгъа илиннген чабакъны адыргысыча, амалсыз иш эди.

Быланы тауушларына тийреде итле юрдюле. Кьаты юрдюле. Алыкъа юйюне кирмей тургъан Зухраны жүреги элгеннгенча болду. Ол кьоркьа-кьоркьа, орамны ёрге тебиреди. Фатиматланы юйюню тенгшисине жетди. Зат да жокъ эди былайда.

«Итле Фатиматха юрген болур эдиле» — деп келди аны кёлюне. Артха бурулду. Алай, Байдуллахны эгечи эсине туюшуп, тохтады. Ол бюгечели Уркъуятлагъа кире, чыгъа тургъанды. Уркъуят аны изеуге да чакъырмагъан

эди. Ол кеси аллына келген эди ары. Кетну кыайгыны да ол башлагъан эди ансы. кызла танг атхынчы турлукъ эдиле анда. Бу оюмлары Зухраны тынгысыз этдиле. Тёзалмай ызына айланды...

Байдуллахны атасы Бараз, не эсе да бир тауушлагъа уянды. Жастыкъдан башын кётюрдю. Къарангыда жукъ кёрмедиле ол.

— Къатын, — деп сёлешди ол. Анга жууап берген адам чыкъмады. Бараз ундуругъундан тюшдю. Бу кезинде ич отоудан кимни эсе да сынсып жиялгъан ауазы эшитилди. Бараз хайран болду. Кийимлерин излеп тебиреди. Ол аланы ундурукъ къулагъына салып алай жатхан эди. Апчыгъандан аны да унутуп, къарангыда жер жерни къармады. Ол да алай ауара болуп тургъанлай, ич отоудан къатыны Каусар чыкъды.

— Не этесиз?! Не болгъанды? — деп сорду Бараз анга.

— Жаш келин келтиргенди.

— Не келинди ол?

— Фатиматны къачырып келгенди. Алийханна кызын.

Бараз, аузу ачылып, ёрге сюелгенлей къалды. Не айтыргъа да билмедиле ол. Къууанганмы этсин, огъесе уа ачыуму? Жашыны юйдегили болгъанына къууаныргъа керек эди ол. Алай, шёндю кызы алып къачхан къаугъалы ишди. Совет власть аны унамайды. Палахха къалыргъа боллукъду жаш.

Отоудан дагъыда адамла чыкъдыла. Ала Байдуллах эм да аны нёгерлери Локъман бла Осман эдиле. Была къарангыда Баразны да эслемедиле. Бир бирлерин ашыкъдыра, тышына кетдиле.

— Хайда, Байдуллах, биз этерибизни этдик, энди кете барайыкъ. — деди Локъман.

— Охо, не затха ашыгъасыз быллай бир? Тохтагъыз бираз. Алыкъа не боллугъун ким биледи.

Локъман Байдуллахны тынгысыз болуп тургъанын сезди. Алай ол кеси да андан кепли туююл эди. Фатиматны жюреги жарылады, тегерегин ашайды. Аны жууушур халы жокъду. Къаугъалы ишге къатышханын ангылагъанды Локъман. Ичине къоркъуу киргенди. Теркирек былайдан башын алып кетерге ашыкъгъаны да ол себепден эди аны.

— Къоркъма сен, бюгече бир зат да боллукъ туююлду. Киши да кёрмегенди, киши да билмейди. Тамбла уа, бир аллах айтхан болур. Эртденликге дери Фатимат да тынчайыр, — деди Локъман. Бу сёзлерине ол кеси да ийнанмай эди. Алай, Байдуллахны жапсарыр ючюн айтханлыгъы эди ол аланы. Айтханда да алай бош айтып къоймады, боллугъу тюз алайды дегенча, къаты ышаныурукъ бла айтыргъа кюрешди. Аны юсюне уа, Осман да былай къошду:

— Бюгече бу иш билиннген окъуна этсе да, не боллукъду? Атасы къошда, къарындашы юйюнде жокъ.

— Алайды, алайды, — деп, Локъман Осман айтханнга терк къошулду.

Къалай-алай да болсун, Локъман бла Осман кетдиле. Байдуллах къарангы арбазда, кеси чанчылып къалды. Жабыу бла жабылгъан терезеден Фатиматны сынсыгъаны эшитиле эди.

Отоуда Байдуллахны анасы да, эки эгечи да, Фатиматны тегерегинден алып, билген амаллары бла арну айтып кюрешедиле. Алай аланы сёзлери Фатиматны къулагъына кирмейдиле. Жилийды, жарылады.

— Жиберигиз мени юйге... Не да ёлтюрген этигиз!

— Къой, иги къыз, айтма алай. Сени битеу насыбынг бу юйде эсе уа къайдан билесе? Байдуллахча жашла алай кеп туююлдуле. Бирледен сыфаты кем туююл. Жигитлиги алай. Тукъумубуз сен тюртюр тукъум туююл. Аллах айтса, ырысхы да барды. Ма ол кюбюрню кёрмисе?.. Анда болгъан ырысхыны барысын да санга деп жыйгъанбыз...

Фатимат бир затны да эшитирге суймейди. Жилымукълары бетин жууа, кесин тышына тартдырады. Болушлукъгъа анасын, атасын, къарындашын чакъырады. Чачындан тартады, тобукъларын туюди. Байдуллах а тышында, терезеге къулагъын салып, ол затланы барысын да эшитип турады. «Нек этеди бу былай? Энди менден къутулмазлыгъын билмеймиди...» — дей эди ол ичинден. Болса да, къызны тынчаймагъаны, аны къайгылы этгенди.

Бир заманда къайдан эсе да, адам ауазла эшитилдиле. Байдуллах юй башындан секирип тюшген киштикча, кесин терезеден артха атды. Сагъайып тангылады. Элни баш жанындан кимле эселе да келе эдиле. Байдуллахны ахы кетди. Къачып, халжарларына кирди. Адамланы ауазлары жууукъдан жууукъ эшитиле башладыла. Бай-

дуллах дыгаласха кьалды. «Къуугъунму келе болур, арабий?» — деди ол ичинден. Халжарда туралмай, андан чыкъды да, чабып юйге кирди. Бараз тынгысыз болуп тура эди.

— Не этесе, жаш? — деп сорду ол.

— Кимле эселе да келедиле!

Бараз бютюн кьайгылы болду. Бу кезиуде эшик да кьагъылды. Байдуллах, не эсе да бир затлагъа да абына, эшик кьатындан артха тайды. Эшик жангыдан кьагъылды. Бу жол а кьаты кьагъылды. Ызы бла уа:

— Ачыгъыз эшикни! — деген ауаз эшитилди.

Ич отоудан Каусар атып чыкъды.

— Неди бу, кюнюм?!

Каусарны ауазын, эшикни табанлагъан таууш жутду. Юйню ичине кьайгы кирди. Къуру бу юйню ичине угъай, тийреде хоншуланы юйлерине да.

Бараз эшикни кьатына барып:

— Кимсиз?.. Не этесиз? — деп селешди тышындагъылагъа.

— Эшикни ары ач, арнулукъ бла! — деген кычырыкъ эшитилди тышындан. Фатимат аны эшитгенлей:— Ахмат, Ахмат! — деп кесин тышына тартдырды. Алай, Байдуллахны эгечлери, аны кьолтукъларына жабышып, жеринден теңдирмедиле. Ала отоуну эшигини ичиндеи кьадауун салдыла. Тышында селешген Ахмат болгъанын, юйдегиле барысы да билдиле.

«Бу уа кьайдан чыкъды?» — деп, Байдуллах сейирге кьалды. Аны бла бирге жюрегине уллу кьоркъуу да кирди.

Бараз не этерге билмей, босагъа юсюнде сюелип тургъанлай, эшикни кьадауу бир жанына чартлады да, ол кенгге ачылды. Эшикни кьыйыры, Баразны башына тиерге аздан кьалды. Юйге Ахмат, Дадаш, дагъыда экиюч эр киши кирдиле.

— Къайда Фатимат? — деп, Ахмат кёкюрегин алгъа уруп сорду.

— Фатимат бери зор бла келтирилмегенди. Кеси ыразылыгъы бла келгенди, — деди Каусар, тышындан киргенлени алларына сюелип. Каусарны бу сёзлери келгенлени барысындан да Дадашха бегирек ачыу тийди.

Ётюрюк айтаса. Мен ийнанмайма санга.

— Сора нек ийнанмайса? Мени жашым сокъурмуду, огъесе уа аягъымы ахсакъды?..

— Кёп сёз керек туююлдо, Каусар. Фатимат бла сёлешейик да, ол кеси айтыр.

— Сени уа не сёлешир ишинг барды аны бла? Ахлунг, жууугъунг туююл, — деп, Каусар Дадашха да кызы, отоуну эшигине, аркысын тиреп тохтады.

— Сёлешген мен этерикме, — деди Ахмат, эшикни тутуучусуна жабышын.

— Сен а сёлеш, эркинсе. Алай, шёндю ол не айтырын, не кыайтырын биллик туююлдо. Танг атхынчыннга дери тёз, аурууунгу алайым, — деди Каусар анга жалынып. Ахмат аны унамады. Эшикни кесине кыаты тартып, аны ичинден салынган кыадауун да бузуп, алай ачды. Фатимат кыарыдашын кёргенде, жюреги ёрге уруп, аузундан сёз чыгъаралмай кыалды. Байдуллахны эгечлери Ахматны аллына сюелдиле. Отоугъа Каусар кеси да кирди. Башха адамны уа иймеди.

— Фатимат, сени ыразылыгъынг бламы этилгенди бу иш? — деп, Ахмат эгечине сорду. Фатимат жилигъанындан кыарыла айтды:

— Была ёлтюрвени болмаймыды мени, Ахмат? Сен да жарылгъан жюрегими нек жараса, алай айтып. Чыгъар мени бу кыабырдан. Элт юйге, Ахмат...

— Угъай, угъай, Фатимат... Сен шёндю кесинги не айтханынги да билмей жаншайса, — деп, Каусар кесин ортагъа атды.

— Ахмат, нек сюелип тураса? Ёлюгомюю чыгъарыгъа сакълайса сен мени бу юйден?

Ахмат Фатиматны кыолундан тутду. Каусар аны аллында тобукъланып тохтады.

— Этме былай, Ахмат. Кыачырылгъан кызыны ызына кыайтханы нги туююлдо. Мында ол жерин тапханды. Бизден алыкъа киши да ылыкмагъанды. Жууукълукъну кыалай жюрютюучюбюз сау элге да белгиледи. Малыбыз, ырысхыбыз да барды. Биз Фатиматны намысын...

Ахмат эгечин отоудан чыгъарды. Байдуллахны кёзлерине кыан чапды. «Кыутултупму ийдим? Энтда да бир кере намысыммы сынды?» — деген аккыл, аны мийисини бурууча тешип ётдю. Ол жетип барып, Ахматны аллына кыалай сюелгенин кеси да эслемей кыалды.

— А-а, сен мындамыса, эшек?! — деп, Ахмат аны жагъасына жабышды. Дадаш аланы орталарына кирип, бир бирден айырды.

— Къой, Ахмат, не этесе аны? Закон къарар анга.

Ахмат да, аны биргесине келгенле да, Фатиматны алып, юйден чыкъдыла. Тышында алыкъа къарангы эди.

14

Байдуллахны эм да аны нёгерлерини «ишин» бардыргъан следователь шагъатлагъа соруу эте, Акъташда юч-тёрт кюн турду. Бююн аны кетер кюню эди. Ол ахыр кере Фатиматны конторгъа чакъыртып, аны бла дагъыда сёлешди.

— Алгъын айтханынга къошарынг, къоратырынг бармыды?

— Угъай, жокъду.

— Ахшы алай эссе. Мен «ишни» сюдге берирме.

Фатимат следовательден чыкъгъанда Байдуллахны анасы да, эки эгечи да эшик юсюнде сюслип тура эдиле. Ала Фатиматха къашларын туююп, огъурсуз бетден къарадыла. Ол быланы эселегенча этип, контордан терк чыгъып кетди.

— Не жаман зат эдинг сен. Башыбызны отха сукъдунг да, отда кюерик, — деди Каусар аны ызындан, къаны къайнай. Сора эшикни акъырын ачды да босагъа юсюнден айтды: — Кирирге боллукъмуду, аурууунгу алайым, э жаш.

— Киригиз, киригиз, — деди анга, стол юсюнде къагъытларын жыйышдыра тургъан следователь.

— Къуру да бери жюриой, сени тарыкъдыргъанбыз. Алай, шёндю бир аллахдан сора, таянчагъыбыз сенсе, — дей, Каусар эки къызы бла да кабинетге кирди.

— Олтуругъуз.

— Олтурайыкъ, аурууунгу алайым, олтурайыкъ. Кетергеми хазырлана тураса балам, энди?

— Хоу.

— Да-а... бизге не оноу этип бараса?

— Мен оноу этмейме, оноуну сюд этерикди.

— Сюдмю?.. — деп, Каусарны тюп эрни салынды.—

Да сен бизни жерге къаратма. Энтда да тилей келгенбиз... Бирден сора мени жашым жокъду. Аны да тюрге сукъсагъыз, сора мен къалай жашарыкъма? Болуш бизге, къор болайым. Къутхар аны бу палахдан. Бизден къайтмаса да, аллахдан къайтыр... Бу жарлы эгечлерин да мудах этме. Жилятма бизни. Болуш, жанынга болайым.

— Мен бир зат бла да болушаллыкъ туююлме. Башха тюрлю хьянаты болса, бир мадар да этерек. Алай, бу ишни юсюнде уа... закон къатыды.

Каусар да, аны къызлары да, оу-шау этдиле.

— Сиз Фатимат бла сёлешигиз. Къутхарама десе, жалан да ол къутхарыргъа боллукъду Байдуллахны.

— Айхай, бир аллах ургъан затды сора уа.

— Угъай, маиға уа алай кёрюмегенди. Намысы, адеби да болгъан тиширыугъа ушатханма мен аны.

— Биз да алай сунуп туруучу эдик. Халкъ да алай суна эди. Байдуллах да алай сунуп эшиги жабылды аны, анга тиширыу табылмаймы эди. Элни бек сайлама къызлары анга термилини тургъандыла.

— Сора аладан бирин келтирип кёйсагъыз эди уа анга.

— Айхай, жангылыр кезиуо болур эди, жазыкъ баламы.

Ол ишден сора, ай жарым чакълы заман озду. «Геуюрге кюн Байдуллахха сюд этилликиди» деген хапар элге жайылды: Аны эшитип, къошдан Фатиматны атасы Алийхан да келди. Эл Советни юсю бла шагъатлагъа да айтылды, геуюрге кюн эл клубда сюд боллугъу.

Алийхан юйюне арып келген эди. Аны себебли, ушхуур ашар бошагъандан сора тёшегине жатып, тынчайыр къайгъыгъа кирди.

— Охо, Фатимат келгинчи тур, — деди Зарият анга. Фатимат а эл къатында колхоз фермада эди. Анда ишлегенле ийнеклени саууп бошар, юйлерине алай къайтычудула.

Алийхан къатыны айтханнга угъай демеди. Къызларып сакълай, ол кийимлери бла, тапчаннга хаух тыянды.

— Ахырысы бу палах бизге къайдан да чыкъды?— деди Зарият жарсып. — Каусар да, къызлары да къаргъышдан соядыла дейле бизни.

— Охо! — деди Алийхан тапчандан башып кётюрюп. — Бизни уа не хатабыз тийгенди алагъа, къаргъарча? Хата аладан чыкъгъан ушайды да.

— Ала уа бизден чыкъгъаннга санайдыла.

— Каусар акъылсыз тиширыуду. Алай окъуна суна болур.

Бу кезиуде тышындан адам ауазла эшитилдиле.

— Тейри кимле эселе да келедиле, — дей, Алийхан тапчандан кётюрюядю. Эшик къагъылды. Зарият барып

аны ачды. Босагъаны ары жанында Байдуллахны атасы Бараз, Суфиян эфеңди, сора Бахау кёрюндюле.

— Келигиз, келигиз... Киригиз юйге.

Ала юйге кирдиле.

— Ингиригиз ахшы болсун.

— Сау болугъуз, — деп, Алийхан алагъа, къонакълыкъ бетлерин эте, жарыкъ болду. Зарият шинтикле салып, келгенлени олтуртду.

— Къалайды Алийхан, шёндио къышылыкълада? — деп, Суфиян хапарны кенгден сорду.

— Кютюу барды маллагъа, аллах айтса.

— Къыйналамысыз?

— Да къыйын болса да не этериксе. Ишлерге керекди.

— Алайды, алай, — деди Суфиян Алийханни жууабына уллу ыразы болгъанча, башын да къымылдата. — Ишлемеген тишлемез деп, бурунгулула бош айтхан болмазла. Къуранда да бек алгъа иште бла адамлыкъгъа махтау бериледи. Сен ол экисниден да юлюшсюз туюлсе, Алийхан. Адамлыгъынг барды. Эл бюсюреген инсанладан бирисе. Зарият, сен да эсли тиширюса... Биз аны билебиз. Ол себенден, аллахны бу ахшы ингиринде сизни хурметигизни кёрюу эсек деп келе келген биз аллыгъызгъа. Айып этмегиз.

— Аллах айып этмесин.

— Энди геуюрге кюн, сюд болады. Къаяла кибик элли юч айтхылыкъ жашы бирден ачыргъа тюшюп турады. Пластын законуна сыйынмагъан иш этгендиле ала. Болса да, ол иш кеси халкъыбызда жюриюй келген адетледен озмагъанын сиз да, биз да билебиз. Жамауат да биледи аны...

Бу кезнуде, эшикни да кенг ачып, Фатимат юйге ашыгъып кирди. Ишден келгенлиги эди аны. Къонакъланы кёрюп, босагъа юсюнде сирелип къалды. «Не этдиле была уа мында?!»

— Кел, Фатимат, кел, — дей, бек алгъа Суфиян олтургъан жеринден къопду. Аны ызындаи Бараз бла Бахау да кётюрюлдюле шинтиклеринден.

— Олтуругъуз, аллахчу. Турмагъыз, — деди алагъа Фатимат. Къонакъла жерлерине олтурдула. Фатимат аич отоугъа кирип кетди.

Сёзню энди Бараз башлады:

— Оллахий да, билляхий деп айтама Алийхан, жашны муратын алгъындан билген болсам эди, мен сизни

жууукълугъугъузну адетибизге кёре, жарашуулукъ бла излерик эдим. Алай, бизге да билдирмей, жаш кеси алына телилик иш этгенди. Кесигиз билесиз, андан сора бизни жашыбыз болмагъанын. Бир ахшылыкъ этерик эсегиз, аны ачымтазыгъызыны тилей келгенме, элни бу ахшы адамларын да шагъатха тутуп.

— Тоба, биз кеси ёмюрюбюзде адамны жанына тиймегенбиз. — деди Алийхан, Баразгъа къарап. — Мен сени не тилеп келгенниги ангыламай олтурама. Биз не эталлыкъбыз пластын законуна?

— Эталлыкъсыз, Алийхан. Фатимат эталлыкъды аны?

— Къалайлыкъ бла?

— Сюдде тап айтса.

Алийхан келгенлеге соруулу къарады.

— Да нек айтмайды... айтыр болгъаныча.

— Угъай, Алийхан, болгъаныча керек туююлдю. — деди Суфиян бойнун алгъа созуп, башын аны башына жууукълашдыра. — Къыз сюдде эки-юч сёзчюк айтып къояргъа керекди: «Байдуллах менн кеси ыразылыгъым бла къачыргъанды», — деп. Андан башха зат да керек туююлдю. Фатимат алай айтып тохтаса, сюд жашланы эркин этни къоярыкъды.

— Алайды, алайды, — деп, келгенли бери да тынгылауну ийип олтургъан Бахау, кесин сёзге къошду.

Ич отоуда быланы айтханларын эшитип тургъан Фатиматны къаны бузулду. Жюрегине биз сукъгъанча болду.

— Тейри аны уа билмейме, — деди Алийхан башын булгъай. — Мен сиз айтханны тюз ангылай эсем, сиз терсликни кеси юсююзден алып, бизни юсюбюзге атаргъады... алаймыды?

— Хо бир да, Алийхан, бизни алай акъылыбыз жокъду. Аллах шагъатыбыз! Фатимат сюдде алай айтханлыкъгъа, анга зат да боллукъ туююлдю...

— Къалай боллукъ туююлдю? Кесинг ыразы болуп баргъан эсенг, сора не атангы башына къозгъап айлана-са бизни деп сорсала уа не айтырыкъды ол? Халкъны айыбы уа?

— Халкъ ыспас этерикди аны ючюн Фатиматха. Оллахий! Юч адамны тюремден къутхарса, андан уллу аперимлик къайда!

— Билмейме мен сизге къалай айтыргъа да, — деди Алийхан сагъышлы болуп.

— Биз тилей келгенбиз. Аллыгъызгъа баш уруп.

— Билмейме оллахий... — Алийхан кыатышына бурулду. — Не болду кыыз кеси? Чакыырчы аны бери.

Зарият олтурган жеринден тургунчу, Фатимат кеси чыккыды отоудан. Эшикни ары этип, аркбасын анга сюеп тохтады. Бираздан, Суфиян да, Бахау да: «Ай иги кыыз, иги кыыз...» — дей, жарык болуп, анга бурулдула. Фатиматны бети тюрленип эди. Кыонакыла аны бир да жаратмадыла.

— Мен сиз айтханланы барысын да эшитип турганма, — деди Фатимат, жеринден тепмегенлей. — Сиз бери мени намысымы сатып алыргыа келген эсегиз, бош келгенсиз.

— Тоба астофируллах, ол а не айтханынгды, иги кыыз?

— Биз сени хурметинги керюу эсек деп келгенбиз.

— Алайды, алайды... башха нистибиз жокыду...

— Мен сиз айтханынны эталлык туююлме. Халкы аллында бетими жойгандан эсе, елгеним игиди манга, — деп, Фатимат ызына бурулуп, отоугыа кирип кетди.

— Ай-хай-хай!.. — дедиле, кыонакыла кыайгылы болуп. Алийхан бла Зарият тынгылауну ийдиле.

— Келигиз, — деди Суфиян негерлерине, жеринден туруп. — Айтхан эдим да мен сизге, адам адамдан ырахматлыкы тапхан заман туююлду шендю деп.

* * *

Айтылган кюн сюд да болду. Анга битеу эл жыйылып тынгылаган эди. Он жылгыа тутулуп Байдуллах кетди. Локманны бла Османны уа, халкы жюкге алып, алай кыалдырдыла.

15

Кыыркы биричи жылны кышы таулада башха жылладача болмай, узакгыа созулду. Март ай башланганлыкыга, суукыла сынмагандыла. Малчыланы да, малланы да жунчутхан бир аман кыыш эди бу.

Арт ыйыкыда Сериюн кюлда кыарлы, суукы боранла бютюн бек кысып тохтадыла. Ол а Акыашны кыышыкылада малчыларын амалсызгыа кыалдыры.

Кече узуну тохтамай урган боранны шууулдагыанына да сюймей тынгылай, Дадаш тангын жукысуз ашырды. Юсюне жабып жатхан уллу кыочхар тонун бир жа-

нына атып, төшегинден кьопду да, олсагьатдан отха кьармашды. Тьякь бла от жагьаны кюлюн чучхуду. Алыкьа ёнюлмей тургьан эки-юч кьарыусуз жинкни табып, кьош тюбюнде мулжардан ууучуна илингени чакьлы бирни алды да, аланы юсюне атды. Сора юфкюрюп, отну кьабындырды. Сыгынла салды. Кьошну ичи тютюп болду. Андан тунчугьуп, жетел эте, Адил да уянды. Тышындан ач кьойланы макьыргьанлары эшитиледиле.

— Тур, Адил. Бир мадар этмесек, кьойла кьырыллыкьдыла, — деди Дадаш, кийинирге болуп. Кече от жагьаны кьатына салып кьойгьан миделлери кьургьакь болуп тура эдиле. Ол аланы жангыдан чачып, уууп, чабырларыны ичине сукьду. Бу кезинде Адил да кётюрюлдю жатхан жеринден.

— Элден адам да келмейди да, — деди ол, жарсып.

— Бу кьыямада ким келлик сунаса?

Ала экиси да кийинип бошаргьа, отха салгьан сыгынлары иги жанып кьошну ичине жылыу кирди.

— Айт энди, не мадар этерге акьылынг бар эсе да, — деди Адил Дадашха.

— Ёгюзле табып, Жалпакь башына барыргьа керекди.

— Баралырбызмы да ары? Кьар кьалынды бек. Боран.

— Башха амал жокьду.

— Ахшы сора. Мен Кьаспотланы кьошларына барып, ёгюзле сюрюп келсейим.

— Тёрт ёгюз, — деп эскертди Дадаш анга.

Ала кьошдан чыкьдыла. Эртденликни сууукь аязы алагьа хатерсиз тюбеди. Быланы алларына, кьуйругьун булгьай, итлери да келди. Дадаш ичинден: «Тёзюмлю жанууарса сен» — дей, башындан сылады. Лохбай парий, кесине берилген махтауну ангылагьанча, Дадашны тюбюнден ёрге ёхтемлик бла кьарады.

Адил кьошха сюелип тургьан хыжысын кьолуна алды да, тобукьларына дери келген кьаргьа батыла, жумушунан кетди. Дадаш ыстауатха бурулду. Кьойла анга кьарай, барысы да бирден макьырдыла.

— Не этейим да мен сизге?.. Тёзюгюз бир кесек. Бичен келтирала эсек бир кёрейик, — дей, ол ыстауатны огьары жанында халжаргьа барды. Аны кьатында арба жюгю чакьлы бичен бар эди. Анга да кьарап, башын булгьай, Дадаш халжаргьа кирди. Анда бир кьауум

ырахын кьойла бла бирге, жангы туугъан кьозула бар эдиле. Алыкъа сюрюуде аслам тѣлю алыу башланмагъанды. Алай, кьозлагъан кьойла уа бардыла. Кюнюне эки-юч кьой кьозлайды. Туугъан кьозуланы Дадаш бла Адил халжарда кечиндиредиле. Къабыргъалары ташдан ишленип, башы да бичен бла иги жабылгъаны себепли, халжар жылыды. Аны Дадаш бла Адил тѣгерекде ташладан ташып, кеслери ишлеген эдиле. Аладан кѣрюп, ыстауатларында аллай халжарланы колхозну бирси кьойчулары да ишлегендиле. Аны къалай иги этген эдиле. Ол болмаса, шѣндю бу сууукълада ала къарыусуз кьозучукъланы къайда кечиндирлик эдиле?

Халжарны ичинде кьозула, тышындан аланы аналары бир бирге макъыра эдиле. Дадаш мюйюшде ѳнгелешип тургъан кьозучукъну кѣрдю да:

— Не болгъанды санга уа, харип? — дей, аны кьойнуна алды. Ол бызанк туугъан кьозу эди. Дадаш аны анасын халжаргъа кийирди да аллына салды. Анасы «баласыны» тѣгеректе гузаба эте, тили бла жетген жерин жалады. Кьозучукъ ѳрге турургъа кюрешди. Алай къарыуу жетмеди. Бирси кьозула чабып келип, желини кьызгъан кьойну эмчеклерине жухчукъларын тиреп тохтадыла. Алай ол чибинлеп, аланы бирин да къатына кьоймады. Дадаш кѣлюнден кюлдю. «Адамгъа да, жаныуаргъа да кесиники багъалы» — дей, ол бызанк кьозучукъну кьолуна алып, анасыны эмчегине элтди. Кьозу киршилдеди. Сютден толу эмчекни аузуна алды.

— Угъай, тирилликсе. Алыкъа мен сени сюрюудегилени барысын да озарча кьой этерме, — деди Дадаш, аны къадалып эмерге кюрешгенине къууана.

Бызанк кьозуну тойдургъандан сора, Дадаш бирси кьозуланы кьошду аналарына. Андан сора, тышында биченден къучагъы бла келтирип, ырахын кьойланы алларына салды. Ол биченинн кѣтюрюп халжаргъа кирип баргъанда, ыстауатда кьойла: эй, къайры алып бараса... бизни кѣрмеймисе, дегенча, аны ызындан боюнларын да созуп макъыра эдиле.

— Тохтагъыз, ашыкъмагъыз. Сизге да жетдирirme бир затла, — деди Дадаш, алагъа жаны ауруп.

Малны суйген адам эди Дадаш. Кеси ач болсун, кьолунда малла ач болгъандан эсе. Сюрююнде кьой аурумасын ансы, кеси окъуна аурусун. Аллай ниетни тутхан адамды ол. Былтыр Дадаш бла Адил сюрюулеринде болгъан беш жюз кьойдан, жети жюзге жетдире кьозу

алып, аланы ёлюмсюз сакълап, битеу Къабарты-Малкъаргъа атларын айтдыргъандыла. Газетледе суратлары иш да чыкыгъанды. Быланы иш хорламларыны юсюнден радио бла хапар бергендиле. Андан бери былагъа «Акъташны стахановчулары» дейдиле.

Дадашны бла Адилни умутлары быйыл да уллуду. Бу аман кыш мындан бек апчытмай, теркирек ары бир кетге эди ансы. Сау ыйыкъ болады, боранланы хатасындан ала къойларын кютюуге чыгъаралмай тургъанлы. Кюз артында жыйышдыргъан биченлери уа, бир кесекчигинден къалгъаны тауусулгъанды. Къышны былай боллугъун билген болсала эди ала, биченни жетерча хазырларгъа къолларындан келлик эди. Былайдан ючтёрт кычырым жерде, Жалпакъ башында, колхозну гебенлери кёндюле. Аладан кюз артында къошха ташып къояргъа боллукъ эди. Алай къойла кышдан асламында къаудан кютюу бла чыгыучулары себепли, къойчуланы ишин этмегендиле. Бусагъатда ачдан макъыргъан къойлагъа да жан ыауруй, Дадаш аны ачыуун эте эди.

Тюш бола, Адил да къайтды, төрт ёгюзню да аллына сюрюп. Боран да бир кесек сел болгъан эди.

— Къалай этебиз энди, Дадаш? Экибизден бирибиз къошда къалыргъа керек болур.

— Угъай. Бир адам Жалпакъ башына барып, андан бичен келтираллыкъ туююлдо. Къошда ма бу жууугъум къалса болады, — деди Дадаш, къатында тургъан итлерини бойнундан къагъа.

— Ахшы, сора. Тебрейик, кечди.

— Сен къошха кирип ауузланган эт алгъа. Эт биширгенме.

— Алай эсс, — дей, Адил къошха тебиреди. Бу кезиуде итлери юрюп, ыстауатны энишге жаны бла, ёрге чанды. Дадаш бла Адил ары къарадыла. Сырт башында эки атлы кёрюндю.

— Кимледиле была?.. Ислам ушайды да, — деди Дадаш. Адилни да, аны да кёзлери, къашлары-жарыдыла. Келгенле Ислам бла Тахир эдиле.

— Кёп болсун, — дей, ала атларындан тюшдюле.

— Келигиз, сау келигиз...

Ислам ыстауатда къойланы макъыра тургъанларын жаратмады. Болса да жукъ да сормай, ол бек алгъа къошха кирди. Къошну ичи жылы эди. Ислам бла Тахир боюнларында башлыкъларын тешип, къолларын сыгын отха тутдула.

— Къалайды хал? — деп сорду Ислам къойчулагъа, бир кесек жылынып, эс тапхандан сора.

— Осалды, — деди Дадаш. — Быллай жаханым къышны мен туугъанлы да кърмегенмс. Къойла ачдыла. Бичен жокъду...

Ислам Дадашны бла Адилни хапарларыны ахырына дери тынгылап, ала бошагъандан сора, кеси кесине соргъанча айтды.

— Бирси къошлада уа хал къалай болур, арабий?

— Алада да биздечады, — деп жууаплады Адил.

Ислам бла Тахир сагъышлы болдула.

— Жюрегим сезген эди бу ишни, — деди Ислам, отдан артха туруп. — Тахир, сен бирси къошлагъа бар да, табылынган адамланы барысын да биченнге къура. Бу не хыликгялыкъды, былайда, Жалпакъ башында, гебенле бола тургъанлай, къойланы ачдан къата тургъанлары.

— Баралмай тургъанбыз, — деди Дадаш, Исламны тырманына жууап къайтара. — Сиз кърмегенсиз мында болгъан боранланы.

Дадаш кесини жууабы бла Исламны кълуне артыкъ бек жетмегенин сезди эсе да, андан ары ол жукъ айтмады. Ислам ыразы тьююл эди былагъа. «Борандан къоркъуп, сиз сабийлеми болгъансыз?» — дей эди ол ичинден алагъа.

— Хайдагъыз, заманны оздура турмайыкъ, — деп, Ислам жеринден къопду.

— Тохтагъыз. Луузланиган да этигиз, — деди Дадаш от жагъада уллу, къара чоюнну башын ача. — Эртденли бери Адил да ачды.

Бу кезидуе, тышында биягъы ит юрдю. Къыйырда олтургъан Адил, къошдан чыкъды. Аны ызындан къалгъанла да чыкъдыла. Къошну аллы сызгъаны ары жанында бир атлы келе эди. Бойну, бети да башлыкъ бла чулгъанып болгъаны себепли, ол къош аллына жетгинчи, аны ким болгъанын таныялмай турдула. Ол Жоба ыфчыкны тийресинде колхозну къысыр тууарларына къарагъан сюрюучю Алийхан эди... Фатиматны атасы.

— Алийхан? Нек чулгъанганса былай? Не зат болгъанды? — деп, Дадаш анга соруу этип тебиреди. Алийхан башлыгъыны къыйырларын къолу бла артха этип, бетин ачды да, атындан да тюшмей, салам берди. Ислам аны халын жаратмады. Бу къарыулу, бёкем киши анга къалай эсе да, тозурап тургъанча кърюндю.

— Атдан тюш, — деди Дадаш анга.

— Тюшаллыкъ туююлме.

— Иек?

— Аягъымы юшютгенме. Элге кетип барама.

— Къара анга? Бекми юшютгенсе? — деп, алайдагъыла Алийханны тегерегин алдыла. Аны сол аягъы къой териле бла чулгъанып, ёзенгини тышындан энишге салынып эди. Дадаш бла Адил болушуп, Алийханны атдан тюшюрдюле да, экиси да эки къолтугъундан тутханлай, аны къошха кийирдиле. Байланган аягъын тешип кёрдюле. Ол кёбюп эди. Ислам бир да жаратмады муну.

— Къачан юшютгенсе?

— Бюгюн тёрт кюн болады.

— Бу куююп бла Хасан сени кесинглей къалай ийип къойгъанды...

— Да не этерик эди иймей? Малланы иесиз куюп кетерге жарамайды да.

— Тахир, — деди Ислам парторгга бурулуп. — Алийхан бла элге атлан сен. Жете баргъанынглай, ат арба жегип, тюзюнлей Нальчикге элтигиз. Район больницыда мынга хазна болушалмазла. Кесинг алып бар Нальчикге...

Исламны алай къайгъыргъанына, Алийханы кёлю толду. Ол жүрек халаллыгъы бла битеу элге ариу кёрюнген, бир огъурлу адам эди.

Тахир Алийхан бла бирге жолгъа атланды. Ислам парторгну ызындан:

— Элге жетгенлей, Къаншауну бла Къанаматны тап да, аланы бери ий. Адамла да ала келсинле биргелерине! — деди.

Кюн тюшден озуп бара эди. Ислам бла Дадаш алларына ёгюзлени да сюрюп, къалын къарны кючден бла бутдан жыра. Жалпакъ башына жол тартдыла.

Адилни уа Ислам бирси къошлагъа ийгенди, адамлагъа айтып, Жалпакъ башындан бичен ташытдырыгъа.

Ислам бла Дадаш хазна бир бирге сёлешмей бара эдиле. Къыйын эди, къалын къарны жырған. Ёгюзле да жагъын этип, жан жанына бурула, суюмей бара эдиле алгъа. Боран а ура эди бирде къаты, бирде акырын. Къыйын эди быланы жоллары. Алай Ислам бла Дадан юйренмейми къалгъандыла къыйынлыкъгъа!

— Ислам, не тынгылап бараса? Айт элден бир хапар.

— Тынчдыла — деп, Ислам анга кысыха жууап берди.

— Дуниядан а не хапар барды?

— Иги туююлдою, Дадаш. Германия бизни кыралны чеклерине аскерин жыйышдырып башлаганды, не мура-ты бар эсе да.

— Да бизни бла уруш этмезге деген ушайды да ол.

— Дегенди. Алай ким билсин, не боллугуун. Дуння кыатышыпды шендю.

Была Жалпакъ башына ингир алагъа жетдиле. Гебенлени кыар басып эди. Ислам бла Дадаш бек арысала да, солургуа заманларын кыызгандыла. Экиси эки гебени кыатына барып, чучхун, аланы туююнде кадоларына жетдиле. Биргелерине келтирген жиплерин алагъа байлап, сора ёгюзлени анга жекдиле... Гебенле жерлеринден кыызгалагъанда, аланы басып тургъан кыар, юслеринден сындырылып туюю.

Тёгерекни кыарангы тартхан эди. Боран да кыатыдан кыаты ура башлаганды. Алай энди ол не кыаты урса да, Исламны бла Дадашны жолларын тыйалык туююл эди. Ёгюзле берн келе ызлагъан жоллары бла, энди артха тап барадыла.

— Дадаш, Тахир бла мен а санга кыуанчлы хапар алып келген эдик, — деди Ислам, кнеуюню кыатына жанлап.

— Не хапар? — деп сагъайды Дадаш. Ислам тонуну жагъасы бла кыолун кыойнуна сугуун, андан төрт бюкленген газет чыгъарды.

— Кырал сени Урунууну Кызыл Байракъ ордени бла саугъалагъанды. Указ ма мында басмаланганды, — деп, Ислам газетни Дадашха узатды. — Алгышлайма! Бу уллу ишди.

Дадаш газетни алды да, аны жайып ичине кыараргуа умут этди. Алай кыарангыда жукъ кёрмезлиги эсине туююп, ол аны жая кюрешмеди. Газетни да кыолунда тутханлай, жюрегин ёхтемлик сезим бийледди. Акылы сагъышлагъа берилди. Кыужон бийни кыойларын кютуючу заманы эсине туюю. Кечесин, куюю да суююу кыйырында. Кышы, жайы да таулада. Аны ючюн а анга сау бол деген адам жокъ. Кыыйыны да ыспассыз, кесин да ыспассыз. Аты — жалчы. Юсюне бир кийген келегин, кыртилып тауусулгунчу, алышындырыгъа онгу болмагъан, такыяр жашауу. Энди уа?.. «Кыор болайым санга, кыралым... адамны ишин да, кесин да багъалагъан кыралым!..».

Ислам колхоз кышылыкылада кыауум кюн туруп, элге алай кыайтды. Сууукыла да сынган эдиле энди. Акыташда уа, кыар эрип окыуна бошагыанды.

Элге кеч жетгени себепли, Ислам конторгыа кыайта турмай, тюзюнлей юйюне барды. Тышында ат аякы тауушланы эшитип, Мария юйден женгил чыккыды.

— Алыкыа жатмагыанмысыз? — деди Ислам анга, атындан тыше.

— Алим келгенди!

— Хо, бир да?!

Бу кезинуде юйден Алим да, Элдар да, Азинат да чыккыдыла. Ала аталарыны тегерегинден алдыла.

— Тохтагыыз маржа!.. Бек алгыа Алим бла саламлашмагыа кыюугыз, — дей, Ислам уллу жашын кыучыкылады.

— Ата, неди бу? Сакыалынгы быллай бир нек ёсдюргенсе?

— Жюльюрге заман тапмагыандан.

Ислам юйюрюн да ызындан тизип, юйге кирди. Арыгыанын да, ачлыгыын да унутду ол. Тамата жашыны келип тургыаны кыууандырды аны.

Алим былтыр июль айда бошагыан эди окыууун. Келеди деп, аны аллын сакылап тургыанларынлай:

«Шёндю юйге иймейдиле. Училищени бошагыан жашланы барыбызны да, аскерге аладыла. Анда кыаллай бир тыярыкыларын алыкыа билмейбиз...» — деп, кыагыты келген эди. Жети ай озгыанды андан бери. Кёрмей кёп тургыанына туююл эсе, Ислам тамата жашына бу жол бек тансыкы болуп тура эди. Энди уа ол юйюнде. Кёз аллында. Саулай юйюрю биргесине!

— Тахир бююн кёп излеген эди сени, — деди Мария эрине.

— Хы, Тахир дегенлей... Алийхацдан не хапар?

— Эшитмегенмисе?.. Аягыын кесгендиле, харипши... тобукы туюнден.

— Быллай бир не затха ашыгыасыз, отму тышюп барады? Колхоз ишлени кыызгыан кезинуюдо... адамла жайлыкылада. Сен а той кыайгылы, — деп, Ислам кыатынына тырман этди.

— Охо, бу жол мени мудах этме. Анча жылны ала бир бирлерине термилип тургъандыла. Кесинги юсюнден сагъыш этсенг а. Мени атам санга: «Энтда да бир-эки жыл сабыр бола туругъуз», — дегенинде, сен бир да унамагъан эдинг да. Жыл угъай, ай да сакъламагъаненг да.

— Хы. Тапханса сылтау. Сени бирле алып кетерле деп кьоркьгъандан ашыкьгъанем мен.

— Фатиматны уа? Бир кере къачыргъанлары азмы сунаса?

— Энди аны киши да къачырлыкь туююлдю. Кюз артына дери тэзюгюз. Къыстау ишледен бир кьутулайыкь.

— Санга колхозну иши бир заманда да тауусулмайды... кюзде, къышда да.

— Да не этейим, жаным? Ангыла мени.

— Ангылагъандан айтама. — Мария мудахланып тынгылады. — Мен айтып, бир затны этмейсе сен, ахырысы.

Исламгъа къатышы къалай эсе да эриулю кёрюндю.

«Кертими айтады?.. Хар кьуру да жанына тийиши турама мен муну?» — деп келди аны кёлюне.

— Къоярыкь туююлсе оллахий. Эт не эте эсенг да.

Мария эрине, кёзлери кюлюмсюрей къарады. Ала кюлюмсюреген этгенликге, алада кёлкълалдыны илишаны бар эди: «Ол айтханынг а неди?.. Жашны атасы сен ушайса да. Сен кьураргъа керексе аны ишин».

Ислам къатышыны аллында терслигин ангылагъанча, тынгылауу ийди...

Алийханны къайгысы бла чырмалып кългъан эди ансы, Мария жашларыны тоюн шёндюге дери созарыкь туююл эди. Энди Алийхан да больницадан чыкьгъанды. Халкьгъа кьошулгъанды. Бир аягы болмагъанлыкьгъа, атха да минип, элде почтаны жүрютюп айланады. Алимни тоюн узакьгъа созарча энди сылтау жокьду. Жаш да ашыгъады, кыыз да ашыгъады. Тишируу кёлю жумушакь дегенлей, аланы бир бирге термилгенлерине, Мария тэзалмайды. Сюймекликни не болгъанын ол кеш сынагъанды. Аны юсюне уа огъурлу ана, жашыны юйдегили болуруна нек эсе да бек ашыгъады.

«Ким биледи аллахны ишин, энтда да сунмай тургъанлай бир чырмау чыгып кълса» — деп да кьоркълалды ол.

Алимни юйдегили болурун, Ислам да Мариядан кем суймей эди. Алай, шёндю угъай. Артдаракь, кюз артын-

да. Бусагъатда иш кендю. Фатимат да жайлыкьда — фермада. Фатимат анда ишлегенлеге жарыкьлыкь бергенлей турады. Ингир сайын кьобуз согъуп, адамланы келлерин ачады, жырлатады, тепсетеди. Иште да кел этдирген олду. Ферма битеу районда алчылыкьны тутады. Анда ишлегенледен бирини да кетерин суймей эди Ислам. Алай Марня кьадалып тохтагъанды...

Къалай-алай да болсун, ол ыразылыгьын берди. Июнь айны ахырына Алимни тоюн этерге деп алай тохташдырдыла.

Бу хапар, Сернуюн кьолда колхоз фермагъа терк жетди. Малчыла бир бирге кьуш-муш эте башладыла. Фатиматны тенг кьызлары да тышларындан билдирмесе да, ичлеринден а мудах болдула.

«Насыплы», — дей эдиле ала анга. Ким биледи, бирлери аны зарланып айтсала да, бирлери таза жюреклеринден айта болур эдиле. Къысхасы, фермадагъыла Фатиматдан айырылыргъа суймей эдиле. Таматала бютюн да ачыу этдиле.

— Энди бизни келюбюзню ким ача турлукьду? — дей эдиле ала.

Алай, Фатимат кеси уа насыплы эди. Сунмай тургъаныллай келген кьууанч хапар, аны битеу акъылын, эсни да бийлегенди.

Шабат кюн эди. Эртденликде кесек жауунчукь жаууп, андан сора кек ачылды. Ийнеклени саууп бошагъан кьызла, кимлери башларын жууа, кимлери эшиу эше, кимлери юс быстырларын кьагъа-согъа кюрешедиле. Жалан да Фатимат ишсизди. Кьолларын абернге жетдирлиги келмейди. Жюреги тынчлыкьсызды. Июнь айны ахырына тою этиллик эсе, аны юйюне элтирге бир адам нек келмейди элден? Бюгюн 21-чи июнь. Энди ай тауусулургъа алай кен къалмагъанды. Башы-аягъы да — бир ыйыкь.

«Нек келе болмазла? Огъесе уа, энтда да чырмау чыгъыпмы къалгъан болур?.. Ах, анам, насыбыма бир жеталмай къалдым да. Ол да къача, мен да кьууа, не заманга дери турлукьма?..»

Бюгюнню кюн анга, къалай эсе да болмагъанча узун керюндю.

«Кюн кекде тагъылып къалгъан болур ансы, бир да жеринден тепмейди ахырысы» — деп, бюгюнлю талай кере ахтыннганды ол.

Бу арт кюнлени теркирек озарларына ашыгъа эди

Фатимат. Мында адамланы кыуш-мушларындан да эрикгенди.

Ингир болду. Ийнекле сюрюуден кыайтдыла.

— Хайдагыыз кыызла, бюгюн ким алгъа саууун бошар? — деп, Фатимат кыолунда да челеги бла алгъа чыккыды. Ишге жетгенде кыылыгы алай болуучуду аны. Несин да унутур. Бюгюнлю жюрегине мудахлыкк тюшюп тургъан кыыз, тумандан чыккыгъан кюнча жарыды.

Кыызла онушар ийнек сауадыла. Бир бирледе Зухра хорлаучуду ансы, Фатиматны аллына хазна адам ёталмаучуду. Бюгюн да ол, ийнеклерин кыалгъанладан эсе алгъа саууп бошады. Ферманы таматасы, хар заманда ча, бюгюн да аперимликни Фатиматха берди.

Кыызла ишлерин бошап, кыошха жыйылгъан кезиуде, элден ёгюз арба келди. Фермадагыла аны аллына чыккыдыла.

— Не хапар элден, Абусалам?

— Бизникиле кыалай турадыла? — деп, малчыла арбачыны тегерегинден алып, хапар сордула. Арбачы да:

— Бек иги, бир хата жокк. Жамауат тынч... — деп, барысына да бирден жууап бере, келтирген затларын арбадан ашыккымай тюшюре эди. — Ма сизге будай ун, хычинле этебиз десегиз. Бу кыапчыккыда уа нартюх ун. Бу уа тузугъуз...

Фатимат Абусаламгъа жукк да сормай эди. Ол Зухраны кыолтугъундан тутханлай, арбачыны хар сёзюне, кыулаккыларын сагъайтып тынгылай эди. Абусалам, анасыны жанындан, Фатиматха жууукк жетеди.

«Бир зат билген болса, андан бери сагъыныр эди ол», — деп келди кыызны кёлюне. Солуун терен алып ахтынды.

— Хайда, Шамшият, бюгюн бизге бир иги хычинле этип ашат, — деп, ферманы таматасы, кыош шапаны ашыккыдырды.

— Ы, маржа, — деп, Абусалам да ыразы болду анга.

— Хычинлени ауарасы кёп болады. Кыызла болуусунла, — деди шапа.

— Фатимат болушсун, хычинле этерге ол устады, — деди ферма башчы. Абусалам, шёндюге дери кёрмей тургъанча, Фатиматны кыатына барып, аны имбашына да тие айтды:

— Хау, тейри, Фатиматны хайырын кёрюп кыалыгъыз. Тамбла мен эгечими биргеме ала кетерикме.

— О-хо-о! — деп, сейирсиндиле адамла. Фатимат уялып, жерге къарады. Бу такъыйкъалада ол насыплы эди! Абусаламны аузундан итинип сакълагъан сёзлерин эшитди...

Эртденликде фермадагъыла, Фатиматны элге ашырдыла.

— Бар ачыуум да, тоюнгда тепсеялмай къалама деп олду, — деди Зухра, Фатиматны къучакълай.

— Угъай, келмей къалма, — деп эскертди Фатимат анга.

Чууакъ кюн. Жашыл тау сыртла. Мамырлы жашау... Ала барысы да арбада чайкъала баргъан Фатиматны жүрек жырыдыла. Ичинден жырлайды ол.

Тюшден сора кюн бузула тебиреди.

— Жауун жауун къалмагъа эди, — деп, Абусалам ёгюзлени теркирек сюрдю. Алай Узун сырт деген жерде быланы жауун жетди. Абусалам арбада таймай биргесине айландырыучу жамычысын, Фатиматны юсюне къалады.

— Сен а? — деп, къыз тынгысыз болду.

Мени ючюн жарсыма. Мен жауунда кёп жибигенме. Манга боллугъу жокъду.

— Угъай, угъай... экибизге да жетерикди бу...

Была алай даулаша тургъунчу, тегерек къарангы тартды. Кёк, жамычыдан да къара болгъан эди. Жауун уллудан уллу жауа башлады. Кёп да бармай, буз уруп тебиреди.

— Тейри, бу уа ишден туююлду, — деп, Абусалам жамычыны бир кыйырын, юсюне тартды. Алгъа ууакъ бузла жауа кетип, ызы бла уа уллу бузла тюшюп тебиредиле. Ёгюзле амалсыз болдула. Башларын ары бла бери булгъай, кеслерин боюсадан бир жанына тартдырып, бармай тохтадыла. Абусалам да аланы сюрюп кыйынамады. Жер чиммакъ болду. Тау бетледен ырхы суула барып тебиредиле.

Фатимат ачыу да эте, жүрегинден жарсыды. «Не гюняхым барды мени быллай бир? Не кыйын эди мен жарлыны жолум...»

Буз да тохтап, тегерек бир кесек ачылды. Абусалам арбаны жолгъа тебиретди. Учхалауукъ, шыты жолда, ёгюзлени аякълары тая, кючден бла бутдан барадыла. Фатимат сууукъсурагъан окъуна этгенди. Жамычыдан ётген жауун суу, аны аркъасын жибитгенди. Салкъын тебенги да урады. Болса да Фатимат сууукъсурагъанын

Абусаламгъа айтмады. Айтхан этгенликге ол не зат этерикди? Кеси да жибип, халек болгъанды. Башында бёркюню узун тюклери, тишируну чачыча, энишге салыннгандыла. Фатимат къалтырай-къалтырай барады.

Ахшам бола была элге жетдиле. Фатиматны кёлю кётюрюлдю, сууукъсурагъаны да кетгенча болду. Алай, не алапат эсе да, Абусаламгъа да, анга да, эл къалай эсе да, къайгъылы кёрюндю. Орамда къуухотун этип айланган адамла бардыла. Контор тийресинде да кёп халкъ. Итле да юредиле. Бир къауум малла тышындадыла. Ахшам чурулада алай болмаучу эди. Хар ким малларын арбазларына жыйышдырыучу эдиле.

«Брхы зат келип, палахмы этген болур?» — деп оюмлады Абусалам пчинден. Кертиси бла да ол алай сунду. Черен суу, жагъаларындан тышына чыгъып, къу-туруп бара эди.

«Адам ачымагъа эди», — деп жарсый, Абусалам арбадан тюшдю. Бу кезиуде аланы алларына Къудас чыкъды. Ол къайдан эсе да ашыгъып келе эди.

— Къудас, не болгъанды?.. Не айланаса? — деп сорду анга Абусалам.

— Къара!.. Сен а эшитмегенмисе, кюнюм къуругъан?! Уруш!.. Радио айтханды бюгюн. Энтда да айта турады...

17

Сунмай тургъанлай, мамыр жашауну къуту кетди. «Уруш!.. Германия» — деген сёзле, уллуну, гитчени да ауузларындадыла. Андан сора хапар да, сёз да жокъ. Адамланы жүреклеринден тынчлыкъ кетгенди. Не эсе да бир уллу палахны сезгенча, къаяла сагъайып сюеледиле. Кюнлени биринден эсе экинчиси къайгъылы бола барады. Кёплени талай ахшы умутлары юзюлгендиле. Алимге повестка келгенди. Фатимат бла ол жеталмадыла муратларына. Аланы бюгюн-бюгече боллукъ тойлары къалды. Тамбла Акъташдан урушха кетерик кёп жашладан бирн Алимди. Фатиматны жарыкъ кюнлери къарангыгъа бурулгъандыла, жүрек къууанчы жарсыугъа айланганды, ахшы умутлары оюлгъанды. Къолу бла тутаргъа аздан къалып тургъан насыбы, энтда да андан узакъгъа, кёз кёрмезге кетеди. Энди ол анга къайтырмы?

Тамбла урушха аны жангыз къарындашы Ахмат да кетеди. Къошдан элге тебирегенинде, быллай кюннге къалырын къайдан биллик эди Фатимат. Энди уа олтурады, кёзлерин туман басып.

«Къайдан чыкыган Германия болду бу? Не хатабыз бар эди бизни? Нек кьоймадынг бизни жашаргъа?» — деп, уруш ачхан душманнга, жүрек кёлкьалдысын айтады ол. Алай ким эшитирик эди аны... таулада таралгъан кызыны тарыгъуларын. Угъай, душманнга аны тарыгъулары керек туююлду. Ол анга эрирге деп угъай, мамыр жашауну гуич этерге чапханды Совет кыралгъа. Фатимат кибик кызыланы насыпларын кюл этерге...

Кече узуну Исламны тынчлыгъы болмады. Кызыган жүреги бла, башындан басхан ауур сагъынлары анга кёз кысаргъа кьоймадыла.

«Не керекди Германиягъа бизден? Аны сууун ичгени биз жокъ, аны ётмегин сыйырып биз ашамайбыз. Аны жерине сугъанактылыкъ этгенибиз да жокъ. Анга хатабыз да тиймегенди. Не керекди мынга? Неси кьалгъанды аны бизни жерибизде? Не умут бла келеди ол? Совет властны ууатыргъамы?.. Жангыдан бизни кьул этергени..? Хы! Да биз а унарыкыбызмы да аны?!»

Ислам кеси сагъышларын кеси сюзге, башха ундурукъда жатхан Марияны терк-терк кючюннгенин да эшите эди. Эрича, ол да кечесин жукъусуз ётдюрюп барады. Кыуанч этерге хазырлана тургъанлай, жашын урушха ашырыргъа туююп кьалды да. Анга угъайы жокъду Марияны. Туугъан журтну жашла кьоруулама-сала, ким кьорууларыкыды? Барсын, сермешсин налат душман бла. Алай, сау кьайтсын юйге апсы. Андан сора Мария аллахдан зат да тилемейди. Аны бек уллу тилеги шёндю жалан да олду. Жалан да ол!

Эртденликде акъташчыла, алгъын ныгъыш болуучу жерге жыйылдыла. Хар кимни бетинде кьайгъы, кёзлеринде ачыу, жүрегинде тынгысызлыкъ. Ныгъыш толгъанды. Юйюнде адам кьалмагъанды. Жаш анала, кьагъанакъ сабийлерин кьоюнларына алып келгендиле. Элде кёзлеринден тынган эки кьарт барды да, ала да мындадыла. Кышлада малчыланы да кёбюсю бююн бери тигелегенди. Акъташ быллай бир халкыны бирге жыйылып ёмюрюнде кёрмегенди. Быллай жерге кьатынла урчуклары, эшнулери бла келиучю эдиле. Бююн а аладан бири да келтирмегенди ол затларын. Шёндю кьайгъы башхады. Акъташ кесини уланларын кьанлы кьазауатха ашырады. Анала тёзалмайдыла. Жолгъа атланган жашларын кьучакълап жияйдыла. Эгечле кьарындашларыны кёкюреклерине башларын салып жиямукъларын тегедиле. Эрлерин урушха ашыра чыкыган

жаш къатынла уа, кишилерине туураларындан къарап ахтынадыла. Бу ахыр такыйкъалада ала эрлерини бауурларына кысылып, кёллерин къандыргынычы жияргъа къалай итине эдиле. Алай, не медет, тауда ол тере жокъ! Къыйын кёрюнсе да, адетни, намысны да бузмай, ичлеринден тарала сюеледиле.

Бусагъатда Айшат азмы адыргы этеди, тюенене айталмай къалгъан жюрек сёзлерин шёндю Къанаматха айтыргъа. Кезибан а?.. Къалай иги кёрюнюрюк эди анга, бусагъатда Азретни артха таралгъан сыйдам къара чачындан кеси кьолу бла ахыр кере бир сыласа. Ол аны къалай этер, Дадаш да, Фазика да былайда тургъанлай. Бирси жаш къатынлача, Айшат бла Кезибан да эрлерине жюрек сезимлерин, мудах къарамлары бла жетдиредиле.

Азретни, Къанаматны, Алимни тегереклерине битеу ахлулары жыйылгъандыла. Жалап да Ислам жокъду быланы къатларында. Ол бош туйюлдю. Бусагъатда митинг башланыргъа керекди. Шамил да ол да аны къайгысы бла айланадыла. Райондан да, военкоматдан да адамла келгендиле.

Тахир а ала бла туйюлдю. Ол да бюгюн урушка атланады. Анга повестка да келмеген эди. Ол военкоматха заявления берип, фронтха барлыкъланы списогуна кесип алай къошдуртханды. Шёндю ол да ахлуларыны арасындады. Бешжыллыкъ кызчыгы кьойнуна минип, бойнундан кучакълап турады. Аны алай этгенине, ахлулары бюгюн да эриц, жиямазлыкълары да жияйдыла.

Бюгюн Рогов да кетеди урушка. Битеу тишириуланыча, Анна Сергеевнаны кёзлерин да мудахлыкъ басханды. Алай бу кезиуде аны кёлю токъду, жюреги ёхтемди. Ким айталлыкъды ала мында жангыздыла деп? Роговну тегерегине саулай эл жыйылгъанчады. Къартдан, жашдан да, аны кучакълап: «Сау-эсен къайт, багъалы Иван Васильевич», — демеген жокъду. Школчу сабийле уа, аны къатындан кетмейдиле. Рогов аланы кимини ёшюнюне кысады, кимини аркъасындан кбагъады, кимини жиягъындан уппа этеди. Бир кбауум кызчыкъла, жиямукълары да сыйпайдыла. Анна Сергеевна алагъа:

— Жияргъа керекмейди. Иван Васильевич немецлиени хорлап, терк окъуна къайтып келликди, — деп, сабий жюреклени жапсарады. Алагъа айтхан сёзлерине, Анна Сергеевна кеси да ийнаныргъы келеди. Аны

ючюн болур, бир бирледе, аны бетине, элия жашнагъанча, жарыкълыкъ да келеди.

Бу такъыйкъалада хар кимни кесини къайгъысы, кесини жүрек ачыуу, кесини сагъышы. Суфиян эфенди да айланады адамла арасында ары-бери сыгъына. Бухар бёркюн алчи кийгенди. Угъай, аны бети къалгъанланы бетлерича туйюлдю. Аны сыфатында къалай эсе да бир тюрлю алгъасынуулукъ барды. Алай бусагъатда аны эслеген адам жокъду. Ол туйюлдю шёндю халкъны къайгъысы.

Бир заманда, Ислам алларында болуп, къауум адам ныгъышны чегет жанында сыртны юсюне чыкъдыла.

Халкъны эси алагъа бурулду. Дауур кётюрюлдю. Къудас къайдан эсе да, Лауланни къатына къууулуп жетди.

— Э къыз, аурунг, Уркъуятны къуллукъчулагъа къошулгъанын кёрмеймисе? Андан эсе, сен тийишлиракъ эдинг, халкъ аллында сюелирге. Не да мен а анданмы кемме?

— Сен кесинги анга тенг нек этесе? Эри коммунист. Тёрт да жашы комсомолчу.

— Хы, намысы уа? Намысха къараргъа керекди. Ким барды бу элде сенден бла менден намыслы, тиши-ру болуп?

— Шёндю намысха къарамайдыла, Къудас. Ким бек гяуургъа тарта эсе да, аны бегирек сыйлы кёредиле. Алай болмаса къарт Хасауну арымы чакъырлыкъ эдиле. Ол ораза окъуна тутмайды дейдиле энди.

— Аны мен да эшитгенме. Сакъалына налат болсун, ол минафукъну...

Ислам халкъгъа айланды.

— Багъалы эллилерим!..

Дауур тохтады. Ныгъыш шум болду.

— ... багъалы эллилерим, — деп къайтарды Ислам сёзюн. — Бизни мамырлы жерибизге душман чапханды... Фашист Германия. Ол тегерегинде хоншу къыраларын жутуп бошاپ, бизге алай келеди...

Ислам айта баргъаны сайын ауазы къатылана, бети огъурсуз хал ала бара эди.

—... Аны мураты, бизни малтаргъады. Совет властны оюп, халкъыбызны кесине къул этергеди. Алай ол бол-лукъ иш туйюлдю. Аякъларыбызда бугъоуланы юзюп алгъан насыбыбызны, биз энди кишиге да сыйыртмабыз. Жангыдан бизни киши къул да эталмаз. Партиябызны

чакъырыуу бла битеу совет халкъ Туугъан журтну кьорууларгъа сюелгенди. Ма биз да бюгюн жашларыбызны, къарындашларыбызны ашырабыз къанлы къазауатха. Къыйынды бек. Жилийсыз анала, эгечле. Алай не этериксиз? Кёп къыйынлыкълагъа тэзе келгенсиз. Энтда да тэзюгюз. Адамгъа туугъан жеринден багъалы зат жокъду. Бизни ашатхан да, ёсдюрген да, кьууандыргъан да олду. Аны душманнга сыйыртсакъ бизде намыс да, жашау да къаллыкъ туююлдю. Къаныбыз да тегюлюр бу урушда, жан берирге да тюшер. Алай туугъан жерибизни уа сакъларбыз! Малтатмабыз биз аны фашистлеге!..

Фатимат къарындашы Ахматны да кьолтугъундан тутуп, жашаудан туююлген адамча, мугурайып сюеле эди. Алай шёндю ол башын кётюргенди. Исламны сёзлери аны не эсе да бир тынчлыкъсыз жукъудан уятханча этгендиле: кёлю къатыланганды, жүрек оту жаңады.

Ислам сёзюн бошагъанда, халкъ къарс урду. Жалан да Суфнян кьошулмады ол ишге. Тегерегиндегилеге да кёз къыйырлары бла къарай, эки кьолун да аркъасында чалшидирип сюеле эди ол.

Исламны ызындан Хасау сёлешди.

— Ким эсе да акъылсыз адам кёреме, ол Гитлер деген. Акъылсыз болмаса, уллу Орисейни хорларыкъма деп, урушну да башламаз эди. Орисейни кёңле бюгерге умут этгендиле, бюгалмагъандыла ансы. Кёп душман къабыргъасын ууатып кетгенди Орисейден. Германны боллугъу да алайды. Ол кесинне къабыр излеп келеди бери. Жашларыбыз, сиз кетесиз ачы урушха. Алай, керек болса, биз къартла да атланырбыз ызыгъыздан, сакъалларыбызны жюлюп. Хорлам бла къайтыгъыз, уланла!..

Хасаудан сора, Уркъуятха сёз бердиле. Чачына акъ кире башлагъан, келбетли тиширыуду ол. Акъташда андан уллу юйюрю болгъан къатын жокъду. Беш жашы бла тёрт кызы барды аны. Эри — Зеке — малчыды. Ол да мындады бюгюн. Быланы тёрт жашларына бирден повестка келгенди. Ата жүрек чыдаса да, ана жүрек инжиле эди. Ныгъышда халкъ, шёндю аны кёзюне къарайды. Не айтырыкъ болур деп сакълайды. Уркъуят а, аузундан сёзюн чыгъаралмай, адыргы болады. Айтырзаты жокъдан угъай. Айтырыгъы кёпдю аны. Алай, тамагъындан сёзю чыгып башласа, кёзлеринден а жия-

мукълары тамын тебирейдиле. Жиляргъа уа суймейди ол шендю. Алай не этснн? Тёрт уланы бирден кетеди. Жюреги кетюралмайды. Бир заманда ол, мылы тартхан кезлерин ёрге кетюрдю.

— Жашла, къор болайым, душманны хорлап, элибизге сау къайтыгъыз, — деди ёню къалгырай. Андан ары абери айтыргъа аны къарыуу жетмеди. Жюреги тамагъына келип тохтады.

Ахырында селеширге Тахир чыкъды. Аны кезлери отча жана эдиле. Анда уллу таукеллик бар эди.

— Багъалы аталарыбыз бла аналарыбыз! Суйген эгечлерибиз бла къарындашларыбыз! Багъалы эллилерим! Халкъыбыз бу кыйын кюнледе кеслерини жашларын къанлы душман бла сермеширге ашырады. Бюгюн ол къазауатха сиз да ашырасыз бизни. Ага журтну сакъларгъа аманат этесиз бизге. Сизни аллыгъызда ант этебиз биз, тамычы къаныбыз къалгъынчы кюреширге! Биягъында Ислам тюз айтханды. Адамгъа туугъан жеринден багъалы зат жокъду. Аны ючюн мен, керек болса, жанымы да аярыкъ туююлме. Душманнга хорлатып жан сакълагъандан эсе, душманны жыгъып ёлген намыслыды. Душман къарыулуду. Уллу урушну башлагъанды ол. Уллу урушда уллу къан да тегюлюр. Алай, сиз бизни ючюн жарсымагъыз. Биз аллыбызда сыйлы борчубузну, керги да таулулача толтурурбуз. Биз кетибиз бюгюн, сизни ахшы тилеклеригиз жол негерибиз болуп. Алай, бизни да барды сизге тилегибиз: биз фашистлени ууатып къайтхынчы, колхозубузну намысын тюшюрмей туругъуз. Биз къайтсакъ а, барыбыз да бирден болуп, аны атын Москвагъа — вождубуз Сталинге дери жетдирирча этербиз. Жашасын Совет власть! Хайда, сау къалыгъыз, уллу, гитче да!..

18

Кюз арты да жетди. Уруш башланганлы тёрт ай болуп барады. «Немецлиле хорлап келедиле» — деген болмаса, бир да башха хапар жокъду. Кюнден кюннге, жашау къайгылыдан къайгылы бола барады. Радиосу, газети да кызыл аскерчилени къанлы душман бла къаты сермешгенлеринден хапар береди. Алай болгъанлыкъгъа урушну ёртени элден элге, шахардан шахаргъа ёте, кенгден кенг жайылып барады.

Украина душманны кьолунда. Белоруссияны да бий-
легенди ол...

Ислам юйюне ахшам кьарангыда келди. Сакъалы
ёсюп, бетин тюк басханды. Сериуюн кьолдан келе кел-
генлигиди аны. Ол малчыла бла бирге анда мал орун-
ланы кьурашдыргъанды. Кенгде чалынган биченни,
баула кьатларына ташыгъандыла. Эки ыйыкьдан ар-
тыкь тургъанды Ислам анда. Шёндю аны кыйышлыгы
кёндю. Адамла жетишмейдиле. Колхоз иш кьартлагъа
бла тиширыулагъа тыянып кьалгъанды. Адамыча кече
жатып, тынч жукъларгъа да заман тапмайды. Не эте-
рикди? Аллай кезиудю шёндю. Жайда дырыннга кьатын-
ла кьагъанакъ сабийлери бла баргъандыла. Тынчлыкь
кьайда, кьыралны санларындан кьан тама тургъан за-
манда.

Ислам арт чурулада, кьалай эсе да, баштёбен бол-
гъанды. Ёпкелеген адамча, кьашларын тюйгенлей айла-
нады. Юйюнде да кёрмейдиле аны жарыкьлыгыни. Не
аз затха да терк ачыуланып башлайды. Ма, бу ингирде
да ол юйюне сууукь бет алып кирди. Тансыкьлап, бут-
ларына жабышхан кьызчыгы — Азинатха окьуна, ал-
гыни айтычусуча, ариу сёзлерин айтмады. Кьойнуна
кётюрюп, жерге тюшюрюп кьойгъан болмаса. Мария-
ны «Сау кел» — дегенне уа жууап окьуна кьайтар-
мады. Жалап да, стол артында, чыракь жарыкьгъа кьы-
сылып, дерслерин эте тургъан Элдарны имбашындан
кьагъып, анга ышарды ансы.

Ислам юсюнде пальтосун тешип, эшик жанында чюй-
ге такьды. Бёкрюн а, стол юсюне салды. Сора барын
тапчаннга чёкдю.

— Письмо бармыды? — деп сорду ол Мариягъа.

— Сен кетгенли жашдан кьагъыт келмегенди. Тахир-
ден келгенди санга бир письмо.

— Кьайдады? Берчи бери.

Мария ариу жыйышдырылгъан ундурукьну кьатына
барды да, тешекни кыйырын ёрге кётюрюп, аны тюбю-
ден юч мюйюшлю письмону чыгъарды. Ислам аны же-
нгил ачды.

«Багъалы Ислам!

Бу кьагъытны санга, окопну ичинде жазама. Башы-
быздан окьла ачы сызгырып озадыла. Тёгерегнибизде
топла чачыладыла. Алыкьа ишибиз иги тюйюлдю. Душ-

манны аллын тыялмайбыз. Болгъанны от эте, ёшюнюн алгъа ургъанлай келеди ол. Биз а чегинебиз. Тохтаусуз чегинген сунма. Алай болса, душман эртде окъуна кыралыбызны жутуп бошар эди. Гитлерчилеге кючюбюзио сынатыр ючюн кълалмайбыз. Кёп жерледе тохтап жагъалашабыз. Жерни кызыл къан жууады. Шахарла, элле жанадыла. Быллай кыяма урушну сёз бла айтып жетишдирген кыйынды. Душман къаруулуду... Ислам, кесинг къалайса? Элдегиле къайгъы эте болурла. Урушха кетген бирси жашладан хапар билмей кълалгъанма. Къайда болурла ала? Элге кыагъытлары барамыды? Сау болурламы? Айхай, мени бла бири да тюшмегенди. Бир кълабартылы жаш барды биргеме, Аслан деп. Андан сора, бизни жаныбыздан адамгъа тюбемегенме. Аслан сени таныйма дейди. Пальчикде бир кенгешде тюбешген хапарыгъызыны айтханды. Болмагъанча батыр жанды. Хайда, Ислам, тюбешгинчи эсен болайыкъ. Беш-алты минутдан атакагъа чыгъарыкъбыз. Менден салам айт барысына да».

Ислам кыагъытны окъуп бошан, терен оюмгъа кетди: «Ит фашистле Ата журтну малтайла. Халкъны инжилтедиле. Аналаны, сабийлени жилятадыла. Жашла къан тегюп айланадыла. Мен а мында, къатынла тюбюне кирип... Угъай, ол жарамайды. Военкоматха бла райкомгъа тамбла да бир барайым. Менден сора колхозгъа председатель табылмаймы кълалгъанды элде? Не хылик-гялыкды бу!..»

Исламны ачыуу чыгып айланнганы аны ючюндю. Ата журтха къркыуу келген бу кыйын кюпледе ол элде тургъанын намыссызлыкъ ишге санайды. Ненча кере баргъанды ол военкоматха! Ненча заявление жазгъанды. Ахыр кере уа, райкомну секретары Аман бла туююшюу кетгенди. Аман анга:

— Шёндю биз барыбыз да урушдабыз, Ислам. Башха туююдю. Биз кълубузгъа шок алып айланмагъанлыкыгъа, бойнубузда уллу аскер борч барды. Эллерибизде колхоз ишге халкъны тизерча хазна адам кълалмагъанды. Урушха уа шокдан сора да аш-суу, кийим керекди. Аланы биз, тылдагыла, мажармасакъ, ким мажарлыкды? Аны юсюнден сагъыш нек этмейсе? Сен заявлияла жазып военкоматха жюрюгенинги къой да, колхозну ишин бардыр... — деп, тап айтып ангылатыргъа да кю-

решгенди. Алай Ислам аны бла келишмегенди. Ол Амаш бла даулашып кетгенди. Аланы даулашлары алыкъа бошпалмагъанды. Кесин фронтха жибертгинчи тынчайырыкъ туююлдю Ислам. Бу кыйын кюнледе халкъны кубеси болургъа итинеди. Уруш этерге юйренмейми къалгъанды ол. Совет властны душманлары бла азмы сермешгенди! Энтда да сермешаллыкъды. Ол къарыулуду. Анга эки жыйырма бла алты жыл болады.

Ислам Тахирден келген письмону бюклеп, къююн хуржунуна салды да:

— Къанаматдан а жокъмуду хапар? — деп сорду Мариягъа.

Жокъду Барыбызны да къайгъылы этип тургъан олду.

Ислам башын аз энишге бошлады. Кичи къарындашында эки айдан бери къагъыт келмей тургъаны, аны да тынгысыз этип башлагъанды. Алай кесини ол халин тиширыуладан жашырып айланады ол. Ислам алагъа: «Къайгъы этмегиз. Урушда аз тюрюл зат болмайды. Письмосу бир жерде тыйылып тура болур...» — деп, кёллерин сакълагъанлай турады. Айшатны кёз жашлары хазна къурумайдыла. Къанамат мындан эки ай алгъа жиберген письмосунда: «Кёп турмай урушха кирликъбиз», — деп жазгъан эди. Кеси да Харьковда эди ол заманда. Энди уа къайда болур?

Адилни жашы Рамазандан письмо терк-терк келеди. Ол морякды. Къайда эсе да, Архангельскени тийресиндеди кеси да. Алгъаракъда келген бир къагъытында Рамазан былай жазгъанды:

...«сиз тенгизде урушну не болгъанын кёрген да, эшитген да этмегенсиз, кемеле бир бирлерин атып, аланы башларындан да самолётла бомбала атсала, тенгиз къайнагъан этеди... Торпедала бла атып, биз душманны бир уллу кемесин батдыргъанбыз. Андан немецлиени тенгизге къуюлгъанларын бир кёрге эдигиз сиз! Итлеге алай керекди...»

Жашыны ол къагъытындан бери, Салихатны тынчлыкъы кетгенди. Жатса, къопса да, кемелери батып, тенгизге тегюлюп къалгъан адамла кезюне кёрюнюп турадыла. Ахы кетеди, ынчагъаны къурумайды. «Къаллай бир ачылыкъ барды шёндю бу дунняда. Адамла бир бирлерин суугъа атып ёлтюредила. Аллах сен сакъла...»

Марияны жюреги, бусагъатда башха аналаны жюрегинден эсе тынчыракъ эди. Алим Москва тийресиндеди.

Алыкъя ол урушха кирмегенди. «Аскер юйрениулени бардырабыз. Немецликке бла къачан тюбеширигибизни алыкъя билмейбиз. Алай, хапаргъа кёре, энди кёп турлукъ болмабыз...» — деп жазгъанды ол артда письмосунда.

Эртденликке Ислам конторгъа да къайта турмай, тюзюнлей районнга кетди. Райкомгъа сагъат он бола жетди. Амашны къагъытчысы олтургъан отоугъа кирди. Ол Исламны кёргенлей, телефонну чолпусун жерине такъды да, ышаргъан да эте айтды анга:

— Мен а сени излен, Акъташха сёлеше тура эдим.

— Не болгъанды?

— Амаш излейди сени.

«Ол, бнягъы колхоз ишни айтыр. Мен а кеси ишими. Баям, энтда да туююшюрюк болурбуз...» — дей, секретарны кабинетине кирди ол.

— О-о, не терк табылдың, Ислам. Кел, кел, ёт бери. Сау кел кесинг да, — деп, Амаш ёрге къобуп, столну артындан да чыгып, Исламны къолун тутуп, шинтикке олтуртду.

Быллай жылы къонакъбайлыкны сакъламагъан Ислам, бир кесек сейир окъуна этди. Амаш бла ол ахыр кере сёз болушун айырылгъандан бери: «Энди ол манга адамыча салам окъуна бермез» — деп тура эди Ислам.

— Къалайды, малланы къоркъуусуз къышларча эталгъанмысыз?

— Хоу.

— Ахшы алай эсе. Энди биз сени фронтха иерге боллукъбуз.

— Кертими?

— Партияны область комитетини оноуу бла Къабарты-Малкъарны жашларындан атлы аскер къуралады. Сау дивизия...

Къыш тюшдю. Тауланы къар жапханды. Къаралгъан жер къалмагъанды. Ачы суукъла келгендиле.

Акъташчыла фронтха барлыкъланы барысын да ашырып бошагъандыла. Ислам да, Адил да, дагъыда бир къауум адам Къабарты-Малкъарны уланларындан къуралгъан атлы аскер дивизиягъа кетгендиле. Уруш

этиуню жорукъларына юйрене тургъан хапарлары барды аланы.

Ол дивизияны юсюнден республиканы къалайында да кѣп айтылады. Колхозлада атланы да ары жыйгъандыла. Элдеде атлы аскерчилеге деп, жамычыла, башлыкъла, тонла, бѣркле этедиле. Кѣп болмай, акъташчы къатынла дивизиягъа жыйырма бла жети жамычы, жюзге жууукъ башлыкъ, андан сора да жюнден эшип жылы къол къапла бла носкиле ийгендиле. Ала бу ишлерин энтда да бардырадыла. Кечедерини асламысын жукъусуз ашырадыла. Юйюр — юйюр бла, хоншу — хоншу бла, орам — орам бла эришип алай кюрешедиле. Гитче къызчыкъла окъуна, аналарына бла эгечлерине тенг болуп, эшшу этедиле.

Эл къалай эсе да, ёксюз къалгъанча болгъанды. Мудахлыкъ бийлегенди аны. Орамлада тиширюула болмаса, башына бѣрк кийген хазна адам эсленмейди. Къатынла бир бирге терк-терк жюрюйдюле. Биреу бир хапар эшитсе, ол элге терк жайылады. Фронтдан келген письмо болса, хоншула бирге жыйылып окъуйдула. Жаш келинле эрлерине, анала жашларына термиледиле. Эгечле къарындашларына жарсыйдыла. Сабийле аталарын излейдиле.

Элде «билгичле», таш салыучула да кѣбейгендиле. Къайдан эсе да бир сейирлик «устала» келген хапар да чыкыгъанды. Алыкъа ала Акъташха келмегендиле. Огъары чегетде айланган хапарлары барды. Акъаташчы къатынла, алагъа тюберге адыргы этип турадыла.

Бу чурулада, Акъташда Суфиян эфендини дебери да улугъа кѣтюрюлгенди. Анга кѣп адам жюрюйдю. Бирле жашларына китап ачдырадыла, бирле тюшлерин жоралатадыла. Барысы да амалсызлыкъны иши!

Колхозну сауулгъан ийнскле кечиннген фермасы элни башында, уллу жолдан узакъ болмай, Гитче кезлеуле деген жерде орналгъанды. Элни тийресинде ферма ишлерге деп оноу болгъанда, былайны Ислам сайлагъан эди. Сууу юсюнде, маллагъа бичен ташыргъа тынч жер. Мында ууакъ-ууакъ шаудан суула кѣпдюле. Къышда ала тохтамай тылпыу этгенлей турадыла. Кенгден къарагъан адам, алайда эл жашагъан сунар: хар шауданны тылпыуу, ожакъладан чыкыгъан тююнча, ёрге алай кѣтюрюледи. Бираз кѣтюрюлгенден сора уа, ала бирге къошулуп, къалын туман къурап тохтайдыла. Ислам ферманы къатында малчылагъа тап юй да ишлетип, былайда

адамны кѣлю барып жашарча этдиргенди хар затны. Кюз артында саулукъ ийнекле жайлыкълардан къайтып, малчыла былайда тохташсала, зауукъ мында болуучу эди. Жашла элден, суйген къызларына лакъырда этер ючюн, фермагъа жюриуючу эдиле. Оюн-кюлюкю къурумаучу эди мында. Уруш башланганлы уа, мындан да кют кетгенди. Кюндюз ийнеклени кютген эки къартдан сора, эр киши къалмагъанды фермада. Тиширыула уа кѣп болгъандыла. Алай шѣндю алагъа кѣл жарыкълыкъ къайда. Кимини жашы, кимини эри, кимини къарындашы фронтда. Фазика бла Мария да мында ийнек сауадыла. Тахирин къатыны Лиза да мындады. Фатимат да, Зухра да... Тиширыула ингирде ийнеклени саууп бошасала, алгъынча фермада къалмайдыла. Ингирде, терен къарны жыра, юлерине кетедиле. Эртденликде, танг аласы бла, дагъыда фермагъа келедиле. Кюндюз ишлеринден бош заманларында, была къошха жыйылып, бир бирге жюрек жарсыуларын да айта, почтачыны сакълаучудула. Биягъы Алийхан жюриуетеи почтаны. Кюн сайын Алийхан райондан къайтып келе, бек алгъа фермагъа бурулуучуду. Адети алайды аны. Фермада ишлегенле аны сакълагъанлай туруучуларын биледи ол. Ала аны бюгюн да сакълайдыла. Алай, нек эсе да, почтачы бюгюн кеч къалгъанды. Келуучю заманы озгъанды. Тышында бюгюн бегирек да сууукъду.

Тиширыула тынгысыз болуп, къошдан кезиу-кезиу чыгъып, уллу жол таба, Алийханны аллына къарайдыла. Бир заманда ол да кѣрюндю. Башха кюнледеча болмай, бюгюн Алийхан акъырын келеди, башын да эннише тутуп. Нек эсе да мудахды почталъон. Тюбюнде аты да, къулакъларын артха этип, атларгъа суймегенча, акъырын алады аякъларын. Ат иерни къанжыгъасына кысылгъан къара артмагъы уа, хар замандача, тыкъ толуду. Алийхан фермагъа жууукъдан жууукъ келе келгени сайын, сууукъ аяз бютюн да къатылана баргъанча кѣрюндю тиширыулагъа. Почтачы не аз да башын кѣтюрмегенлей келеди. Ол былай болмаучу эди. Тиширыула шум болуп сюеледиле. Хар бирини жюрегине жашыртгын къоркбуу киргенди.

Башха кюнледеча, ала почталъонну аллына чабып, аны тѣгерегине басынмадыла. Ким эсе да биреулен, этеклеринден тартып тохтагъанча, жерлеринден тепмей къалдыла. Бир къауумлары, Алийхандан къорккъгъан этгенча, артхаракъ окъуна чегиндиле.

Жете келгенлей, почтачы фермадагыла бла саламлашхан этиучю эди. Бююн Алийхан ол адетин да этмедди. Атындан ашыкъмай тюшдю. Жерге бек алгъа жетген агъач аягъы «гъырт» — деп, къаргъа терен кирди да, Алийхан ол жанына къынгыр болду. Агъач аягъын къардан, къолунда тыягъына сюенип чыгъарыргъа кюрешди. Алай, юсюнден басхан ауурлугъу, тыякъны да къаргъа батдырды. Атындан тюшген жеринде, къанаты ууалгъан къушча, бир жанына къынгыр болгъанлай, сюелип къалды. Аны кёзлери бушуулу эдиле.

— Оу кюнум, не болгъанды, Алийхан? — деди тиширыуланы къайсы эсе да. Алийхан жукъ айтмады. Мыйыкъларына къатхан бузла, аны аузун ачаргъа къоймай тургъанча кёрюндюле. Къайдан эсе да, шуу-шуу эте, боран урун, къарны букъу этдирди. Тиширыуланы жыйрыкъ этеклерин сюзюлтюп, бутларына жабындырды, жаулукъ къанатларын, имбашларыны юсю бла алгъа чалындырды.

Алийхан ауур кючсюне, къоюн хуржунуна узалды да, андан не эсе да бир къагъытны чыгъарып, ахлары кетип тургъан къатынланы барысына да бирден къарады.

— Не этерикбиз, къыйынлыкъгъа тёмей жарамайды, — дей, ол ахсай-ахсай, алгъа бир-эки атлам этди. Алийхан къолунда къагъытны, аладан хар бири кесине узатхан сунуп, артха чегиндиле. Почтачы бара барып, Лизаны аллында, башын энишге тутуп тохтады. Жаш къатынны бети къарча агъарды. Кёзлери кенгиге ачылдыла. Эринлери къалтырап тебиреди.

— Къаты бол, эгечим. Тахир...

— Угъай!.. — деп, Лиза кычырыкъ этди. Аны ачы кычырыгъын таула да къайтардыла. Аууп бара тургъан Лизаны, къатынла къолтукъларындан тутдула. Къайсы эсе да тобукъларын туююп, жилип башлады. Аны ызындан барысы да. Сыйыт-сарнау болду ферма. Эси азгъан Лизаны къошха кётюрюп кийирдиле. Фермада жилиу, элге да жетди. Халкъ Тахирни юйюне басынды...

Уруш башланганлы Акъташха келген биринчи бушуу эди бу. Таулада мамыр элге кирген биринчи жилиу. Душман бла сермеширге кетген акъташчы жашладан Ата журтну къорууулай, биринчи жан берген Тахир болду.

Тахирни анасы, эгечлери, къатыны сарнайдыла, сабийчклерни ёксюнюп жилийдыла. От жагъасы, жарыкъ юйю суу къуйгъанча болду. Насыплы юйюрюн насыбы

да, кыуанчы да кетди. Ана жүрегине, ёмюрде да сау болмазча жара салынды. Уруш а алыкча барады. Душман басхан жерин кыаннга бояп, алгча келеди.

20

Акыташны уруш кыайгы бир жанындан, кыш суукча экинчи жанындан кысхандыла. Колхозну ырысхысы да тозурап тебрегенди. Кёп малны кыралгча ётдюргендиле. Фронтдагылагча аш керекди.

Шёндю элде Шамилден кыыйнлы болмаз. Ислам кетгенден сора, колхозну оноун да аны бойнуна салгандыла. Эл Советге да, колхозгча да председателликни ол этеди. Жюреклерин кыайгы басып турган тиширыула бла колхоз ишни бардырган алай тынч туюлду. Эр кишиле уа жетишмейдиле. Жууаплылык уллуду. Районнга бир кюн кчалса да, экинчи кюн чакырадыла.

— Колхозну иши алгындан эсе шёндю иги барыргча керекди, — деп кысадыла. Шамил аны ангылайды. Ол кьолундан келгенни артха салып кыоймайды. Кышны бу кыяма кезиунде, юйюне кирип, от жагчада олтуруп, санларын жылытыргча окчуна заман тапмайды.

Дадаш алты жүзден артык кыойну, жангыз кеси кютюп айланады. Эки айдан бери ол элге келмегенди. Анга негерге иерге адам табылмайды. Бююн Шамил Бараккы конторгча чакыртханды. Аны бла бир сёлешип кёрсюн. Сагыш эте кетгенди да, шёндю кышлыккча иерге сау элни ичинде андан тийишли адам тапмаганды. Алай, Баракк кужур адамды. Жарты молла. Сабийлерин школда окбургча кыоймай айланган адамдан не излериксе? Эки жашы урушдадыла. Ашыра туруп, ол аланы боюнларына дууала тагып ийгенди. Аны да айыбы жокчу. Ким не этсе да, акылына кёре этеди...

Шамил эки кьолу бла да башындан тутуп, сагыш этип олтурган кезинде, кабинетни эшиги ачылды.

— А-а, сенмисе, Баракк?.. Кел, кел... Ет бери. Олтур былайгча.

Баракк шинтикге олтурду.

— Жашларынгдан не хапар барды? — деп сорду Шамил анга.

— Аллах айтса, саудула. Кыагытлары келеди.

— Игиди, игиди. Кыоркыма сен, сау-эсен кыайтырла ала.

— Аллахым-амин!

— Баракъ, сени къошха иеригем мен.

— Не къошду ол?

— Дадашха нёгерге. Ол жангыз кесиди. Кюндюз къойланымы кютсюн, кече аланы бёрюледенми сакъласын...

— Да, менден сора адам тапмаймысыз да ары нерге? — деп, Баракъ Шамилни аузуна чапды.

— Табабыз... тиширыуладан. Ол эки кёзю сокъур къарт Тебо да барды. Алай, сени кибик кишилерибиз тургъанлай, ары тиширыуну не да сокъур къартны ийсек, айып болмазмы?

— Оллахий, мени уа онгум жокъду, Шамил. Къатын ауруйду. Мен кетсем, малчыкъларыбызгъа къараргъа адам да табыллыкъ туююлду.

— Къызларынг а?

— Къызла не?.. Бу сууукъда ала малгъа къалай къараялыкъдыла?

— Бирсиле уа къалай къарайдыла? Шёндю къызла фермада ишлеп, юйлерин да тутадыла да.

Баракъ айтыр зат тапмагъанча, башын эннирге тутду.

— Къыйын заманыбызды шёндю, Баракъ. Къыйналмагъан адам жокъду.

— Да мен гюрбежиде ишлейме, ол болмаймыды?

— Бусагъатда гюрбежиде алай уллу иш жокъду. Шёндю бизни гузаба этдирген башха затды — малла...

Баракъ контордан Шамил бла даулашып, ол айтханны унамай кетди. Юйюне бара, жолда Суфиян эфендиге тубеди ол.

— Бу жанындан а къайдан келесе? — деп сорду эфенди анга.

— Контордан.

— Не эте эдинг анда уа?

— Шамил чакъыртхан эди. Къышлыкъгъа — маллагъа иерге.

— Барамыса да?

— Угъай. Унамай келеме.

— Нек?

— Да телими болгъанма мен, юйюмю, малымы да къоюп кетерге, къыш чилледе.

— Тюз туююлсе. — Суфиян тёгерегине да къарай, Баракъны къолтугъундан тутуп, орамны бир жанына элтди. Сора, мыйыкъларын да сылай, биреу эшитип

къоймасын дегенча, акъырын айтды: — Баргъан эт. Башынг ишлемей кёреме сени.

Баракъ сейир этди. Бир да ангыламады ол Суфиянны не акъылы болгъанын.

— Не бирда бек сезими болмагъан адамса сен. Германия урун, кирип келеди. Ол жетгенлей, колхоз чачылгъан этерикди. Алай болгъан заманда уа, малны къыйырында болгъанла кеслерине аслам юлюш сермерге боллукъдула.

Баракъны мангылайы жарыды. «Кертиси бла окъуна, ол зат мени эсиме къадай тюшмегенди?» — деп келди аны кёлюне.

— Сен алайчыгъын ангылаймыса? — деп сорду Суфиян анга.

— Энди ангыладым.

— Ангылагъан эсенг игиди, — деп, Суфиян жолуна кетди. Баракъ да ызына бурулуп, конторгъа бет бурду.

Экинчи кюн окъуна, ол Сериуюн къолгъа кетди... Дадашха негерге...

21

Суфиян халжарда малларыны алларына бичен салып, юйге суукъсурап кирди.

— Аллах-аллах, бузлатып къояды да! — деди ол, от жагъаны тылпыуна къысыла.

Акъташда жашагъанла, барысы да, юйлеринде печле ишлетип алай жашайдыла. Суфиян а аны унамагъанды. «Муслиман юйге печь керахатды» — деп, эски от жагъа бла жашатады юйююн.

Бираз жылыннгандан сора, Суфиян къатынына бла къызына айтды:

— Тейри, халжарыбызны кенгертирге керек боллукъду бизге.

— Нек? — деп сорду Лаулан, сейирсиннген да эте.

— Тарды асыры.

— Кет, кет,— деди Лаулан эрини айтханына бюсюремей. — Ичине сыйынмай тура болур малынг.

— Тейри, алай болуп да кёрюсе... Колхоз чачылса, андан юлюшюю уа мен да алырма.

— Кет, аурунг, мен а не зат айтаса деп турама.

— Хы... Ийнанмаймыса? Ма кёрюп тур, Германия бир жетсин да.

— Къой, аллахчу болсун. Малы да, Германиясы да тую болсунла. Жашагъаныбызча жашап турсакъ иги эди бизге.

— Сизни, бу тиширыуланы, акъыллары былай къысха нек болур, арабий?!

— Не ахшылыкъ келтирлик сунаса сен, душман?

— Душман... Душман! Не ангылайса сен душмандан.

— Да не ангыларыгъы барды аны?.. Халкъгъа къаллай бир къыйынлыкъ келип турады шендю. Ма, алайда, элни ахшы жашларындан бири — Тахирни эшиги жабылды... оту ёчюлдо.

— Хы, элни ахшы жашларындан бири, — деди Суфиян, масхара ён бла. — Неси ахшы эди аны... коммунистни.

— Кет, аурунг, э киши, ёлген адамгъа алай айтма. Жаннетли болсун харип. Адамгъа хатасы тийип билмейме мен аны.

— Доп-доп эте турса сен алай, — деп Суфиян от жагъаны къатындан кетип, тапчанига барып олтурду.

Атасыны бла анасыны селешгенлерине тынгылап тургъан Жаухар, ичинден ауур кючюндю.

Арт чурулада атасыны, биле-биле тирилгенин Жаухар сезип эди. Ол аны алай неликден болгъанын ангыламай тургъанды. Энди билди бир затла: бу урушдан ол башына файда сакълайды. Халкъны къыйынлыгъы аны къайгъы этдирмейди.

Къалай эсе да Жаухар къоркъгъанча болду. Бу такъыйкъалада къачып юйден чыгъарыгъы келди аны.

Лаулан олтургъан жеринден ынчхай-ынчхай къолду.

— Кёп олтургъандан, белими къурушдуруп ийген кёреме да... Жаухар, келчи уллу къызгъа бир барып келейик. Суу окъуна алалгъан болмаз ол харип.

Жаухар аны эшитгенлей, не эсе да бир затха гузаба этген адамча, терк къуралды. Анасындан алгъа, юйден чыкъды.

Суфиянны бла Лауланни тамата къызлары, эри урушха кетип, юч сабий бла кеси къалгъанды. Лаулан кюн сайын барып, къызыны юй жумушларына кёз-къулакъ болуп алай кетнучюдо. Жаухар а тамата эгечини юйюнде кече да къалыучуду.

Тюш ууахты болуп бара эди. Суфиян намаз къайгъысына кире башлагъан кезиуде, чилле къурт чулгъанганча, къалын ботагъа да чулгъанып, юйге Къудас кирди.

— Юйдемисе, Суфиян?

— Кел, Къудас, кел. Аллах айтса, юйдебиз, ишти аллах.

— Лаулан а къайдады?

— Къызына кетгенди.

Къудас башында ботасыны ал къанатларын артха этип, от жагъаны къатына чёкдю.

— Тёзалмай келгенме, Суфиян...

— Не болгъанды?

— Аман тюш кёргенме...

— Не кёргенсе? Айт.

— Кёкню къара булутла жанханча болду, — деп башлады Къудас. — Бираздан челекледен къуйгъанча жауун жаууп тебиреди. Къарангыдан къарангы болуп башлады. Сора жауун да жауа тургъанлай, кылыкъсыз боран урду. Оу, мени жауум да аллайны кёрсюн!.. Битеу юйлени башларын боран уруп жерге тюшюрдю. Агъачда чинар терекле салам чёпле аугъанча аудула. Халкъ къайры эсе да къачханча болду... Не затха кёрюннген болур быллай жаханым тюш?..

Эфенди тышы тозурагъан жукъа китапны къолуна алды да, хымилли кёзлерин ууа, аны ичин ачды. Бир жерин окъугъан кибики этди да, Къудасха:

— Боран эл Советни конторуна башын тюшюргенме-ди? — деп сорду.

— Аллахакъына, тюшюрген болур эди дейме... Да битеу юйлени башларын тюшюрген эди, аны уа аяпмы къоярыкъ эди.

— Угъай, сен тюсюн айт, тюсюнгде аны башы тюшюп кёргенмисе?

— Ы-ы... аллахакъына тюшген болур эди... Эслемегенем аны.

Суфиян, иги жаратмагъанча, башын кымылдатды. Китапны дагъыда башха бетин ачып окъуду ол.

— Да, — деди эфенди мыйыкъларын да бура, кёзлерин да ойната. — Сени тюсюнг... къалай айтсын санга адам...

— Несди? Китап не айтады?

— Китап да мен оюмлагъанча айтады. Сен кёрген боран — ол Совет пластха уруш ачхан Германияды. Ол къарыулуду. Аллына тюбегенни хорлап, ууатып келеди. Къолуна алгъан жерледе уа тюзлюкню салады...

— Къалай?

— Сени тилинг мындан кёкге жетеди, санга ышанып

абери айтырча туююлдю, — деп эфенди киталны жапды.

— Суфиян, сен мени аллай бир телигеми санайса? Тилим юзюлюп аллыма тюшсюн, адамгъа аузумдан сёз чыгъарсам.

— Къой, Къудас, къой. Дууда суу тохтамагъаныча, сени аузунгда сёз тохтамазлыгъын мен билеме.

— Ма, бу сен тутуп тургъан сыйлы китап бла ант этеме...

— Аман тюшню кёрген сенсе, мен неге къоркъама,— деди Суфиян аман акъыл бла. Къудасны сёзюн бёле.— Аллай тюш ючюн тюрге кетерге боллукъса!

— Кет, аурунг... мен... — деп Къудас не айтырын билмей буюкъду.

— Сен тюшонгде, Германия Совет властны хорлап кёргенсе.

— Хорласын. Аны уа неси аман тюшдю?

Суфиян Къудасха, къашларын туююп къарады.

— Нек айтаса алай? Аузунгу жап.

Суфиян алай аман акъыл бла айтханын Къудас ангыламай, сейир болду. «Да сен бу властны алай бек сиймеученг да, энди уа не болгъанды санга?»

Суфияннга зат да болмагъан эди. Алыкъа эртде эди анга кесини ниетин ачыкъ этерге. Ол куююллей, тутуп алып кетселе. Немицлигеми кычырлыкъды ол, мени тутуп барадыла деп. Ала эшитирик туююлдюле. Кенгдиле алыкъа. Аны себепли сакълыкъ керекди. Ашыгъама деп, суугъа секиргенден хайыр жокъду. Хар затны кесини заманы болады.

Къудас кетерге деп, ёрге къопду. Бу кезиуде тышындан не эсе да бир жилигъан тауушла эшитилдиле. Къудас Суфиянладан атып чыкъды. Орам бла ёрге: «Оу ананг!.. Шау ананг!..» — деп, жилий-жилий, бир къауум къатын кетип бара эди. Къудас аланы ызларындан къуууд жетди.

— Не болгъанды, куююм кёругъан? Кимни оту ёчюлдю энди уа?

— Уркъуятны от жагъасына суу къуюлгъанды. Ортанчы жашы — Омарны, къара къагъыты келгенди.

22

Къыш да тауусулду. Куюнле жылындыла. Тау бетле да кёгерип тебиредиле. Аламат кезиу! Къучагъынгы жай да къууан. Аямай къууан! Жюрегинги жырат...

Угъай, аладан бири да жокъду. Бу жол келген жаз башы къууанч да, жыр да келтирмеди. Бош алай, жашил жыйрыгынын кийин, сансыз келип къалганды.

Уруш барады. Къан тѣгюледи. Жыйырманчы ѳмюрню от кючю жерни титиретеди.

Акъташ а таула ичинде, Чокъракъ къаяны ѳшонюне къысылып, сагъайып турады. Алыкъа бери шкок отну ийиси жетмегенди. Топланы атылгъанлары да эшитилмейди Акъташха. Алай аны киндиги уруш бла байланыпды. Аны жүреги урушда атылгъан хар окъ бла бирге урады. Аны битену эси урушдады. Ол урушну къайгысы бла жашайды. Ал чуруладача туююлду шѳндю. Фронтдан бушуулу хашарла терк-терк келедиле. Къатынланы кѳзлеринден кѳз жашлары къурумай тебирегенди. Хар къара къагъыт келгени сайын, Акъташ сытылады, ахтынады, ынчхайды. Душман а жууукълаша келеди. Дон суугъа жетгенди ол.

Шамил бир ыйыкъдан бери да элде жокъ эди. Нальчикге кетип эди. Обком эл оноучуланы жыйып, ала бла бир къауум къыстау вопросланы сюзгенди: колхоз малланы душманны кѳлуна туююрмеуню, фронтха эл мюлк продуктла жибернуню, партизан отрядла къурауну...

Шамил элге ингир алагъа жетди. Аны бек биринчи тубегени Алийхан болду. Почтачы мудах эди. Шѳндю ол бегирек да жунчуп тургъанча кѳрюндю Шамилге. Кертиси бла да аны эки кѳзю къалай эсе да тереннге кетгендиле. Бети жукъарганды, жыякъ сюеклери биллинеди. Тынч туююлду Алийханнга. Къыйналады ол.

— Къалайды? Мен кетгенли эл тынчмыды? — деп сорду Шамил анга. Алийхан ауур кючюне башын булгъады. Шамилни жүреги чанчды. «Энди уа ким?!». Алийхан къоюн хуржунундан тѳрт мюйюшлю конвертни чыгъарып, Шамилге узатды.

— Тюненели бери муну бералмай айланама. Ма, сен бер.

— Неде бу?

— Окъу.

Шамил конвертни ачды. Аны ичинден зарфха урулгъан къагъытны чыгъарып кѳзлерине жууукъ тутду. Алай этмесе, ол энди кѳрмей башлаганды.

Багъалы Анна Сергеевна, сени эринг Иван Васильевич Рогов Ата журтну душмандан къоруулай, жигитча жанын бергенди. Ол айтхылыкъ разведчик эди. Кёп кишилик кёргюзтгенди. Душманны кёп тасхасын ачыкълагъанды. Анна Сергеевна, тэзюгюз... Биз аны къанын душмандан алырбыз! Полкнун комиссары — М. Марков».

— Иван Васильевич... — деди Шамил, кёлю толуп. — Къаллай халал, къаллай иги адам болуучу эди.

Шамилни жүреги такъыр болду. Энди ол Анна Сергеевнагъа бу хапар бла къалай тюбесин. Мындан алда ол жашчыгъы Саша бла Шамиллагъа келип, кёп олтуруп кетген эди. Эрини Новороссийскеден жазгъан ахыр письмосун да алып келип, аны Шамилге окъугъан эди. Иван Васильевич бир письмосунда да къоймагъанды, Шамилге салам айтдырмагъанлай. Бютюн да артда къагъытын а, саулай да анга жазгъанча, алай жазгъан эди.

«...Анна, Шамил Таулановичге бютюн бек тансыкъ болгъанымы айтырса. Ол школгъа кёз-къулакъ бола турсун. Мен билеме, Шамил Тауланович школну, сабийлени да къалай суйгенин! Къалай да болсун, мен къайтхынчы дерслени юзмегиз. Эшнтемисе, Анна, мени ючюн Сашканы бек къаты къучакъла. Битеу сабийлеге, битеу элге салам айт...»

Шамил бусагъатда Роговну ол къагъытын эсине тюшоре, аны кеси бла хапар айтыша тургъанча болду. Аны кёзлери къайры эсе да бирге къарайдыла, нени юсюнден эсе да сагъыш этедиле.

Шамилни акъылын Алийхан бёлдю:

— Адамларыбызны желмауузча жутуп барады бу уруш, — деди ол, ауур кючюнюп.

— Да-а-а... Жутады, тейри, Алийхан, жутады.

— Дохтурла аягъымы кесгенде тэздюм. Жангыз къарындашымы акъла туурап кетгенде, анга да тэзген эдим. Алай, Шамил, адамланы юйлерине бушуу ташыгъаныма тэзалмайма. Къаллай ишни буюрсанг да этейим. Аягъым болмагъанлыкъгъа, атха минип, мал кюталлыкъма.

— Бу къыйын кезиуде кёлсюзлюк этгенинг ушамайды, Алийхан.

Шамил алыкъа «къара» къагъытны къолунда тутхан-

лай тура эди. Ол аны акъырын бюклеп, ёшюн хуржунуна салды да, контор таба кетди. Алийхан а атыны башын юйю таба бурду. Арыгъанды бююнлю. Райондан сагъат он бирде чыкъгъан эди. Андан бери атындан тюшмегенди. Андан да келип, битеу элге айланып чыкъгъанды. Почтаны юлешгенди. Ашы-сууу да ат юсюндеди аны. Иерде кёп олтургъандан бели ауруйду. Юйюне барып бир эс тапсын энди. Айхай, юйюнде да тынчлыкъ жокъду. Айдан артыкъ болады жашларындан къагъыт келмегенли. Зарият кече, кюн да сынсыгъанлай турады. Фатимат да келир ахшам къарангыда фермадан. Ол да къармар аны къара артмагъын. Абери тапмаз да, ёнгеленип ич отоугъа кирир да кетер. Эртденликге дер аны кёрген да этмессе. Къатынындан эсе къызына бек жаны ауруйду Алийханны. Арт чурулада азгъанды ол. Тякъ киби болгъанды. Бети саргъалгъанды. Кёзлеринден къайгъы кетмейди. Ахматдан да, Алмден да письмо жокъду. Аны жумушакъ жүреги экиге юлешинип тарады.

Алийхан гюрбежиге жетип, андан ёрге бурулгъанлай, орамны энишге къыстау келе тургъан бир къауум тиширюгъа тюбеди. Кесни къатыны Зарият да, ала бла эди.

— Къайры барасыз? — дей, ол атыны башын тартды.

— Дагъыстандан не эсе да бир сейирлик устала келгендиле. Къудасны юйюнде тохтагъандыла. Ары барабыз.

Амалсызлыкъ не затха да ийнандырады. Къатынланы уа бююн да.

Къудасны, эртдеден да ичине тытыр урулмагъан, эски юйю къатынладан толуп эди. Зарият жыйыны ары кючден бла бутдан сыйындыла. Ортада уллу стол барды. Аны эки жанында, башларында да кирден къаралгъан, акъсылдым кюпес жаулукълары бла эки белгисиз тиширюу олтурадыла. Аладан бирини ёшюню, майдалла такъгъанча, темир, кюмюш ахчаладан сырылыпды. Экиси да алларына бурчакъланы жайып, къадалып таш саладыла. Таш салдырлыкъ адам, бек алгъа къатынладан бирине кесни атын айтып, андан сора стол юсюне ахча салады...

Зарият жыйыны кёп сакъладыла. Бир да кезиу жетмей эди алагъа. Болмагъандан ары, кюч бла алгъа ётдюле. Бу кезиуде «уста» къатынла:

— Арыгъанбыз. Ташла да арыгъандыла. Энди тамбла келирсиз, — деп стол юсюнде къатынладан жыйгъан ахчаларын, санай да, сайлай да кюрешмей, ууучлары бла алып, юслеринде хырлы, мор къатападан этилген узун жыйрыкъларыны кенг этеклерини тюбю бла ёрге, къайры эсе да сукъдула.

— Аллахакъына, тапсыз болду бизге, сора, — деп, Зарият жарсыгъан да эте, кюмюш ёшюнлю къатынны жанына жууукъ барып сюелди. — Энди бир келгенден ары, бизни артха къайтармагъыз, сууапды жаныгъызгъа.

«Устала» ары, бери багъалы кирик этдирдиле.

— Была кёп кыйынлыкълары болгъан адамладыла. Бек арымагъан эсегиз, жанларын ыразы этигиз, — деп, Къудас ортагъа кирди. Юй несн тилегенден сора, «устала» угъай демедиле Зарият да, аны биргесине келгенле да кими ёшюнюнден, кими ал ботасыны хуржунундан, кими уа чындайындан бешсомлукъ, тюменлик ахчаланы чыгъарып, стол юсюне атдыла. Ол иш тамам болгъандан сора «устала» бурчакъларын бирге жыйышдырып, ичлеринден не эсе да бир дууа окъуп, аланы юслерине юч кере юфгюрдюле. Аланы алай этгенлери, къатынланы алагъа жүрек ийнаныулукуларын бютюн да кючлендирди.

«Аллахакъына, была уа керти да устала кёреме» — деди Зарият ичинден. Къалгъанланы оюму да алай эди.

Кюмюш ёшюнлю «уста»: — Къайсыгъыздан башлай-ма мен? — деп, къатынлагъа къарады.

— Охо, менден окъуна башла, — деди Зарият анга.

— Атынгы айт да, къол аязынг бла ташланы бас.

Зарият ол айтханча этди.

— Кимниг барды, урушда?

— Жашым.

— Аты педи?

— Ахмат.

Андан сора кюмюш ёшюнлю къатын, бурчакъланы аллына жайып, аланы бир-бир, эки-эки... къошландырып тизе башлады. Тизип бошады да, ол алагъа къарап, ичинден мур-мур эте бираз турду. Сора къууанчлы болуп, башын Зариятха кётюрдю.

— Насыплы! Жашынг юч айдан сау-эсен къайтырыкъды.

— Къор болурем санга, — деп, Зарият «устаны» къучакълагъан иш да этди...

Ингир аласы эди. Зарият нёгер къатынлары бла Къу-

дасладан къайтып бара эдиле. Ала школну къатына жетгенде, арт орамдан жияу-сыйыт эшитилди.

— Оу кюнюм къуругъан, энди уа кимни юйюне къан жауду?! — деп, къатынла къайгъыгъа кълдыла. Бу заманда юйюнден жиян чыкъгъан Назифаны кърдюле ала.

— Не болгъанды Назифа? Кимни оту ёчюлгенди энди уа?

— Иванны ёлтюргендиле...

— Оу ананг, оу ананг!.. Алтын терек кибик, аны уа кълалай аудурун къойдула, кёзлери къыйып?.. — дей, къатынла кёзлеринден жиямукълары да саркъа, Роговну юйю таба кетдиле.

Ариу, жылы ингир эди. Алай Акъташы ол ингири да жияугъа бурулду. Бютюн да школчу сабийлени тыйып болалмай эдиле бу ингирде. Ала Анна Сергеевнаны юсюне жапланып, жюрексинип жияй эдиле.

23

Май айны жашнагъан, ариу эртденликлеринден бири эди. Кюн кесин, алыкъа Уллу тарны ичинде тау элlege кёргюзтмегенди. Алай аны саргъылдым, жарыкъ нюрю, кълала артындан кёкге павлинни къуйругъуча жайылгъанды.

Кълларында да бирер чулгъамлары бла, Акъташдан кълауум тиширыу чыкълдыла. Ала ашыгъыулудула. Терк баргъандан жыйрыкъ этеклери желдеча чайкълаладыла. Ала уллу жолгъа жетдиле да, Уллу тарны ичи бла энишге айландыла. Была Нальчикге тебирегендиле.

Тамбла кълалып бирси кюн, Кълбарты-Малкъар кълрагъан атлы аскер фронтха атланады. Акъташдан чыкългъан тиширыула да ары ашыгълдыла. Аланы анда адамлары барды: кимини эри, кимини жашы, кимини къларындашы...

Кюн тюшден аууа, кълатынла Уллу тардан чыкълдыла. Арыгъландыла. Бир кълауумлары артхаракъ окълуна кълала башлагъландыла. Алай, Мария бла Фазика алларына тюшгендиле да:

— Хайдагъыз, хайдагъыз!.. — деп, ашыкълдыргъланлай барадыла. Тохтаргъа, солургъа да кълыймайдыла. Жоллары узакълды аланы. Бютюн ала Марияны туугълан эли — Урух кълбакългъа жетип, кече анда кълаллыкълдыла. Эртденликде уа дагълда жолгъа.

Быланы арасында Адилни къатыны Салихат къалгъанладан эсе къарыусузуракъ эди. Къарны барды. Аны юсюне уа бир ай чакълы ауруп да жатханды. Тёшекден кётюрюлгенине алай кёп болмай эди аны. Бирсиледен эсе, ол бегирек къыйналып барады. Тохтап къалса, къатынла аны жолда къоюп кетерик сунады. Жолда къалгъаны да иш түйюл эди... анга тёзер эди. Эрин кёралмай къалса, иш анда боллукъду ансы. Анга уа тёзалыкъ түйюлдю.

«Угъай, угъай... бирсиле менден онглу болуп бармайдыла. Аллахакъына, къалмам биригизден артха...» — деп, Салихат ичинден кеси кесине кёл этдире барады. Ол кесини онгсузлугъун не бек жашырыргъа кюрешсе да, къатынла аны сезип келедиле. Мария бла Фазика ичлеринден анга эрийдиле. Тохтап бир кессек солургъа керек эди. Алай, не медет! Жол, жол, жол... узакъ жол.

Была тёбен элге жетгенде, кеслерича жолгъа чыкъгъан бир къауум адамгъа тубедиле. Къатынла, къарт кишиле, сабийле окъуна. Арбалары да бар. Акъташчы къатынла къууандыла. Къууанмай а жолоучу нёгерлеге. Арбаны ичи адамдан толуп эди. Болса да, Салихатны ары сыйындырдыла.

«Ёх-ёх!.. Къалай иги болду» — деп, Фазика арбагъа кеси миннгенча къууанды.

Тёбен элден чыкъгъанланы бла акъташчы къатынланы арасында хапар башланды. Ары, бери сора кетген заманда, бир бирге жууукъ жетгенле да табылдыла. Фазика тукъум атын айтханда, тёбен элчиле:

— Тохта, сен Исламны эгечи түйюлмюсе? — деп, жан жанындан сордула.

— Хоу, — деди Фазика. Ол алай айтханда уа, къартладан бири къатына келип, аны къчакълагъан окъуна этди. Ол Фазиканы атасы Жамботну уста таныгъан адам болуп чыкъды. Жамбот ёлген заманда, аны дууасына баргъанын да айтды акъсакъал.

— Жаннетли болсун, харип, иги адам эди ол бек, — деди къарт, эртдеги кезиуню эсине тюшюре. — Къабартыгъа кёп барыучу эди. Манга къайтмагъанлай, не ёрге, не энишге озмаучу эди ол. Къонакъбайы мен болуучем аны. Исламны да бек алгъа ол заманда таныгъанем. Андан бери, ол мени кёрген жеринде атындан тюшмей озмагъанды къатым бла. Сора ол да урушха барады, ы?

— Хоу.

— Барлыкды тейри ол а. Тау кышуу кибик, тыйылыкъ тыйюл эди ол быллай кезнуде учмагъанлай.

Фазика къарындашыны, Мария уа эрин юсюнден алай сёзлени эпигтенлерине, ичлеринден ёхтем болдула.

Акъташчы къатынла хапаргъа кыызгъандан, арыгъанларын иш да унутдула. Хапар а азмы эди шёндю!.. Акъташчыла бла тёбен элчиле бир бирге жарсыуларын санайдыла, эллеринден урушда ёлгенлени айтып бушуу этедиле.

Нальчикге тебирегенле кыруу была тыйюл эдиле. Хар элден да чыкыгъандыла жолоучула. Жолда ала бир бирге кыошула, уллу кыауум болдула.

Бююнлю бери аяусуз кыыздыргъан кюн, сират кёпюрю бир жанындан экинчи жанына ётгенча, кеснин жолун тауусду. Кызыулукъ бир кесек сынып, салкын тартды. Кенг кыабарты ёсенле, кыйырындан тутулуп тебиреген айча, аз аздан кыарангы бола башладыла. Салкында жолоучулагъа да тынч эди баргъан.

Биринчи кыабарты элде кёпле кыалдыла.

— Тамбла биз да тебирерикбиз Нальчикге. Бирге барырбыз, — деп, кыабартылыла таулу жолоучуланы барысын да кеслерине кыонакыгъа чакырьдыла. Алай, бир кыауумла, башха элдеде кеслерини шагърей кыонакыбайларында тохтарыкъларын ангылатып, андан ары кетдиле. Экинчи эл Урух кыабакъ эди. Акъташчы къатынла ары бурулдула.

— Мен бу элденме. Барыбызгъа да жер табыллыкды. Келигиз бизни бла, — деп, Мария бирси жолоучулагъа кыаты болду.

— Сау бол, сау бол. Энди бизге да узакъ кыалмагъанды. Былайда — Узун кыабакъда тохтарыкыбыз, — деп, ала да жолларына кетдиле.

Акъташчы къатынла Марияны ата юйюне ахшамкыарангыда жыйышдыла. Марияны анасы Куна, быланы кёргенде, жүрегинден кыууанды. Бютюн да бек ол Мариядан бла Фазикадан тансыгын алып бошайлмай эди. Ол аланы кезну-кезиу кыучакылай:

— Эки кызымы да бирге кёрюме деп а кыайдан эсеме келлик эди мени! Кыалай иги болду!.. — дей эди ол. Куна Фазикагъа «кызым» деучюдю. Ол аны Мариядан кем суймегенди бир заманда да.

— Хачим нечикди? Аурумай турамыды? — деп, Куна Фазикагъа эки-юч кере да кыайтарып сорду. Акъташчы

къатынла: «Кимди муну, Хачим дегени?!» — деп, бир бири араларында сейирге къалдыла. Ала артда Фазиканы кесине соруп билдиле Хачим деп, Кунаны Дадашха айтханын.

Куна къонакъларыны барысына да жау жагъылгъанча болду. Аны жүрек халаллыгъыны къыйыры-чеги жокъ эди. Хар айтхан сёзю, акъташчы къатынлагъа бал къапдыргъанча татлы кёрюне эди.

— Не ахшы ананг барды сени, — деп, къатынла Мариягъа махтау бердиле.

Айхай да, Куна алгъыннгы Куна туююл эди. Къартайгъанды харип: бети жыйырылгъанды, чачы агъаргъанды. Аркъасы да бираз гуппур болгъанды. Эри Зарамукъну мындан төрт жыл алгъа асырагъанды ол. Андан бери, къалай эсе да, терк тозурап къалгъанды ансы, ол чырайы бла тургъан къатын болуучу эди.

— Келин, турмагъыз. Къонакъланы сыйларгъа керекди, — деди Куна, төгерекбет, толу санлы, чырайлы тиширыугъа. — Гогошладан да бир экисин сойдур. Зулкъарнийге элтигиз да.

— Бусагъат, — деп, тиширыу женгил къарманшып юйден чыкъды. Ол Марияны къарындашы — Тазретни къатыны эди. Тазрет кеси уа юйде жокъду. Ол да Къабарты-Малкъарны атлы аскер дивизиясындады. Тамбла Зейнеп да барлыкъды Нальчикге, эрин фронтха ашырыргъа. Къуру ол туююлдо... Урух къабакъдан дагъыда кёпле барлыкъдыла ары.

— Сунмай тургъанлай, къалай уллу палах келип къалды халкъгъа, — деди Куна жарсып. Аны бетинде хар ызлыгъын мудахлыкъ басды.

— Айтмай къой, Куна. Кюнюбюзню къарангы этди Германия, — дедиле акъташчы къатынла да бушуулу болуп.

Мария уа ушакъгъа да къошулмай, Тазретни эгиз туугъан эки къызчыгъын кёкюрегине къысып, аланы ийнакълай олтура эди...

24

Эртденликде бек алгъа төшегинден Зейнеп къопду. Аны ызындан Мария, сора къалгъанла.

— Зейнепни да нёгер этип, акъташчы къатынла, жолгъа тебиредиле. Алыкъа эртде эди. Танг кёп болмай жарыгъанды. Алай, битеу эл аягъы юсюнде эди.

Урух кѡабакъдан жолгъа талай адам чыкъды. Юч-тѣрт ѣгюз арба да. Акъташчы къатынла, биягъы Салихатны, аладан бирине миндирдиле. Была, Нальчикге баргъан уллу жолгъа чыкъгъанларында, сейир этдиле: битеу Къабарты-Малкъар къайры эсе да кѣчюп баргъаннга ушай эди. Акъташчы къатынла, тюенене бирге келген жолоучуларындан бир кѡауумларына да тюбедиле.

Тюененеча, бюгюн да кюн иги эди. Тѣгерекде кенг сабанла ариу кѣгерипдиле. Терек бахчала да чиммакъ чагъыпдыла. Аланы урушдан хапарлары жокъду. Адамланы къайгъылы жашауларына мамырлыкъ сыфатны бере сюеледиле.

Акъташчы къатынлагъа, тюененеге жолларындан эсе, бюгюнню жоллары тынч кѣрюндю. Ол кертиси бла да алай эди. Тюенене ала тауланы ичи бла келгендиле, бирде энишге тигелей, бирде ѣрге ѣрлей. Бюгюн а сыйыртхычдан жиберилген тасмача, тюз, ариу жол бла барадыла.

Жолоучула Ордан кѡабакъ деген элге жетдиле. Энди, Нальчикге дери, жол юсюнде, андан сора эл жокъ эди.

— Аллах айтса, энди кѣп кълалмагъанды.

— Бусагъат жете турабыз... — деп, адамла солууларын эркин ала, бир бирге кѣл этдирип башладыла. Жууукъ кългъандан тюйюл эсе, ала бегиракъ ашыкъдыла.

Адамла Ордан кѡабакъдан да озуп, бираз баргъандан сора, кенг тыгъырыкыгъа чыкъдыла. Бек алгъа, жолоучуланы кѣзлерине урунган зат: жылкы сюрюуле болдула. Ары къарасанг да атла, бери къарасанг да атла. Анда-мында жортуп айланган атлыла да кѣрюнедиле. Бираздан а юйчюклени, палаткаланы, кѡошланы кѣрдюле. Алайы Къабарты-Малкъарны атлы аскер дивизиясыны лагери эди.

— Жетдик!

— Ма бизникиле!..

Жолоучула дауур болдула. Бир бирле атлагъанны кѡюп, чапхан окъуна этдиле. Бирге жыйын болуп келген адамла терк чачылышып башладыла. Жабы, дауур, къайгъы... Бир бирни сѣзюн эшитген да жокъ, бир бирге тынгылагъан да жокъ. Хар ким лагерь таба кѡуулушуп барадыла. Акъташчы къатынла да барадыла къазуат этип, халкъ баргъан жанына. Алай бир бирден а айырылмайдыла. Зейнеп да быланы биргелеринеди.

Адамланы алларын бир къауум атлы аскерчи тыйдыла.

— Тохтагъыз!.. Мындан ары барыргъа жарамайды, — деп ангылатдыла ала, жан жанындан басынган халкъгъа. — Дивизия жолгъа хазырланады. Жашла бош туююлдюле. Тамбла вокзалда тюбеширсиз ала бла.

Адамла суу къуйгъанча болдула. Аланы бушман болуп ахтынганлары жел къакъгъанча эшитилди.

Фазика атлыладан бирини къатына барды.

— Жашы, къор болайым санга, мен узакъдан келгенме... таудан... Эшитген иш этген эсенг да Акъташны?

— Кимге келгенсе?

— Къарындашларыма... Ислам, Адил деп.

— Таныйма экисин да. Айтырма мен алагъа.

— Къор болайым жанынга...

Атлыла ызларына бурулуп кетдиле. Адамла къыр-тишге жайгъашдыла. Арбалары болгъанла, ёгюзлени тууарып, кютюуге бошладыла. Келгенле кечелерни былайда оздурургъа деп келишдиле. Шахарда къонакъбайлары болгъанла уа, ары кетдиле. Алай, ала бош кетген эдиле. Ингирде дивизияны командири, аскерчи жашланы ахлулары-жууукълары бла тюбеширге эркин этди...

Лагерден кёп аскерчиле чыгып, адамла аланы сакълап тургъан жерге тебиредиле.

— Келедиле!.. Келедиле!.. — деп, сакълагъан халкъ бирден къозгъалып, уллу дауур болду. Алагъа: былайда турлукъсуз, мындан ары барыргъа жарарыкъ туююлдю, — деп къаты эскертилген эди. Алай, бир къауумла тёзалмай, аскерчилени алларына чапдыла. Аланы кёрюп, къалгъанла да къууулдула ары.

Фазика ичинден: «Бир бирибизден ажашып къалмайыкъ» — деп артха да бурула, жан жанына къарады. Нёгерлери кими алгъаракъда, кими артхаракъда, этеклери жел эте бара эдиле. Алай ол Адилни къатынын кёрмедиле.

— Салихат а не болду? — деп, къайгы этди.

— Кетгенди ол алгъа, барыбызны да озуп, — деди анга Мария.

«Хариб а, не бек сюе эдинг» — дей, Фазика кёзлери бла, алда баргъанланы арасындан Салихатны изледи. Алай ол аны кёрмедиле. Кёрсе: «Келин, алай чапма. Къарнынг барды...» — дерик эди.

Узакъ болмай, не эсе да бир иш тындыра айланган атлыла адамланы алларына чабып, аланы тохтатыргъа

умут этдиле. Къайры тохтаталлыкъ эдиле учунган халкъны!

Лагерден чыккъан аскерчиле да, аланы алларына къууулгъан ахлулары да бир бирге тюбеп, къатыш болдула. Хар ким кеси адамын излейди къазауатдан. Атлары айтып къычырадыла. Болгъан дауур, хахай, къайгъы...

— Ма, Ислам! — деп, Фазика, адамланы арасы бла кесне жол ызлай, мыллыгын алгъа атды. Мария аны ызындан... Тюбешдиле. Къучакълашдыла. Къайры къарасанг да алай, къучакълашыу!

— Къалайсыз? Не иштейсиз? Жамауат тынчмыды? Сабийле уа?.. — деп, Ислам эгечине бла къатынына соруу этгенден бошамайды. Ала уа къууангандан жиямсырагъан да эте: «Игибиз, игидиле...» — дегенден сора, абери да айталмайдыла. Была да алай тургъанлай, Адил бла Салихат келдиле... Бираздан а акъташчыла барысы да бир бирни табып, бир жерге жыйылдыла.

Шендю былайда, бу талада болгъан адамла дуняны титиретген къайгъыны унутуп къууана эдиле. Ол къууанч эди... Бир кесекчикге берилген къууанч! Болсун алай окъуна. Кёкде жулдуз жанып ёчиюлгенча, къайгъылы жүрекленн аз кесекге жарыгъаны да насып эди... уллу насып! Къыйырсыз, чексиз насып!

Къарангы болгъан эди. Лагерде да чыракъла жангандыла. Аскерчиле сагъатларына къарайдыла. Алагъа берилген заман бошалып барады.

— Мени сизден тилеригим, къаты болугъуз, — дедн Ислам акъташчы къатынлагъа. — Не къыйын сагъатыгъызда да кёлсюзлюк этмегиз. Жашауну уллу къудретин унутмагъыз. Кюнню жарыгъы ёмюрде да тумаланырыкъ туююлдю. Сизни къыйынлыгъыгъыз бизден кем туююлдю. Колхозну малын, жерин да сизге къоюп барабыз. Хайт дегиз. Къоркъмагъыз сиз, биз да къайтырбыз...

Жулдузлу кёк, жылы, жарыкъ кече. Тёгерек шош. Чённю башы да къымылдамайды. Тышында, ачыкъ талада къалгъан адамла жашыл кырдыкда бир бирге башларын, аякъларын тиреп жатадыла. Хар ким кесине бирер мадар этгенди: бирле тюплерине жаулукъларын жайгъандыла, бирле уа ал боталарын. Бир къауумла

арбаланы юслеринде жукълайдыла. Акъташчы къатынла да, бир бирге жокгу болуп, тыянгандыла. Сууукъ болмасын деп, Салихатны орталарында жатдыргъандыла.

Мария къыйырда, Фазиканы аякъ жанында тыянганды. Негерлери къалкъыгъанча кёрюнедиле анга. Алай, Марияны уа алай къайгысы жокъду. Жукъусу келмей эди аны. Ол шендю, бу ачыкъ кекню тубюнде, насыплы жанладан бириди: эрин кёрдю... Энди уа эки кёзю аланы ызындан, лагерде жанган чыракълагъа къарайдыла. Дуня жашауу андача кёрюнеди анга. Ол къалай жукълар, анда ол чыракъла жанып тургъанлай!..

Эртденлик. Танг жарыгына энди юйюрсюне келген кенг ёзенни, лагерь жанындан согъулгъан горнну тауушу уятды. Тегерек битеу къозгъалды. Таула жанындан, салкъын жел да урду. Горнну тауушу бла бирге, аякъ юслерине болгъан адамла, лагерь таба къарашдыла. Бир заманда атлы аскерчи эскадронла, артиллерия батареяла, пулемёт тачанкала, кенг ёзенде колонна болуп, сатыр тизилишдиле. Атлы аскерчиле, тегерек берклерни алчи кийишдиле. Хар бирини бойнунда башлыкълары: киминики къызыл, киминики акъ, киминики кёксюлдум. Къызыл башлыкълыла командирледиле, ала колонна-ланы алларында, аскерчилеге буйрукъла бере айланадыла. Анда-мында кетюрюлген къызыл байракъланы эртден тебенни жел этдиреди. Аскерчилени башлыкъ къанатлары бла ойнайды ол...

Халкъ вокзалгъа къуюлушду. Акъташчы къатынла да жетдиле ары, терлеп-тепчин.

— Аллах-аллах!.. Жер юсюнде адам табылынган бери басынып къалгъан ушайды да! — деп, ала сейир этдиле. Халкъ кертиси бла къылыкъсыз кеп эди: акъ-сакъаллы къартла, къатынла, къызла, сабийле... вокзалгъа сыйынып, сыгъынып болмай эдиле. Акъташчы къатынла, алыкъа кеси ёмюрлеринде, быллай бир адам жыйылгъан жерни кёрмегендиле! Была темир жолну юсюнде узун эшелонлагъа, тылпыуларын кекге ата, «пыш-пыш» эте айланган паровозлагъа да сейир этдиле. Аладан кёбюсю бу затланы биринчи кере кёргенликлерни эди.

Кюн тюшден озуп барады. Къызыуду. Алай аны эсине алгъан адам жокъду.

Бир заманда, кенгден, вокзал таба келе тургъан атлы аскерчиле кёрюнедиле. Вокзалда халкъ жел чайкъагъан

байракъча болду. Бирле алгъа, бирле артха сыгъынышдыла. Асыры даурдан а жукъ эшитип къарыу жокъ.

Акъташчы къатынла, кюреше кетип, алгъаракъ ётдюле. Къайсы эсе да бири, башында жаулугъун да тюшюргенди.

Атлы аскерчиле тизгин-тизгин сатырла бла, тамаша ариу келе эдиле. Эртденликдеча, къызыл байракъла желде чайкъаладыла. Аскерчилени кёкюреклеринде автоматлары, къайсы бирлерини аркъаларында шоклары, беллеринде гранатлары, дискалары, патрон арткалары, узун къылычлары. Минниген атлары, ауузлукъларын чайнай, башларын ойнатадыла. Аланы туякъ тюплеринден, букъу кётюрюледди.

Ахыргы такъыйкъала. Халкъ бла аскерчиле къатыш болдула. Ахыр къол тутушуула, къучакълашыула, ахыр кере айтылгъан сёзле... Жашларын ёшюнлерине къысып, жиялгъан анала. Башларын артха буруп, кёз жашларын жашыртын сыйпагъан атала...

Ислам Марияны къолун тутду.

— Сау къал, сабийлеге сакъ бол. Энди аланы аталары да, аналары да сенсе. Къаты бол. Онг болса, мен къагъыт жазыуну юздем...

Мария, кёзлеринден акъгъан жиялукълары жыякъларын жууа, алай тынгылай эди эрине. Къыйын эди анга бек, бу такъыйкъалада. Къая кибики аллында сюелген эри... Жашау нёгери... Жюрек ийнагъы... Ол аны кёз туурасындан кетип барады. «Ах, дуня — къарангы!»

Ислам ахыр кере акъташчы къатынланы барысын да къучакълады.

— Битеу элге, жамауатны барысына да салам айтырсыз бизден. Хайда, сау-эсен къалыгъыз!

25

Ай жарыкъ кече. Булутсуз кёкде жулдузла жымжым жылтырайдыла. Ала, бауу юзюлюп, жерге чачылгъан инжи минчакълагъа ушайдыла.

Темир жоллада темир таууш эте, эшелонла терк барадыла. Аладан бирлеринде аскерчиле, бирлеринде атла, бирлеринде сауутлары.

Чархланы рельсада тыхырдагъанларына, атла къулакъларын тургъузуп, сейир этгенча тынгылайдыла.

Бир бирде уа вагонланы кьанга полларын туякълары бла кьагъа, тынгысыз да боладыла.

Кенг тюзле артда кьаладыла. Телеграф-телефон столбала, бир бирлерин кьуууп баргъанча, вагонланы терезелерини алларындан, кьарелдилерин кьргюзте, кьзден ташадыла.

Кече арасындан аугъанды. Аскерчиледен толу вагонла, гыллыуларын бузмай, бир халда чайкьала барадыла. Аланы ичлери иссиди. Кеч болгъанлыкьгъа, хазна жукьлагъан адам жокьду. Теке кьалкьыу эте баргъанла да бардыла. Алай жашланы кьбюсю жукьу кьайгьылы туйюлдю. Бирле тыянып, сагьыш этедиле, бирле ушакьны кьыздырадыла. Бир кьауумла уа вокзалда ахлулары берген жол азыкъларын ортагъа салып, ашай-ашай барадыла. Командирле бир вагондан бир вагоннга кире, халны кьере айланадыла.

Ислам аякъларын да тубюне жыйып, башын артха тутханлай, шош олтурады. Сауут-сабалары — жанында, бьркю уа тобугьуну юсюнде. Жагъасы ачылгъан келегини ичинден, кькюрек туклери кьрюнеди. Сагьышлыды ол. Не кьадар кьз жаш тьгюлдю, тьонене вокзалда. Ислам Мария бла сьлеше тургъанда, алайда бир кьартыракь кьабартылы кьатын жашына: «Балам, сен мени ючюн жарсыма. Жигит бол! Ит фашистлени ууат. Ала болмасала, бюгюн мени кьзлеримден бу кьан кьатыш жиялумукьла тьгюллюк туйюл эдиле...» Ол кьатын шьндю Исламны кьз аллындады. Аны ёню кьалтырай айтхан сьзлерин да эшите турады ол. «...Жигит бол. Ит фашистлени ууат! Ала болмасала, бюгюн мени кьзлеримден бу кьан кьатыш жиялумукьла тьгюллюк туйюл эдиле...»

Ислам ол сьзлени бир заманда да унутурукь туйюлдю. Ала аны жюрегиндедиле. Ол аланы фашистлеге тубегенде, аланы бетине айтырыкьды. Кьарт ананы кьан кьатыш тьгюлген кьз жашлары ючюн, алагъа дерт жетдирликди ол!.. Исламны акьылы Акьташха жетди. Туугъан эл. Ахлула, жууукьла. Кьалай тап болгъан эди аланы жашауу. Кьалай иги эди. Колхоз кьалай байыкьгъан эди. Адамла уа!.. Толу ырысхы... кьууанч! Барысы да оюлду. Жарыкь кьеллю Тахир дуниядан кетди. Иван Васильевич а? Аны эшитгенде, Исламны жюреги титиреген эди... Ийнанырыгьы келмей эди аны. Аллай огьурлу адамны ёлтюрюрге кьалай жарайды. Аны марап окь атхан фашистни ийманы болурму?..

Исламны сагьышларын, вагонну бирси кьыйырындан

эшитилген жыр бёлдю. Ким эсе да, таулу жанладан бири жырлайды. Исламны суйген жырын.

Жер жарылып,
От чачылса,
Бир кьоркьюу салмаз.
Сау дунияда
Бир аскер да
Бизге тең болмаз.
Бу берилген эркиликни
Бизден киши алмаз.
Ма биз кызыл аскерлени
Аскер хорламаз!..

Исламны жүрегине жыр кьалай эсе да, кючлю жигерлик берди. Кьабартылы, оруслу жашла, жыргъа тынгылай эжну тартдыла. Ислам олтургъан жеринден туруп, жырлай тургъан жашны кьатына чёкдю. Жаш адамды ол. Бетинден таныйды Ислам аны. Аскер юйрениулени кезиуюнде кёре-кёре тургъанды. Алай кьайсы элден, кимни жашы болгъанын билмейди. Аны былай ариу жырлагъанын Ислам алгъадан билген болса, эртдеден шуёх болур эди ол аны бла. Жашны жырына Ислам да кьошулду:

Жерде жүрюп,
Сууда жүзюп,
Топла атабыз.
Къушла кибик,
Кёкде учуп,
Отла чачабыз.
Бу берилген
Эркиликни
Бизден киши алмаз.
Ма биз кызыл аскерлени
Аскер хорламаз!..

Жырчы жашха бла Исламгъа битеу вагондагъыла кьарс урдула. Хар ким кечеги жукъудан жайыкьгъанча болду... Эшелон а барады, гыллыуун бузмай, терк-терк чайкьала. Ол отха барады... Ата журтха тюшген ёртенге!

26

Ислам окоп ичинден башын кётюрюп кьарайды. Кёз аллында дон тюзле. Къыйырсыз-чексиз сабанла. Бише башлагъан будайла, сары чачакълы чёплеуле... Андамында, кьалын тютюн кёкге кётюрюледи. Немецлиле

жетгендиле бери. Сабанла жанадыла. Адамланы кьол кыйылары кюеди. Тегерекни тютюн басханды. Жер жерден шок, автомат атылган тауушла эшитиледиле, кекден а — самолётланы гюрюлдегенлери.

Ислам а оюндан кьарайды. Алыкьа ол фашистлени кеслерин кермейди. Жалаи да аланы кюкюрегенлерин эшитеди. Мамыр жерге салган отларын кереди. Кьанлы жауу жууукьлашханды. Кьазакь станицаланы кюйдюрюп келеди ол. Исламны кьаны кьайнайды. Автоматын, гранатларын, жандырыучу шешаларын да кетюрюп душманны аллына чабып чыгьарыгы келеди аны. Керсюн жау, таулу кишини Ата журту ючюн кьалай сюелгенин! Азмы чапханды ол, граждан урушну жылларында акьлагьа, узун кылычын да кекде ойната!..

«Тохта, Ислам, ашыкьма, — деди акьылы анга. — Мен билеме сен Совет власть ючюн кьалай серменгенинги! Елеме деп кьоркьмагьанса. Елюм сени шендю да кьоркьутмайды. Юсюнге келе турган душманга окь болуп атылыргьа хазырса. Алай, ашыкьма... сабыр бол. Бу санга граждан уруш туююлдю. Эшитемнсе, темир тауушланы? Эшитемнсе, гюрюлдеген моторланы».

Жюреги: «Кьоркьутханмы этесе сен мени?»

«Угьай. Сен бери кьоркьургы деп келмегенинги билеме. Сени кишилинги бир душман да малтаялмаз, ол туугьан тауларынгча бийикди. Учунма дейме мен санга. Сабыр бол. Оюндан чыгып, отха кирирге ашыкьма. Бу уруш башха тюрлю урушду. Кьара кишиликге акьылы да кьошаргы керекди. Сен бери кесинги елтюртюрге деп келмегенсе. Жауунгу елтюртюрге келгенсе... Ата журтунгу сакьларгы. Аны себепли, елюрге ашыкьма... Мен айтырыкь олду санга».

...Кюн батып барады. Кекню кьара булутла жабып башлагьандыла. Кьабарты-Малкьарны атлы аскерчилери былайда, Мартыновка деген элни тийресинде бегингендиле. Оюпла кепдюле. Аланы санап саны жокьду. Душман бла биринчи сермеш былайда боллукьду. Жашла хазырдыла. Атларын, элден кенгирекде, таша жерледе жашыргьандыла. Атакагы жыяу чыгьарыкьдыла. Командованияны буйругьу алайды.

Ахшам кьарангы. Шок, автомат атылган тауушла сел болдула. Кекде да тынчлыкь. Кьайдан эсе да, кюн батыш жанындан ургьан жел, жолуна чырмау болган будай башланы энишге басып, хыны урады. Будайла уа

аны аллында тобукъланыргъа суймегенча, ары бла бери чайкъала, башларын кётюрюрге кюрешедиле.

Аскерчиле уа окопларында сакълайдыла... чабыуулгъа чыгъар заманны. Бюгече ала биринчи кере чыгъарыкъдыла атакагъа. Биринчи кере къанлы жау бла сермеширикдиле. Душман а къаршы келгенди. Батлаевск, Крипянка... деген эллени алып тохтагъанды.

Кече ортасы болуп барады. Кёкню къара булутла жапхандан болур, къарангыдан жукъ кёрюнюп къарыу жокъду. Желни шууулдагъанындан башха, хазна абери да эшитилмейди тегерекде.

Окопдагъыла кеслерни урунха кзурайдыла. Жукълагъан, къалкъыгъан адам жокъду. Командирле кеслерини аскер бёлюмлерини чабыуулгъа хазырлыкъларын ахыр кере тинте айланадыла. Политрукла аскерчиле бла кенгешедиле.

Анда-санда, душманны жанындан кёкге ракетала кётюрюледиле. Ала къарангы кечени бир кесек жерин жарыта кетип, жилтинлери чачыла ёчюледиле. Бизни жаныбызда уа аллай зат жокъду. Аскерчиле тютюн къабындыргъанларын окъуна эслетмейдиле. Алыкъа хар зат да тынчды.

Ислам окондан белине дери кётюрюлюп, алгъа, душман таба къарады. Жукъ кёрмеди, алай аны ючюн а къарагъанын къоймады. Арт жанындан кимни эсе да къатына келгенин эслеп, артха бурулду.

— А-а, сенмисе, Хызыр?

— Менме, — дей, келген аскерчи женгил секирип окопха тюшдю. — Ислам, мен акъылдан шашханма. Мен телиме.

— Нек айтаса алай?

— Жырларыгъым келеди нек эсе да... уллу къычырып. Душманнга эшитдирип!

Жашны къаны къайнай эди. Аны жүреги от жана тургъанын сизди Ислам. Ол жүрек душманнга чабаргъа хазырланган жүрек эди.

Ислам Хызыр бла эшелонда танышхан эди... ол къызыл аскерчилени жырын жырлагъанда. Андан бери экиси да бир бирден айырылмайдыла. Окоплары да хоншу. Хызыр Минги тауну тийресинденди. Къатын алгъанына, алыкъа жыл да толмагъанды. Ол Исламгъа асыры юйюрсюннгенден, ансыз болалмайды. Башхала бла алай туюлдю. Ислам бла уа жаны бирди. Жюрегинде неси бар эсе да, анга айтады...

Ала экиси да тар окопда имбашларын бир бирге кысып, ичлеринден акырын жырладыла, желни шууулдаганы уа, эжиулері болуп.

— Ислам, уруш бошалып, юйге кыайтсакъ, мен Акъ-ташха кечерикме... сен болгъан жерге, — деди Хызыр, жырлай тургъан жырын, ортасындан юзюп.

Жаш негериини бу сёзлери, Исламны жүрегини кыозгъадыла. Шёндю аны кыатында башха биреулен угъай, кесини туугъан жашы Алим олтуруп тургъанча кёрюндю анга.

— Бек ахшы этериксе... Мени юйюю кыатында, санга да юй ишлербиз.

Бу кезиуде: «Хар ким жерине!» — деген буйрукъ, бирден бирге берилди. Хызыр Исламны кыолун да тутуп, кесини окопуна кетди.

Жел чыртдан да тохтады. Не эсе да бир затны сакълагъанча, кыарангы кече, солууун ичине алып, шош болду. Бир заманда, кёк кюкюрегенча болду. Бизни артиллерия душманнга от ачды. Кыатыдан кыаты, кыатыдан кыаты... Душман жанындан ёртенле кёрюндюле. Танг белги бере башлады. Топла атыу а кючлене бара эди. Жер а титирей эди.

Кыылыкъсыз от кюч жарый келген тангны элгендирди. Топла тюшюп чачылгъан жерледе, кыыяма айлана тургъанча болду. Бир заманда прожекторла, элия бутакыларыча, кёкге чанчылып тохтадыла. Чабуюулгъа чыгъаргъа деп, аскерчилеге берилген белги эди ол.

— Ура-а-а!

— Ата журт ючюн, Сталин ючюн алгъа!.. — деген кыычырыкыла, кыыстау атыла тургъан топланы тауушлары бла кыатышдыла. Аскерчиле окопларындан кётюрюлгенде, жер ёрге кыобупму келеди дегенча алай болду.

Будай сабанланы ичин жыра, кыалгъанла бла бирге, Ислам да алгъа чапды. Автоматындан окъ жаудура барады... Батлаевск таба. Окъла жан жанындан ачы сызгырып озадыла. Бирле жыгъыладыла, бирле кётюрюледиле. Болгъан кыара кыатыш. Кишини киши бла иши болмагъанчады. Кыая башындан тёнгереген ташлача, хар ким мыллыгын алгъа атады. Тёгерек тютюн болгъанды. Сабанла жанадыла. Ислам кыатында биреуленни кесинден айырылмай келгенин сезип барады. Ол Хызыр эди.

Ырхыча келген кызыл аскерден элгенген душман, Батлаевскеден артха чегине башлады. Алай, бир заманда агъачдан чыктыган кыбанлача, тютюн арасындан душман танкла чыктыдыла. Аланы ызларындан а мотоциклге бла немецли автоматчикле. Ма, кыурч таууш эте келген душман! Ма, Ата журтну кыанлы жауу! Ма, аналаны, сабийлени жилиятхан мурдар фашистле!

Танкла сабанланы да малтай, «тамакыларындан» жаханым отну чачып келедиле алгъа. Эки жаны да бир бирге атхан тошла, жерни топурагын кыобарып, хуртдак-хуртдак этни кёкге атадыла.

Ислам будайла арасында жерге бауурланып жатады. Кыайда эсе да Хызыр да андан кенге тыйюлдо. Танкла юслерине келедиле. Аланы ауур чархларыны тубюнде, жерни кыалай титирегенин Ислам санлары бла сезеди. Танкладан бири, кыурч кёкюрегин Исламгъа буруп, айыу келгенча, аны юсюне келеди.. Ол аны Ата журтун малтап, халкына ёлюм отну чачып келеди. Угъай, Исламны сен элгендираллыкъ тыйюлсе! Ким биледи, сен аны малтап, жерге жабышдырып кетерге да болурса. Алай, аны артха атлам этдиралмазса!

Танк Исламны юсюне чыктыды. Жандырыучу шешаны быргъады ол анга... Ызы бла гранатны. Тёгерегинде жаханым от жана тургъанча болду. Кыайдан эсе да юсюне топуракъ кыуюлду. Кыулакылары чуулдадыла. Тютюнден тунчугъа, башын кётюрдо. Тюз аллында танк... тютюн этип жана. Бу кезиуде, биреулен келип, жанына кыапланды.

— Ислам!.. Саумуса, Ислам?

— Саума, Хызыр, саума.

Жана тургъан танкны артында немецли солдатла кёрюндюле. Ислам да, Хызыр да автоматларын аланы юслерине бурдула. Экиси-ючюсю-тёртюсю... жерге сойландыла. Кыалгъанлары артха бурулдула. Исламны автоматыны окылары бошалды. Ол гранатларына жабышды. Бу кезиуде жана тургъан танкны башында люкдан, кыолларында да автоматлары бла экеулен чыктыдыла. Ислам бла Хызыр немецли автоматчикле бла атышыргъа болуп, аланы эслемей кыалдыла. Хызыр алгъа чабама деп, жеринден кётюрюлдо. Бу заманда юсюне бурулгъан автомат, аны сын кыатдыргъанча этди. Автоматы кыолундан туюшдо. Ызы бла уа, тентирей барып, кеси да жерге ауду. Немецли танкистле, асыры дыгалас этгенден, будайла ичинде Исламны да эслемей,

танкны юсюнден секиришип тюшдюле. Жер тюбюнден чыкыгъанча, Ислам кюлунда гранаты бла, аланы юслерине секирди. Немецлиле автоматларын атдырыгъа жетишмедиле. Исламны жүреги бу такыйкъалада алай кыутургъан эди, дуняда аны тохтаталлыкъ кюч болмагъанча. Керилип, гранат бла ургъанында, душманларындан бири, сынсып, жерге тобукъланды. Экинчиси бла уа жагъалашады. Аны автоматын кюлундан чартлатды. Экиси да бир бирни богъурдакъларындан бууа, жерге аудула. Башха болмай итлеца талашдыла. Бирси немец эсин жыйды. Ол автоматын да кюлунда тутханлай, тентирей-тентирей, ёрге кетюрюлдю. Бу кезинде, кыайдан эсе да атылгъан окъ, аны жерге кыаплады. Ызы бла алайгъа, кызыл аскерчиледен экеулен жетди. Арлакъда немели танкнести бууа тургъан Исламны кёрюп, болушлукъгъа чапдыла. Алай болушлукъ керек болмады.

— Муну несин бууа тураса?.. Елгенди, — деп кызыл аскерчиле, Исламны имбашындан тутуп, душманны юсюнден артха айырыргъа умут этдиле. Алай, аны кюллары фашистни бойнун жибермедиле. Ала темир кыпханча тутхан эдиле душманны богъурдагъындан. Аскерчиле, Исламны кюлларындан андан кюч бла айырдыла.

Уруш а бара эди, бише келген будай сабанланы адам кыаны бла сугъарта.

Ислам ёрге кюпду. Аны кёзлери кызыл эдиле, кыан чабып. Хазна абери да кёрмей эдиле ала, ау басып. Отча жана эди жүреги. Ол будайланы арасын кыармай барып, Хызырны ёлюгюн тапды. Аны кыатында тобукъланып, башын ийди. Сора ёлюкню кюйнуна кетюрюдю да, артха айланды. Анда, мында снарядла тюшюп чачыладыла. Алай Ислам аланы сан этмей барады. Жаны бла ёрге энишге озгъан аскерчиле:

— Бу не ишингди сени, жолдаш Эменов?.. Энишге ийил, — деп, эскертдиле анга. Алай кишини айтханы да, кыулагъына кирмей эди аны. Аягъы басханны кёзю кёрмей барады. Тюнене Акъташха кечерге айтхан жаш! Жыры бла дунягъа ариулукъ салгъан жаш! Жашауну энди кёре башлагъан жаш... Исламгъа туугъан жашыча болгъан жаш!..

Ислам Хызырны ёлюгюн, кесини окопуна элтди. Ары тюшюрюп, аны анда алыкъа иги сууумагъан санларын баууруна кысыды. Аны несси кёз жашлары Хызырны бетине тамдыла...

Къанлы сермеш төрт сагъат чакълы барып, алай тохтады. Талай танкы ууатылгъан душман артха бурулду. Болса да, сермеш а бошалмагъан эди. Кенг будай сабанланы жер жеринден къара тютюн кёкге кетеди.

27

Кюнню узуну топла атыу хазна тохтамады. Ингир алагъа уа, душман аны бютюн да бек кючлендирди. Кюн да бузулду. Шулуу этип тебиреди. Окопланы ичлери сууландыла. Аскерчилени кийимлери да. Биринчи сермеш кёплени ырмах этгенди, кече жукъламагъанлары да анга къошулуп. Халгъа кёре, бюгече да боллукъ болмаз тынчлыкъ. Душман жер тырнайды. Келе келип, былайда тыгъылып къалгъаны, аны дыгъылына къатылгъан болур. Тохтамай топландан атады, пушкалары «ауузлары» жанмайдыла. Қыйынды бек. Алай кыйынлыкъгъа ким къарайды шёндю! Аскерчиле автоматларын жерлейдиле. Жангы гранатла, жандырыучу шешала аладыла. Энтда да чабыуулгъа хазырланадыла. Командирле, политрукла командованияны жангы буйругъун кеслерини аскер бёлюмлерине жетдире айланадыла. Бюгюнню сермешден хапар айтадыла, кимни къаллай жигитлик этгени билдиредиле. Эменланы Исламны атын бюгюн кёпле эшитгендиле. Аны кишилиги атлы аскер дивизияны командованиясына да жетгенди.

Ислам а, тюнене кечеча, бюгече да, сауут-сабаларын хазыр этип, окопдан тышына къарайды. Юсюнден жауун жауады. Кёкде снарядла учадыла. Жерде топла чачыладыла. Душманны тынчайыр халы жокъду. Отдан кёлек кийгенди ол. Не боллугъун алыкъа киши да билмейди. Эки жаны да жангыдан бир бирни жаныйдыла.

Ингирли Исламгъа Тазрет бла Адил да келип кетгендиле. Ала башха полкдадыла. Сермешден экиси да хатасыз чыкъгъандыла. Акъташдан бирси жашла да саудула. Жалан да Хасауну жашы Мажид бутундан жаралы болгъанды. Аны госпиталгъа ийгендиле. Хапаргъа кёре, дивизияны къоранчы уллу туююлду. Душманны жанындан къоранчны къаллай бир болгъаны уа алыкъа белгисизди.

Ислам жаууннга да жибий, сагъыш да эте, къалкып къалды. Қылай къалкыгъанын ол кеси да сезмедди.

Кёпмю къалкыды, азмы къалкыды, ол аны билмедди. Қыайда эсе да, андан узакъ болмай чачылгъан топ

тауушха уянды ол. Кёзлерин ачханда, кёк жана тургъанча кёрюндю анга. Прожекторланы жарыгы бизни жаныбыздан, ракеталаны жарыгы душман жанындан. Отча жанып окъла, будай башланы юслери бла «зуу-зуу» эте учадыла. Дуния къатыш бола тургъанчады. Тюнене кечеден да къылыкъсыз эди шёндю. Жер безгекден ауругъанча къалтырай эди...

Чабыуул башланды. Прожекторла жарыкъ этгенликте, ортада къалын тютюн жукъ кёргюзтмей эди. Болса да, тохтау жокъ. Қъалын тютюн таба ёшюн урадыла къызыл аскерчиле. Бирде жерге сюркелип, бирде ёрге туруп чабадыла. Душман бизникилени чабыуулгъа чыкъгъанларын сезсе керек, бютюн да уллу от ачды, болгъанны кюл этдире.

Ислам тютюн ичине кирди. Жётел къысды. Солургъа къыйын эди. Шкоқ от къатыш, ийисли, ауур тютюн тамакъны бууа эди. Кёзлени жилята эди. Аны юсюне уа жукъ кёрюнмей эди. Қъалай-алай да болсун, тохтау жокъ. Алгъа!..

Аскерчиле сюркелип барадыла. Душман баш кётюрюрге къоймайды. Окъланы бла снарядланы жауунча жаудурады. Ислам къатында кимни эсе да «Оу анам!..» — деп сынсыгъанын эшитди. Ким болур эди, бу жаханым кече жан берген? Не тукъум тюш кёре болур шёндю аны анасы?

Душман асыры къаты от ачхандан, бир къауум аскер бёлюмле, алгъа барыуларын къойдула. Ислам да тохтады. Аллында ёрген жана эди. Жаханым от!

Танг жарыды. Фронтну онг жанында, бизникиле душман бегиннген Лысый деген сыртны алып эдиле. Фронтну сол къанаты уа, жеринден тебалмагъанды. Жау битеу от кючюн бери бургъанчады. Бир заманда Ислам, автоматларын да алгъа тутуп, юслерине уруп келе тургъан гитлерчилени кёрдю.

— Жууукъ келмеге къоюгъуз! — деген команда берилди. Ислам гранатларындан бирин хазыр этди. Фашистле уа келедиле... жууукъдан жууукъ. Автоматладан окъ жаудура...

— Ата журт ючюн алгъа!

— Ура-а-а!..

Артха не душман чегинмеди, не бизникиле чегинмедиле. Бир бирге автоматладан окъ жаудура, бетден бетге келдиле. Қъатышдыла. Қъол уруш башланды! Ислам

автоматышы быргысындан тутуп, аны к̄алагы бла уруш этеди. Бирин аудурду жерге, экинчисин да к̄аплады... Автоматы белинден сынды. Бу заманда, мазаалы немец, аны юсюне секирип, бог̄урдагына жабышды. Бир бирлери бла жулк̄уша кетип, экиси да жерге аудула. Биягы жан талашыу, дыгалас, гузаба... К̄ююгуз, не этесиз дегенча, будай башла аланы араларына тюшедиле. Была уа к̄ыркышадыла, бир бирни бууадыла. Экинсини да сапларындан к̄арыу кете барады. Алай бир бири бог̄урдаклары а иймейдиле. Исламны к̄езлери к̄арангы этдиле. Дуння жарыгы, андан к̄айры эсе да кетип бара тург̄анча болду. «Неди бу?.. Ахыры-мамы тыяндым? Уг̄ай!.. уг̄ай!..» Бир заманда Ислам солууун ичине тартды. Суусандан ёлорге жетип, сууг̄а тирелген адамча жута эди ол хауаны. К̄езлерине дуння жарыгы к̄айтды. Башын к̄етюрдю. Душманы жанында... к̄ез аклары к̄екге айланып, к̄улакларындан да к̄ан тама. Ислам ёрге к̄етюрюлдю. К̄арыу к̄алмаг̄анды. Фашистни к̄оллары энтда да бог̄урдагындан буууп тург̄анча, не эсе да бир залим ауурлукъ бойнун к̄ымылдатырг̄а к̄оймай эди. Солууун ичине алг̄аны сайын, тамагы да хырылдай эди. Т̄егерегинде ёлюкле... автоматлары да анда-мында атылып. Аскерчи п̄герлери уа алг̄а кетгендиле. Жан ала, жан бере сермешедиле ала душман бла. Ислам жерде атылып тург̄ан автоматладан бирин алырг̄а эниште ийилгенинде, башы т̄егерек айланды. «К̄айдады сени кишилигинг?..» — деп, кеси кесине ичинден к̄утурду. Жан жанына сюрюше, алг̄а тебиреди.

Бу кезиуде, к̄айдан чыкдыла эселе да, учхан к̄амажакылача гуу-гуу эте, к̄екде самолётла к̄ерюнедиле... душман самолётла. Бизни жаныбыздан а жукъ да жокъ. Не самолёт, не танк. Бююн жангы кюч келликди деп, тюнене командирле аскер б̄люмлерине алай билдирген эдиле. Келгени уа жокъ. К̄алай болсун энди? К̄олда адамыча сауут да к̄алмаг̄анды. Патронла да тауусулг̄андыла.

Самолётла алашаг̄а тюшюп, аскерчилени башларындан окыла жаудуруп тебиредиле. Ислам жерге бауурланды. К̄екден келген окыла, жерге чанчыладыла. К̄ан т̄егедиле, ёлюм себедиле. Ахыры боллукъ болмазмы муну? Быллайны к̄ерген уг̄ай, эшитген да к̄ыйын эди. Бир заманда к̄екден атыу сел болду. Самолётланы гюрюлдеген тауушлары да, к̄айры эсе да, бийикге кет-

ди. Ислам артха аунап, кёкге къарады. Тамаша! Бизни самолётла! Сермеш энди кёкде барады.

— Андан бери былай этсегиз а! — деп Ислам ёхтем болду. Самолётла бир бирни къууадыла, бири ёрге, бири энишге учады. О-о! Бири жанды, кимники эсе да. Дагъыда бири... Аладан парашютла бла лётчикле секирдиле. Угъай, Ислам быллайны кёрмегенди. Кёкде, жерде да къыркъышыуну!

Самолётла, уруша кетип, къайры эсе да учдула. Кёк шош болду. Ислам ёрге кётюрюлдю. Анда-мында кызыл аскерчилени башларын кёрдю. Жюрегине асыулукъ кирди. Сау адам къалгъан болмаз деп тура эди да ол, угъай, аллахха шукур, саудула! Адил а... Тазрет а?.. Сау болурламы ала?

Исламны акъылын, тегерекни гюрюлдетген мотор тауушла бёлдюле. Кён да турмай, тютюн арасында душман танкла чыкъдыла. Ала кён эдиле.

Артха чегинирге деп буйрукъ берилди эсе да, огъесе, ол ишни аскерчиле кеслери башладыла эсе да — хар ким артха къачып тебиреди.

Ислам белин къармады. Бир гранаты къалып эди аны. Сермеш кьолуна алды. Ким эсе да анга жанындан кычырды:

— Ислам, артха! Керексиз къырылгъандан хайыр жокъду!

Аны ким болгъанын да таныялмады Ислам. Арсарлы бола кетип, ол да ызына айланды. Жюреги такъыр болду.

«Неди бу? Ууатылгъанлыгыбызмыды?.. Не айтып къайтырыкъма мен Акъташха, уялмай? Душмандан къачып келеме депми барлыкъма?..»

Ислам душманнга бет бурду. Танкла от чачып, келе эдиле.

— «Не этесе, насыпсыз?.. Жанынгы къутхар?» — деди акъылы.

— «Угъай. Жашаудан эсе, Ата журтум багъалыды манга» — деп, жууаплады кыызгъан кёкюреги.

— «Ата журтунгу жангыз гранат бламы сакъларыкъса? Теллилик этме!»

— «Тамычы къаным къалгъынчы сакъларыкъма».

— «Сабийлеринги ёксюз этме. Марияны жиятма. Артха кет...»

Юсюне уруп келген танкга, Ислам гранатын быргъады. Гранатны чачылгъанын эшитди. Алай танкга

хата этмеген эди ол. Ислам башын кётюргенде, кёз ал-
лында, танкны кэурч кёкюрегин кёрдю. Мыллыгын бир
жанына атды. Алай... жетишалмады. Сол кёолу чарх
тюбюнде кэалды. Ол сюек кемирген итча, чыктыр-мы-
ктыр эте, билегин эзип, жерге жабышдырып озду. Ислам-
ны жүреги жылынды. Башы тегерек айланып, кэусары-
ггы келгенча болду. Кёолун кесине тартып кёрдю. Тар-
тылмады. Исламны кёзлери кэарангы эте барып, эси
тайды.

Бир заманда эсин жыйды. Тегерек кэарангы эди.
Кэайда эсе да топла атылганы эшитиледи. Ислам же-
ринден кэозгэалыргга умут этди. Алай, сол кёолу жи-
бермеди. Ол жерге чюйле бла урулуп кэалгганча эди.
Аны ачыгганы мийсине ётдю. Мангылайын тер басды.
Суусапдан а ичи жанып бара эди.

— Тейри, бу уа ишден туююлду, — деп, кэаны
кэайнай, кесин онг жанына аунатды. Жюреги кэарыусуз
этип, санлары кэалтырады. Сол кёолу болмагганча ауур
кёрюндю анга. Онг кёолу бла кэармап кёрдю. Алай ол
энди аны кёолу туююл эди ансы. Ол бош, кёлек женгине
тагылып тургган, ууалгган сан эди.

Ислам жерден ёрге кэобаргга кюрешди. Бутлары
тутмады. Онг кёолу бла жер тырнай, сюркелип кёрдю.
Сюркелди. Дагыда, дагыда... Кэайры сюркелгенин ке-
си да билмейди. Алай сюркелиб а барады, кэаст этип.

28

Уруш Нарсанагга жууукэлашды. Анда аскер госпи-
тальны тылгга кёчюрюрге деп буйрукэ келди. Игиге ай-
ланган жаралыланы барысын да андан чыггара баш-
ладыла. Жангыдан фронтха барыргга кёолундан кел-
генлени, кеслерини аскер бёлюмлерине недиле. Уруш
этерге жарамазлыкэланы уа — юйлерине.

Кезную жетип, Ислам госпиталны начальнигини ка-
бинетине кирди. Стол артында, кэара мыйыкэлары бла
да, толу санлы, орта жашаулу адам, кэадалып жазыу
эте олтурады. Юсюнде акэ халаты. Ислам аны таныйды.
Ол врач-полковник Рехвишвилиди. Аны онг жанында,
энчи столну артында, чиммакэ бетли, ариу, жаш тиши-
рыу олтурупду. Столну юсю кэагытдан толуду. Ислам
салам берди. Полковник башын да кётюрмеди. Ишин
кыстау болса керек аны. Медсестра уа Исламны

саламына жууап да кыайтарып, анга кушетканы кёр-
гюзтдю.

— Олтуругъуз.

Ислам кушеткагъа чёкдю.

— Тукъум атыгъыз? — деп сорду медсестра анга.

— Эменов.

Бу кезиуде полковник башын кётюрюп, Исламгъа ишанлап кыарады. Айтхан жукъ этмеди. Биягъы жазуун башлады. Медсестра кыалау кыагъытланы кыаза кетип, аланы арасындан бирин кыолуна алды да, тышын окъуп, ичин ачды. Бу заманда госпиталны начальниги да жазуун бошап, санларын столдан айырды.

— Окъу, — деп буюрду ол медсестрагъа. Ол аллында кыагъытны кыолуна алып окъуду.

«Эменов Ислам Жамботович. 47 жыл. 115-чи Кыабарты-Малкыар атлы аскер дивизия. 297-чи полк. 28-чи июльда жаралы болгъанды. Сол кыолу, имбашыны тубюнден кетерилгенди. Жарасы алыкъа сау болмагъанды. Кесини халы игиди. Температурасы тапды...»

Полковник шиптигинден кыопду да, Исламны кыатына барды.

— Нек эсе да, сени тукъум атынг кыулагъымдады, — деди ол, сагъышлы болуп.

— Эки-юч кере келип кыарагъан эдигиз сиз манга.

— А-а... сен ушаенг, ол кёп кыан кыуйгъаныбыз. Тюнгиюлтгененг бизни. Алай, кыалай эсе да, хорлагъанса сен ёлюмню. Кёп жашарыкъса. — Медсестрагъа бурулуп айтды: — болушчу кёлегин тешерге.

— Угъай, мен кесим да тешаллыкъма, — деп, Ислам онг кыолу бла, акъ ич кёлегин, жагъасындан тутуп юсюнден сууруп алды.

— Юйреннгенсе, — деп ышарды госпиталны начальниги.

— Амалсызлыкъ неге да юйретеди.

Врач Исламны имбашы кыатыш байланнган байлауну тышындан акъырын тийип кёрдю.

— Ачыймыды?

— Угъай, жолдаш полковник.

— Бу жара тапла уа недиле?

— Граждан урушдан кыалгъандыла.

Госпиталны начальниги башын булгъады.

— Миллетинг неди?

— Малкыарлы, жолдаш полковник.

— Кыайсы ауузданса?

— Уллу тардан.

— О-о, мен анда бола-бола тургъанма, — деди врач танышына тюбегенча жарып. — Жоба ыфчыгын билемисе?

— Билеме... Бизни колхозну жериди алайы.

— Мен ол ыфчык бла Уллу таргъа кѣп кере аугъанма. Уугъа жюриуючек. Огъары Чегет деген элде къонакъбайыбыз да болуучу эди бизни... Хажибекир деп. Таныгъан иш эте эсенг да?

— Угъай танымайма.

— Кий кѣлегинги, кий.

Тешгендеча терк болмай, Ислам кѣлегин, кюреше кетип, алай кийди. Медсестраны болушургъа да кьоймай.

— Ишинг бек къоркъуулу туююлду, Эменов, — деди врач Исламгъа, ол кѣлегин кийип бошагъандан сора. — Юйюнге къайтыргъа боллукъса. Тамбла Нальчикге машина барлыкъды. Сакъ бол, жарангы абериге уруп аурутхан иш этерсе. Хайда, жолунг болсун. Къагъытларыңгы ингирде медсестрадан алырса.

Ислам госпиталны начальнигини кабинетинден мудах болуп чыкъды. «Не терк бошалып къалды мени урушум» — деп кючсюндю ол. Эшикни бирси жанында тургъанла анга:

— Къалайды, эркин этдими юйюнге? — деп сордула.

— Хоу. Эркин этди.

29

Нарсанада аскер госпиталдан Нальчикге тебиреген жюк машинагъа минип, Ислам жолгъа атланды. Кузовда адам кѣп эди. Барысы да къыяулула: кимини кьолу, кимини буту кетип, бирлени уа башлары байланып. Сокъур болгъанла да бар эдиле. Ала кюйсюз душманны аллында элгенмегендиле. Эрлеча сермешгендиле жау бла. Энди уа бирер санларындан айырылып, юйлерине къайтып барадыла.

Кюн ариу эди. Сентябрь ай болгъанлыкъгъа, жашил тау сыртла, жайдача мор чапыракълы терекле. Жалан да тирлиги орулгъан сабанла бла, саргъалгъан нартюх бахчала эдиле кюзню келгенине шагъатлыкъ этген.

Нарсана артда къалып барады. Жери мамырлы, халкъы уа къайгылы. Къайры къарасанг да солдатла. Уруш бери да жетип келеди. Къайда эсе да, душман

узакъ туйюлдо. Дон тюзледеча, мында да къан тѣгюлюк болур... Ислам сагъышлыды. Аны эсине Хызыр да тюшеди. Аны жыры... аны жарыкъ ёню.

Жол чунгурлуду. Аны себепли машина бек чайкъалады. Шофёр акъырын, тап барыргъа да кюрешеди. Алай болгъанлыкъгъа машина, кузовдагъылыны тохтамай силкиндиреди. Ала алыкъа иги болуп бошамагъан жараларын аурутурбуз деп къоркъгъандан, бортха жабышадыла, бир бирлеринден тутадыла.

— Абу, сен тынгысыз болуп келгенча кѣрюнесе, кел, тубюнге бу артмакъны салайыкъ. Ичинде эсги-бусху быстырладан сора абериси жокъду, — деди Ислам, къатында олтургъан къабартылы кишиге.

— Угъай, сау бол, Ислам. Энди манга юйге жетерге кѣп къалмагъанды, — деп, артмакъны юсюне олтурургъа унамады ол.

Абу бла Ислам, экиси да, госпиталда бир палатада жатхандыла. Ары дери ала бир бирин танымаучу эдиле. Энди таныдыла. Аланы жаралы жүрекклери бир бирге жарсыйдыла. Абу бутун къоюп келеди урушда. Ислам а — къолун.

Машина Малка деген элге жетип тохтады. Ол Абуну эли эди. Кабинадан шофёр бла медсестра чыкъдыла да, Аbugъа машинадан тюшерге болушдула. Ислам да тюздю машинадан. Тьякълагъа тьянган шуѣхун къучакълады.

— Сау къал, Абу. Биз энтда да тубербиз.

Машина андан ары кетди. Жолда бирси къабарты элледе, дагъыда бир къауум адам тюздю машинадан. Къалгъанла Нальчикге кюн ортада жетдиле. Шахар къайгъылы эди. Мында да аскерчиле. Къайда эсе да, танкланы гюрюлдегенлери да эшитиле эди.

«Угъай алыкъа уа, кючюбюз барды» — деп келди Исламны кѣлюне.

Машина вокзалгъа жетип тохтады. Солдатла муштухул болуп айлана эдиле мында да. Патрулле болсала керек, экеулен шофѣргъа келип, аны къагъытларына къарадыла. Жолда да бир-эки жерде тыйгъан эдиле машинаны аллын патрулле.

Келгенле барысы да машинадан тюздюле. Бир къауумла былайда окъуна таныш адамларына тубедиле. Ислам тѣгерегине айланып къарады. Бир да шагърей адам кѣрмеди. Нѣгерлеринден экиси нальчикчиле эдиле. Ала Исламгъа:

— Сен узакъгъа барлыкъса. Бюгече бизде къал да, тамбла чыгъарса жолунга, — деп къаты болдула. Ислам унамады. Артмагъын да имбашына атып, жолуна кетди. Бююн, Нарсанадан чыкъгъанында, Урух къабакъгъа — къайын анасына къайта кетерге деп акъыл этген эди ол. Алай аны да къойгъанды.

«Чолакълыгъымы кѣргюзте баргъанча, неге къайта турама ары да. Къарт къатынны да неге жилиятама, харип...»

Кюн батхынчы тохтамай барды Ислам. Ингирликде Аукъабакъ деген къабартылы элге жетди. Бюгече мында къалыргъады акъылы. Арыгъанды бек.

Жангыз келе тургъан аскерчини кѣрюн, адамла сейир эте, орамгъа тѣгюлдюле.

— Ким эсе да урушдан къайтып келеди!

— Ким болур, арабий?..

Адамла Исламны аллын тыйып, тѣгерегин алып тохтадыла. Жан жанындан асыры кѣп соруу сорулгъандан, ол аланы къайсы бирине жууап берирге билмей, апчып къалды.

— Мен таулума... Урушдан къайтып келеме.

— Къайсы элденсе?

— Акъташдан.

— Бир санындан айырылып келе ушайса да, харип...

— Ананг бармыды?

— Келлигинги юйде билемидиле?

— Немецлилени кѣргенмисе?..

Алаша къарт къатын, къолунда да тыягъы бла, Исламны тюз аллына барып, кѣзден жилимукълары да бара, аны тюбюнден ѳрге къарады.

— Аурууунгу алайым, мени жашымы уа кѣрген иш этгенмисе? Зулкъарнейни? Сау болурму ол?

Ислам анга не айтыргъа билмей, адыргы болду. Кѣрмегенме десе, къарт ананы жюреги аурурукъду. Кѣргенме десе, ѳтюрюк айтырыкъды. Къатын а тюр сакъалы да тебе, анга терилип къарай эди. Ол аны жууабын сакълайды.

— Жашынг сауду, анабыз, сауду. Къоркъма, къайтыр ол.

— Къор болайым аузунга. Къор болайым санга...

Была да алай тургъанлай, тюбюнден къыстау келе тургъан ат арба кѣрюндю. Адамла анга жол къоя, орамдан бир жанына ыхтырылдыла. Арба была тургъан жер-

ден бир кесек арлакъ озуп тохтады. Анга эс бургъан адам да болмады. Ислам а аны тохтагъанын эслеген окъуна этмеди. Башында да тегерек бухар бёркю бла, арбадан биреулен тюшдю да, былайда не иш барды дегенча, сейирсиннулоу халда, жыйыннга жанлады. Ислам аны кёрюп, тамашагъа къалды. Бухар бёркю, адамланы ортасы бла ётдю да, Исламны къучакълады.

— Аллах, аллах, Ислам, сенмисе бу?!

— Менме, Амаш менме...

Байрамланы Амаш Исламгъа былай тюберикме деп, эслеп эсинде да жокъ эди. Тюнене Обкомгъа келип, энди артха къайтып бара тургъанлыгъыды аны. Исламны жаралы болгъан хапарын ол эшитип эди. Аны юйюне къайтырыгъын да биле эди. Алай къачан, не заманда къайтырыгъындан хапары жокъ эди ансы. Аны киши да билмей эди. Ислам кеси да билмегенди аны тюненеге дери.

Аукъабакъчыла: «Бюгече мында къал... Урушдан хапар айт бизге» — деп, Исламны кючден бла бутдан берге унадыла.

Арба жолгъа тебиреди... таулагъа. Исламны тауларына!

— Келлигинги нек билдирмегененг? Билдирсенг, алынга улоу жиберир эдик да, — деди Амаш Исламгъа.

— Да бу уа улоу туююлмюдю да?

Амаш башын чайкъады. Кёлкъалды болуп угъай, сейир этип. Бир санындан айырылып келе эсе да, биягъы бюгюле, сына билмеген Ислам! Угъай, ол жазыкъ туююлдю. Аны алай халы жокъду. Амаш таныучу къая кёкюркли Ислам!

— Дивизияны ууалгъан хапарын эшитген эдик, — деди Амаш, ачыулу болуп.

— Ууалгъан эсе да, учуз ууалмагъанды, — деп жууаплады Ислам. Сора бираз тынгылап къошду: — Сауут жетишмейди, Амаш. Битеу палах олду. Танкла керекдиле. Самолётла... — Ислам дагъыда сагъышылы болду. — Алай, ма кёрюрге, хорлагъан биз этерикбиз.

— Да уруп, бери жетип келеди душман, — деди Амаш, кючсюнюп.

— Жетип келе эсе да, ол алай тынчлыкъ бла келмейди. Аузундан бурнундан къаны бара, алай келеди... Москва къатында ууалгъаны уа?

Арба башчы быланы хапарларына да тынгылай, атланы бирде терк, бирде акъырын сюреди. Тегерекни

къарангы басханды. Салкъын да болгъанды. Тауладан бетине ургъан жумушакъ жел, Исламгъа хычыуун кёрюнюп барады.

Амаш анга, бююн обкомда, колхоз малланы тау артына сюрюрге деп оноу этилгенин айтды.

— Нек!? — деп сейирсинди Ислам анга.

— Аланы душманчы кёлуна тюшюрмез ючюн.

— Да душманчы бери жетген кёлу, тау артына уа жетмезми да?

— Ким билсин аны. Къалай-алай болса да, биз обкомну оноуун толтурургъа керекбиз. Ашыгъып артха къайтып келгеним да аны ючюндю.

— Арба бла нексе? Машинанг къайдады?

— Машина жокъду. Битеу табылынган машиналары барысын да фронтха ийгенбиз...

Кече арасы бола, арба Уллу таргъа кирди. Атла бек арысала керек, «пырх-чырх» эте, къыйналын барадыла. Арбаны тау жоллада чайкъалгъаны, бешик эхчелгенча, Исламны жукъусун келтирди. Бююнлю арыгъаны да анга къошулуу, кеси да билмей тургъанлай, къалкъыды.

Амаш аны уятханда, танг белги бере башлагъан эди.

— Жетдик, Ислам, Акъташха.

— Эй а! — деп, Ислам арбада жумушакъ биченден башын терк кётюрдю. Арба аны юйюню аллында тохтап тура эди.

— Нек турабыз, тюшейк, — деди Ислам Амашха, арбада артмагъын кёлуна алып.

— Мен кюндюз келирме. Шёндю уа сен юйюрюнгю кёр. Ол игиди. Мария хычинле этип турсун.

Ислам Амашны юйюне къайтармай иймезге къаты болду. Алай, райкомну секретары унамады. Тыш адам болмай тюбеширин сие эди ол Ислам юйюрю бла. Эркин тансыкъласынла бир бирни.

Арба кетди Уллу тар бла ёрге, Гюрен эл таба. Ислам а юйюню арбазына кирди. Туугъан эли Акъташ къарангы кечени кёйнундан энди къутула келеди. Ислам юйюне кирирге ашыкъмады. Черен сууну шууулдагъанына тынгылады. Ол аны къулагъына къалай эсе да хычыуун, жумушакъ эшитилди. Халжарда ийнекни ышныр этгенин да эшитди ол... Къалай игиди! Къалай мамырлыды шёндю мында. Биченни ийиси уа? Бир гебен бичен жыйып турадыла. Ислам бара барып аны юсюне бауурланды. Кюз арты бичен! Аны ийисин ийисген турлугъу келди Исламны.

Акъташ жарый келеди. Ислам юйюню арбазындан ахыр кере, элине къарады. Эл а тынч, дунияда уруш къайгъы бери жетмегенча.

Азинатны баууруна кысып, тынч жукълап тургъан Мария, эшикни къагъылгъанына, къоркъуп уянды. Кызын уятмаз ючюн, ундурукъдан акъырын кетюрюлдю. Тышында жарыгъанлыкъгъа, алыкъа юйюню ичи къарангы эди. Марияны жүреги элгенди. Жыйрыгъын юсюне тюзетип киялмай, бираз ауара болду. Бу кезиуде Элдар да уянды.

— Не эртде тураса, ана? — деди ол, кёзлерин ууа.

— Ким эсе да эшикни къагъады. — Алай айта, Мария босагъа къатына барды.

— Кимсе?

— Менме...

* * *

Исламны урушдан къайтхан хапары, таиғ жарыгъы бла бирге жайылды Акъташха. Бек алгъа Хоншулары келдиле Исламны кёре. Аны ызындан а тийре. Ахырында уа битеу эл — уллусу, гитчеси да! Адам дегенинг сыйынып, сыгъынып болмай эди юйге. Хар ким да итине эди Исламны кёрюрге. Хар ким ёшюн ура эди юйге. Алай сейир эди шёндю, урушдан къан тегюшюп къайтхан адамны бетине къарагъан, аны хапарына тынгылагъан! Урушда адамлары болгъан къатынла бютюн да бек къадала эдиле Исламны къатына жалларгъа: кими эрини, кими жашыны, кими къарындашыны хапарларын сорургъа,

— Да Ислам къайдан билликди аланы хапарын, — дегенле болсала, къатынла уа алагъа:

— Билмей а... нек билмейди, урушдан къайтхан адам! — деп бир да унамай эдиле.

Урушха кетгенле барысы да бир жерде, бир тыгъырыкъда уруш этген суна эдиле ала. Къатынланы урушдан ангылаулары алай эди. Болса да, ала юйге кирип, Исламны чолакълыгъын бла, азгъан бетин кёргенлей. анга жазыкъсыннгандан, кеслерини жарсыуларын унутуп:

«Оу ананг, харип!..» — дей, кёз суу этип тебирей эдиле. Аланы алай этгенлерин Ислам бир да жаратмай эди. Алай, ким не этсе да, Ислам сабыр эди. Келгенлени кьолларын да тута, кьучакълагъан да эте тансыкълай эди.

Суфиян эфенди да келгенди бюгюн бери. Исламны хапарына тынгыларгъа бек итинген адамладан бири эди ол шендю былайда. Алай, халкъ басынгандан сора келгенди да, юйге сыйынмай, арбазда къалгъанды. Анга урушну керти хапарын билирге керек эди. Келген да аны ючюн этгенди ансы, Исламгъа тансыкълыгъы жокъ эди эфендини.

Юйню ичинде исси эди. Терезеле, эшикле да ачыкъ болгъанлыкъгъа, хазна солуу айланмай эди. Себеби, тышында кюн къызыу эди. Желсиз кюн.

Исламны тегерегини басынган адамла аны хапарына шум болуп тынгылайдыла. Анасы бла бирге, Фатимат да келгенди бери. Урушну хатасы болмаса эди, ол шендю бу юйню келини боллукъ эди. Ким биледи, андан бери, сабий да табар эди ол. Алим бла экиси, бир бирни ийнакълай жашар эдиле. Алай, не медет! Уруш ойду да къойду аны жашаун. Алай къызы ахшы умуту алыкъа юзюлюп къалмагъанды. Аны суйгени сауду. Ол сау къадарда Фатимат жашау несиди, насып келлюдю, умутлуду. Ислам айта турады шендю адамлагъа: биз хорларыкъбыз! — деп. Алай болса, Фатимат бу юйге энтда да кирир келин болуп. Насыбын жангыдан жалгъашдырыр, юзюлген жеринден къаты туюмчек этип. Ол бюгюн бери кире келгенлей окъуна, Мария аны къалай къучакълагъанды: «Къор болайым санга, келинчигим» — деп. Къалай хычыуун керюннгенди аны къучагъы Фатиматха! Хар зат да тап боллукъ эди, душман хорланса эди. Да, хорланармы да ол?

Исламны жууукълары къууанчы эдиле бюгюн, бир заманда да болмагъанча! Бир саны къырккылгъан эсе да, ол юйюне сау къайтханды. Къоллары, аякълары болмагъанла жашамаймыдыла! Жашайдыла бек. Не да болсун, жаны сауду. Анга шукур эте эдиле Исламны жууукълары. Бюгюн бери жыйылгъан къатынланы ичинде уа азмы эди: «Игисагъан бизни киши да къайтха эди былай», — деп тилегенле. Хау, эрлери сау къайтсынла ансы, ала аллахны не ишине да ыразыдыла. Алай, бар эдиле мында, тилеклери тауусулуп олтургъанла да: Анна Сергеевна бла Лиза. Быланы кюнлери тумаланганды. Кюйсюз уруш от жагъаларын суутханды. Тахир бла Иван Васильевич энди бир заманда да керюнюрюк туююлдуле аланы кезлерине. Ой, аман дуня!

Къанаматны юй бийчеси Айшат да жарыгъанды бюгюн. Исламны келгени къууандыргъанды аны. Болса

да, жаш къатынны жюреги къайгылыды. Ёлгенени — ёлдю деп хапарлары келеди. Сауланы уа, письмоларын аладыла юйдегилери. Къанаматны уа хапары жокъ. Не этсин Айшат? «Суимай тургъанлай Исламча келиб а къалырмы? Ай, алай болса эди уа!»

Айшат ичинден ахтына эди. Аны ахтынганын жанында сюелген апсыны Салихат сезип турады. Айшатха къарагъанда Салихатны кёлю иги да тынч эди. Жашы Рамазандан къагъыт юзюлмей келеди. Адил да жазады. Ол шёндю Сталинграддады. Марияны къарындашы Тазрет бла ол экиси биргедиле.

Не да болсун, Исламны урушдан къайтханы Акъташны бюгюн бир къозгъан алай чёкдюрдю. Къайгылы болуп тургъан элни къайгысысы бираз басылгъаннга ушады.

30

«Немециле Нальчикни алгъандыла», — деген хапар Уллу таргъа шууулдан кирди. Адамланы жюреклерин юшютдю.

Алгъаракълада Уллу таргъа Нальчикден обкомну секретары Жантемирланы Сафар келген эди. Ол хар элде да болуп, халкъгъа: «Къоркъмагъыз, кёп бармай душман ууатыллыкъды...» — деп, жамауатны къууандырып кетген эди. Ахшы умутлу болуп тура эдиле адамла андан бери. Алай, бюгюн Уллу таргъа кирген сууукъ хапар, аланы ахыр умутларын кюл этди. Душман республиканы жюрегине сюнгю урду. Энди къалгъаны уа не болсун?..

Суфиян эфенди бир къауум кюнден бери аурукъесунун эди. Ыйыкъ чакълы бир, тёшегинден къопмай жатханды. Бюгюн башын кётюрген кибики этгенди. Эртденли туруп, намаз да кыылгъанды. Къарыусуз болуп, жангъдан ундурукъгъа тыянганды. Тауукъ шорпа ичерик эдим дегенди да, къатыны Лаулан аны ауарасына кирип айланады. Жаухар а эки челек бла да Череннге суу алыргъа кетгенди.

Суфиян жумушакъ тёшекге сыртындан тюшюп, эки кёзю да юйню башына къарай, намаз минчакъларын санайды. Бу кезнуде уллу хахай этип, эфендини юйюне Къудас кирди. Суфиян да, Лаулан да къоркъдула. Къудас тюзюплей эфендини ундуругъуну аллына барды да, эки кюлун да къанатлача кымылдата айтды:

— Не затха тёнгереп тураса, Суфиян? Къуру къала-

са! Колхоз малланы чача турадыла ныгышда! — Андан сора жукъ айтханы болмай, Къудас будуман этдирип, юйден чыкьды. Суфиян къойнуна жилин киргенча, ундуругъундан секирип къопду.

— Кертими айтады бу тели? — деп, Суфиян къатынына аралды.

— Аллахакьына, билмейме, — деди Лаулан, ал ботасына суу къолларын сыйшай.

— Къайдады мени чепкеним?.. Шалбарымы да тап берн... Хайда!..

Бу такъыйкъалада Суфиян саусуз адамча туйюл эди. Асыры ашыкъдыргъандан, кесин буза эди.

— Мени юлюшсюз къояргъа умут этип, андан билдирген болмазла. Тейри, юлюшюму уа алырма, анагъыз къатыныгъыз боллукъла!

— Мен да барайым сени бла, — деди Лаулан анга.

— Келмей а... Адам башындан юлеше болурла. Къыз а къайдады?

— Суу алыргъа кетгенди. Келе болур энди.

Суфиян бла Лаулан юйлеринден мукъут болуп чыкьдыла. Эки челекни да суудан толтуруп, Жаухар да арбазгъа кирди.

— Къой челеклени былайда. Бизни бла тебире, — деп, ала Жаухарны ахын алгъанча этдиле.

— Къайры?

— Кёп жаншай турма... кел.

Суфиян сехлеринден, аланы башы бла секирип алай ётдю. Лаулан бла къызы аны ызындан жеталмай, артда къалдыла. Аланы къой, ат окъуна жеталмаз эди шёндю Суфиянны.

Ныгышда адам алыкъа алай кёп туйюл эди. Ары жамауат энди жыйыла барады. Ныгыш арты бетде, къойла кютедиле. Тууар малла, бузоула да кёрюнедиле анда. Была колхозну тау артына сюрюлмей къалгъан малларыдыла: къарыусузлары, ауруулулары, ууакълары. Къалгъан малланы уа аудургъандыла тау артына. Дадаш, Къаспот, Хасан, Зеке аланы сюрюп кетгендиле. Ай болуп барады ала кетгенли. Хапарлары жокъду. Юйдегилери тынгысыз болуп турадыла. Аланы къачан къайтырыкъларын киши да билмейди.

Ислам эртденли бери да ныгышдады. Бир аягъын таш юсюне салып, алгъа къынгырыракъ да болуп, жар башындан къарагъан жугъутурча сюеледи. Къашлары туйюлюпдюле. Къыш боранда бузлагъан ташича, бети сур

тартыпды. Аны акылына келмеген не зат барды дейсе шендү! Кеси кьолу бла ишлеген уллу, жарыкь ююю оюлуп бара тургъанча кьорюнеди анга. Жангы ёмюрюю эшигин ачар ючюн, азмы кюрешгенди ол? Къанын, жанын да аймагъанды. Унукъгъан халкъны насыбын байракъ этип, аны отдан, суудан да ётдюре келгенди. Таулагъа жарыкь кюн тийген эди. Энди уа барысы да тюп болуп барады.

Элни жамауаты ныгъышха жыйылады. Хар келген Исламны тегерегине жууушады. Ол не айтсын эллилери не? Биз душманнга хорлатдыкьмы десин... Совет власть оюлдуму десин... Угъай, Ислам алай айталлыкь туююлдо, къаяла юсюне оулсала да. Ол ийнанмайды душманны хорларына. Ол ийнанмайды Совет властны оюлуруна...

Шарау да, Хасау да, дагъыда бир къауум къарт, Исламны къатына бардыла. Къайгъылы халлары бар эди аланы. Хар заманда безирей айланыучу Шарау окъуна мудах эди бюгюн.

— Ислам къалай болады бу... Колхозну къурагъан да этип, энди уа чачханмы этесе? — деп сордула анга.

Ауур соруу эди бу. Исламны жюрегин къалтыратхан соруу. Къартла аны кёзюне къарап, жууабын сакълай эдиле.

— Угъай, алай туююлдо. Биз жалан да бир ауукъ заманнга дери колхозну ишин тохтатабыз. Душманны жерибизден кыстасакъ, жангыдан хар зат ориуна келликди.

— Охо алай а болсун, ант этейим, — деди Шарау, Исламны тубюнден ёрге къарап.

— Боллугъу алайды...

Бу кезиуде, бетин да алгъасындырып, Суфиян къуухотун этип жетди. Саламы-келамы да болмай, Исламгъа дау этип тохтады:

— Сени не умутунг барды, ы?

Ислам башын кётюрдю. Эфенди анга, аузун ачып тургъан жиянча кьорюндю. Халкъ бу экисине къарап къалды.

— Колхоз малладан манга юлюш жетдирмезгеми кюрешесе сен? — деди Суфиян, къаны къайнап.

— Не юлюш керекди санга? — деп сорду Ислам, сабыр халда. — Сен колхозда ишлемегенсе...

— Манга мени кеси малларымы къайтар... Эки къунажин бла бир ууанык!.. От салырма, оллахий! Сен

кьоркьутур заманла кетгендиле. Ариулукъ бла кьай-тармасанг, аманлыкъ бла кьайтарырса.

Исламны кьаны кьартыгъына сыйынмагъанча болду. Билеги болмагъан имбашы, кьалай эсе да, тынгысыз кьымылдады. Ерге ургъан ачыуун кючден бла бутдан басды. Аны бетинде огъурсузлукъну кетюралмай, Суфиян андан артхаракъ турду.

— Ала, Суфиян, биреу мал кьайгъылы, биреу жан кьайгъылы дегенлей этме, — дедиле кьартла, эфендини сугъанакълыкъ этгенине бюсюремей.

— Сиз а мал кьайгъылы туююл эсегиз, не затха деп келгенсиз бери, ы?

Суфиянны кьылыкъсызлыгъы кьартланы чамландырды.

— Сени шыйыхлыгъынг жокъду, ант этейим, — деди Шарау анга.

— Шыйыхлыгъы жокъ эди да жокъ эди, адамлыгъы да жокъду ансы...

Былань даулашлары уллугъа кетди, халкъ да тегереклерине басынып. Суфиян хорланды. Аман хорланды. Айыплы болуп чыкъды эллилерини ортасындан.

«Тохтагъыз, сизге уа немецле бери бир келсинле!» — деп, ол аланы ичинден жаный, ныгъышдан кетди. Ислам аны ызындан кьарап, башын булгъады: «Басылып туруп, энди уа баш кетюргенсе, тап кезиуню марагъан бёрюча. Сен да душманыса халкъны...»

Ислам кьартла бла оноулашып, хар юй сайын, колхоз малланы юлешди. Ол иш туюш бола алай бошалды. Хар ким жетген малларын алларына сюрюп, юйлерине кетдиле. Ныгъышдан бек артда кетгенледен бири — Баракъ эди. Бююн аны жүреги да бек кьыйналгъанды. Умуту башхача эди аны. Алай ол умут этгенча болмады иш. Аз юлюш чыгъаргъандыла анга колхоз малладан. Алай боллугъун билсе эди, ол ёлюп да, колхоз кьойланы кютергеми барыкъ эди. Аллах кечмесин Суфияннга! Аны айтханын этип, бай болама деп, аны ючюн баргъан эди, кьыш кьыямада кьойлагъа. Умуту болмады. Колхоз малланы асламысын урушда адамлары болгъанлагъа бла кьарыусуз юйдегилеге юлешип ийди Ислам. «Аллах онгармасын аны. Онгаргъан да этмез. Бир санын кьурутханды. Ай сени былай этеригинги алгъадан билген болсам эди, кьойланы бугъейлеге сюрюп кетмеймем. Кьарачы аллахчю, бай бола тургъан жеримде, кеси акъылсызлыгъымдан кьалып кьалгъанымы!...»

Баракъ бурну да энниге салынып, ол затланы юсюнден сагъыш эте, төрт-беш кьойну да аллына сюрюп, элни ичи бла юйюне кетип бара эди. Ол ныгъышда бек артха, жюрегини кыйналгъанын Исламны бетине айтыргъа деп къалгъан эди. Алай аны да эталмагъанды.

Болса да, Суфияннга къарагъанда ол онглу эди. Суфияннга жукъ да жетмегенди. Ол зат Баракъны кёлюн бираз тынчайтады. Суфияннга не аманлыкъ болса да, угъай дерик туююл эди ол. Аны кёп хыянаты жетгенди Баракъгъа. Ол болмаса эди, Баракъ биринчи эфенди боллукъ эди Акъташда. «Бир жаны бла Ислам сау болсун, аны жамауатдан айырып, юлюшсюз кьойгъаны ючюн. Алай ол кесин да юлюшсюз кьойгъанды. Бир токълу окъуна алмагъанды кесине. Не тукъум башсыз адамды ол? Битеу ырысхы аны кьолунда... Эки этип жартысын кесине къалдырса да, анга ким не зат айталыкъ эди?..»

Баракъны акъылып, аллына тюбеген Суфиян бёлдю. Была бир бирге къаш тюплеринден къарашдыла. Экинсини да бетлеринде бир тюрлю жылылыкъ жокъ эди. Суфиян Баракъны кьойларына да къарай, ичинден кюйюксюндю. Алай ол аны Баракъгъа сездирмедди. Сездиргенни кьой, ачыу этгенча, башын чайкъай айтды:

— Сени да онгдурмады кёрсем, ол чолакъ гяуур.

— Да ол мени онгдурмагъан эсе, аллах аны онгдурмасын, — деди Баракъ, ичинде ачыуун тышына төге. — Сен жангылтдыргъан эдинг ансы, мен барлыкъ туююл эдим ол заманда колхоз кьойланы кютерге. Бу эки-юч кичиу токълуну уа, алайсыз да берлик болур эдиле.

Суфиян башын жан жанына буруп къарай, Баракъгъа шыбырдап айтды:

— Къоркъма сен... Алыкъа биз юлюшюбюзню алырбыз. Тийшли юлюшюбюзню.

— Къайдан аллыкъса энди уа? Юлешинмеген мал къалмагъанды.

— Тау артына сурген маллары уа?

— Кьой, кьой, Суфиян, сен а не бир да магъанасыз затны айтаса. Ол малланы энди биз къарап да кёрлюк туююлбюз. Балшибикле аланы ары бошму сурдурген сунаса? Аланы анда аскерге ашатырыкъдыла... Къызыл аскерге.

— Жетишаллыкъ туююлдюле. Тау къушлача немецлени сюзюлюп жетип келгенлерин кёрмеймисе?..

Къыш суукъла жетдиле. Акъташны къайгъылы жашауун сууутургъа умут этгенча, къалын къар да жауду. Алай ол элни къайгъысын чёкдюралмады. Къайда эсе да, узакъ болмай, топла атыладыла. Аланы тауушлары кюнден кюнге Акъташха жууукъдан жууукъ эшитиледиле. Уллу тарны башы бла, самолётла да учадыла.

— Не этейик, къайры кёрге кирейик?.. — деп, ахлары кетген къатынла, бир бирге жюрек къоркъууларын айта, амалсызгъа къалып айланадыла. Топла уа атыладыла... къайда эсе да, жууукъда. Жер титирейди. Терезелени миялалары зынгырдайдыла. Адамла юйлерини къатларында урула къазып, мирзеучюклерин да, башха затлары да ары букъдурургъа кюрешедиле.

Къайгъы кёпдю элде. Урушха кетген жашладан ханпар жокъду. Почта ишлемейди. Радио сёлешмейди. Акъташ дуниядан айырылыпды шёндю. Тенгизде ажашхан къайыкъгъа ушайды ол. Тенгиз а толкъунлуду, кюнле уа туманлыдыла. Къайыкъ кюйсюз толкъунланы юсюнде чайкъалады. Аны ичиндегиле бир бирлерине къысылып, аллахдан болушлукъ тилейдиле...

Бу арт кюнледе, Ислам туманда ажашхан адамча болуп айланады. Сёзге къызгъанч болмаучу эди ол, бир заманда да. Энди уа кёбюсюнде тынгылагъанлай турады... сагъыш этгенлей. Эртденликде юйюнден бир кетсе, ингирге дери, къайда эсе да сыртлада, къоллада айланып, алай къайтады. Аны нек айланганын, не зат излегенин киши да билмейди. Бюгюн да ол, юйюне ахшам къарангысында келди. Тонун да тешмей, печ къатында шинтикге чёкдю. Башында бёркюн къолуна алды.

— Юй жылыды, тонунгу нек тешмейсе? — деди Мария анга.

Ислам туруп тонун тешди да, эшик жанында чюйге такъды. Сора къайтып келип, биягъы шинтигине олтурду.

— Жаным ауруйду сени мудахлыгъынга, — деди анга Мария, печь башында ёрге уруп къайнай тургъан чоюнну башын ача. — Не болгъанды санга? Ауругъан ишти этесе? Билегингми къыйнайды?

— Угъай, угъай... Сизге сагъыш этеме. Жамауатха жарсыйма. Келе тургъан душманны адамлыгъы жокъду. Жануардан да аман былхымлыды ол. Кезиунде са-

бийлени да алып, ата юйюнге кетип кьалсанг боллукъ эди. Алай энди уа кечди.

Исламны сагъышлы кёзлери чоюндан чыкыгъан тыл-пыугъа къарадыла. Ол анда не зат кёрлюк эди? Бош, алай къарагъанлыгъы эди ансы.

— Охо, не этерикбиз да. Халкъ болгъанлай болурбуз биз да. Къадардан киши кьутулмайды, — деди Мария кючсюнюп.

Исламгъа къатыны, къалай эсе да, сабырлы кёрюндю. Мария ынчхаучу тиширыуладан туююдю. Жашауларыны не кыйын сагъатларында да ол кёлсюзлюк этмегенди. Алай болгъанлыкъгъа, Ислам къатыныны бу жолгъу сабырлыгъына жүреги бла ийнаналмады.

«Мени кёлюмю алыр ючюн сабыр болургъа кюрешесе, — деди ол ичинден. — Мен аны билмегенми сунаса? Алай, сен манга бош жарыйса, Мария. Мен ёлюмдеи кьоркъмайма. Керти айтама, оллахий. Мен аны туююме да санамайма. Мен къадарыма ыразыма. Жашауумда кёп ахшы умутларым толгъандыла. Аладан бири сен эдинг, Мария! Сени бла бирге кетген жылларымы мен башха насыпха тенг эталлыкъ туююлме... Мен кёреме сени... эки сабийинги да ёшюнюнге кысып, тегерегинге кьоркъуулу къарай жашагъанынгы. Мен билеме сени, Алим сау болурму деп, сагъат сайын кючсюннгенинги. Жюрегинг толу къайгъынг барды. Аны барысын да ичингде жашырып, дагъыда мени кёлюмю алыргъа кюрешесе. Сен огурулу адамса. Жюрек халаллыгъынги чеге жокъду. Сени ол халаллыгъынг жауун болуп жауса эди, жер юсюнде бир къарыш кьум тюз кьалмаз эди кёгермегенлей. Фашистле аны ангыларыкъ туююдюле. Ала мурдарладыла. Алада адамлыкъ жокъду...»

Кёп сагъышла башын басхандан, Ислам кеси кесин унутханды. Кюйсюз душман туугъан элине жетип келеди. Элде уа къарыусуз кьартла, тиширыула, сабийле. Энди ала къалай болсуула? Не кюн келликди алагъа? Ислам не этсин? Кьолундан келсе, деу къуш болуп, элини жамауатын кёкге алып кетер эди. Не медет? Душман жетип келеди...

Тышындан ат аякъ тауушла эшитилди. Ислам олтургъан жеринден кьопду. Мария тынгысыз болду. Эрине кьоркъуп къарады. Эшик ачылды. Босагъада эки бёрклю кёрюндю. Юслеринде жамычылары, боюнларында акъ башлыкълары.

— Къонакъ аламысыз?

— Келигиз, келигиз... — деди Ислам, аланы юйге чакъыра. — Охо! Амаш, сенмисе?!

— Таньялмаймы къалдынг? — деп, эшикден алгъа кирген киши, башында къой териден этилген тюклю бёркюн къолуна алды.

— Оллахий, быллай бёркню тюрбюнде адам кюзгюде кеси кесин окъуна таньяллыкъ тюрюлдю, — деди Ислам, Амашны къолундан бёркюн ала. — Етюгюз берн... жамычыларыгъызыны да тешигиз.

— Жамычыланы тешген этейик, алай, кёп олтурлукъ тюрюлбюз. Заман жокъду. — Амаш алай айтып, бойнунда башлыгъын, ызы бла уа жамычысын тешди. Андан сора Марьяны къолун тутуп саламлашды. Элдарны аркъасындан къакъды: «Аперим, уллу киши болгъанса» — деди анга. Сора, Амаш, анасыны этегине къысылып тургъан Азинатха ийилип: «Сен а, къачан тойда тепсеп башларыкъса, ы? — деп, аны къызыл уууртуна бармагъы бла тие, къюлюмсюредн. Къызчыкъ уялып, анасына бютюн да бек къысылды.

Амаш да, нёгери да тапчанига олтурдула.

— Нечиксе, Ислам? — деп сорду Амаш, узун, къара мыйыкъларын сылай.

Алгъын болмаучу эди аны мыйыкълары, энди къойгъанды.

— Кёресе, — деди Ислам.

— Кёргенин къой сен. Не оноу этип тураса?

— Не затха?

— Немселени къолларына тюшсенг, ала сени аямазлыкъларын билемисе?

— Билеме.

— Сора нек тураса? Нек келмейсе бизге?

Ислам тынгылауну ийди. Мындан къауум кюн алгъа, аны партизан отрядха чакъыра экеулен келип кетген эдиле. Ислам барыргъа айтып ийген эди алагъа. Бююнбюгече келеди деп, Амаш аны сакълап тургъанды. Алай ол келмей кёп къалгъандан сора, Амаш тёзалмай жолгъа кеси чыкъгъанды, биргесине нёгер да алып.

— Шёндю отрядда жыйырма чакълы адам барбыз. Алыкъа андан, мындан келе, къошула турадыла. Сауутсабадан да жарлы тюрюлбюз... Мен сени элтирге келгенме, Ислам.

Ислам башын чайкъады:

— Бусагъатда — угъай.

— Нек?

— Ахыр такъыйкъалагъа дери, элими жамауаты бла бирге болургъа сюеме. Отдан, суудан да мен эллилерим бла бирге къутула келгенме. Ала манга ийнаналдыла. Бу къоркъуулу кюнледе, ала менден ышыкъ излерге кюрешидиле. Мен кетсем, Ислам да башын алды да кетди дерле. Суфиян эфендича, аманлыкъгъа жол ызлап айланганла, халкъны терсине тартырыкъдыла. Мен алыкъа тура турайым, Аманш.

— Немецлени къолуна тюшюп къалсанг а?

— Тюшмем. Бир саным къыйылып, къаным саркъа тургъан заманда да тюшмегенме мен аланы къолларына. Энтда да тюшмем.

Аманш сагъышлы тынгылады. Аны аллында, биягъы темир кёкюрекли Ислам! Айтхан сёзюнден артха турмаучу коммунист. Аны бла даулашыудан хайыр чыкъмазлыгъын ангылады Аманш. Даулашып да нени юсюнден даулашырыкъ эди? Ислам тюздю. Алай, нек ангыламайды, Аманш аны жанына къоркъуп келгенин? Угъай, Ислам аны ангыларыкъ туююдю. Себеби, ол кеси жанына къоркъмайды. Кеси жаны анга учузду. Башхаланы жаны багъалыды анга.

— Ахшы сора, Ислам, — деди Аманш, къолун аны имбашына салып. — Эсингде болсун, шёндю биз Гюрендебиз. Душман келин, анга къарыу эталмасакъ, Чатла башына кетерикбиз.

— Ахшы.

— Шамил а не тукъумду?

— Бек къыйынды. Ингирли юйюне барып кёрюп келеме. Ауур саусузду ол. Кёзлери да иги кёрмей башлагъандыла кесини да.

— Не амал этейик анга? — деп кючсюндю Аманш.

Аманшны акъылы, Шамилни да алып кетерге эди биргесине. Ислам айтханча, къыйын эсе, сора анга этер амалы да жокъду.

Мария юйюне келген къонакъланы сыйлады. Сыйланып бошагъанлай, ала мычымай жолларына кетдиле.

— Сен нек кетмединг ала бла? — деди Мария эрине, къонакъланы ашырып, юйге къайтхандан сора. — Кюном къуругъан, сен кесинги палахха къалдырыргъа айланаса!..

Бюгече Ислам татлы жукълады. Арт чурулада бу жолча тынчлыкълы жукъламагъанды ол. Ким биледи, алгъындан бёлюне тургъан жукъусу жыйыла кетип, бюгече басхан эсе да. Огъесе, Амашны келип кетгеними тынчайтды аны. Адамланы партизанига чыкъгъанлары игиди. Ислам кеси революцияны жылларында, партизанлыкъда азмы айланганды. Ол биледи партизан кючню.

Ислам уянганда, кюн чыгып эди. Юйдегилени барысы да аягъы юсюнде: Мария аш-суу эте, Азинат сибиртки бла юйню тюбюн сыйпай...

Ислам терк окъуна кийинип, тышына чыкъды, бираз туманлы болгъанлыкъгъа, эртденлик анга, къалай эсе да, шош кёрюндю. Топ атылгъан тауушла да ёчиюлюпдюле. Эл тынчды. Ислам къызына къумгъандан суу къуйдуруп, бетин жууду. Андан сора, ауузланыргъа стол артына чёкдю. Мария картофла биширгенди. Исламны сюйген ашыды ол. Башы алынмагъан бишлакъ бла картофну тапса, анга башха зат керекмейди. Ашаргъа алай уллу кёлю ачылып туююл эди шёндю аны. Алай, чачылып бишген къургъакъ картофланы кёргенде, эртдеден ач болуп тургъанча, ичи шор тарады. Ол сай табакъда картофлагъа узалгъанлай, тышындан Элдар чабып юйге кирди.

— Аскерчиле! — деди ол, босагъа юсюнден окъуна.

Ислам олтургъан жеринден секирип къопду.

— Не аскерчиле?

— Бизникиле болурла дейме. Элге жетип келедиле.

Ислам чабып тышына чыкъды. Кертиси бла окъуна къауум аскерчи элни къыйырына жетип келе тура эди. Башларында къулакълы бёрклери, юслеринде узун шинеллери. Кимини кёкюрегинде автоматы, кимини аркъасында сюнгиюлю шкогу. Къоллары, башлары байланганла да бардыла араларында.

«Бизникиле!» — деди Ислам ичинден кёлю кётюрюлюп. Алай айтханы бла, чабып орамгъа чыкъгъаны тенг болду. Ол терк-терк атлай, аскерчилени алларына кетди. Солдатла, бюгече жаугъан, жумушакъ, къалын къарны жыра, акъырын келе эдиле. Битеу элни жамауаты тышына тёгюлдю. Хар ким юйлерини арбазларындан, тамаша болуп къарайдыла.

Фатимат аскерчилени, эки челек бла суу алып, юйюне къайтып келе тургъанлай кёрдю.

«Аланы ичинде Алим а болмазмы?» — деген сезим, аңы жүрегин элгендирди. Орамны ортасында тохтап, челеклерин жерге салды. Кёкюрегини къайда эсе да бир жеринде, къууанч къабынды. Ол бираздан, жана кетип, ёртенге айланганча болду. Челеклерин да унутду Фатимат. Жаулукъ къанатлары желде сюзюле, аскерчилени алларына чаңды. Айшат да къарайды солдатлагъа, кёз жаулары эрий. Жюреги уа кычырады алагъа: «Къанамат жокъмуду, сизни арагъызда?» — деп, Фазика да сюеледи арбазларында, бети агъарып. Аны къатында уа келини — Кезибан. Аланы кёз къарамлары аскерчилени арасында Азретни излейдиле. Хар солдатны жүрюшюн, ала Азретни жүрюшюне ушатадыла. Жюреклеринде ахшы умутла тууадыла...

Ислам аскерчилеге эл аягъында тубеди. Солдатланы алларында келген, ёсюмлю, жаш офицерни кьолун тутду.

— Сау келигиз.

— Сау бол. Не элди бу? — деп сорду офицер Исламгъа.

— Акъташ.

— Мындан ары уа эл бармыды энтда?

— Болмай а. Сау районду бу.

— Сен ким боласа мында?

— Колхозну председатели.

— Алай эсе, танышайыкъ. Мен Гавриловма.

— Мен а Ислам... Эменов Ислам.

— Билегинге уа не болгъанды?

— Урушда кетгенди.

— Сора фронтовиксе сен да? — деди офицер, жүреги Исламгъа бютюн бек ачылып. — Не хал барды мында?

— Кёресе. Алыкъа зат да жокъду.

— Бизни аскер жокъмуду бу тарда?

— Угъай. Сиз биринчисиз.

Лейтенант нек эсе да, башын чайкъады. Арыгъан кёзлери Исламгъа мудах къарадыла. Аны тюк басхан саз бетинде адыргылы хал эсленди.

— Биз чегинип келебиз. Полкубуз ууатылгъанды. Къалгъаныбыз буду, — деп, Гаврилов башы бла солдатларын кёргюзтдю.

— Сора немецле келедиле бери?

— Тюнене ала бла бу кьалгъанларыбыз ахыр кючю-бюзге тыянгынчы урунханбыз. Бир да билмейме, бу тарда не бар эсе да? Эсесовчу бир отряд кьаты ёшюн урады бери. Айхай кеси уа, бу жерлени уста таныгъанча, алай маневр этеди.

Ислам сейир эте, имбашларын жыйырды. «Къалайлыкъ бла таныргъа боллукъдула немецле бу жерлени?» — деп келди аны кёлюне.

Гаврилов сагъышха кьалды. Мында кьызыл аскерчиле болурла деп, бек уллу ышанганы ол эди аны. Амалсызгъа кьалып, тегерегине бурулуп кьарады ол. Бауурун жерге сала башлагъан акъсылдым туман аны кёз кьарамын узакъгъа жибермедн. Кьатында уа жунчугъан солдатлары. Тюненеги кьанлы сермеш... бюгечегн кьыйын жол. Ашан ашлары жокъ. Фашистле уа келе болурла. Аланы аллын къалай тыйсынла энди была? Къалай ийип кьойсуна бу мамырлы элlege душманны? Не этснн Гаврилов? Не амал? Немецлиле алгъан эллеринде тохтай, тохтай келгенлерин ол биледи. Ала не бек тохтасала да, тамбла окъуна бери жетерге боллукъдула.

«Тейри, бу уа ишден туююлдо, — деди Гаврилов ичинден, бир мадар этерге керекди. Не мадар? Не?..»

Бу кезинде быланы кьатларына Акъташны жамауаты басынды. Адамла бла солдатла кьатыш болдула. Кьатынланы кёзлеринде жилямукъла... Кьарт кишиле уа, урушдан кьайтхан жашларына тюбегенча, солдатланы кьучакълайдыла. Кьызла ичлеринден ахтынадыла, туурадан кьарайдыла. Фатимат кёрмейди Алмни. Жокъду ол быланы арасында. Аны кёз кьарамы хар солдатны бетни «сылап» чыкъгъанды. Кёрюнмейди аны Алмни.

— Жолдаш лейтенант, солдатла ауузланган да этснле, бир кесек солугъан да, — деди Ислам Гавриловха. Лейтенант ыразылыгъын билдиргенден сора Ислам эллилерине бурулуп айтды:

— Жамауат, аскерчилерибизге кьараргъа керекди. Ала ачдыла, арыгъандыла.

Адамла аны эшитгенлей, солдатланы билеклеринден тутуп, юйлерине чакъырдыла.

Аскерчиле не этейик дегенча, командирлерине кьаралдыла.

— Барыгъыз, барыгъыз, — деди ол алагъа. — Эртденликге дерн солугъуз. — Лейтенант алай айтып, бууунунда сагъатына кьарады. — Эртденликде сегиз

сагытда былайгъа жыйылырсыз. Ары дери зат болуп къалыргъа тюшсе да, былайгъа жыйылыргъа!..

Мария эри бла бирге юйге кирип келген къонакъны кѣргенде, апчып къалды. Жашы Алим кирип келгенча кѣрюндю анга. Жюреги къалай эсе да ёрге урду. Аны аллай тынгысызлыгъын эслеген Гаврилов, не этерге билмегенча, отоуну ортасында сюслип къалды.

— Юй бийнебизди бу, — деп танышдырды Ислам лейтенант бла Марияны.

— Ангылап турама, — дей, Гаврилов Мариягъа къолун узатды.

Къонакъны шинелин тешип, стол артына олтуртдула. Эртденликде Ислам ашагъан кибики этип кетген картофла, алыкъа стол юсюнде эдиле. Гаврилов аланы кѣргенде, ичи шор тарады, тюкюрююн жутду. Ол ач эди бек. Алай, табакъгъа узалыргъа уялып, эки къолун да аллында чалышдыргенлей, шош олтурду.

— Мария, къонакъгъа бек алгъа айрап къуйчу, — деди Ислам, печь къатында шапалыкъ эте тургъан къатышына. Гаврилов Исламны «айран» дегенин ангылады. Ол кеси Сибирденди. Бери, таулагъа киргинчи айранны не болгъанын билген да этмей эди ол. Энди уа биледи. Таулу элдеде аланы айран бла кѣп кере сыйлагъандыла.

Мария уллу гоппанны алып келип, офицерни къолуна туттурду.

— Сау бол, мамаша.

— Халал болсун, балам.

Гаврилов айрандан алгъа аз-аз эки-юч кере уртлады да, сора ахырына дери ичип бошап, гоппанны столгъа салды.

Аны ичгенине къарап тургъан Мария: «Жазыкъ, не бек ач болгъанса. Мени жашым да, сенича болупму айлана болур?..» — деди ичинден кѣлю тола. Столдан гоппанны алып, дагъыда аны айрандан толтурду да, офицерни аллына салды.

— О, сау бол, мамаша. Керек тюйюлдю энди, — деди Гаврилов.

— Ич, балам, ич. Бусагъат эт бише турады. Быладан да ашай туругъуз, аллахчу, — деп, Мария столда картоф бла бишлакъ салынган табакъланы, Гавриловну аллына жууукъ тюртдю.

— Эртденли мен да ауузланмагъанма. Бирге ауузланайыкъ, — деп, Ислам картофлагъа узалды.

Къонагъына нѣгерлик этер ючюн узалгъанлыгъы эди

ашха ансы, Ислам шёндо «тоюп» эди. Аузунда чайнагъан бишлакъны бла картофну татыуун да ангыламайды ол. Къанлы душман аны от жагъасына жетип келеди. Дунняда бек уллу къыйынлыкъ келеди туугъан тауларына... Ашмыды бусагъатда аны къайгъысы! Гавриловну энди не этер акъылы болур?

Ислам аузуна къапхан картофну кёп чайнады, алай ол аны тамагъындан энишге тигелеталмады. Лейтенант а картофланы къадалып ашай эди. Бираздан Ислам анга:

— Энди муратынг неди? — деп сорду.

— Сермеширге, Ислам, сермеширге! Ахыр патрон къалгъынчы. Ахыргъы тамычы къан тамып бошагъынчы!

Исламны кёз аллында Гаврилов къаяча ёсдю. Жюрегинде ёхтемликни ёртени жанды: «Быллайла тургъанлай, фашистле бизни къалай хорларгъа умут этедиле? Боллукъ иш туююлдо ол!»

Мария столгъа табакъ толу эт салды. Ислам орта жиликни къолуна ала, Гавриловха айтды:

— Узал, багъалы шуёхум, узал.

— Мен тойгъанма. Мындан кёп ашайлыкъ туююлме.

— Алай жарамайды. Этден ашаргъа керекди. Узал, хайда.

Гаврилов, эт да ашап, шорпасындан да аякъ бла бир ичгенден сора, къылыкъсыз жукъу басды аны. Санлары къар гулмак эригенча, жумушакъдан жумушакъ бола башладыла. Ол стол артында къалкъып къалды.

— Оу ананг, оу ананг, — деди Мария, кёлю толуп. Сора Исламгъа айтды: — Турчу, кётюрюп тапчаннга жатдырайыкъ.

— Угъай, — деди Ислам. — Унарыкъ туююлдо. Къалкъымагъа къой.

— Да, харип...

— Ол харип туююлдо, — деди Ислам ёхтем болуп. — Ол совет солдатды. Бу ишлени сен билмейсе. Солдатла бара тургъанлай, бир бирлерине тыянып, аякъ юслеринде да къалкъыучудула.

Ислам Мария бла сёлеше, эсине Амаш тюшдю... партизан отряд! Акъылы асыры ары бла бери бёлюннгенден, ол аны унутуп тура эди. Гавриловну къатына барып, аны уятыргъа таукел болду.

— Къой, не этесе? Къалкъысын, жазыкъ, — деди Мария эрине. Лейтенант, нек эсе да, сескеннген да эте

жукълай эди. Исламны жаны ауруду анга. Уятыргъа кёзю кыймады.

Бираздан Гаврилов кеси уянды. Олтургъан жеринден эрлай къобуп, сагъатына къарады.

— Къалкъып къалгъан кёреме мен, — деди ол тынгысыз болуп. — Кечгинлик беригиз, мен кёз кысмагъанлы юч кюн болады.

— Билемисе, товарищ лейтенант, мен санга айтыргъа унутуп турама ансы, партизан отряд барды, — деди Ислам анга.

Гавриловну кёзлери жандыла.

— Къайдады ол?

— Райцентрде. Узакъ тьююлдю.

— Непча адам болурла?

— Жыйырмадан аз тьююлдю.

— Къалай табаргъа боллукъду аланы?

— Адам нейик... не да контордан телефон бла сёлешейнк.

— Бармыды телефон?

— Барды.

— Кел сора, — деп, Гаврилов жеринден женгил турду да, терк окъуна шинелин кийди. Ислам да, ол да юйден ашыгъыулу чыкъдыла. Тышында туман кётюрюлюп, кюн ачылыргъа ушашлы болуп тура эди.

Гаврилов шинел хуржунундан керох чыгъарды да, аны Илсамгъа узатды.

— Ал муну. Менден саугъа болсун санга.

— Сау бол, шуёхум.

Ала экиси да элни ичи бла ёрге, контор таба кетдиле.

Конторну ичи сууукъ эди, къабыргъалары да бузкъаудан болуп. Къыш тюшгенли анда от этилмегенди.

— Бу сени кабинетинг болур?

— Хоу, — деп, Ислам телефонну чолпусун кётюрдю. Аны къулагъына салып, иги кесек тынгылады. — Алло, коммутатор, ы маржа, Байрамовну бир тап манга. Мен Эменовма... Акъташдан.

Телефондан «бусагъат» — деген тиширыу ауаз эшитилди.

— Сен анга айтхан эт, отряд эртденликге бери жетсин, — деп эскертди Гаврилов Исламгъа.

— Алло... алло... сенмисе, Амаш?.. Салам-алейкум. Бери, бизге, къызыл аскерчиле келгендиле... Командирлери душманны аллын былайда, Уллу тарны аузунда

тыяргъа умут этеди. Не за-а-ат? Хоу, хоу... Санга берн жет дейди ол, партизанларынг бла бирге. Ахшы... ахшы...

Ислам сѣлешип бошап, телефонну чолпусун жерине такъды.

— Тамбла эртденликде, партизанла мында боллукъ-дула.

Ала экиси да контордан чыкъдыла.

— Энди мени къайгъы этдирген, жаралыладыла, — деди Гаврилов Исламгъа, жолда кетип бара. — Аланы мында къоюп кетерге жарарыкъ туююлдо... Фашистле бизден онглу болуп, элге кирселе аланы ѳлтюрюп къоярыкъдыла.

Ислам Гавриловну билегинден тутуп тохтады.

— Райцентрге нейик аланы... Амбулаториягъа.

— Бармыды Амбулатория уа?

— Барды...

Была артха къайтып бара, къайдан эсе да, алларын-дан Шарау чыкъды.

— Жамбот улу, юйюнге да барып, сени тапмай келеме, — деди къарт Исламгъа, Гавриловну да аны да жолларын тыйып.

— Не болгъанды?

— Дауум барды санга, ант этейим.

— Не дауду ол?

— Манга быладан бирин нек жетдирмегенсе? — деди къарт, Гавриловну башы бла кѳргюзте. — Мен а къонакъ эталмазлыкъмы сунганса?

— Да нек этмегенсе да?

— Къалай элтиригенг?! Хар бири бириини къолту-гъундан тутду да, алды да кетди, ант этейим.

Ислам жарыкъ ышарды. Бу арт кюнледе, бу аны биринчи кере ышаргъаны эди.

— Да сора, Шарау мени не терслигим барды?

— Бир мадар эт ансы, юйде къатын кибики тырман-дан жашатырыкъ туююлдо.

— Да не этейим мен? Кеси къонагъымы уа берал-лыкъ туююлме.

— Уркъуятха айт. Экисин алып кетгенди ол. Бирини манга берсин. Къой союп сыйларыкъма, ант этейим.

— Тейри, Шарау, киши да санга къонагъын бермез. Энди келселе солдатла, аладан къонакъ этерсе.

Ислам къартдан алай айтып айырылды. Жолда бара, ол Гавриловха Шарауну дауун айтды.

«Не огъурлу халкъды, бу халкъ» — деди лейтенант ичинден.

Была юйге келдиле. Марня энтда да азыкъ эте тура эди... хычинле.

— Элдар, Абусаламгъа къууулчу, хайда. Бери чакъыр аны, — деди Ислам жашына.

— Бусагъат, — деп, ол юйден чабып чыкъды. Кёп да турмай, къайгъылы болуп, Абусалам келди.

— Не этесиз? — деди ол, босагъа юсюнден окъуна.

— Ёт бери. Былайгъа олтур. Иш барды санга.

Абусалам Гаврилов бла да саламлашып, стол жапында шинтикге олтурду.

— Абусалам, бизге келгенлени ичинде жаралыла бардыла...

— Аладан бири мени къонагъымды, — деди Абусалам Исламны сёзюн бёлюп.

— Алай эсе уа, бютюн да. Жаралылары Гюреннге элтирге керекди, амбулаториягъа. Сагъыш эте кетгенме да, ол ишни сен игирек мажарырса деп, сени андан чакъыртханма.

— Охо, анга уа не сёз барды. Элтейим къайры десе-гиз да.

— Иш алайды. Абусалам... Сен аланы анда къоюп, артха къайтып келлик туйюлсе. Немецлени тар аузундан ёрге нймезге умут барды. Алай ким биледи, аны къалай боллугъун. Душман ычхынса, сора, жаралылары Гюренден да кетерирге тюшерикди.

— Къайры? — деп сорду Абусалам.

— Чатла башына. Сен ол жерлени уста билесе. Бизни адамла анда боллукъдула. Ангыладынгмы?

— Хоу.

— Эртденликге, ол кесинг жюрютюучю чананы да жегип, жолгъа хазыр бол.

— Ахшы.

Гаврилов ёрге къобуп, Абусаламны къолун да тутуп айтды:

— Ол ишни толтурсанг, санга Къызыл Аскерни атындан ыспас этерме.

Гавриловну не айтханын Ислам Абусаламгъа тюсюндюрдю.

— Пажалыста... Ала мени бойнумда болсунла.

Ислам кюлдю:

— Орусчангы да къошдунг, бу жол а, Абусалам.

Кертиси бла окъуна. Абусаламны орусча билгени жалан да ол эди: «пажалыста».

Гавриловну шендю бек уллу тыянчагы Ислам эди. Ол аны кёргенлей окъуна жаратхан эди. Аны кёкюрегинде къаллай жүрек ургъанын Гаврилов ангылагъанды.

33

Бююн Акъташда, солдат къонакълары болгъан юйле, урушдан ахлулары къайтханча, жарыкъ къууумлу эдиле. Аскерчиле тохташхан юйлеге, хоншула да жыйылып, урушну юсюнден хапар сора олтурушадыла.

Шарау Ислам бла селешип айырылгъандан сора, орамда кеси кеси бла да жаншай, юйюне кетип бара эди. «Хасауну да барды къонагъы... Османкъулну да, Жарахматны да... — деп къартланы санайды. — Аман таш тюпде къалыр дегенлей, мен къалгъанма, ант этейим...»

— Шарау, къор болайым, алай тохтачы.

Къарт артха бурулду. Уллу, къызыл хоразны да къойнуна къаты къысып, Назифа ашыгъын чыкъды арбазларындан.

— Муну бир сой, Шарау. Адам танмай айланама, — деп, ол хоразны къартха тутду.

— Не... Сени да къонагъынгмы барды?

— Хоу! Кесими Ибрахимиме ушагъан бир сыфатлы жаш.

Шарау тыягъын Назифагъа берди да, сора белинде къынына узалып, андан сюек саплы бичагъын чыгъарды.

— Тут бери, — деп, ол Назифаны къойнунда хоразгъа узалды. «Къу-къу» — деп, хораз тынгысыз болуп, аякълары бла къатынны юсюн тырнай, аны къолундан ычхыныргъа аздан къалды.

— Не къарыулу затды бу, — дей, Шарау аны къапталарындан тутуп, жерге салды.

— Я аллах, огъурлу къурманлыкъ болсун. Пластыбызны аллах онгарсын. Немисле да тюп болсунла. Жашларыбыз сау къайтсынла урушдан!..

— Амин аллах, — деди Назифа.

Хоразны богъурдагъындан чыкъгъан къан, къарны да къызарта, анга жутулду.

— Сау бол, Шарау... Кел, бизге къайт. Къонагъым бла селеш. Мен орусча иги билмейме да, тынгылы хапар да соралмайма анга.

— Къалай билмейсе орусча? Школда ишлейсе да, ант этейим.

— Да школда ишлеп, не ишлеген сунаса мени... Юй тюплени сыйпайма.

Шарау андан ары кетди. Дадашланы юйюню тенгшине жетгенде, арбазларында кучагына отун жыя турган Кезибанни кёрюп тохтады.

— Къалайды, къонагыгызызгъа иги къараяламысыз?

— Шарау, кел жууукъ бол. Биз а сени излеп айланабыз. Хаулат да биздеди, — деди Кезибан анга.

— Тейри, къатын кибик да мында эсе уа, къайтайым.

Шарау Кезибан бла бирге юйге кирди. Адам кёп эди анда. Алийхан да, аны къатыны Зарият да, къызлары Фатимат да, Шарауну къатыны Хаулат да... Тёрде, тапчан юсюнде, башы байланган солдат. Шарау киргенде юйдегиле да жерлеринден къондула. Солдат да турду ёрге. Къарт алгъа ётюп, къонактыны къатына барды да, анга къолун берди.

— Салам алейкум, ахшы улан.

— Алейкум салам, акъсакълал, — деди анга солдат. Шарау сейир эте, аны бетине къарап къалды.

— Аллах, аллах... таучама билесе, ант этейим?

— Билемин, билемин... — деп кюлдю солдат.

— Шарау, къазакълы жашды ол. Тили бизни тилибизге ушап турады, — дедиле юйдегиле, къартны жан жанындан.

— Къазакълымы?! Да къазакъланы тили уа бизни тилибизгеми ушайды да?

— Кавказда къазакъллагъа жангыласа сен.

— Сора уа?

— Къазахстанны эшитмегенмисе?

— А-а, Каспий тенгизни ары жанында къазакъланданмыса? — деп, Шарау солдатны къолун жангыдан тутду. — Ант этейим, тамашады бу уа. — Къыпчакълыма десенг а сора. Биз да къыпчакълылабыз. Алгын сиз да, биз да бир миллет болгъанбыз.

— Оны эстигеним жокъ, — деди солдат ышарып.

— Эшитмеген эсенг да, алайды. Жаш тёлю аны билмейди, ант этейим. Мен а эшитгенме аны, эртде заманда къартладан. Аллах, аллах... не сейир эди бу а!

Юйню ичи исси эди. Терезеле терлеп, суулары агъады. Кезибан печь къатында шапалыкъ этеди. Къызчыгъы Саният да анга болушады. Фазика уа къонагыны аллында олтурунду.

— Атынг кыалайды, ахшы улан?
— Салим: Ёзюнгюздинг атынгыз кыалай, акъсакъал?
— Шараума мен... Шарау. Башынга не болгъанды?
— Осколка тийди. Немистинг осколкасы.
— Тейри, ачыгъанса, сора.
— Жокъ, онша ашыгъаны жокъ.
— Кыалайды, бу урушну тохтар халы жокъмуду?
— Душпанды талкъандасакъ токыдайды-гъой. Огъан шейин, согъыса беремиз, акъсакъал.

— Жашы, къор болайым, ол немецле кеслери уа адамлагъа ушаймыдыла? — деп сорду Хаулат.

— Иа, иа... Олар да адамдар... биз сиякты.

— Сора нек урушадыла? Тахирин бла Иванны нек ёлтюргендиле?.. Уркъуятны эки жашын да?

Солдат къарт къатынны сорууун иги ангыламай кыалды. Не этерик эди Хаулат алай сормай, урушдан ангылауу ол болса. Дунияны уллулугъун да, жер юсюнде халкъны кёплюгюн, азлыгын да ол Акъташ бла ёнчелей эди. Битеу узакъ ёмюрю кетген эли бла. Кыанлы урушну ачылыгын да ол Акъташха келген жарсыуу бла чеклендире эди...

Ислам кёзлерин ачханда, танг жангыдан белги берип келе тура эди. Юйню ичи тынч. Тапчанда жатхан Гаврилов да жукълайды алыкъа. Ислам ундурукъдан акъырын кётюрюлдю. Кийимлерин кийип тебиреди. Бир кыолу бла кийинген алай тынч иш туйюлдю анга. Болса да ол кишини да болушдуртмаучуду кесине. Юйдегилеринден эсе эртде кыобуп, алай кийиниучюдю. Алгын ол, бел бауун кысалмай, аны бла бек ауара болуучу эди. Энди аны амалын да тапханды.

Ол кийинип бошаргъа, юйню ичи да жарыды. Гаврилов да уянды. Ол тапчандан терк кыолду. Исламны кийинип тургъанын кёрюп, ичинден кеси кесине айып этди. Бууунунда сагъатына кыарады. Алыкъа заман эртде эди. Болса да ол ашыгъып кийинди. Мария да уянды. Элдар да аягъы юсюне болду. Жалан да Азинат кыалды жукъусундан бёлюнмей. Мамырлы эди шённю аны жатхан ундуругу да, юйю да...

Бу эртденликде элде, бек алгъа от жагъасындан тютюню чыкыгъан юй — Исламны юйю эди. Кесни партизан жыйыны бла Акъташха жетген Амаш бек алгъа аны кёрдю. Ол кыатында акъ бёркюлю негерни:

— Къасым, ма ол тютюню чыгъа тургъан юйге бар да, бизни келген хапарыбызны Исламгъа айт, — деп буюрду. Акъ бёркю партизан тубюнде тор атын, эллиничи бла энишге чапдырып кетди, итлени да ызындан юрдюре.

Амашны нёгери келгенде, Ислам бла Гаврилов ауузыланып бошап, юйден чыгъаргъа деп тура эдиле. Ислам аны кёргенде, къууанигандан къолун тута да турмай, къучакълагъан этди. Бу жашны ол таний эди: мындан алда Амаш бла бирге, бери — Исламны юйюне келип кетген партизан эди ол.

— Айтхан эдим да мен санга! — деп, Ислам лейтенантны аллында ёхтем болду.

Гаврилов бюгече, партизанла келмей иш къалырла деп, жарсын жатхан эди. Эртденли да ол аны жарсыуун этип бошагъан эди. Партизанла уа келдиле.

— Хайда, мамаша, сау къал, — деп, Гаврилов Марияны къолун тутду. — Сени огъурлулугъунгу мен бир заманда унутмам. Уруш бошалып, сау къалсакъ, мен сени кеси анам бла танышдырмай къоймам. Ол да санга ушаш халал адамды.

Марияны кёлю толду.

— Мен сени урушда жашымдан кем кёрмедим. Сау айлан, балам.

Юйден чыгып бара, Ислам не эсе да бир затын унутханча ызына бурулду да, бара барып, къабыргъада бел бауу бла бирге чюйге тагъылып тургъан къаманы къолуна алды.

— Не этесе атангы къамасын а? — деп, Мария эрине тынгысыз болуп сорду.

— Граждан урушну бу къама бла бошагъанем. Бу урушну да муну бла бошаргъа сюеме.

— Неди ол айтханынг? Сен энтда да урушхамы бараса?

— Къаугъа этме. Муну белиме къыс, — деди Ислам къатынына. Мария къоллары къалтырай, къаманы эрини къолундан алды. «Сени урушханынг болмаймыды? Жангыз къолунг бла энди къайры бараса? Нек таралтаса жюрегими? Жашауданмы тойгъанса сен?!»

Мария ол сёзлерин Исламгъа жилип айтырыкъ эди... къычырып, тырман этип. Алай эрин къуру бюгюнмю танийды ол. Къачан къайтханды аны Исламы артха, жюреги чакъыргъан жолундан!

Гавриловну аскерчилери да, партизанла да эл аягына жыйылдыла. Акыташчыла да кыюлдула бери. Гавриловну кёлю кётюрюлюп эди. Солдатлары таза да, тизгинли да эдиле. Хар бирини кьолларында жюнден эшилген жылы кьол кыаплары. Кийимлерини сёгюлген, жыртылган жерлери да тап жамалып. Барысыны да сакъаллары жюлюнюп. Партизанланы да жаратханды лейтенант. Шкогу болмагыны жокъду аланы. Хар бирини белинде бирер, экишер гранатлары да барды. Сауут жаны бла ала солдатладан онглу окъунадыла.

Байрамов бла Гаврилов кенгеше кетип, сора адамланы стройгъа тургъуздула. Ислам да барып, партизанланы арасында сюелди. Эллилери анга сейир болдула. Бир адамны эсинде жокъ эди, Ислам энтда да урушха барлыкъды деп. Ислам а сюеле эди, партизанла бла бирге, кёзлеринде ёхтемлик от жана. Ол энтда да стройдады. Ол энтда да сюелгенди, Ата журтун кьорууларгъа!

Къарындашыны стройгъа барып кьошулганын кёргенде, Фазика бютюн да армау болду. «Ислам, кьор болайым жанынга, энди уа не этесе?» — деди ол ичинден, жүреги къалтыран.

Бу кезинде кёкден самолётланы гюрюлдеген тауушлары эшитилди. Былайдагыла барысы да башларын артха тутуп, кёкге къарадыла. Тумандан жукъ кёрюнмеди.

— Жаралыла стройдан чыгыгызыз, — деп буюрду Гаврилов. Беш адам къалгъанладан юч атлам алгъа чыгып тохтадыла. Аладан кимлерини башлары, кимлерини кьоллары байланып эдиле. Бирн уа бутундан ахсай эди.

— Сизни амбулаториягъа небиз. Алай иги боллукъду, — деди алагъа Гаврилов.

— Пошему, товариш командир... мен сизни бла къалыргъа сюеме, — деп къаралдымбет, ёткюр жаш, башында кыулакълы бёркюн бир кьолуна алып, экинчи кьолу бла манглайында байлауну тешип тебиреди.

— Не этесе?.. Керек туююлдо, — деди Гаврилов анга.

— Кёргюзтген этеме, жолдаш командир. Бош гитче жарачыкъды. Сюекге жетмеген жара. Ачыгъан да этмейди. Сау болгъан эсе да алайды...

Ол, Фазика кьонакь этген солдат эди. Юйюнде тургъан аз кезиуню ичинде, Фазика аны кьарьындашларындан бирича сюйгенди. «Ой-бай, бизни тилибиз да бир экен. Тууыскъандар экенбиз. Бурун билгеним жокь сиздерди. Къалай кызыкь бул!..» — деп, алай айтып чыкьгъанды ол таулу юйден бу эртденликде.

Гаврилов Салимни стройда жерине кьайтарды. Бирси жаралыла да отрядда кьалыргъа ыразы эдиле. Алай Гаврилов аны арталлы бла да унамады. Ала тэзюн тургъанлыкьгъа, ауур жаралыла эдиле.

— Сизни ма ол адам элтирикди, — деп, командир арлакьда, атла жегилген чанасыны кьатында сюелип тургъан Абусаламны кьргюзтдю. — Хайда, ахшы жолгъа. Биз алыкьа тюбеширбиз.

Жаралы солдатла, нёгерлеринден айырылыргъа кезлери кьыймагъанча, артха да кьарай, барып чанагъа миндиле. Амаш жаралыла бла бирге, партизанла минни келген атланы да артха — Гюреннге кьайтарды. Ала керек туююл эдиле. Была уруш этерик жерле кьарлы, бузлу кьаяладыла.

Солдатла бла партизанла Уллу тарны аузу таба кетдиле. Жерге туман да тюшдю. Акъташчыла аланы ызларындан кьарап турдула. Быланы арасында бек кьайгылы адам — Мария эди. Ол эрин экинчи кере урушха ашырады. «Энди уа кьералырмамы мен сени?.. Бурулуп ызынга да кьарамадынг да. Не этейим мен санга? Ёмюрден ахыргъа атыпмы бараса бизни? Угъай, угъай... Аллахдан тилеп турлукьма...» Мария ичинден алай айта, солдатланы ызларындан кьарай эди. Ала уа кетгендиле. Аланы кьаралдилерин туман жутханды. Тумандан башха Мария жукь кьөрмейди. Алай, аны кетериги келмейди. Жерге чанчылгъан кьазыкьча сюеледи ол. Башхала юйлерине кетедиле. Мария уа угъай. Аны кезлери узакьгъа сююзюледиле. Ала туманда ажашхандыла. Адыргы этедиле, кюн жарыгьын излейдиле.

— Келин, хариц, не мугурайып тураса? Кел юйге.

Мария акь туманнга чанчылып тургъан кезлерин артха айырды. Жанында Фазика сюелип тура эди. Ала экинси да, акьырын атлай, юйлерине кетдиле.

Тюш бола бара эди. Эл шошду. Орамлада хазна жан кьорюмейди. Игле окьуна юрмейдиле. Эл къалай эсе да буюгьупду. Ол Чокьракь кьаяны кьойнуна бютюн да кьысылгъанча кьорюнеди. Талай дуньяланы кьере келген Акъташ, бюгюн мугурайыпды. Кьууанчны да, жиляуну

да сынай келген таулу юйле, кьоркьуу сезген жугьутур-
лача сагьайыпдыла.

Печде от, жанып бошап, энди ёчуле бара эди. Мария аны кёрюп, отунла келтирирге деп, юйден тышына чыкьды. Ийнеклерине суу ичирирге кетген Элдар кьайтмай тура эди. Мария халжарны ичинде, жарылып жыйылган отунладан кьучагьын толтуруп, артха айланганлай, шкок атылган тауушла эшитилдиде. Отунланы да кьучагьында кьаты кысханлай, сир болду. Атышыу уллудан уллугьа кете башлады.

Марияны ахы кетди. Огунда кьучагьындан жерге тёпюддюле. Халжардан чабып чыгьып, сехле аллына барды. Эли эишиге жанында, Уллу тарны ичинде, кыяма айлана турганча кёрюндю анга. Окьланы ачы таууашлары жюрегине келип чанчылганча болду. Кьаяла зынгырдай эдиле. Мария сехледен орамгьа чыкьды. Аны ары — жаханым оту жана турган жерге чабарыгьы келди... Исламгьа!

Ийнекни аллына сюрюп, Элдар жетди. Аны да бети кетип эди.

— Ана, нек тураса тышында? Кир юйге.

Дунняда болмагьанча уллу ыркы келе турганча кёрюндю Мариягьа. Ол жууукьдан жууукь келеди. Аны огьурсуз тауушу кьатыдан кьаты эшитиледи.

Мария жашы бла юйюне кьайтды. Эшикни артындан кьадауун салды. Азинат юйде жангыз кеси кьоркьуун олтура эди. Анасына чабып, этегине жабышды.

— Кимле атдырадыла шкоккланы?

Мария кызыны не сорганын да эшитмеди. Жашауунда бу такыйкьаладача кьайгьылы болмагьанды ол. Олтуруп туралмайды. Бирде ич отоугьа киреди, бирде терезе аллына барып, тышына кьарайды. Кьаранган этгенликге, кёзлери зат кёрмейдиле. Аугьа тюшген кьанатлыча адыргьыды. Аны алай этгенине, Азинат, жиярыгьы келе, анасы кьайры барса, аны ызындан барды. Этегинден иймейди. Жалан да Элдар сабырды. Ол жетген кишича, тапчанга кенг олтуруп, тышына тынгылайды. Тышында уа хар зат кьара кьатыш бола турганчады.

Юйню ичи кьарангы тарта башлады. Ингир болгьаныны белгиси эди ол. Сунмай турганлай, тышы шок болду. Элдар олтурган жеринден кьопду. Терезе аллына барып, андан тышына кьарады. Хоншу юйлеринден ары зат кёрюмеди. Сюеле кетип, эшикге тебиреди.

— Къайрыса, э жаш? — деп, анасы ызындан кычырды. Элдар юйню ортасында тохтап къалды. Тышына чыгъарыкъ эди ол. Къараргъа сюеди. Не болуп турады дуня? Атышыу нек тохтады? Солдатла немецлиени хорлап, къайтып келе тура эселе уа, атасы да алларында болуп!

Элдар керти да алай сунду. Чабып атасыны аллына чыгъарыгъы келди. «Атам немецлиени ууатып келеди!» — деп, битеу элге кычырып, хапар билдирмей нек сюеледи ол былайда?

Жашны жүрегин ёхтемлик бийледи. Ол юйден окъча атылып чыкъды. Бир кесекден, бети да агъарып, юйге къайтып кирди.

— Ана, немецле!..

35

Немецле кенгиге жайылып келе эдиле. Башларында каскалары, юслеринде узун шинеллери, къолларында автоматлары. Мыллыкга учуп келген къаргъалача, ала элни кыйырына жетип тохтадыла. Тёгерекге къарай, сагъайдыла. Ким биледи, мында да Къызыл Аскер бар эсе уа? Тарны ичинден бери, алай тынчлыкъ бла къутулмагъандыла ала. Хар таш сайын, ёлюклери къала, алай келедиле. Бусагъатда да къан тёгюшюп алай ычхыннгандыла ала бери. Талай солдатлары да кырылып, машиналары да жардан энишге кетип. Алыкъа къоркъгъан жүреклери орунларына келмегенди аланы.

Аскерни аллында къара шинелли къушбурун офицер, ашыкъмай, акырын келеди. Ол, кеси емюрюнде быллай эл кёрмегенча, Акъташха сейир болуп къарайды. Таулагъа да сюзюледи аны кёз къарамы. Бир бирде бетине сууукълукъ келеди, къашларын туююп огъурсуз болады. Кесини да омакълыкъдан къалдыргъаны жокъду: шинелини жагъасында бла женглеринде окъалы аскер белгилери, имбашларында да жылтырауукъ чынлары, башында кёксюлдюм каскасы, аякларында дум къара сапоглары, къолунда кероху, белинде керох къабы. Кеси жаш болмаса да, омакъ кийимлери аны жаш кёргюзтедиле, сыфатына къууат береди.

Ашыкъмай, акырын келеди ол. Ызындан а аскерни.

Немецле элге кирдиле. Жан жанларына боюнларын буруп, хар юйге сагъайып къарайдыла. Юйле несиз къалгъан журтлагъа ушайдыла.

«Къайдады бу элни адамы? Къырылыпмы къалгъандыла барысы да?» — деп, ичинден кыжырыкъланды

кѳушбурун офицер. Алай ол не бек ачыуланса да, эл анга тил кѳатмады. Немецле бла тиллешген, жалан да итле болдула. Ала кѳадалып юредиле тѳгерекеден. Юрген бла да кѳоймай, немецлени юслерине чапдыла. Эсесовчу офицерни кѳаны кѳайнады. Тыхырдап автоматла атылдыла. Акѳташда биринчи атылган душман окѳла! Аланы ачылыгын, кѳанлары саркѳа, хуна жанларында тѳнгереген итле сынадыла. Сынсый кетип ѳчюлдю, аланы сабийча жиляган тауушлары.

Эл а биягын туруууча турады. Тышына кѳараган жан жокѳ. Кѳара шинелли офицерни кѳаны кѳартыкѳга сыйынмай башлады. «Тюбюнден тебирен, хар юйге от сала келирге керек эди! Охо, не затха ашыгѳама, жетишалмаймы кѳаллыкѳма».

Болса да, бу кезиуде тышында биреулен бар эди. Элни баш жанында. Ол Суфиян ѳфенди эди. Ёз юйюню арбазындан кѳарай эди немецлеге. Кеси да омакѳ кийинип: белинде кюмюш саплы кѳамасы, башында кюл бетли, тѳгереке бухар бѳркю. Кѳксюлдюм чепкенини окѳалы хазырлары, кѳара шинелли офицерни чынларындан кем жылтырамай эдиле аны. Суфиян кѳабырлагѳа айланып Сосран ѳфендиге кѳычырлыгын келди: «Тур, шыйых, жатханынг боллукѳду. Умутубузгѳа жетдик! Иги дунябыз кѳайтды. Аллах кесини мѳлеклерин ийгенди кѳкден!..»

Немецле школну кѳатында тохтадыла. Школну эшигине кирит салынып эди.

— Баям, муну ичинде жашаргѳа боллукѳду, — деди эсесовчу офицер, аскерчилерине. — Эшигин ачыгѳыз да кѳарагѳыз. Жатар жерлени адамладан алырсыз. Печи болур ичинде. От этигиз.

Офицерни ол буйругѳун толтура, гитлерчиле эшикни юсюнде киритин, кѳулакѳ кѳадауу бла бирге кѳобарып алдыла.

Ингир бет алганлыкѳгѳа, алыкѳа тѳгереке жарыкѳ эди. Кѳушбурун офицер, аскерчиледен ючюсюн кесине нѳгер этип, Черен суу таба тигеледи. Андан ала Кѳужон бийни эски журтуна бет бурдула. Аны кѳрюп турган Суфиян, сейирге кѳалды:

— Кѳайры барадыла была?! Анда балшибикле бугѳупму турган суна болурла?

Гитлерчиле эски журтха жетип, аны кѳатында тохтадыла. Суфиян бютюн бек сейирсине, орамгѳа чыкѳды. Тийреде жан кѳрюнмей эди.

Немецлени, Къужон бийни эски журтуна баргъанларын Къудас да кёрдю. Аны ююю узакъ тюйюл эди алайдан. Къарт къатынны тынчлыгъы кетди. Алгъа эшикден башы чыгъарып къарады. Андан сора, арбазгъа чыккыды.

— Ёлтюрюп къоярыкъ эселе да барайым къатларына,— деди ол, кеси кесине. — Охо, не затха ёлтюрлюкдюл емени? Не хатам барды? Кеслери да не омакъдыла! Не излейдиле ала, бийни къуругъан журтунда?..

Къудасны тѣзюмю тауусулду. Арбазларындан чыккыды да, къайры барырын билмеген адамча, арсарлы бола, орамны ортасында сюелип къалды. Немецле Къудасны кѣрюп, не эсе да бир затла айта, аны кеслерине чакъырдыла. Къудас къоркъа-къоркъа, барды аланы къатларына. Къушбурун офицер, Къудасха ишанлап къарай, аны аллына сюелди. Къудас бютюн да бек къоркъду. «Кимди бу?.. Нек къарайды манга бу былай?..

— Сен Къудас тюйюлмюсе? — деп сорду къушбурун офицер анга тауча.

— Оу кюнюм, кимсе сен?! Таулу ушайса да? — деди Къудас сескенин.

— Таныялмаймы къалдыңг?

— Угъай, балам, — дей, Къудас офицерни бетине аралды. — Кимсе, аурууунгу алайым?

— Элбекме мен... Къужонну жашы.

Къудасны кѣзлерин туман басханча болду. Аны къартайгъан санлары къыркылып баргъанча кѣрюндюле анга. Эринлери къалтырай, жукъ зйталмай къалды. Кѣзлери жилимукъдан толдула. Бир-эки такъыйкъадан эсин жыйды ол.

— Тюшюммюдю бу огъесе уа, тюнюммюдю?! О-о, жаратхан уллу аллах, Элбек!.. Кюнюм къуругъан, жаным алынган! Къайдан чыккыдынг, элия бутагъы кибик?! О, мен сени жанынга къатайым!.. — Алай айта Къудас Элбекни къучакълады. Къучакълады да олсагъатдан элге айланды. Офицер анга жукъ сорургъа да жетишалмады. Къудас эки къолун да ёрге кѣтюрюп, тѣгерекни хахайдан алдыра, Черен суу бойну бла ёрге къууулду:

— Адамла, къайдасыз?! Элбек келгенди!.. Къужонну жашы! Бийибиз къайтханды, адамла! Нек бугъуп турасыз? Чыгъыгъыз! Нек эшитмейсиз къууанч хапарымы? Элбек келгенди!..

Къудасны хапарын бек алгъа Суфиян эшитди. Чеп-

кен этеклери да жел эте, Къужон бийни эски журту таба къууулду ол, аягъы басханны кёзлери кёрмей. Абынып жыгылгъан да этди. Бутун да аурутду. Алай ол анга эс бурмады. Къужон бийни эски журтуна къууулуп жетди. Элбекни кёргенлей таныды ол. Аны аллында баш ура, жерге тобукъланды.

— Уллу аллахха шукур болсун! Кече демей, кюн демей этген тилеклерими къабыл этгенди...

Элбек къатында нёгерлерине ёхтем болуп къарады. Аны кёзлеринде: «Кёремсиз?.. Энди ангыладыгъызы мени ким болгъанымы?!» — демсклик бар эди.

Элбекни келген хапары, къыш кече, ачы сызгъырып ургъан сууукъ боранча, арбазланы чучхуй, терезелени къагъа, эшиклени туюе, жарым сагъатны ичинде битеу элге жайылды. Акъташчыла сейирге къалдыла. Эсде, тюшде болмагъан зат!

Бу хапар, элни чегет жанында жашагъан къарт Хасаугъа да жетди. Аны бети бир ненча кере тюрленди. Акъ сакъалын сылай, бир зат кёрлюгю келгенча терезеге барды. Тау башларындан энишге тигелеп келген кечени къарангысындан башха жукъну кёрмедн ол.

«Туугъан журтунга душман болуп къайтдынг кёреем, бий улу. Тейри, ол а кишилик туююл эди. Осал адамны ишиди ол»,— деди Хасау ичинден кеси кесине мурулдай. Терезеден артха айланды. Къатыны Абидат юй ортасында сюелип, эшитген хапарындан жайыгъалмай тура эди алыкъа. Хасау аны къатына барып айтды:

— Ол бери игиликге келмегенди. Дерт тутуп келгенди ол халкъгъа...

Къарангы болду. Элбек нёгерлери бла, эски ата журтундан элге айланады. Суфиян аны аллында хойнукча бурула барады. Аузун жапмай жаншайды. Эл къарангыды. Хазна чыракъ жандыргъан юй жокъду. Элбек ичинден сагъыш этеди: «Андан бери эшитмегенмидиле адамла мени келгеними? Нек чыкъмайды жамауат тышына? Аллыма келип, къарты, жашы да нек баш урмайдыла, Суфиян этгенча?..»

Эсесовчу офицер, кесини ол оюмун ачыкъ эте, эфендиге сорду:

— Не умуту барды халкъны? Не затха деп тумаланып турадыла юйлеринде?

— Къой, къой, къой, бийибиз... балшибик ауруу ала ны сюеклерине дери сингенди. Халкъ бузулгъанды. Аллахны унутхандыла. Намыс да, адет да, төре да къал-

магъанды. Къартла окъуна гяуургъа айлангандыла. Жарыкъ дунняны къарангы этгенди пласт. Мен санга айтып бошайлыкъ туююлме, мында болгъан ишлени. Бютюн да Ислам этген артыкълыкъланы...

Исламны атын эшитгесилей, Элбекни кезлерине къан чабып, Суфиянны билегинден тутуп тохтады:

— Къайдады ол? Саумуду энгла да?

— Сауду, бийибиз. Урушдан бир билеги кырккылып къайтханды. Аны ючюн а бир да тыйылмайды...

Билмей тургъанлай ичине от туюшуп, санларын кюйдюрюп бара тургъанча болду Элбек. Уллу тарны аузу таба къарады ол.

— Аны ююу къалайдады? — деп сорду Элбек, Суфияннга.

— Ма анда... Къарангыдан кёрюнмейди шёндю.

— Кими барды аны?

— Къатыны... Мария. Жашы, кызы... Уллу жашы уа урушдады.

— Къарындашлары уа?

— Ала да урушда... Адил бла Къанамат...

Хасау таягъын да къолуна алып, юйюнден тышына тебиреди. Къатыны къайгъылы болду.

— Къайрыса, э киши? Немецле ёлтюрюп къойсала.

— Исламны юйюрюне жүрегим тынгысызды. Элбек алагъа бир хата этмей къоймаз, билген аллахды ансы. Мен барып, Марияны да, сабийлерин да бери алып келюйм. Аланы букъдурургъа керекди.

— Къалай алып келликсе да? Кёрюп къойсала уа?

— Кёрмезле. Къарангыды эшикде. Бек къарангы.

Хасау юйден чыкъды. Тышында кертиси бла окъуна, бурун буруннга тийсе да кёрюнмезча, алай къарангы эди. Хасау орамда тегерегине къарады. Элни тёпшесинден бир уллу палах басып тургъанча кёрюндю анга. Школну терезелери жарыкъ эдиле. Андан не эсе да бир ауазла эштиледи. Безиреген ауазла. Хасауну андан ангылагъаны болмады. Ол къарангыда таягъы бла жол къармай, орам бла ёрге кетди. Бир жан тюбемеди аллына. Не ит юрмеди анга. Итле бир жерде да юрмей эдиле. Немецлени кюйсюзлюклерин ангылап, энди уа, кысылып къалгъанлыкълары болса керек аланы.

Исламны ююу шош эди. Халжарда ийнекни ынчхагъаны болмаса, жукъ эшитилмейди. Хасау акъырын барып, эшикни къакъды. Ачылмады. Сакълай кетип, жа-

нгыдан кѡакъды. Бу жол а эшикни ич жанындан кѡркѡгъан тишируу ауаз эшитилди.

— Кимсе?

— Мария, ач... Менме, Хасау.

Эшик ачылды. Хасау кѡрангы юйге кирди, жукъ кѡрмеді. Бир кесек алгѡа ѳтүп тохтады.

— Келин, эшитгенмисе, Элбекни келгенин?

— Эшитгенме. Кѳн болмай хоншуларыбыз айтхандыла, — деди Мария, ѳню кѡалтырай.

— Ол бош келмегенди, келин. Ол дерт жетдирирге келгенди. Атасыны кѡанын кѡан бла жууаргѡа деп. Ол сизге бютюн да тынчлыкъ берлик туююлдо. Сабийлени ал да, мени бла кел.

Бу такыйкѡалада Мария жазыкъ эди. Не этерин билмеген адыргылы тишируу. Эсинде уа Ислам.

— Нек тынгылайса, келин? Хайда, келигиз, — деп ашыкѡдырды Хасау аны.

— Хапарынг жокѡмуду, бизни аскерчилерибиз не болуп кѡалдыла?

Мария былай не хыйсап бла соргѡанын, Хасау ангылады.

— Мен билген жокѡду, келин.

Кѡрангыда Марияны ауур кючюнигени эшитилди. Ол Элдарны бла Азинатны кѡолларындан тутуп, Хасауны ызындан, юйден чыкѡды...

Акѡташ кѡрангы кечени кѡйнуна бугѡуп, шошайгѡанлай турады. Ичи тынчлыкъсызды аны. Адамла сабийлерин окѡуна жукѡлаталмайдыла. Жукѡу кѡартдан, жашдан да кетгенди.

Суфиянны юйюнде уа уллу кѡууум барады. Эфенди Элбекни кѡонакѡ этгенди. Кѡой сойгѡанды. От жагѡада шынжыргѡа тагѡылгѡан кѡара кѡазан кѡайнайды. Эфендини кѡатыны Лаулан да, дагѡыда бир-эки тишируу, женглерини жингириклеринне дери ѳрге кѡайырып, шапалыкъ этедиле. Жаухар да алагѡа болуша айланады. Аны бети, не эсе да бир айыплы иш этип уялгѡан адамны бетича, кѡулакѡ артларына дери кѡызарыпды. Хазна башын кѡтюрмейди. Тышында эки гитлерчи солдат сюследи, кѡкюрсклеринде автоматлары бла. Ала Элбекни сакѡлагѡан кѡалауурладыла.

Элбек кеси уа, юйде, жанындан тапчаннга тыянып,

керилип жатады. Аны аллында уа Суфиян, Баракъ, Къудас... олтурадыла. Элбек аланы хапарларына тынгылайды. Къашларын туююп, эринлерин чайнай, алай тынгылайды. Хапарны кёбюсюн Суфиян айтады. Адыргы этип кюрешген Къудасха окъуна хазна сёз жетдирмейди ол:

— ...айтыргъа окъуна тилим айланмайды. Балшибикле, сени къатынынга да артыкълыкъ этгендиле... Ариубатха...

Элбек тапчандан секирип кётюрюлдю. Бети къаралды. Суфиян а хапарны тохтатмады.

— Къайын жигитлеринг ётлери болгъан адамла кёреем. Бийберт къаплагъан эди Солтанны. Ариубатха артыкълыкъ этген гыбышы ол эди. Сен аны таныйса. Къамботну жалчысы болуучу эди да... Эгечинг Асият да, балшибиклени зорлукъларын кётюралмай, кесин Черен суугъа атып ёлтюргенди. Ол Каммойну жашы Мухаматха баргъан эди. Арыслан жүреккли жаш эди ол. Балшибикле аны да ёлтюргендиле. Анангы эки къарындашын да думи этгендиле.

— Мени атамы ырысхысы къайдады? Таула толу маллары? — деп сорду Элбек.

— Аланы Ислам барысын да колхозгъа жыйгъан эди. Къалгъанларын а шёндю, артда, колхозну чачханда, гыбышылагъа юлешгенди. Манга бир токълуду да бермегенди. Тууар малланы уа тау артына сюрдюртгенди. Немселени къолларына тюшмесин деп. Ала да сени атангы малларыдыла ансы, кимникеле сунаса. Ислам бизге берген зарауатлыкъны айтып тауусургъа къыйынды. Балшибикле салгъан хатаны къыйыры, чеги жокъду...

Элбекни ичи къайнай эди. Ачыуу богъурдагъын буууп, солууун алалмай тохтагъанча болады ол. Бир бирледе уа къаны асыры къызгъандан, къулакълары бителип, Суфиянны не айтханын эшитмей окъуна къала эди.

Шапалыкъ этип айланганла, аш-сууну хазыр этип бошадыла. Арагъа тегерек столну салдыла. Элбек ач эди. Алай бусагъатда аны къайгъысы аш туююл эди. Ол, энди бир кесек къатылса, чачылып кетерге хазыр болуп тургъан минагъа ушай эди.

— Бийибиз, тур, олтур. Аллах айтса, энди мындан ары ишлерибиз тап болурла... — деп, юйдегиле Элбекни тегерегинден алып, стол артына олтуртдула. Элбек от жагъаны къатында сюелип тургъан Жаухарны энди кёргенча, аны бетине къарап къалды. Къыз Элбекни би-

чакъ аузуча кесине бурулуп тургъан кёз къарамын эсledi да: «Не этеди бу жаналгъыч?..» — деди ичинден. Сора, отну чучхугъаң сылтау бла, Элбекге аркъасын бурду. Алай болгъанлыкъгъа да айырмады Элбек андан кёзлерин. Аны юйдегиле барысы да эследиле...

Кече эки тенгден озуп бара эди. Алийхан олтура кетип, энди жатды тёшегине. Къатыны Зарият а жукълап эди. Фатимат да жатынды. Алай, жукъу деген зат, аны эсинде да жокъду. Жашауу къарангыды. Энди ол Алимни кёрлюк тийюлдю. Ёмюрде да угъай. Къарындашы Ахматны да кёрлюк тийюлдю. Фашистле алдыла туугъан элин. Энди анга не къууанч барды бу дунияда? Жукъ да угъай...

Алай сагъыш эте, жата эди Фатимат тёшегинде бурула, сытыла. Бир заманда, терезеден юйге жарыкъ ургъанча кёрюндю анга. Жастыкъдан башын кётюрдю.

«Аймы тийди?» — деп келди аны кёлуне. Ундурукъдан туруп барып, терезеден къарады.

— Ёртен!.. Ата, кимни эсе да юйю жана турады.

— Не зат?! — деп, Алийхан жатхан жеринден кётюрюлдю. Зарият да уянды. Тышындан къайгъылы аузла эшитилдиле. Фатимат аякъларына чарыкъларын шырглап, юсюне да не эсе да бир быстырланы къаплап, тышына къууулуп чыкъды. Мычымай ол юйге чабып кирди.

— Исламны юйю жана турады!..

Къарап къарагъынчы битеу эл къозгъалды.

Адамла Исламны юйюне чапдыла. Алай, аланы алларын автоматлы солдатла тыйдыла. Анга да къарамай, къатынла жилип, кишиле къызынып, ёшюнлерин жана тургъан юйге урдула. Ала Мария да, аны сабийлери да юйню ичинде сунган эдиле. Автоматладан атылгъан окъла, къарангы кечени элгендирдиле, адамланы артха ыхтырдыла. Ёртен, къызыл къанатлары кёкге сюзюле кюйсюз эди.

37

Эртденлик. Танг, къыраулу къашларын тийюп, алай атды. Кечелерин къайгъы бла ашыргъан адамла да къозгъалдыла. Бек алгъа ала эл Советни конторуну башында герман байракъны кёрдюле. Исламны юйю да жанып бошап, къара урходугу къалып тура эди. Жалан да жауну аллында баш иерге унамагъан жаралы батыр-

лача, аны таш кябыргъалары сюследиле. Анда, мында, алыкъа кюйюп бошамагъан агъач кыйырадан кярыусуз тютюнле да чыгъа эдиле...

Элни огъары жанындан экеулен кёрюндюле. Ала ашыкъмай, Черен сууну бойнуна тигелеп, андан энишге айландыла. Тёгереклерине да кярай, бир бирге хапар айта барадыла. Кябырлагъа жетдиле. Была Элбек бла Суфиян эдиле.

— Бери кел... Ма буду атангы кябыры, — деп, эфенди эсесовчу офицерни, жерден аз ёрге айырылып тургъан тёбени къатына элтди. Юсюн кяр басып эди аны. Элбек кябырны баш жанына барды да, жерге тобукъланды:

«Ата, менме. Эшитемисе, ата, мен сени къанынгы алыргъа келгенме итледен. Оюлгъан журтубузну аягъы юсюне салыргъа деп. Сени аллында жашлыкъ борчуму толтурургъа деп. Сени толмай кългъан муратларынгы толтурургъа деп кяйтханма узакъ жерледен. Эшитемисе, ата! Бизге хыянаты жетгенлени барысын да тюп этерме, оллахий. Ант этеме санга, ата, бу таулада жангыз бир балшибикни кюймазгъа. Арбазларын къланлары бла жуудурумма мен аланы!..»

Элбек ёрге кётюрюлдю. Суфиян эки-юч кере да кяйттарып, Къужонну кябырына дууа этди.

— Кеси кибик огъурлу адам болмаучу эди, харип. Жаннет ахлусу болгъан болур...

Была кябырладан чыкъдыла да эски межгит таба бет бурдула. Межгит энтда да тура эди жеринде. Алай ол, алгъынны межгит тюйюл эди. Не эшиги, не терезеси жокъ. Кябыргъаларыны сюртюлгенлери кюпхандыла. Башыны бир жери да ичине тюшгенди. Тёгерегинде хуна бурууу да оюлгъанды. Жалан да тюрленмегенлей тургъан — межгитни аллында болуучу уллу къара таш эди. Элбек аны къатына барып сюелди. Бек алгъа аны кёз аллына, Исламны атасы Жамботну къара жыжым бла ташха байланып тургъан заманы келди. Жюлюннген къашха башы да кюннге кюе. Элбекни къланы кызды. Кёзлерине от чапды. Жамбот энтда да бу ташха байланып тургъанча кёрюндю анга.

— Тфу! — деп, жерге да тюкюре, ол къара ташдан артха турду.

Бу кезинде немецли солдатла уа автоматлары бла юйлеге кирип, адамланы ныгъышха жыя айлана эдиле... сходха.

Фазика бир да суймей эди, Элбекни кезюне илинирге. Баргъан да этерик туююл эди ол ныгышха. Алай, юйюне кирп баргъан кёк кезлю, кьутсуз гитлерчи солдат, аны кьоймады. Автомат кьалагъы бла жауурун артындан тюртюп, юйден алай чыгъарды. Фазиканы кызы Саннат кычырыкъ этип жияды. Ол чабып барып анасыны билегине жабышды. Кезибан да кьоркъду Фазикагъа. Гитлерчи солдат, кьолун ныгыш таба созуп:

— Шнелл!.. Шнелл! — деп кычырды алагъа.

Фазикалары ныгышха келгенде, хазна кьалмай элни жамауаты анда эди. Къарыусуз кьартла сууукъдан жыйырылып, кьалтырагъан да эте сюеле эдиле. Къатынла боталарына чулгъаныпдыла. Аланы бурунларындан башха затлары да кёрюнмейди. Фазика келгенде, ныгышдагъыла анга жарсып кьарадыла. Бирем-бирем, къатынла аны тегерегине жыйылып тебиредиле.

— Фазика, жарлы кюнюнге, къарындашынгы юйю-юйюрю бла да тюп этип кьойдула ушайдыла да, бу малгъунла, — деп, ала анга кьайгъы сёз бере башладыла. Алайсыз да жюреги жарылыргъа жетип тургъан Фазика, къатынланы ол этгенлерин кётюралмай, бота кыйырлары бла бетин жабып, имбашлары титирей, ичинден бууула-бууула жияды. Къатынланы кьайгъы сёз бергенлери анга ауур тийди. Алай, ала терс туююл эдиле. Исламны юйюрю сау болгъанын элни жамауаты билмей эди. Ныгышха Адилни къатыны Салихат да келди. Аны бетинде къаны жокъ эди. Ол къатынланы арасы бла ётүп, Фазиканы къатына барды да аны кьулагъына шыбырдады:

— Исламланы ийнегин Суфиянланы арбазында кёрюп келеме...

Фазика башын кётюрдю. Аны кёзлеринде жиямукуллары бузлагъа айланганча, жерлеринде тохтап кьалдыла. Бети сууукъ тартды.

Бу кезинде ныгыш дауур болду. Межгит жанындан ныгыш таба тёртеулен келе эдиле.

— Ма Элбек!. Сыйлы бийибиз! — деп, Къудас бойнун да созуп, адакъача кычырды.

Алыкъа хапарын эшитген болмаса, элни жамауаты Элбекни кёрмеген эди. Аны себепли, адамла сейир бола, келе тургъанлагъа энikleп кьарадыла. Тёртеуленни бири — Суфиян эди. Кьалгъан ючюсю уа, фашистле: бек алларында — Элбек. Аякъларын кенг-кенг салып, ёхтем

атлайды ол. Къалгъан экиси уа, аны эки жанында келедиле, кёжюреклеринде автоматлары бла.

— Ма, ол алда келгенди Элбек, — деп, Къудас тынмай, халкъгъа хапар береди. Ала ныгъышха жетдиле. Ныгъышда гитлерчи солдатладаи бири, Элбекни аллына барып, сын къатды да, анга рапорт берди.

Ныгъыш шум болду. Ол халда бир ненча минут озду. Элбекни бети бирде къаралып, бирде уа агъара эди. «Аллымда нек тобукъланмайсыз!?» — деген соруу бар эди аны кёзлеринде. Алай, тобукъланган жан жокъ эди. Халкъны уллусу, гитчеси да, жерлеринден тепмей сюеледиле.

«Эрле туугъан жерлерни душмандаи къоруулаучу эдиле. Сен а ыстауатха бёрюлени чакъыргъан итча, туугъан жеринге душманны ызынгдан тизип келгенсе» — дей эдиле адамла анга ичлеринден.

Эллилерини жюреклеринде айтылгъан ол сёзлерни Элбек эшитмей эди. Ол аны эшитирге деп келмегенди бери!

— Кюнюгюз ахшы болсун, — деди Элбек халкъгъа.

— Ахшылыкъ кёр, бийибиз, — деген юч-тёрт адамны ауазы эшитилди андан-мындан. Элбекни бети алгъасынды. «Кёремнсе быланы гынтдыларын. Саламлашырыкълары окъуна келмейди».

Элбек былай боллукъ сунмагъан эди. Ол бери хорлам бла келгенди, нарт кирик. Аны къалай ангыламайдыла?! Башсыз халкъ. Элбекни къаны алай къайнай эди эллирине.

— Нек тынгылайсыз? — деди ол, кирпичлерин шинжилеча адамлагъа чюелтип.

— Тынгыламайбыз, тынгыламай. Сыфатынга къарап, тоялмай тургъанлыгъыбызды. Тансыкълыгъыбызны алып бошайлмай, — деп, Къудас халкъны атындан сёлешди. Адамла анга терс къарадыла. Къудасны айтхан сёзлери, Элбекге хычыуун кёрюндюле. Бек хычыуун кёрюнсе керек, арт жанында сюелген гитлерчи солдатлагъа айланып, адамла былай айтадыла деп, Къудасны жаншагъанын немец тилде ангылатды. Ала уа:

— Гут, гут!.. — деп, башларын да кымылдата, жарыкъ болдула. Андан Элбек Суфияннга бурулуп, не сюелесе, хайда, башла дегенча, къолу бла белги берди. Эфенди Элбекни аллында баш ие, алгъа чыкъды. Аны кёзлери дуняда бек насыплы адамны кёзлерича

кѳууанчлы эдиле. Кѳашлары да, мыйыкѳлары да, эринлери да бир кѳош болуп, бирге ышара эдиле аны.

— Жамауат, — деди ол ныгышдагылагѳа. — Кѳр-дююзмю кѳалай болду иш. Сосран эфенди азмы кѳрешген эди, кесигизни балшибиклеге алдатмагыыз деп. Мен а азмы айтханем сизге, жангылмагыыз, аллахны тюз жолундан таймагыыз деп. Тынгыламагѳан эдигиз кѳуран тилге. Шайтанлагѳа кесигизни алдатып, аланы ызындан тебиреген эдигиз, аллахыгызыны да унутуп. Аллах а кѳрюп тургѳанды аны барысын да. Кѳрюп тургѳанды да Германнга буюргѳанды дунняда алгѳыннгы тюзлюкню жерине салыргѳа. Герман а салдады тюзлюкню. Адетли, жарыкѳ заманыбызгѳа кѳайтарды ол бизни. Берекетли заманыбызгѳа, динибизге. Германны башчысы Гитлер кеси да муслиман динни кѳабыл этип алгѳанды дейле. Бюгюнден тебиреп, ол бизни экинчи фагѳамбарыбызды. Бюгюнню кю — бизге жынгыдан тейри эшиги ачылгѳан кюндю. Сыйлы кю! Бийибиз аллыбызгѳа кѳайтхан кю! Аллах анга онг бергенди. Жолун кѳурагѳанды. Бизни насыбыбызгѳа, аны дунняда жанын саулай саклагѳанды. Шукур болсун, аллахха! Сау келе турсун бийибиз!..

Бу кезинде Уллу тарны ичинден тѳгерекни да мотор тауушха алдырып, бир ненча мотоцикл чыкѳды. Аланы ызындан а эки жюк машина кѳрюндюле, башлары гетен бла жабылып.

— Бизникиле, — деди Элбек алагѳа кѳарап. Сора терк окѳуна солдатларын да ызындан тизип, уллу жол таба ашыкѳды. Мотоциклле да, машинала да тохтадыла. Элбек, жыйыны бла аланы кѳатына жете баргѳанлай, машиналаны бирини кабинасындан, кѳара шинели бла да, узун санлы офицер тюшдю. Элбек аны аллында кѳазыкѳча чанчылып, рапорт берди.

— Герр штурмбанфюрер, тюнене Кѳызыл Аскерни уллу кѳауумун толусунлай ууатып, Акѳташны кѳолгѳа этгенбиз. Бизни жаныбыздан кѳоранч уллу болмагѳанды. Он жети солдатыбыз ѳлгенди... Битеу Уллу таргѳа жол ачыкѳды.

— Прахтерл, * Элбек. Фюрер сени уллу Германиягѳа кѳошхан кѳыйынынгы унутмаз, — деди немецли офицер анга.

* Прахтерл — молодец (немец)

— Ханль Гитлер! — деп Элбек онг кьолун эрлай алгъа созду.

— Bravo, bravo, Къалайды элинг? Адамла кьууандыламы сени кьоргенде?

— Кьууангандыла, герр штурмбанфюрер.

— Игиди алай эсе. Туугъан элинге комендант этеме сени.

— Сау бол, герр штурмбанфюрер

— Мындан ёрге неича эл барды дейсе энди?

— Алты.

— Партизанла уа... бармыдыла?

— Алыкъа, андан толу хапарым жокъду. Болсала да, ала бизден кьутулмазла.

— Кьюрбюз... Хы, сорургъа унутуп турама. Тюбедингми ол атаңгы ёлтюрген большевикге уа?

— Тюбемегенме. Мен аны жер тюбюнде болса да табарма.

— Гут, гут.

— Герр штурмбанфюрер, кел, элге кьайтайыкъ да, сыйланган да эт. Мен туугъан юйню да кьор...

— Бузулмай турамыды юйююз а?

— Бузулгъан жерлери да барды. Алай мен аны терк окъуна ишлетдирирме. Хар бир ташын алгъыннгы жерине салдырма.

— Гут, гут. Алай этерге керекди. Аны ишлетип бошасанг, кьонакгъа андан сора келирме. Шьендю уа бу тарны ичинде эллени, фюрерни байрагъыны тюбюне жыйышдырыргъа керекди. Нальчикде командования мени рапортуму сакълап турады.

38

Чатла башында тобукгъа жете кьар жаугъанды. Ташла, кьырла, сыртла, кьолла, сызгъала барысы да кьар тюбюнде кьалгъандыла. Жалан да бийик кьаяланы ташлы тик кьекюреклеринде санлап бир кьаралгъан тамгъала кьорюнедиле. Ала кьарны «аягъы» тутмай кьалгъан жерледиле.

Уллу тар бери — Чатлагъа дери созула келеди да, былайгъа жетгенде уа бармакъларын жайгъанча, кьырлагъа, сызгъалагъа, уллу, гитче кьоллагъа юлешинеди. Такъыр кьол, Уллу тарны орта бармагъына ушайды. Ол кьалгъанланы барысындан да узунду. Кеси да Чегет элни башында кьалауур тебеле деген эки бийик сыртны

арасында тар сызгъадан башланады да, андан къара чеги созулгъанча узакъгъа — къысыр къаяланы этегине дери барады. Анга такъыр къол деп бошдан айтмагъандыла. Ол кертиси бла да такъырды. Ташладан сора анда зат да жокъду. Хазна кырдык да битмейди.

Амашны партизан отряды бла Гавриловну солдатлары Уллу тарда душман бла къан тѣгюшюп, аны аллын тыялмагъандан сора, сау къалгъанлары да, жаралы болгъанлары да къар басхан таулада жол ызлай, аманны кебинден, бери — Такъыр къолгъа келип, былайда орнукъгъандыла. Амаш алгъадан окъуна, партизан отрядына бу къолну сайлагъан эди. Ол мында къошла окъуна ишлетген эди. Байрамов Такъыр къолну бошдан сайламагъанды. Бирси къолладан эсе, Уллу таргъа барыргъа былайдан тынчды. Къышлыкълада малчыла къыш кезинде элге келлик болсала, бек алгъа бери — бу къолгъа тигелеп, Уллу таргъа алай ётюучюлерин Амаш биле эди. Уллу тарда душманнга чабыуул этерге да былайдан тапды. Амаш да андан келтиргенди адамланы Такъыр къолгъа.

Быланы болумлары хазна туююлдю: патронлары аз, ашлары-суулары къыт, жаралылагъа уа медицина болушлукълары жокъ. Болса да быланы муратлары, былайда жан багъыу туююл эди. Ахыр патроннга дери, душман бла жагъалашыргъа бел байлагъандыла.

Сууукъ къошну ичинде Амаш да, Гаврилов да, Ислам да аны юсюнден кенгеш этедиле. Тышында уа къарангы болуп бара эди.

— Келишдик. Чабыуулну кече сагъат он экиде, Огъары Четгден башлайбыз, — деди Амаш Гавриловха. Сора Исламгъа бурулуп айтды: — Сен а не тынгылайса? Планыбызны жаратмаймыса?

Ислам башын кѣтюрюп, Амашха бла Гавриловха кезну къарады. Аны къарама ачыулу да, сагъышлы да эди. Фашистле Уллу таргъа киргенли он кюн болады. Ала мурдарладыла. Халкъны къанын иче болурла. Аяп къоярыкъ туююлдюле. Ала жазыкъсыннганны билмейдиле. Не мадар? Къайда кюч, аланы ууатырча?! Фронгда иш къалайды? Не жерлеге дери барлыкъдыла бу фашистле? Сталинградны тийресинде бизникиле душманны сау армиясын къуршалагъан хапары чыкъгъан эди. Ол да не бла бошалгъан болур? Андан Такъыр къолдагъыла зат да билмейдиле. Дуниядан айырылыпдыла, туманда

ажашханча. Исламны кёзлерине юйюрю кёрюнесди, жи-
ляй тургъанча. Нек жилидыла ала?.. Сау болурламы?..

Исламны тынгылатхан ол сагъышла эдиле.

— Турмайыкъ. Этген оноубузну партизанлагъа бил-
дирейик. Хазырланып башласынла. Заман азды, — де-
ди Амаш нёгерлеринс. Бу кезнуде къошха, юсюнде акъ
чубур тону, башында къара тюклю бёркю, къолунда да
бешатылгъан шкогу бла узун бойлу, чырайлы жаш кир-
ди. Ол Къасым эди. Амаш бла бирге Исламны юйюне
барып кетген жаш. Бюгюн ол Такъыр къолда тегерекни
сакълагъан къалауурладан бириди.

— Адамла тутханбыз — киши бла тишируу. Кимле
эселе да, Акъташданбыз дейдиле.

— Акъташданмы?! — деп, Ислам олтургъан жерин-
ден къопду. Аны тёппеси, алаша къошну башына тире-
лип тохтады. — Къайдадыла ала?

— Былайда, тышында. Керек эсе, кийирейим берн.

— Кийир, — деди анга Амаш. Къасым терк окъуна
тышына чыкъды да, экеуленни къошха алып кирди. Би-
ри — узун тонлу, бойну, башы да къара башлыкъ бла
чулгъанып. Экинчиси уа бурнундан къалгъаны ботагъа
чёргелип. Ислам сын къатханлай, алагъа къарап къал-
ды. Асыры сейир этгенден, къашлары ёрге кетип, ба-
шында тюклю бёркюню тубюне ташайдыла.

— Жууаш, сенмисе?! Фатимат!.. Къайдан чыкъды-
гъыз? Не айланасыз?!.

Фатимат Исламны кёкюрегине къапланды. Ол кесини
къалтырагъаны бла Исламны да къалтыратды.

— Аллах, аллах, Ислам, билмей тургъанлай, тюш
кёргенча болуп къалдыкъ да! — деди Жууаш, башлы-
гъын теше. — Кимни эсинде бар эди сизге туберикбиз
деп а!

Амаш иги таный эди быланы экисин да колхоз ишни
юсю бла. Бир жыл Жууаш чалгъыда кесини атын битеу
районнга айтдыргъан эди, газетде сураты иш да чыгып.
Ол кеси да Шарауну кичи къарындашыды. Жыл саны
жетмишлеге жанлагъанлыкъгъа, ол алыкъа къаруу,
къууаты бла тургъан, бёкем кишиди.

— Бу налат немицле сизни барыгъызны да къырып
къойгъан сунуп, битеу эл жиляу-сыйыт болуп айланады.
Сиз а мында! Сау-саламат! Шукур болсун аллахха!
Не тамашады бу! — деп, Жууаш сейирден не этерин
билмей эди. — Асыры къууаннгандан, саламлашыргъа
окъуна унутуп къойдум да...

— Охо, кьайгьырмаз аны ючюн. Олтуругъуз бери. Тарбыз, айып этмегиз, — деди Амаш кьонакълагъа. Жууаш да, Фатимат да олтурдула. Гаврилов аланы танымай, шошайып тура эди. Ислам Фатиматны аякъларында чабырланы энди кёрдю. Сейир болду. Тиширыуну чабыр кийгенин а ким кёргенди? Ислам чабырларына къарагъанын сезген Фатимат, андан уялып, аякъларын тюбюне букъдурургъа кюрешди.

— Биз немецледен къачып айланабыз, — деди Жууаш, олтуруп тамам болгъандан сора.

— Нек?

— Тохтагъыз... Алгъа элден хапар айтайым да, бизни юсюбюзден андан сора айтырма... Эшитмегенмисиз Элбекни келгенин?

— Ким Эблекге айтаса? — деп, Ислам Жууашны бетине аралып тохтады.

— Къужонну жашы Элбекге айтама. Немецле бла бирге келгенди ол, имбашларында да чынлары бла. Кесин да Акъташха комендант этгендиле.

Ислам бла Амашны ауузлары ачылып кьалды. Гаврилов аланы быллай бир не затха сейирсингенлерин ангыламады. Бу такъыйкъалада, Исламны эсине, Гаврилов Акъташха кирген кезиуде айтхан сёзлери тюшдю: «Бир да билмейме, бу тарда не бар эсе да, душман кьаты ёшюн урады бери. Айхай, кеси уа, бу жерлени уста таныгъанча алай маневр этеди». Ол сёзлени магъанасы Исламгъа энди жетди.

— Уллу къыйынлыкъ сынатады ол жамауатха, — деп, Жууаш хапарын андан ары бардырды. — Шамилни ауруп жатып тургъан тёшегинден кьобарып, ныгъышда асмакъгъа салдыргъанды. Тахирни кьатынчыгъын да асаргъа умут этген эди. Къартла жыйылып, тилей кетип, кючден бла бутдан кьойдургъанбыз. Ислам, сени юйюнгю уа, келген кюнлерини кечесинде окъуна кьойдюргендиле...

Аны эшитгенде, Ислам юсюне къайнар суу къуйгъанча болду: «Къайда Мария уа? Сабийле уа?..»

— Насыпха, Хасау кече барып, юйюрюнгю кьутхаргъанды. Къатынын да, сабийлерин да, юйюнг бла бирге кюйген сунуп турады ансы, Элбек аланы излетирик эди. Сени юйюрюнгю сау кьалгъанын элде алай кёп адам билмейди. Элбек адамланы малларын кьоймай сыйыргъанды, атамы мюлкюн жыйышдырама деп. Адамланы биченлерин да сыйыргъанды. Шёндю элни жама-

уагына ата юйюн жангыдан ишлетдиреди. Сабийлени окъуна сюреди ол ары.

Ислам секирип жеринден ёрге къопду, жүреги от жанып.

Не этесе дегенча, къошдагыла анга къарадыла. Тююн айтханда, жеринден не ючюн къопханын ол кеси да билмей эди. Не эсе да бир белгисиз кюч кётюрюп атханды аны ёрге. Ислам жангыдан жерине олтурду.

— Элбек жамауатны аны бла къояр акъылы жокъду. Исламны табыгъыз деп тохтагъанды. «Бу декабрь айда Ислам табылмаса, битеу элни кюйдюрлюкме» — дегенди. Исламгъа жууукъ жетгенлени уа барысын да асмакъгъа асаргъа айтханды. Аны аман къаны барды. Бир затдан да артха турлукъ туююлдо ол.

Къошдагыла бир бири бетлерине къарадыла.

— Элбекни да, немецлени да табанларын жалап, харзатны да алагъа айтып айланган Суфиянды. Ол кесини къызын — Жаухарны да Элбекге береди. Тоюн жангы жылда этерик хапарлары барды. Жаухар атасыны ол ишине ыразы болмай, къарнына къыпты урун, кеси кесин ёлтюрюрге аздан къойгъанды.

Амаш Исламгъа бла Жууашха бурулуп айтды:

— Ол заманда, Суфиянны тутханларында сиз аны бош жүюрге алгъан эдигиз. Бармагъа къояргъа керек эди, итни.

— Да менми алгъанем аны жүюрге, — деди Ислам, ачудан не этерин билмей. — Къартланы хатасы эди ол.

Жууашны хапары къошдагылыны терен сагъышха къалдырды. Исламны жүреги лагъымча къабыннганды. Элбек аны излейди... Ёлтюрюрге! Атасы ючюн, Совет власть ючюн анга дерт жетдирирге! Исламны уа жокъмуду анга дерти? Аны этген артыкълыкъларын Ислам а унутханмы этгенди? Угъай, ала барысы да аны жүрегиндедиле алыкъа. Сау болмагъан эски жаралача, ачийачый турадыла. Аны юсюне уа Элбек элине-жерине душман болуп келгенди. Ол харамлыгъы уа! Халкъгъа сыната тургъан зарауатлыгъы уа!..

Исламны къабыннган жүреги тышына учуннганды. Ол анга энди тынчлыкъ берлик туююлдо — эртдегили душманы бла ёрелешгинчи.

— Сиз кесигиз а нек къачхынчы болгъансыз? — деп сорду Амаш къонакълагъа.

— Ол а ма муну хатасындан, — деди Жууаш Фатиматны кёргюзте. — Элбек халкъны клуфха жыйып, элге-

журтха кьайтханына той этеме деп, палах андан башланды, ант урур эсе, аны. Кьобуз сокьдурургъа уа Фатиматны чакьыртханды ол. Айтхан болур эдиле анга бирле, муну иги кьобузчу болгъан хапарын. Бу уа барыргъа унамай, кесин чакьыра келген Кьудасны бла Лауланны ызларына кьайтарып ийгенди. Андан сора солдатла келедиле мынга. Бу уа, ала да кьаран тургъанлай, кьобузун алып, юй тюбюне уруп, ууатып ийгенди. Солдатла аны Элбекке айтыргъа кетгенде, кьачып бизге келди. Элбек а тюзюмю кьаллыкь эди муну ол ишине. Солдатларына буюрады, Фатиматны тутаргъа. Ала муну юйюнде тапмагъандан сора, эл тюбюне жайыладыла излеп. Кьоресиз да, эсги-буехуладан жылы кийиндирип, бота бла да чьрген, кьарт кьатыннга ушатып, элден алай алып чыкыгъанма мен муну...

Амаш олтургъан жеринден кьобуп, Фатиматны аллында ёрге сюелди.

— Халкьны жигит кьызыса сен, — деп, ол аны кьолун тутду. Фатимат кьез жашларын букьдура, бетин бота кьанаты бла жапды. Кесин ёмюрюнде ол бу такьыйкьадача насыплы болгъан болмаз эди бир заманда да. Исламны кьез аллында Фатимат ёседен ёсе барып, тьпнеси кьаяла бла тенгленип тохтагъанча болду.

39

Баш кюн эди. Гитлерчи солдатла тангны жарыгьы бла, акьташчыланы, биягьы Кьужон бийни эски журтуна сюрдюле. Энди анга эски журт деп айтырча тьйюл эди: юйню бузулгъан жерлери ишленип бошала барады. Тьгерегинде алгьын болуучу бийик таш хунасы да жерине келтирилгенди.

— Шнелл... Шнелл! — деп, гитлерчи солдатла, ишлей тургъан адамланы бютюн да ашыкьдырадыла. Бу заманлагъа Элбек кесин да келиучю эди бери. Бюгюн а, нек эсе да келмей турады. Ким биледи, кьбюрек жукьлап кьалгъан болур. Ол алыкьа, Суфиян эфендини юйюнде жашайды. Эфендини эски юйю, адам сукьланырча юй тьйюлдю. Андан эсе табыракь жер табарыкь эди Элбек жашаргъа. Алай ол, бу юйню жаратханды. Мында игиди анга!..

Автомат атылгъанча кьайдан эсе да мотор тырылдагъан таууш эшитилди. Кьужон бийни юйюню кьатында тургъан фашистле тьгерекге кьарадыла. Кьен да турмай,

уллу жолда мотоцикл кѳрјондју. Ол огъартындан келе эди, кеси да от тюшгенча, кызыу. Мотоцикл уллу жолдан Акъташха бурулду. Мотоциклле бери биринчи кере келмей эдиле. Алай, бу нек эсе да, эртден жолоучу болгъанды. Ол Суфиянны юйюню къатында тохтады. Аны бла келген каскалы немец солдат мотоциклден къадалып женгил тюшдју. Халжарда ийнекни сауа тургъан Лаулан, ишни къойду да, жѳбелеп, аны аллына чыкъды.

— Герр штурмфјорер юйдемиди? — деп сорду анга, мотоциклчи, немец тилде. Лаулан аны не айтханын ангыламады. Ангыламаса да, башын кымылдата, фашистни юйге кийирди.

Элбек жукълап эди. Суфиян а намаз минчакъла саны тапчанда тыянынды. Мотоциклчи тюзюнлей Элбек жатып тургъан кѳтјортмени къатына барып сюелди.

— Герр штурмфјорер... — деди ол, къолу бла аны имбашына къатыла. Элбек жукъу арасында не эсе да бир затла жаншай, алай уянды. Юсюне ѳре сюелни тургъан солдатны кѳргенде, жастыкъдан башын терк кѳтјордју.

— Не этесе?.. Не болгъанды?

— Штурмбанфјорер Горфф чакъырады сени кесине. Мен мотоцикл бла келгенме.

— Ахшы. Мен бусагъат...

Гитлерчи солдат мотоциклни моторуна от алдырып, хазыр болду. Элбек да кѳп мычымады юйде. Аны ызындан тынгысыз болуп, чыкъгъан Лаулан:

— Аллахчю, ауузлана бар... Ач къарангылай къайры атланганса? Бир да болмай эсе да сјот баш ич... — деп, аны тѳгерегине айланып жарсыды. Алай Элбек унамады. Мотоциклчини бет халисинден, Горфф аны бош чакъырмагъанын сезип, жолгъа ашыкъды.

Штурмбанфјорер Горфф кесини «конторун» Гюренде тохташдыргъанды — партияны райкомуну юйюнде. Битеу Уллу тарны неси энди олду. Мында хар оноуну да ол этеди.

Мотоциклчи Элбекни Гюренге терк жетдирди. Эл къайгъылы эди. Орамлада автоматлары бла гитлерчи солдатла, юй сайын кире, муштухул болуп айланадыла. Элни огъары жанында, сырт юсюнде асмакъ кѳрјонеди. Асылгъанла да бардыла анда.

Элбек тюзюнлей конторгъа кирди. Эшик юсюнде сюелген къалауур анга кабинетни эшигин ачды. Анда Горффдан сора да, бир къауум алаша чынлы офицер

бар эди. Барысыны да бет кѳанлары бузулупду неѳ эсе да. Элбек Горффну столуну аллына барып, сир болду.

— Герр штурмбанфюрер, сизни буйругъугъуз бла...

— Болду, — деди Горфф, анга кѳолун силдеп. Элбек аузун жапды. Уллу тарны коменданты ачыуланып эди. Ол столундан алгѳа чыккъды.

— Билемисе, штурмфюрер, бюгече не зат болгѳанын?

— Угѳай, билмейме.

— Бек осалды, билмей эсенг, — деп Горфф столуна кѳайтды. — Партизанла чапхандыла бюгече бизге. Бир талай солдатыбыз жоюлгѳанды. Телефонну бузгѳандыла. Билдингми энди не болгѳанын?! — Горфф столну жумдуругъу бла урду. Асыры кѳаты ургѳандан, столну юсюнде шакѳы орун тѳгюлюрге аздан кѳалды. Кабинетдегиле шум болдула. Элбекни агѳаргѳан бетине жютю кѳарай, Горфф кеси да шошайды. Алай бир кесекден ол анга дагѳыда кѳызды:

— Бу иш барысы да сени терслигингенди, жюйюсхан штурмфюрер. Санга ышанмасам эди, андан бери мен бу таулада партизан угѳай, жануар кѳоймаз эдим...

Горфф, кѳыза кетип, стол артында жерине чѳекдю. Тютюн кѳабындырды. Тютюнун ичип бошагѳынчы ол сѳз айтмады. Элбек да аны столуну аллында сюелгенлей турду. Тютюн ичип бошагѳандан сора, столну кѳатында шинтикни бармагѳы бла Элбекге кѳргюзте: — Олтур, — деди. Ол аны буѳрукъ формада айтмады. Акѳырын айтды. Баям, кѳаны бир кесек суугѳан болса керек. Элбек ол кѳргюзтген шинтикге чѳекдю.

— Сени халкѳынг игиликни билмеген осал халкѳды. — деди Горфф Элбекге кѳашларын тюйгенлей. — Биз, немецле, быланы орус колониядан кѳутхарып, башларына эркин этейик деп, кѳан тѳгюп айланабыз. Была уа аны ангыламай, дагѳыда бизге жау боладыла. Ким кѳргенди быллай башсыз миллетни?

— Герр штурмбанфюрер, мени миллетими башын Совет власть кесгенди. Игилерин, акѳыллыларын жокъ этгенди... кѳурутханды. Алгѳыннгы жалчыла бла кѳулла кѳалгѳандыла мында. Аланы уа кѳайдан боллукѳду акѳыллары? Емюрге да болмагѳанды. Аны юсюне уа, барысы да бирча большевик ауруугѳа боялып, андан ауруйдула.

— Сора не этерге керекбиз биз былагѳа?

— Сау этерге кюрешейик.

— Не бла?

— Окъла бла, герр штурмбанфюрер.

— Bravo, bravo, — деди Горфф, ыразы болуп. Аны туююлюп тургъан къашлары орунларына келдиле. Болса да, бети къарангылай къалды. — Бек алгъа биз партизанланы къурутургъа керекбиз. Аланы къурутур ючюн, къалайда бегингенлерин, къаллай бир болгъанларын билирге керекди. Бюгече, бизни къолубузгъа аладан ючюсю тюшгенди. Экиси ёлюп. Аланы асмакъгъа асханбыз. Халкъ кёрсюн деп. Бири уа жаралы болуп тюшгенди. Кеси да офицер. Биз билген амал бла кюрешгенбиз, алай аны аузундан сёз чыгъарталмагъанбыз.

— Къайдады ол? Мен аны тилин бек терк айланырча этейим, — деди Элбек.

— Бегирек да аны ючюн чакъыртханма мен сени. Тил тутханланы сёлешдирирге аман болмаучунгу билеме. Кел. — Горфф шинтигинден къопду. Бирсиле да турдула олтургъан жерлеринден. Ала штурмбанфюрерни ызындан тизилип, кабинетден чыкъдыла. Коридор бла бек къыйырда эшикке бардыла. Алайда да къалауур сюеле эди. Ол эшик юсюнден бир жанына турду. Гитлерчиле комнатагъа кирдиле. Отоуну ичи сууукъ эди. Полда, сыртындан сойланып, биреулен жатады. Къаны бла къатыш болуп. Бет дерча, бети да жокъ эди аны: сол кёзю къурошундан чыгып, не эсе да бир инчге тамырына тагылып турады. Онг кёзю уа жумулуп. Эринлери, гыбыт бухчакълача кёбюндюле. Бурну эзилпди. Мангылайыны сол жанында жумдурукъ чакълы къаралдым тукъурчюследи. Терлеген этгенча, андан къан къатыш суу тамычыла чыгыпдыла. Юсюнде аскер гимнастеркасы айыу талагъанча, сагел-сагел болуп жыртылгъанды.

— Да бу ёлюп тура ушайды да? — деди Элбек, полда жатханны табаны бла тюртюп кёре.

Горфф башын булгъады:

— Угъай, ёлмегенди. Ташдан да къаты адамды ким эсе да.

— Таулу туююлдю бу. Оруслугъа ушайды, — деди Элбек, кесини юсюнде шинелин теше. — Баям, тарда бизни бла уруш этген аскерчиледен болур.

Элбек, шинелин тешди да, терезе аллында стол юсюне атды. Башында каскасын да, аны къатына салды. Сора, мал сояргъа хазырланганча, эки женгин да арта этип, полда жатханны юсюне ийилди. Ол аны къан къатыш сары чачындан тутуп, башын полгъа-полгъа уруп тебиреди. Горфф Элбекни эте тургъан ишине ыра-

зы болмай, бара барып, аны имбашындан артха тартды.
— Биз сенсиз да ёлтюраллыкь эдик муну. Сёлешдире эсенг сёлешдирген эт.

— Алгъа эсин жыйдырыргъа керекди, — деди Элбек, кьыл чайнай.

— Бу кезиуде полда жатхан ынчхагъан да эте, башын ёрге кётюрюрге кюрешди.

— Ха, кёрдогюзмю? — деди Элбек къатындагъылагъа, ёхтем болун. — Бусагъат мен муну чыпчыкьча жырлатдырма.

Полда жатхан не бек кюрешди эсе да, башын хазна ёрге кётюралмады.

— Хайда, хайда... артда сытыла турурса! — деп, Элбек аны биягъы чачындан тутуп, башын эки жанына чайкъады. Полда жатхан тепмеди. Алай, сау кёзюн ачаргъа кюрешди. Аз-маз ачхан окъуна этди. Къан жугъу кирпичкени ары жанындан, ёчуле баргъан жинкге ушаш, кёзню къарыусуз жилтини кёрюндю. Къарыусуз болса да, юсюне къарап тургъанлагъа, налат бере эди ол. Элбек эниште иги да ийилип, айтды анга:

— Жашаргъа сюемисе, сволочь?

Полда жатхан не эсе да бир затла айтыргъа умут этгенча, кёпген эринлерин кымылдата кетип, Элбекни бетине тюрюрдю. Жаралы солдатны къанлы душманнга ахыр къарыу этгени ол эди. Алай бла аны дуниясы тумаланды. Ол — лейтенант Гаврилов эди. Малкъарны жерин жаудан къоруулай жанын къурман этген оруслу жаш!

40

Къауум кюн озду. Декабрь айы тауусулуп барады. Къыш суукъла бютюн бек кысхандыла.

Уллу таргъа кирген гитлерчиле бу арт чурулада къателли болуп айланадыла. Партизанланы къурутабыз деп, эки-юч кере да Чатлагъа атланып, жукъ да болалмай къайтхандыла. Горфф аскер болушлукъ тилеп, Нальчикге бир ненча телефонограмма ургъанды. Алай, алыкъа болушлукъ келмей турады. Болушлукъ угъай, Горфф артда жиберген телефонограммасына жууап окъуна алмагъанды. Не эсе да бир иш барды.

Иш а бар эди. Уллу тарда аны кимден да иги Горфф биледи. Къолунда рациясы, жашагъан юйюнде радиоприемниги... ол билмесе ким биллик эди...

Къзызу чабып бара тургъанлай, башын терекге уруп тохтагъанча болгъанды Германияны урушда иши. Ургъанда да алай бош угъай, мийисин чачаргъа жетдирип ургъанды. Битеу дуння кетюрюлгенди фашистлеге къажар. Къзыл Аскер гитлерчилени алгъа барыуларып тыйгъанды. Германияны эки жыйырма дивизиясын, Сталинградны тийресиңде, къуршоугъа алып тохтагъанды. Север Кавказда уа тау арты фронт фашистлеге чабыуулу башлагъанды. Душман жер тырнакълайды, жан дыгаласха къалгъанды.

Горфф аны биледи. Ичине къоркъуу да киргенди. Алай ол Германия хорланыр дегенге ийнаныргъы келмейди. Сау дунняны уучларгъа айтхан Гитлерни закыйлигине ышанады алыкъа. Аны себепли фронтда къолайсыз ишлерин ол ичинде тутар. Кишиге билдирирге суймейди. Аман хапар андан чыкъмасын. Ол фюрерни кертчи солдатды.

Кеси кесине не бек кел этдирирге кюренсе да, элгенген жюрегин орнуна келмей эди аны. Уллу тар анга къабырча керюнюп башлагъанды.

Горфф бюгюн офицерлени кесине чакъырып, кенгеш бардыргъанды. Кенгешлери кенгешге ушамагъанды. Бушуугъа жыйылгъанча, олтуруша кетип, алай жайылгъандыла. Бюгюн Горфф аланы не ючюн жыйгъанын офицерледен бири да хазна ангыламагъанды. Элбек да тюшонмегенди аны сезюне. Кабинетден чыгып, кесин сакълап тургъан ат чанагъа минип, Гюренден Акъташха жол тартып келеди ол. Шинелини тышындан жамычгъа чулгъанып, чана бла бирге чайкъала барарды. Къар тохтаусуз жауарды. Уллу жел, берюле улугъанча, улуй-улуй урады. Аны улугъанын эшитмейди Элбек. Бусагъатда боран туююлду аны къайгъысы. Ол бюгюн Горффну жапысын жаратмагъанды. Уллу тарны коменданты мугурайып эди. Кезлери гинасууча, бир жерде тохтамай эдиле. Айтхан сезюнде уа магъана жокъ. Булжутуп, болгъанны къатышдырып, бирин къююп, бирин айта эди. Айта кетип, ачууланып тохтай эди. Тютюню уа аузундан кетермей. Угъай, бюгюн Элбек аны халын жаратмагъанды. Горфф офицерлени, билген аллахды ансы, бош алай, керексиз, мыстысыз жаншаргъа деп жыйгъан болмаз эди. Аны алагъа не эсе да бир зат айтыр акъылы болгъанды. Алай, айталмагъанды. Жашыргъанды. Элбек сезгенди аны. «Не зат айтырыкъ болур эди? Нени жашырады ол бизден? Нек жунчуп эди

ол бююн алай бек? Партизанла энтда да чабарла деп, аладан кьоркьгъанынданмы болур эди?.. Огъесе уа... болушлукъ келмей кѣп кьалгъанына жарсыгъанлыгъымы болур аны?.. Болушлукъ да келир, партизанланы да гунч этербиз. Аны ючюн бош кьоркьаса, герр Штурмбанфюрер... Огъесе уа ол тьююлмю эди бизге айтыргъынг? Ким биледи, сени Уллу тарны комендантыннан чыгъарып, башха адамнымы ие болурла бери? Аны ючюнмю алгъасындыргъанса бетинги? Болур, болур... Алай окъуна болур. Сен асыры жумушакъ адамса. Коммунистлени кьатынларын, сабийлерин да кьырыргъа кьоймагъанса. Санга кереги олду. Тюз этедиле сени орнунга башханы салгъанларын. Огъесе уа, башха кьоркьууунгму барды сени?.. Нек айтмадынг? Башха не кьоркьуу боллукъду? Бир зат да угъай... Фронтда ишибиз тапсыз а болурму? Паулус Сталинградны алалмай иш а кьалгъан болурму, арабий? Къызылла хорлап башлагъан эселе уа?.. Хо бир да. Германиягъа кьарыу эталлыкъ кюч жокъду!.. Алай, ким биледи. Кертиси бла окъуна къызылла онглу болуп башлагъан эселе уа?..»

Элбек кесини ол акъылындан шайтандан кьоркьгъанча алай кьоркьду. Башын жамычы тюбюнден ёрге муштухул чыгъарды. Уллу желни ачы шууулдагъаны эшитилди къулакъларына. Ол да эрши кёрюндю анга — кюйсюз хапар айта тургъанча. Атланы сюрюп баргъан немецли солдатны желкесине кьарап бираз барды. Сора, биягъы жамычыны башына тартып, аны тюбюне тумаланды. Желни улууу кьайда эсе да тышында кьалды. Алай болгъанлыкъгъа, тынчаймады. Биягъында акъылы, ышымлагъа жабышыучу гырмыкча, аны мийисинден кетерге унамай тохтады. Ол аны кесинден кери кьыстаргъа кюрешеди... Элбекни ачыуун чыгъарды. Ызындан юрюп чапхан итча, чананы артындан келеди. Анга ачыуланмай кьалай чыдасын Элбек? Кьайдан да кирди ол зат аны башына!

... «А, Горффну хатасындан. Аллах кечмесин анга. Кьоркьакъ тонгуз. Эшек. Бодуркьу... Алай бир кьоркьурукъ болуп, атангы башынамы чыкьгъаненг юйюнгден, ы?..»

Горффха ичинден алай кьызгъаны Элбекге асыу кёрюндю. Ол аны бетине кьарап, ол сѣзлени анга ёлсе да айталлыкъ тьююл эди. Аны аллында Элбек кьойдан да жууашды. Ол аны кьулуду, парийи. Парий а несине

айланып кялай юрлюк эди. Элбек а юрдю. Кенген, жашыртын. Ол да кишилик эди анга. Къанын суутду. Кеси кесине ыразы болду. Аны хайырындан, ол аман акылы да кетди башындан. Эс жыйды. Жаны ырахат болду. Энди аны акылы башха сагышлага, татлы умутлагъа, эскериулеге кетди... Не затха деп гурушху болады ол? Шендю кек бла жерни ортасында андан насыплы адам жокъ эсе да алайды. Жюрегинде талай жылладан бери къара туюмчек болуп келген дерти тешиле барады. Бек уллу дерти Совет власта эди да — аны кекюрегинден бир жанына быргъады: Совет власть ууатылды. Кюл болду. Байланы, бийлени жашаулары бузган большевикле дунягъа салган харамлыклары кван бла къусдула, жер жутдула, атлары аманлык бла ёчюлдю. «Жашасын Германия! Гитлер а андан да кеп жашасын. Кишиди ол, киши!... Энди Ислам да къолума бир тюшюн да!.. Мен аны... Хе-хе-хе... хар зат да тап болады, аллах айтса! Анамы да табарма алыкъа. Жашымы — Бекболатны да. Ариубатны уа?.. Ол табылмаса да къайгырмайма. Балшибикле бир малтаган эселе, ол манга неге керекди. Керахат болганды ол. Манга энди Жаухар да боллукъду. Сют кибик акъ бети, къар кибик жумушакъ эти. Горфф манга, ол жаш кызыккыны кялай аллыкъса деп сейирсингенди. Дуняда зат ангыламаган Горфф! Мени атам экинчи къатынын алгъанда, анга юч жыйырма жыл бола эди... къатынына уа он юч. Ма, алайды, жюйюсхан Горфф, бизни таулу адет. Тюркде къатыным а?.. Назифа. Иги тиширыуду ол да. Аны да атып кюймам. Мында атамы мюлкюн жерине салып, орнугъуп тохтасам, барып аны да алып келирме. Жаухаргъа негер болур...»

Алай акъыл эте барады Элбек, жаннетде сунуп кесин. Иги умутладан кесине кяала ишлеп. Къаланы уа ишлетгенди. Акъ къалаларын алгъыннгы формасына келтиргенди. Ата юйюн да. Энди, аллах айтса, жангы жыл да жетип келеди. Жаухарны ары элтип, ол анда бир той этсин! Уллу той... Битеу Уллу тарны тепсетген той! Андан сора Акъташда эки аягын да кенг жайып бир жашасын. Малы, ырысхысы да таула бла тенг болуп! Алгъыннгы къуллары да жегип! Боллугъу алайды. Жалан да алай!..

— Герр штурмфюрер, къайры барлыкъсыз?.. — деп сорду атланы сюрген немец, башын артха буруп. Элбек жамычыны юсюнден атды.

— Охо, жетипми кьалдыкъ ол сагъатха?! Эфендини юйюне бурул.

Элбекге терк жетгенча кёрюннгенликге, алай аз заман озмагъан эди ала Гюренден тебирегенли.

Жаухар не эсе да бир жумуш бла юйден чыкъды. Бу кезиуде, чана да жетди бери. Андан тюшген Элбекни кёрюп, Жаухар кьоркьгъан этгенча, женгил окъуна юйге ташайды.

— Къачып а узакъгъа барырса, — деди Элбек аны ызындан. Ол юсюнде кьарланы да къагъып, юйге алай кирди. Юйню ичи жылы эди. Кенг от жагъада кызыл мыдых болуп, кьургъакъ чинар отуила жанадыла. Шыжырда уа уллу кьара чоюн тылшыу эте. Элбекни бурнуна бише тургъан этни ийиси урду. От жылыу бла эт ийис анга болмагъанча иги кёрюндюле. Суфиян бла Лаулан сыйлы кьонакъларыны юсюне сюелип, жамычысын, шинелин, каскасын да аны кесине жетдирмей тешидиле. Элбек тегерегине кьарады. Жаухарны кёрмеді. Ич отоуну эшиги этилип эди. Ол от жагъагъа чекдю. Охо! Не ди энди бу уа?.. Ол биягъы аман акъыл! Къайдан чыкъды ол? Элбек андан, юсюне чапхан айыуданча, кючден бла бутдан кьутулгъан эди. Ол а аны ызындан кьуууп келген ушайды.

Элбек тынгысыз болду. Биягъы Горффну алгъасыннган бети кёзлерине кёрюнюп тохтады. Жолда уллу желни ачы шууулдагъаны да эшитилди аны кьулакъларына. От жагъада олтуруп тургъанын да унутду ол. Андан кьолларына, бетине, кёкюрегине ургъан жылыуну да сезмей тохтады. Башына кирген ол кюйсюз акъылны энтда да кесинден кери кыыстаргъа кюренди. Кьолуна илинмейди ансы, ол аны тутуп отха атарыкъ эди. Кюйсюз акъыл а кетмейди мийисинден.

— Не ди бу?.. Тфу!.. — деп, отха тюкюрдю Элбек. Суфиян бла Лауланни ахлары кетди.

— Не этесе, бийибиз? Кимге ачыуланаса быллай бир?! — деп сордула ала. Элбек от жагъадан башын артха тутду.

— Бош... бош алай... Кишиге да ачыуланмайма.

Ол бетинде огъурсузлукъну жалгъан ышарыу бла жабаргъа кюренди. Алай, жүрегинде къайгъыны кыыстаялмады. Суфиян бла Лаулан аны халисин тап кёрмедиле. Элбек ауругъан этген сундула ала.

— Не эсе да, бетинг тюрленин турады, — деди Лаулан анга, жарсыгъан да эте, гузаба да эте.

— Нек тюрленирик эди мени бетим?.. Бош алай кёрюнеди санга,— деп, Элбек Лауланны жарсыгъанын не аз да къабыл этмеди. — Тышында сууукъду. Бир кесек сууукъсурагъанма.

Лаулан отда чоюннга узала айтды.

— Эт бишген болур. Бусагъат шорпасындан къуюч берейим.

Лаулан чоюнну отдан алды. Асыры къармашхандан, эслемей, кызыу сынжырдан тутуп, бармакъларын кюйдюрдю. Алай ол аны билдирмеди. Ачыгъанына тездю. Лаулан бла Суфиян Элбек ючюн не затха да тездерикдиле. Элбек бла бирге аланы юйюне ырысхы да, берекет да келгенди. Бир Элбекни кесинден сора, бусагъатда Акъташда аладан бай жокъду. Элбек адамладан сыйыргъан малларындан эфендиге иги юлюш чыгъаргъанды. Ууакъ малларын санамай къойгъанда, шендю аны арбазында беш ийнек саууулады. Аллаи байлыкъны уа къайда кёргенди Суфиян! Болса да, алыкъа аны ахшы умутлары алдадыла. Элбек Жаухарны бош, кърлай алып кетмез. Бий уланы туююмюдю ол. Къалымгъа эркинирек узалыр. Атасы Къужон кызгъанч болуучу эди ансы, бу уа чомарт кёрюнеди. Аллах айтса, Суфиян энди жалчыла тутуп башларгъа боллукъду. Уллугъа кетерикди ол. Эртдеден этген ахшы тилеклерине жетерикди!..

Алай бююн Элбекни ол суйген жапысы жокъду. Гюренден къаны бузулуп къайтханды. Элбек не бек букъдурургъа кюрешсе да, Суфиян аны ичин сезип турады. Аны солугъанын окъуна жаратмайды ол. Ашагъаны да ашау туююлду. Не болгъан болур анга? Не зат бла кёлюн кётюрсюн Суфиян аны? Ыхы, унутуп турады ансы, барды Элбекге айтыр заты уа...

Ич отоуда сууукъ эди. Анда бир заманда да от этилмегенди. Къыш узуну аны таш къабыргъаларына кырау къакъгъанлай туруучуду. Жаухар анда олтурады, сууукъдан да жыйырылып. Анасы ич отоугъа эки-юч да кирип, кызын андан чыгъаралмай къойгъанды. Ол Элбекни кёрюрге суймейди. Алай Жаухар къадардан къутулмазлыгъын биледи, атасы бла анасы анга буюргъан къадардан. Дуниядан тунгюлюп алай жашайды. Хар кече сайын, тешегине жатханда: «Игисагъан бюгечеги жукъумдан уянмай къалсам эди...», — деп, тилек тилейди аллахдан. Болса да, танг да атады, ол да уянады, аллах къабыл этмейди тилегин. Жокъду анга бу дунияда зауукълукъ. Бар умутлары да оюлгъандыла. Ра-

мазандан да тюнгулгенди. Немецле аны сау кьойгъан болурламы дейсе?.. Хо бир да! Аллай насып кьайда Жаухаргъа. Къара жин кирик, Элбек айланады тегерегинде. Аны кьрген сайын жюреги элгенеди. Ол анга кьалай кьатын боллукьду?..

Быллай сагъышланы да эте, Жаухар уллу отоудагъылыны жаншагъанларына да тынгылай олтурады. Башха кюнледеча, бюгюн аланы хапарлары да кьызмайды. Аны алай нек болгъанын Жаухар билмейди. Сууукьдан гыт-гыт эте олтурады сууукь, къарангы отоуда..

— Да, тейри, бийибиз, мени уа санга айтыргъа деп тургъан бир сейир хапарым да барды.

Жаухар атасыны ол сёзлерин эшитгенде, элгенип, олтургъан жеринден кьопду. Ол ич отоудан чабып чыгып, атасыны аузун эки кьолу бла да жабарыгъы келди. Алай, экили бола, тыйылып кьалды: «Аны айтырыкь туююл эсе уа. Аллай кюйсюзлюкню уа кьалай этер?..»

— Айт не сейирлик зат эсе да, — деген Элбекни ауазын да эшитди Жаухар.

— Исламны юйюрюн къарт Хасау кеси юйюнде букьдуруп тургъан хапары барды.

— Хо бир да?!

Муну эшитгенде, Жаухарны жюреги чанчды. Олтуруп тургъан шинтигинден ауаргъа аздан кьалды. «Нек айтдын, атам, аны Элбекге? Нечик кюйсюз адамса сен. Харам!..»

Бюгюн бу хапарны Суфиян элде кимден эсе да эшитип келген эди. Ол аны Лауланга бла Жаухаргъа айтханында, ала экиси да: «Сен муну Элбекге билдирме. Аманлыкь иш сенден чыкьмасын» — деп тилеген эдиле. Суфиян да Элбекге айтмазгъа сёз берген эди. Алай, сёзюнде турмады ол. Айтды да кьойду.

Жаухар ич отоудан бети кетип чыкьды. Атасына огьурсуз кьарады ол.

— Кел, бери... былайгъа, — дей, Лаулан аны кьатына чакьырды. Жаухар угъай дегенча башын булгъай, от жагъада сюелип тургъан кьумгъанны алып, кеси керегине чыкьгъанча, тышына чыгып кетди. Тышында уа — жел. Къарангы. Жаухар, кьумгъанны да арбазда кьоюп, орамгъа чыкьды. Огъары жанында хоншуларына кьууулду ол. — Адиллагъа. Оруусуз-соруусуз кирди ол алагъа. Адилни кьатыны Салихат гитче жашчыгъын

бешикге бөлей тура эди. Адил урушха кетип, юч-төрт ай озгъандан сора туугъан сабий эди ол.

Салихат Жаухарны кёргенде, тамаша болуп къалды. Ол бери — бу юйге ахыр кере къачан киргенни Салихат унутхан окъуна этгенди. Жаухарны келгенине Салихат жүрегинден къуанды. Жашы ючюн къууанганлыгы эди ол аны. — Рамазан ючюн.

— Кел, аурууунгу алайым, кел, — деп, Салихат анга кюнча жарыды. Жаухаргъа къалай эсе да бир хычыуун кёрюндю, бир иги кёрюндю мында. Рамазанны эгешчиги Шахидат а аны къучакълагъан окъуна этди. Жаухарны кёлю толду. Кёзлерине келген жиямукъларын архта тыялмады ол. Еню къалтырай айтды Салихатха:

— Хасаулагъа чап. Исламны юйюрюн къутхарыгъыз. Аланы анда болгъанын Элбек билгенди.

— Оу кюнум къуругъан! — деп, Салихат гузаба болду. Сора терк окъуна ундурукъ къулагъында ботасын къолуна алды.

— Шахидат, сен Азаматны жиятмай тур. Мен бусагъат, — деди Салихат къызына. Алай айтханы бла, аны юйден чыкъгъаны тенг болду. Аны ызындаң Жаухар да тебиреди. Алай, къабыргъада Рамазанны суратына кёзю илинип, тохтап къалды. Рамазан бу суратын уруш башланыр чурулада ийген эди. Аны Жаухаргъа да кёргюзтген эдиле. Шахидат кёргюзтген эди. Ол заманда Жаухар аны ёшюнуне къысып, жүреги титирей, кёп сюелген эди. Шёндю да къарайды ол Рамазанны сифатына, кёлю толуп. Эринлери къалтырайдыла. Ала аскерчи жашха не эсе да бир зат айтырыкълары болуп, айталмай термиле тургъанчадыла. Жаухарны туурасындан Шахидат да шош къарайды. Жаухар бла бирге, аны да кёлю толду.

Жаухарны кетериги келмей эди бу юйден. Къалай ыразы эди ол ёмюрюню ахырына дери мында къалып къалыргъа!

«Угъай, кетерге керекди. Салихатдан эсе, Элбек алгъа жетсе уа Хасаулагъа». Къыз ичинден кеси кесине алай айта, Адилладан суху чыкъды. Чабып юйлерине келди. Ол жангылмагъан эди. Элбек шинелин кийип бошап, бел бауун къыса тура эди.

— Къайры ашыгъасыз?.. Олтуругъуз, — деди Жаухар анга. Бу сёзле аны аузундан алай тынчлыкъ бла чыкъмадыла. Ала жүрекден келген сёзле тюйюл эдиле. Болса да, аланы айтмаз ючюн, Жаухаргъа от къапса

тынчыракъ кѣрюнюр эди. Алай амал не. Айтыргъа керек эди да айтды. Шѣндю ол кеси сагъышлы тѣююлдю. Аны кѣз аллында: Мария, Элдар, Азинат... Исламны юйюрю! Ала мурдар Элбекни къолуна тѣшгенден эсе, Жаухар шѣндю отха секирирге да хазырды. Элбек бусагъатда кетип тебиресе, ол аны этегине жабышырыкъды. Юйде тыяргъа кѣреширикди. Не ариу сѣз биле эсе да айтырыкъды ол анга, айталса. Бу барысы да аны минафыкъ атасыны хатасынданды. Аны харамлыгъындан. Бусагъатда, ол да сюеледи Жаухарны аллында, мыйыкъ тѣююнден кѣле. Сунмай тургъанлай, къызыны Элбекге жалгъашып тохтагъаны, аны кѣлюн кѣтюрдю. «Аллах, санга шукур болсун! Хар зат да мен умут этгенча тап бола барады».

Жаухар кетме дегенден сора, Элбекни да жүреги монг болду. Ол къуш бурнун жыйырып ышарды. Къоллары бел баууну айылыны юсюнде тохтап къалдыла. Лаулан аны аллына сюелип кокаланды:

— Охо, энди. Жаухар тилегенден сора, олтур бир кесек.

Элбек экили болду. Ол юйдегилени бетлерине кезиу-кезиу къарады. Жаухар да аллында... жауунда жибиген къозуча жыйырылып. Элбек не этерин билмегенча сюеледи. Аны акъылы экиге юлешинип эди шѣндю: бир жаны — дертли, къанлы. Ол Элбекни тышына ашыкъдырады. Экинчи жаны уа — сѣймеклик. Ол а аны юйде, Жаухарны къатында тыяргъа кѣрешеди...

41

Кечеге къарай, жел бютюн да къатыланды. Алай Элбек аны эсине да алмай эди. Шѣндю аны кѣлю токъду. Исламны юйюрюн тутуп келирге адамла ийип, кеси уа конторунда аланы сакълап олтурады, патеген чыракъны да уллу жандырып. Ол кесини конторун эл Советни бла колхозну правлени болуучу юйде орналашдыргъанды. Элни клубун а, терезелерине да чалдиш темирле салдырып, тюрмеге айландыргъанды.

Къалай-алай да болсун, бюгюн Элбекни тамаша кюню эди. Гюренден къаны бузулуу къайтханлыкъгъа, шѣндю ол аны унутханды. Иши онгуна барады. Бусагъат Исламны юйюрюн аллына сѣрюп келликдиле. Атасыны къанын ол аладан алып башларыкъды. Ислам да келир, къатынын, сабийлерин къутхарама деп. Ол заманда,

Элбек аны чуунундан тутар. «Къолума бир тюшмей тураса ансы, санга этерими уа!.. Айхай, ол гыбышы къарындашларын да мында болмадыла, аланы да сени бла бирге гунч этип иерча. Ол битли атагъызны къабырын жангыдан къаздырып, сизни барыгъызны да ары, аны бла бирге кёмерик эдим...»

Элбек алай оюмлай туруп, эсине Жаухар тюшдю. Аны бети отда къабына башлагъан сыгынча, тютюню азайып, жарыкъ тарга башлады. «Жангы жылны да неге сакълайма. Тамбла окъуна элтейим аны юйюме. Тойну артда этерме. — Совет Союз саулай да оюлгъан кюн. Горффха кёл кенгдирирге да алай иги боллукъду. Аны къоркъакълыгъын бетине айтмай къоймам тейри, ол заманда. Аллах айтса, Гитлерни кесин окъуна чакъырыргъа боллукъма тоюма. Кертиси бла окъуна алай болса эди! Ма, тамаша ол заманда боллукъ эди!..»

Бу кезиуде, эшикни ары жанындан топур-тупур тауушла эшитилдиле. Элбек татлы жукъудан уянганча, башын столдан ёрге кётюрдю. Эшик ачылды. Босагъада юч-тёрт немецли солдат бла бирге — Хасауну бла аны къатыны Абидатны башлары кёрюндюле. Элбек сейир этди. Алай ол абери сорургъа жетишгинчи, солдатладан бири аны аллына барып, сын къатды да рапорт берди:

— Герр штурмфюрер, сиз айтхан адамланы ол юйде табалмадыкъ. Юйню иелерин сюрюп келгенбиз, керек эсе.

Элбек къашларын туйдю. Стол артындан суймей кётюрюлдю.

— Иги тинтгенмисиз?

— Тинтгенбиз, герр штурмфюрер.

Элбек столундан бери чыгъып, Хасауну бла Абидатны алларында сюелди.

— Къайдады ол ит коммунистни юйюрю?

— Биз билмейбиз, — деди Хасау, имбашларын да жыйырып,

— Къалай билмейсиз, аланы юйюгюзде жашырып туруп?

— Биз кишини да жашырмагъанбиз.

— Билген адамладан эшитгенме мен аны. — Элбек алыкъа сабыр сёлеше эди.

— Ким эсе да, жалгъан айтхан болур аны санга. Исламны юйюрюн кёрмегенбиз биз.

— Не, къарт тонгуз, жанынгданмы тойгъанса?! — Элбек бу жол, топ атылгъанча болду. Аны кычыргъа-

нындан кьоркьуп, Абидат артха турду. Хасау а жеринден тепмеди. Аны теренге кетген мутхуз кёзлери Элбекге аралып кьалдыла. Ала кеслери ёмюрлеринде адам бетине, бу жолча суюдумсюз, бу жолча жийиргенчли бир заманда да кьарагъан болмаз эдиле.

Къартны кёзлеринде аллай ырахматсызлыкъны кёрген Элбек, белинде кобурасындан арсарсыз керохун чыгъарып, аны Хасауну мангылайына тиреди. Хасау ол заманда да тепмеди жеринден. Ол заманда да тюрленмеди аны кёзлери. Жалан да, Абидат чыдаялмады. Ол жабы этип, Элбекни аякъларына жыгъылды:

— Къорунг болайым, ёлтюрме! Сынатма бизге быллай ачылыкъны. Къорунг болайым... Ахыратда атангы жаны бла тилейме...

— Кет былайдан, — дей, Элбек къарт къатынны табаны бла уруп, бир жанына кыстаргъа кюрешди. Алай, Абидат жангыдан анга жалбарына, баууру бла полда сюркеле эди. Аны ючюнмю этди, огъесе уа, эсине башха затмы келди, Элбек керохун къабына салып, столну къатына чегинди.

— Айтамысыз Исламны юйюрю кьайда болгъанын, огъесе уа айтмаймысыз? — деди ол, эки кьолун да кёкюрегинде чалындырып.

— Биз билмейбиз... — деди Абидат полдан ёрге кётюрюле.

— Билесиз!

— Аллахакъына...

— Аллахны атын айтма, — деп кызды Элбек къарт къатыннга. — Сиз аллахны эртде сатхансыз... балшибиклеге. Динигизни да, адетигизни да сатхансыз. Бетигизни да, адамлыгъыгъызны да!

Элбек эки къартны да сёзлери бла ийлей кетип, немецли солдатлагъа бурулду:

— Тамбла эртденликден башлап, элде хар юйню тинтигиз. Жер тюрбюнде эсе да, ол балшибик юйюрню табаргъа керекди. Быланы уа, — Элбек кьолу бла эки къартны кёргюзте. — Тюрмеге беклегиз. Тамбла экисин да асмакъгъа асарсыз. Бюгече уа, юйлерин кюйдюрюгюз!

Хасау бла Абидат Элбекни не айтханын ангыламай кьалдыла. Фашист солдатла аланы алларына сюрюп, кабинетден чыкъдыла.

Кече арасы болуп бара эди. Тышында биягъы сууукъ

жел урады. Элбек жангыз кеси кабинетде олтурады, кяны бузулуп.

«Къалай терк бузгъандыла балшибикле адамланы. Къалай терк. Жаланбыдыр гыбышыланы алдагъандыла. Да аланы алдамай неси барды? Аланы башлары жокъду... алай бир бирлерини уа бар эди акъыллары. Сёз ючюн Хышмыш. Акъыллы туююлмю эди ол? Акъыллы эди бек. Андан да озуп, закий эди. Аллаила болсала эди къалгъанла, халкъгъа бу зарауатлыкъ келмез эди. Харип Хышмыш... Жаннетли бол... Сени халаллыгъынгы мен бир заманда да унутмам. Мени ючюн сен отха секирирге да хазыр эдинг...»

Элбекни эсине, къайдан эсе да, Дадаш да туюшдю. Аны бла тауда туююшгени.

... «Ол да къолума туюше иги боллукъ эди... Фазика уа, Фазика?.. Аны уа тап этгемем. Ариу кыыз болуучу эди бек. Энди уа къартайып турады. Алай, чырайы уа алыкъа кетмегенди. Аны Жаухаргъа къарауаш этерме. Жарарыкъды... Исламны юйюрюн ол букъдуруп тура болурму, арабий? Алай эсе уа, аямам, Фазика...»

Элбекни сагъышларын тышындан эшитилген аякъ тауушла бёлдюле. Башын кётюрюп тынгылады. Кимле эселе да конторгъа суху киргенча кёрюндю анга. Элбек олтургъан жеринден къопду. Бу кезиуде кабинетни эшиги жел уруп ачханча, кенгнге ачылды. Босагъада экеулен кёрюндюле: бирини къолларында шкогу, экинчисини къолунда къамасы. Башларында туюкю бёрклерини магылайларына туюшуп, юслеринде чубур тонлары. Аякларында чабырлары. Къашларына да, жюлюнмеген сакъалларына да буз къатып.

«Партизанла!..» — деп келди Элбекни акъылына. Ичинден алай айтханы бла, белинде керох къабына узалгъаны тенг болду. Алай, керохун чыгъарыргъа жетишмедди. Келгенледен бири, шкогун аны кёкюрегине тиреп тохтады. Экинчиси уа бара барып аны юсюне сюелди. Къаманы жютю аузу, чыракъ жарыкъда, элия ургъанча жашнады. Элбек анга къарай, артха сюрюшдю. Бара барып, аркъасы бла къабыргъагъа тирелли тохтады.

— Ма, Къужон улу, биз да туюбешдик, — деп, къамалы киши, къама бурну бла башындан бёркюн манглайындан артха тюртдю.

— Ислам!.. — деди Элбек от болуп.

— Хоу. Исламма. Мени бек излеген хапарынгы эшитип келгенме.

Бу такъыйкъала, кыызгъан жүрекдени бир бирге къайырылышып тохтагъан такъыйкъалары эдиле. Бир бирге чюйре келген эки къадарны: «Не — сен, не — мен!» — деп тохтагъан кезиулери! Элбекни къан чапхан кезлерин ау басды. Битеу саны, битеу чархы къутурду аны. Кёз аллында душманы! Къолунда къамасы бла. Ол билмей эди, шёндю бу къаманы хапарын! Аны атасыны къанын тёкген дертли къама. Энди уа аны аузу Элбекге бурулууду. Угъай! Элбек айдан къоркъмайды. Жюрек дерти къутуртханды аны.

— Санга халкъ сюд этерикди, — деди Ислам, аллында душманына. Сора, нёгерине бурулуп айтды: — Къасым, байла муну къолларын.

Къасым къолунда шкогун къабыргъагъа сюеп, белинде кысылып тургъан жипни теше башлагъан кезиуде, Элбек ачы кычырып, мыллыгын Исламны юсюне атды. Бу такъыйкъала аны, кёп жылланы ичинде кюсеп сакълагъан такъыйкъалары эди. Ёлсе ёлсюн, алай Исламны ёлтюрюп ёлсюн ансы! Ол энди аны, жашауда ахыр умутуду. Айхай да жеталмады умутуна... Ауур сынсып, энишге бюгюлдю да, артха тентиреди. Исламны къолунда къан жугъу къамасы къалды.

— Къой, огъунгу къоратма анга, — деди ол, шкогун Элбекни юсюне бургъан нёгерине...

* * *

Экинчи эртденликде тумансыз, жарыкъ танг атды. Къаяла артындан кюлюмсюреген кюн чыкъды. Къарлы таула жылтырадыла. Акъташ жаз башындача жарыды. Ол кюн — азатлыкъны кюню эди.

Энди сени бу кюнюнг ёмюрде да къаралмасын, Акъташ!
